

Arvo Krikmann

Sissevaateid folkloori lühivormidesse I

PÕHIMÕISTEID. ŽANRISUHTEID. ÜLDPROBLEEME

Tartu 1997

Saateks

See raamat on esimene kolmest, mis alustavad sarja “Sissevaateid folkloori lühivormidesse”. Neis sisaldub materjal, mida olen lugenud rahvaluule lühivormide alg- ja keskastme erikursustena Tartu Ülikoolis aastail 1992–1997. Teisalt on see sari läbilõige ja resümee kogu mu senisest parömioloogia-alasest tööst, mis on kestnud ligikaudu Kristuse ea ja kulgenud umbes järgmistes põhisuundades: 1) folkloori, esmajoones vanasõnade geograafilise leviku probleemid; 2) eesti vanemad (17.–19. sajandi) parömioloogilised ja fraseoloogilised allikad; 3) ütluste semantika- ja loogikaküsimused.

Folklooris, sh. eesti omas on palju žanre, alloisi ja tekste, mis sisuldasa väärksid lühižanride või -vormide nime: ka nt. enamik kaasaegseist anekdootidest, paljud lastelaulud ja loitsud, loodushäälendid jm. Väljakujunenud traditsiooni järgides olen siin siiski käsitanud ja käsitlenud lühivormidena peamiselt neid asju, mida eesti keeles tavatsetakse märkida terminitega *vanasõna*, *kõnekäänd* ja *mõistatus*.

Nendegi kolme piires on võimalused öelda või kirjutada midagi vähegi sisukat, paikapidavat ja üldistavat eri žanride ja vaatluspektide kohta üsna erinevad, sõltuvalt eelkõige eesti arhiivmaterjali enda korraldatuse ja läbitöötatuse tasemest.

Muudest eesti lühižanridest (ja võib-olla eesti folkloorižanridest üldse) kvalitatiivselt paremal arhiivilise korraldatuse ja ammendava publitseerituse astmel seisavad kindlasti vanasõnad. Sel tõigal on ka üheselt selged ajaloolised põhjused. Matti Kuusi initsiatiivil käivitus 1964. aastal rahvusvaheline koostööprojekt, mis seadis eesmärgiks publitseerida läänemeresoome (ja hiljem kogu Põhja-Euroopa) rahvaste ühisvanasõnad. Pole vääri öelda, et läänemeresoome vanasõnaprojekt tõi kaasa eesti parömioloogia kui sellise tekke. Selle raames rajati eesti vanasõnade tüpoloogiline koondkartoteek ta praegusel kujul, valmistati ette ja publitseeriti akadeemiline väljaanne “Eesti vanasõnad”, toim. A. Krikmann ja I. Sarv (Tallinn, 1980–1988) ning teadusliku antoloogia kvaliteedis rahvaväljaanne “Vanasõnaraamat” (Tallinn, 1984). Vaina Mälgu üldtoimetusel ilmusid mitmete muude läänemeresoome rahvaste vanasõnade teaduslikud väljaanded: “Vadja vanasõnad” (Tallinn, 1977), “Liivi vanasõnad” I–II (Tallinn, 1981), “Vepsa vanasõnad” I–II (Tallinn, 1992). Soomes ilmusid karjala ja soome vanasõnade teaduslikud antoloogiad: “Karjalaisia sananpolvia”, toim. Liisa Miettinen ja Pentti Leino (Helsinki, 1971) ning “Sananlaskut”, toim. Kari Laukkanen ja Pekka Hakamies (Vaasa, 1978).

Läänemeresoome projekt on ehk lisanud parömioloogiale arenguhoogu ka muis läänemeremaades. Igatahes on vanasõnade alane töö balti rahvastel olnud viimastel aastakümnetel väga vilgas. Riias publitseeris Elza Kokare läti vanasõnade paralleelid vene, leedu ja saksa omadega: “Divu tautu dzīves gudrība” (1967), “Latviešu un lietuviešu sakāmvrardu paralēles” (1980) ja “Latviešu un vācu sakāmvrardu paralēles” (1988). Vilniuses avaldas Kazys Grigas teadusliku antoloogia “Patarlių paralelės” (1987), kus leedu vanasõnadele on toodud rikkalik rahvusvaheline paralleelaines ja ulatuslikud kommentaarid. Praegu valmistab Grigase juhitud töörühm ette leedu vanasõnade akadeemilist väljaannet.

Eesti mõistatuste arhiivmaterjali hetkeseis on samuti rahuldav ja žanri folkloristlik prognoos optimistlik, kuigi sellest ei ole pärast Eisenit ilmunud ühtki suuremat publikatsiooni ega kirjutatud eestlaste endi poolt seni ühtki suuremat uurimust. Kuid Erna Normann rajas 1930. aastate lõpul Eesti Rahvaluule Arhiivis mõistatustest korraliku tüpoloogilise kartoteegi, mida on täiendatud eriti oluliselt alates 1980. aastate lõpupoolest, kui algas intensiivne töö eesti mõistatuste teadusliku publikatsiooni juures, mis on praeguseks jõudnud käsikirja koostamise järku. Eesti mõistatuste koondkartoteegis on ligikaudu 150 000 koopiakaarti arhiivi- ja trükitekstidest. Eesti vanasõna- ja mõistatustekstide hulgas on rohkesti trükistest või käsikirjadest mahakirjutatuid (vanasõnades ka omast peast väljamõelduid), seetõttu moodustas mõlema väljaande eeltöödest kõige ajakulukama osa arhiivitekstide rahvaehtsuse kontroll.

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide arhiivifondi suuruseks on u. 200 000 teksti. Eesti Keele Instituudi (sh. endiste Emakeele Seltsi) keelekogude osakaal, mis eesti mõistatuste fondis on minimaalne ja vanasõnade omas mõningane, on siin märkimisväärne (u. pool või isegi enam). Rudolf Põldmäe oli 1930. aastail ERA-s loonud eesti rahvanaljandite temaatilise kartoteegi ja alustas analoogilise kõnekäändude kartoteegi rajamist, kuid see töö katkes peatse sõja tõttu. Kõnekäänutekstide jooksev kopeerimine rahvaluule- ja keelekogudest

on küll toimunud pidevalt kogu sõjajärgse aja vältel, eriti süstemaatiliselt aga sestpeale, kui algas töö läänemeresoome vanasõnaprojekti juures, mille käigus põhjalik kartoteegirevisjon ja arhivaalide massiline läbivaatamine olid nagunii paratamatud. Kuid ERA kõnekäänukartoteek oli viimaste aastateni järjestatud lihtsalt tekstide geograafilise (harilikult kihelkondliku) päritolu järgi ja materjali otsing sellest ükskõik milliste mittegeograafiliste tunnuste järgi oli ülimalt aegaraiskav ja vaevaline. 1994. aastast on töö eesti kõnekäändude tüpologia ja süstemaatika alal õnneks (taas)käivitud. Projekt, mis on saanud võimalikuks tänu Eesti Teadusfondi uuringutoetustele ning milles osaleb rühm noori folkloriste ja lingviste, seadis esmaesmärgiks nimelt eesti kõnekäändude ja fraseologismide tüpoloogilise koondkartoteegi loomise. Praeguseks on see kartoteek viimistlusjärgus ja selle juurde on rajatud FoxPro-andmebaasiloomus, mis sisaldab hetkel kirjed u. 12 400 kõnekäänutüübi (sh. 7600 võrdlusetüübi) kohta ning võimaldab internetivariandis teha päringuid u. 26 000 tekstivariandi hulgast. Ka kõnekäändude uurimine on pika pausi järel taastumas: Katre Õim kaitses 1997. a. veebruaris Tartu Ülikooli juures oma magistritöö teemal “Eesti võrdluste struktuur”.

Sarja esimene raamat (SFL I) taotleb anda esmaseid sissevaateid folkloori lühivormide alasesse mõistestikku, seosestikku ja probleemistikku. Tuuakse lühivormide-alaseid põhitervimeid, arutletakse folkloorižanri lühidefineerimise võimalusi, refereeritakse “lühivormide maailma” liigendamise katseid parömioloogia klassikutel, põhjalikumalt G. Permjakovi oma. Vaadeldakse lühivormide vahelisi žanrisuhteid ja piirjuhte ning eesti lühivormide paralleele rahvalaulude ja -juttude, rahvakalendri, paröömilise ja enigmaatilise autoriloomingu ja muuga. Üldprobleemidest käsitletakse lühivormide (eelkõige vanasõnade) näiteil 1) folkloorse tüpologia diskretsuse/pidevuse ning tüübi identiteedi küsimust W. Andersoni enesekontrolli seadusest lähtuvalt; 2) folkloori geograafilise leviku aspekte ning sissejuhatava teemana ühtlasi žanrifondi sagedusjaotuse “zipfilikku” spetsiifikat; 3) mõningaid aspekte lühižanride sisuplaanist: vanasõnade maailmavaatelist põhiloomust ja mõnede koherentsemate teemarühmade sisestruktuuri ning lõpuks seda, millised maailma asjad (referendid, designaadid) on kõige enam inspireerinud eestlaste mõistatusloomet.

Teine raamat (SFL II) kannab alapealkirja “Eesti lühivormide allikaloost”. Selles antakse eesti lühivormiloo (1583–1997) põhiperiodiseering, käsitletakse Piibli ja vanema eestikeelse kirikukirjanduse panust paröömikasse, fraseoloogiasse ja retoorikasse, 17.–18. saj. eesti keele grammatikaid ja sõnastikke lühivormide allikatena, ÕES-i estofiilsete harrastuste tulemusel tekkinud pärandit jt. 19. saj. Wiedemanni-eelseid allikaid, F. J. Wiedemanni enda publikatsioone, lühivormide esinemust 19. saj. lõpukümnendite ja sajandivahetuse tarbetrukistes (kooliõpikud, kalendrid, ajakirjad), M. J. Eiseni lühivormiraamatuid jt. olulisemaid publikatsioone 20. saj. algukümnendelt, ERA ja RKM-i tegevust ning 1920.–1970. aastate lühivormiväljaandeid (E. Normann, A. Reitsak, V. Metstak jt.), E. Normanni ja S. Läti rahvaluuletekstidest koostatud lasteraamatuid jm. trükiallikaid. Üksikasjalisemalt käsitletakse M. Kuusi poolt algatatud läänemeresoome vanasõnaprojekti, milles mul oli ja on taaski õnn osaleda, ning selle raames ilmunud üllitisi, millest enamik on eespool juba nimetatud.

Sarja kolmas raamat (SFL III) püüab anda sissevaateid ütluste semantikasse. Esitatakse autori kujutelm vanasõnade loogilise analüüsi võimaluste ning vanasõna modaaltasandite ja kommunikatiivse struktuuri kohta. Refereeritakse üldise troobi- ja (esmajoones kognitivistliku) metafoorteooria elemente ning arutatakse nende kohaldatavust vanasõnade kujundianalüüsile. Nimetatakse nn. surnud metafooriga seonduvaid probleeme ja visandatakse loend eesti keeles käibivatest konventsionaalsetest metafooridest tootlikemate leksikaalsete allikväljade kaupa. Formuleeritakse semantiliste teisenduste põhireeglid ja -tüübid vanasõnades. Puudutatakse kujundi sisu kirjeldava metateksti täpsuse küsimust. Antakse ülevaade semantilistest vanasõnaklassifikatsioonidest (põhjalikumalt G. Permjakovi, “Vanasõnaraamatu” ja M. Kuusi omadest).

Tahan öelda oma südamlíkema tänu Tartu parömioloogiarühma endistele ja praegustele liikmetele Erna Normannile, Veera Pinole, Ingrid Sarvele, Rein Saukasele, Anne Hussarile, kes *de facto* igas mõttes jagavad järgnevate ülevaadete ja kokkuvõtete autorsust.

Samuti olen siiralt tänulik Tartu Ülikooli kirjastusele ja selle juhatajale hr. Mart Oravale jätkuvalt lahke võimaluse eest nende tööde avaldamiseks.

Ja *last not least* tänan oma armast abikaasat Luule Krikmanni, kes mu raamatute visale saamisloole igati kaasa elas, tunduva osa käsikirjast puhtaks kirjutas ning keele- ja näpuvead parandas.

Sisukord

1. PÕHIMÕISTEID JA -TERMINEID. "LÜHIVORMIDE MAAILMA" PIIRID	5
1.1. MÕNINGAID TERMINEID JA ETÜMOLOOGIAID	5
1.2. ÜTLUSED <i>versus</i> MÕISTATUS	5
1.3. FOLKLOORIŽANRI LÜHIDEFINEERIMISE VÕIMALUSTEST	6
1.3.1. Žanri tuum ja perifeeria (eesti mõistatuste näitel)	6
1.3.2. Vanasõna lühidefinitioone klassikutel	8
1.4. "PARÖÖMILINE MAAILM" JA SELLE SISELIIGENDUS	10
1.4.1. Paröömiate klassifikatsioon O. Mollil	10
1.4.2. Ingliskeelseid termineid ja distinktsioone	11
1.4.3. Vene lühivormide liike ja termineid V. Dalil	11
1.4.4. Paröömiate klassifikatsioon G. Permjakovil	12
1.4.5. Küsitavusi ja üldistusi	20
2. PIIRJUHTE JA ŽANRISUHTEID EESTI MATERJALIS	24
2.1. LÜHIŽANRIDE VAHEKORDI	24
2.1.1. Piirjuhte eesti vanasõnade ja kõnekäändude vahel	24
2.1.2. Mõistatuste paralleele ütlustega	32
2.2. SUHTEID LAULUDEGA	34
2.2.1. Kalevalavormilised "originaal"-mõistatused ja -vanasõnad	34
2.2.2. Eesti ütluste paralleele regilauludega	36
2.2.3. Mõistatuslaulud	43
2.2.4. Lõppriimilised ütlused ja mõistatused	44
2.3. ENIGMAATILINE AUTORILUULE	46
2.4. PARÖÖMILINE AUTORILUULE	50
2.4.1. Tsitaadid "Kalevipojast"	50
2.4.2. Mõttesalmid	54
2.5. SUHTEID RAHVAJUTTUDEGA	56
2.5.1. Eesti ütluste paralleele rahvajuttudega	56
2.5.2. Mõistatusmuinasjutud	63
2.5.3. Piirjuhte keerdküsimuste ja anekdootide vahel	67
2.6. DIDAKTILISED MONOLOOGID	68
2.7. KALENDARSED VANASÕNAD	70
3. TÜPOLOOGIAPROBLEEME FOLKLOORI ENESEKONTROLI SEADUSE TAUSTAL	72
3.1. KAS FOLKLOORI ENESEKONTROLI SEADUSE TOIMEL ON ŽANRISPETSIIFIKA?	72
3.2. ÜTLUSTE ERISTAATUS FOLKLOORIS	73
3.3. KOHERENTNE JA DIFUUSNE VARIAABLUSPILT	73
3.4. TÜPOLOOGILISED SEGUNEMISED (AHELAD, "RÄGASTIKUD")	75
3.5. TÜPOLOGIA SPETSIIFIKAST KÕNEKÄÄNDUDES	80
3.6. ENESEKONTROLI SEADUSE ÜLDISEMA TÕLGENDUSE KATSE	83
4. ŽANRIFONDI SAGEDUSJAOTUSEST	85
4.1. SAGEDASED JA HARULDASED	85
4.1.1. 100 tuntumat eesti vanasõna	85
4.1.2. 100 tuntumat eesti mõistatust	87
4.1.3. 100 tuntumat eesti kõnekäändu	89
4.1.4. "Kompensatsiooniparadoks"	91
4.2. LADINA-AMEERIKA MUDEL JA ZIPFI REEGEL	93
5. GEOGRAAFILISE LEVIKU PROBLEEME	97
5.1. "ZIPFI NEEDUSE" GEOGRAAFILINE ASPEKT	97
5.2. KIHTELKONDADE SAGEDUSVÕIMSUSED	99
5.3. EMPIIRILISED LEVIKUPILDID	101
5.3.1. Lokaalredaktsioonid	102
5.3.2. Piiratud levikuga vanasõnad	105
5.4. SEOSEKOEFITSIENDID JA "VANASÕNARAJOONID"	112
5.4.1. Kihelkondade vahelise seosetiheduse hindamine. Materjali stereotüüpsus ja unikaalsus	112
5.4.2. Eesti "vanasõnarajoonid"	119
5.5. GEOGRAAFILISE VAATLUSE ÜLDISEMAID ASPEKTE	120
5.5.1. Mitte ainult tüpologia	120
5.5.2. Faktidelt seletustele	121
5.5.3. "Hobuse ja härja geograafia" vanasõnades ja tegelikkuses	121
5.5.4. Eesti "talvekeskme-geograafia"	123
5.5.5. Juttudes AT 875 ja 922 esinevad mõistatamismotiivid	124

5.5.6. Kvaasisõnad mõistatustes: geograafiline ahvatlus	130
5.5.7. Folklooriprotsessi ajalooline rekonstrueerimine	131
6. ÜTLUSTE JA MÕISTATUSTE SISUPLAANIST	133
6.1. EELMÄRKUSI	133
6.2. PARÖÖMIKA VAHEKORD FILOSOOFIAGA	133
6.3. VANASÕNADE MAAILMAVAATELISED PÕHITENDENTSID	134
6.4. SISULT KOHERENTSEMAID AINESÜLEMEID EESTI VANASÕNADES	135
6.4.1. Ütlused tööst ja selle seosest saagi, tasu, käekäiguga	136
6.4.2. Ütlused aja (eriti aja kasutamise ja toime) kohta	138
6.4.3. Ütlused rääkimise ja vaikimise, kõneaktide, kõnelise suhtlemise kohta	140
6.5. EESTI MÕISTATUSTE LAHENDITEST	145
6.5.1. Üldteavet ja -probleeme	145
6.5.2. Eesti mõistatuste lahendite sagedused	148
Viidatud allikad ja kirjutised	155

Tehnilisi märkusi

1. Poolpaksus püstkirjas on toodud autori- jm. isikunimed (eriti esmamainimisel), samuti esiletõstetud eestikeelsed terminid jm. rõhutatud sõnad.

Tavalises kaldkirjas on näitetekstid ja esiletõstmata terminid.

Poolpaksus kaldkirjas on esiletõstetud osad tekstinäidetes, samuti esiletõstetud võõrkeelsed terminid.

Poolpaksus kaldkirjas ja jutumärkides on tööde pealkirjad.

Kokkukuuluvad näiterühmad ja pikemate üksiknäidete algused on tähistatud ●-märkidega.

2. Rohkesti korduvatele allikatele viitamiseks on kasutatud järgmisi lühendeid:

EV = Eesti vanasõnad. I–V:2. Toimetanud A. Krikmann, I. Sarv. Koostanud A. Hussar, A. Krikmann, E. Normann, V. Pino, I. Sarv, R. Saukas. Tallinn, 1980–1988.

PS = Proverbia septentrionalia. 900 Balto-Finnic Proverb Types with Russian, Baltic, German and Scandinavian Parallels. By Matti Kuusi in cooperation with Marje Joalaid, Arvo Krikmann, Pentti Leino, Elsa Kokare, Kari Laukkanen, Vaina Mälk, Ingrid Sarv. FF Communications 236. Helsinki, 1985.

VSR = Vanasõnaraamat. Koostanud A. Hussar, A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn, 1984.

1. PÕHIMÕISTEID JA -TERMINEID. “LÜHIVORMIDE MAAILMA” PIIRID

1.1. MÕNINGAID TERMINEID JA ETÜMOLOOGIAID

Eesti terminid *vanasõna*, *kõnekäänd* ja *mõistatus* on naturaalsed terminid, vastandina mitmeile folkloristikas käibivaile *nd-lõpulistele* terminitele, nagu *naljand*, *muistend*, *loodushäälend*, mis on tehsterminid.

Toome sellele terminikolmikule lähendeid mõnedest muudest keeltest.

eesti	vanasõna	kõnekäänd	mõistatus
soome	<i>sananlasku</i>	<i>puheenparsi</i>	<i>arvoitus</i>
rootsi	<i>ordspråk</i>	<i>ordstäv, talesätt</i>	<i>gåta</i>
saksa	<i>das Sprichwort</i>	<i>die Redensart ~sprichwörtliche Redensart ~die Redewendung</i>	<i>das Rätsel</i>
inglise	<i>proverb</i>	<i>saying, (proverbial) phrase</i>	<i>riddle</i>
prantsuse	<i>proverbe</i>	<i>locution, phrase</i>	<i>énigme</i>
ladina	<i>proverbium</i>		<i>aenigma</i>
vene	<i>пословица</i>	<i>поговорка</i>	<i>загадка</i>

Soome *sananparsi* tähendab vanasõna ja kõnekäändu ühtekokku, folkloorset ütlust üldse.

Distsipliini, mis tegeleb vanasõnadega (ja vist ka vanasõnalaadsete kõnekäändudega), nimetatakse **parömioloogiaks** (< kr. *παροιμία* — ‘ütlus’, ‘vanasõna’, ‘õpetussõna’). Distsipliini, mis tegeleb mõistatustega, nimetatakse **enigmaatikaks**. Lingvistika poolelt tegeleb eriti kõnekäändude, aga ka vanasõnade uurimisega **fraseoloogia**.

Etümololoogiliselt on vanasõna ja kõnekäändu vasteid ja lähendeid märkivad rahvapärased terminid paljudes keeltes seotud tüvedega, mis tähendavad ‘ütleva’, ‘sõna’, ‘kõne’ jms., mõistatuste lähendid tüvedega ‘arvama’, ‘mõistma’ jts.

• **Matti Kuusi** (sünd. 1914), maailma tuntumaid parömiolooge, folklorist, kirjandusteadlane, luuletaja, ühiskonnategelane, Helsingi Ülikooli kauaaegne professor jne. jne., on raamatu **“Sananlaskut ja puheenparret”** (Helsinki, 1954) esilehekülgedel toonud vanasõna, kõnekäändu, ütlust üldse tähistavate terminite bukvaaltähendusi. Nende hulgas on nt. järgmised:

- 1) ütlus, räägitud sõna või lause (saksa, hollandi, rootsi, islandi, leedu, lapi, handi, mordva k.);
- 2) tuttav või käibiv või igapäevane, üldine ja ühine ütlus (ungari, poola, hiina);
- 3) kindlavormilisena öeldav lause (vana-skandinaavia);
- 4) korduv või sageli korratud sõna või ütlus (hispaania, Toskaana (it.) *dettato*);
- 5) kõneldav või korratav sõna (läti, liivi);
- 6) kõnelemine kinnistunud vormi kasutades (Uus-Meremaa maooridel);
- 7) ütlus, millega midagi väidetakse, kinnitatakse või tähendatakse (uelsi e. kõmri);
- 8) sõna, mis mõjub (jaapani);
- 9) hästiöeldud sõna, peen või elegantne kõne (hiina, sanskriti);
- 10) tark sõna (komi);
- 11) vana sõna (mari, eesti, iiri);
- 12) vana-aja kõne (mansi);
- 13) vanaisa ütlus (türgi).

Edaspidi näeme, et neis naturaalseis terminites on eos olemas mitmed žanritunnused, mida vanasõnale omistatakse teaduslikes formulatsioonideski: traditsioonilisus, didaktilisus, kinnistunud vorm, kujundikeele kasutamine.

1.2. ÜTLUSED versus MÕISTATUS

Eri rahvaste lühivormimaaailm ise koosneb eri asjust ja liigendub erinevaiks naturaalseks alaliikideks. See mitmekesisus väljendub pahaloomuliselt ka teaduskeeles — ulatusliku terminoloogilise segadusena. Aga ka ühes ja samas keeles kirjutatud (ja ühe rahva ainet käsitlevais) kirjutistes võivad samad terminid olla eri autoritel üsna erineva sisuga.

“Euroopa standardit”, sh. eesti empiirikat silmas pidades võib kõige jämedamais joontes öelda, et vanasõna ja kõnekäänd kuuluvad hästi tihedasti kokku, mõistatus seisab neist eraldi. (Venekeelseis publikatsioonides nt. valitseb stereotüüp “пословицы и поговорки” ning materjal ise koosneb reeglina vanasõnadest ja mingist osast vanasõna-lähedastest kõnekäändudest.)

1. Vanasõna ja kõnekäänd on retoorilis-folkloorsed žanrid, omamoodi kokkupuuteala keele ja folkloori vahel. Neid ei esitata, vaid kasutatakse igapäevases suhtlemises, nad kuuluvad kõne ornamentatsiooni vahendite hulka. Mõistatus seevastu on puhtfolkloorne žanr: mõistatamine ise kui selline on folkloorset järku tegevus, teatud intellektuaalne mäng või võistlus.

2. Sõnaühendite tasemel toimuv ainevahetus vanasõna ja kõnekäändu vahel on palju kordi intensiivsem kui mõistatuse ja vanasõna või mõistatuse ja kõnekäändu vahel. (Näiteks väljaandes “**Eesti vanasõnad**” (Tallinn, 1980–1988; edaspidi: EV) on toodud kõnekäänduvasted u. 1160 vanasõnatüübile, ja see ei ole veel kaugeltki kõik; paralleele eesti vanasõnade ja mõistatuste vahel on aga registreeritud kõigest 60 ümber.)

3. Vähemalt eesti materjali kohta (vist aga ka palju üldisemalt) võib öelda, et troobiloo reeglid, mis kehtivad vanasõnades, on kardinaalselt erinevad mõistatuste omadest. Vanasõna metafoorika on orienteeritud eelkõige inimese/mitteinimese vahekordadele, mõistatuse oma lähtub peamiselt asjade füüsilistest, eriti visuaalseist tunnustest.

Selline vahekord ei ole kindlasti universaalne. Mõne meie jaoks eksootiliste rahva folklooris näivad ütluste ja mõistatuste sugulussuhted olevat märksa tihedamad ja žanripiir nende vahel märksa lahtisem.

1.3. FOLKLOORIŽANRI LÜHIDEFINEERIMISE VÕIMALUSTEST

Kesk- ja kõrgkooliõpikuis, entsüklopeedias jm. teadmiste kvintessentse pakkuvais kohtades tavatsetakse anda asjade, sh. folkloorižanride kohta lühidefinitioone, enamasti klassikalisel viisil nn. lähema soomõiste ja liigierisuse kaudu, umbes: “A on B, mille põhitunnuseks on C” vmt. Kes folkloorset empiirikat mõnevõrra tunneb, sel võib tekkida sügavaid kahtlusi sellise lühidefineerimise mõttekuses.

1.3.1. Žanri tuum ja perifeeria (eesti mõistatuste näitel)

Folkloorne žanr määratletakse harilikult mitmete sama ja/või eri järku tunnuste poolintuitiivselt tajutava “kimbu” või sündroomina. Need tunnused võivad olla nt. funktsionaalsed või tekstilised, viimased omakorda sisulised või vormilised (väga laias mõttes, kaasa arvatud ka tekstitüüp (laul/narratiiv/ütlus), teksti poeetiline, loogiline ja kommunikatiivne struktuur jne.), samuti vastava traditsiooni ajalis-ruumilised parameetrid (st. nähtuse vanus ja levik), tradeerimise intensiivsus jm.

Enamasti jaguneb žanr tuumaks ja perifeeriaks. Tuum on žanri “prototüüpne” ala, kus kehtib enamik peamisi žanritunnuseid. Perifeerias mõned üldtunnused ei kehti, kuid lisandub muid tunnuseid, mis on antud perifeerse allžanri jaoks tähtsad, kuid ei kehti taas žanri tuumses osas. Perifeersed allžanrid, nagu žanr tervikunagi, määratletakse ja termineeritakse uurija(te) poolt teatud tunnuste kimpudena. Nähtuste kontinuumis näivad klassid ja allklassid ka produktiivsuse poolest omamoodi “küngastena”, mille vahele jäävad ebaproduktiivsemad “orud”.

Eesti mõistatused jagunevad tuumaks ja perifeeriaks hästi selgesti.

Tuumne või “prototüüpne” mõistatus annab mingist objektist peidetud, mõistukõnelise kirjelduse, pidades silmas eelkõige just selle meeleliselt tajutavaid külgi. Tekstide kogu vormilise mitmekesisuse juures küsisõna reeglina ei esine (*mis*-küsisõna nn. mõistatamisvormelites, nagu *Mõista, mõista, mis see on* vmt., ei kuulu tavaliselt teksti lausestruktuuri).

Eesti mõistatuste perifeerseist allžanridest on domineerivad **keerdküsimused** ja nn. **(liit)sõnamängud**. Siin on küsisõna obligatoorne ja liitsõnamängudes on küsisõna läbivalt *missugune?* Küsisõna olemasolu või puudumine on muidugi asja väliseid ilminguid. “Päris”-mõistatuste ja keerdküsimuste või liitsõnamängude põhierinevused peituvad ikkagi kujundisemantikas.

“Normaalne” mõistatus muudab või jätab tihti ära referendid (n-ö. asjade nimed), kuid säilitab mingi punktiiri nende füüsilistest, meeleliselt tajutavaist (visuaalseist, auditiiivseist vm.) omadustest. Näiteks:

- *Punane koer haugub läbi luise aia* (Keel ja hambad) — näidatakse ära keele värv, hammaste materjal, hambareala kuju, viidatakse sellele, et tekib helisid ja et asjasse on segatud mingit agressiivsust.

- *Hark all, paun peal, pauna peal rist, risti peal nupp, nupu peal mets, metsas elavad elajad* (Inimene) on arhiivmaterjali hulga põhjal arvates olnud viimase saja aasta kestel tuntuim eesti mõistatus üldse. Siin joonistatakse inimesest alt üles õiges järjekorras skemaatiline kriipsujuku; mõistatus jätkub tihti veelgi

ülemale, täiotsimise jahimaadele, kontamineerudes mõistatusega peaharja kohta *Tõrvakasukaga poisike ajab metsast loomi välja*.

- *Üks teeb tümpa-tampa, teine teeb tümpa-tampa, kolmas..., neljas..., viies teeb karviuhti* (Hobune, vahel ka: Lehm) — tekst annab kätte jäsemete õige arvu ja näitab ära õiged helid.
- *Raudne rott, villane händ* (Nõel ja lõng) — jätab avatuks vihjatavate asjade õiged materjalid, viitab lõnga väljanägemisele ja sellele, et “rott” poeb mingisse auku.
- *Rõngas, rõngas, kõksti ~Tsiira-viira, tsökst* vmt. (Koer heidab magama) — lausel puuduvad mõlemad pealiikmed ning ka lausesüntaks kui selline üldse, ometi antakse lahendsündmusest üpris adekvaatne helipilt, imiteerides ka õigeid rütme. Samalaadne on nt. sepapaja helisid jäljendav *Tips-taps, till-tall, metskits kill-kall, alte-pulte-puhh, üks jalg all* — ilmselt lööb alul meister väikese vasaraga, siis sell suurega, puhiseb lõõts, ühejalgne asi on vististi alasi.

Teksti bukvaalsisu on neis jt. näidetes kõikjal mõistukõneline, kuid siiralt mõistukõneline. Mõistatajat aidatakse kus rohkem, kus vähem, igatahes aga ei ole mõistatamise peaesmärk kedagi nõutuks teha või tema mõtteid vales suunas juhtida ja seega vastajat lõppkokkuvõttes narritada.

Keerdküsimustele on just viimane eesmärk defineerivalt tunnuslik. Keerdküsimus ei sisalda üldse mõistukõnet tavalises mõttes, jätab avameelse küsimuse mulje, kuid on tegelikult salakaval. Keerdküsimuste tegemise tehnoloogias näib olevat üks põhivõtteid pragmaatikas vaadeldavate suhtlemisreeglite, nn. maksiimide tahtlik rikkumine.

Maksiimidest on tuntumad järgmised:

- 1) kvaliteedi maksiim: *Anna tõest infot*;
- 2) kvantiteedi maksiim: *Anna infot parasjagu nii palju, kui vaja*;
- 3) relevantsuse maksiim: *Anna ainult infot, mis on oluline*;
- 4) meetodi maksiim: *Anna infot parimal võimalikul viisil*.

Vaatame näiteks paari tuntumat eesti keerdküsimust.

- *Miks jookseb jänes üle mäe? (Sest läbi mäe ta ei pääse)*. Näeme kohe sedagi, kui tinglik ja hariliku mõistatusega võrreldes teistsugune on siin juba n-ö. küsimuse ja n-ö. vastuse staatus ja vahekord: kui tavalises mõistatuses moodustab poeetilis järku teksti ainult küsimuse-osa (mõistukõneline kirjeldus), siis siin ilmselt küsimus ja vastus üheskoos. Püütakse jätta muljet, nagu küsitaks, miks **tavatseb** jänes joosta üle mäe, st. antakse ette väärpostulaat ‘jänesel **on mingi** (bioloogiline vm.) tarve joosta üle mäe’, nagu näiteks koeral rohtu süüa. See postulaat on vastajale (vähemalt esmakuulmisel) üllatav. Ta võib eeldada, et postulaat on õige, ja oletada midagi põhjuste kohta. Ta võib eeldada, et postulaat on õige, kuid jääda pikalt mõtisklema selle üle, mis see ikkagi võiks olla, mis sunnib jänest maniakaalselt üle mägede jooksuma, ja vastata lõpuks “ei tea”. Ta võib jääda mõtisklema, **kas** ikka postulaat **on** õige. Tegelikult on siin aga psühholoogiline rõhk nihutatud vaikumise sõnale *üle*, st. õige lisatingimus on umbes ‘kui jänes jõuab mäe **juurde** (mis eeldatavasti pole eriti järsk)’, ning küsimuse tegelikult silmaspeetav sisu umbes ‘Miks jänes, kes on joostes jõudnud mäe juurde, jookseb üle mäe (kuigi läbi mäe oleks ju otsem)?’

- *Millal hakkab part ~hakkavad haned ujuma? (Siis, kui jalad enam põhja ei ulata)*. Küsisõna on tähenduselt ebamäärane ja vastaja peab konteksti põhjal andma täpsustava interpretatsiooni küsitava sisu kohta, kusjuures talle püütakse jätta muljet, et mõeldakse parte kui **liiki** või parti kui **indiviidi** ta arenguprotsessis, st. et küsitakse ‘Mis aastajal...?’ või ‘Kui vanalt...?’ vmt. Teisalt on ära jäetud “õigeaks” mõistmiseks vajalik klausel ‘kui ta kaldalt vette läheb’.

- On üsna produktiivne keerdküsimuste ehitamise tehnika, mis põhineb eeldusel, et normaalselt tähistab pärisnimi vm. substantiiv mingit referenti, mitte aga n-ö. iseennast kui tähejärjendit või “täidetud kohta” lauses: *Mis on ... ja ... vahel?* (“ja”) või *Mis on Tartu keskel?* (“r”) või *Mis on Aadamal ees ja Eeval taga?* (“a”); viimases taotletakse vastajat ühtlasi segadusse ajada sellega, et näib küsitavat midagi siivutut.

(Liit)sõnamängude all mõeldakse eesti arhiiviterminoloogias küsimusi, nagu *Missugune pea ei mõtle?* (Kapsa- ~naela- vms.), *Missuguseid pükse ei õmmelda?* (Arg- ~vesi- vms.) jts. See on kujundstruktuurilt üsna homogeenne, kuid keerdküsimustest erinev rühm. (Liit)sõnamängud on enamasti omamoodi surnud metafooride tuvastamise harjutused: eelduseks on, et leidub mingi predikaat (omadus, tegevus vms.), mis assotsieerub sõna otsese tähendusega väga tugevasti, surnudmetafoorse tähendusega aga mitte (või ka vastupidi). Rühm näib veel omaette jagunevat tsentriks ja perifeeriaks. Kõige prototüüpsemad on siin vist somaatiliste metafooridega (*pea, silm, kõrv, jalg* jts.) opereerivad küsimused. Perifeerses osas kohtame erandvorme, kus liitsõna põhisõna rolli võib asuda liitsõna (tav. võõrsõna) lõpuosa: *Milline miin ei lõhke?* (Vitamiin).

Veel kuuluvad eesti mõistatuste perifeeriasse **tähemängud**, **peamurdmisülesanded** (tihti rajatud sugulussuhetele), **arvutus-** ja **kirjutusülesanded** ning **piltmõistatused** e. **reebused**.

Kogu mõistatusperifeerial on mõned üsna läbivad ühistunnused:

1. Nad on selgelt hilisaegsed, tihti kirjanduslikku algupära ja/või pärit trükistest. Üldiseltki hilise ainese taustal paistavad silma veel mõned eriti hilistekkelised nähtused, nt. keerdküsimuste hulgas küsimustüübid, nagu *Mis on kõige suurem (viisakus ~hübematus ~õnn ~kolin ~...)?*, samuti *Mis vahet on...?* ja *Mis ühist on...?*; kõigile neile rühmadele on ühtlasi omased kindlad semantilised erisused.
2. Kogu eesti mõistatuste perifeerias, aga eriti selle hiliskihistustes on väga tugev orientatsioon naljale, koomilisele. Teisalt on neile hiliskihtidele ühtlasi omane narratiivse elemendi tugevnemine — jutuvormiliste küsimuste ja/või vastuste rohkus, seega ka žanriliselt labiilsete vormide rohkus mõistatuse ja anekdoodi vahel (nt. nn. Armeenia raadio tsükklisse kuuluvad üksused, millest tuleb juttu ka järgnevas).

Lühidefineerija on seega igal juhul raskustes. Mida rohkem defineerivad tunnuseid ta püüab nimetada, seda väiksemaks muutub aineala, kus kõik nood tunnused kehtivad. Kui ta hakkab otsima absoluutselt läbivaid tunnuseid, mis kehtiksid ka kõigis perifeeriates, siis selgub neid olevat vähe ja needki vähesed ülimalt abstraktsed ja sisutud. (Mõistatus võiks ses rakursis taanduda tõepoolest tuntud parömioloogi **G. Milneri** formuleeringule “küsimus, millele on raske vastata”; Milner ütleb samas ka, et vanasõna vastab küsimusele, mida on raske küsida, aga see on juba peenemat järku aforism.) Kui lühidefineerija püüab ette anda mingi tunnuste komplekti ning jälgida, kui sagedased on empiirikas nende tunnuste kombinatsioonid, võiks sellest välja tulla vajalik ja huvitav uurimus, kindlasti aga mitte lühidefinitsioon. Igal sammul võib ennustada raskusi ka tunnuste endi formuleerimise, termineerimise ja tuvastamisega: tunnused ei välistu, vaid valguvad üksteisesse jmt.

1.3.2. Vanasõna lühidefinitsioone klassikutel

Ameerika folklorist, parömioloogia tuntumaid klassikuid **Archer Taylor** (1890–1973) on oma klassikalises töös “*The Proverb*” (Cambr., Mass., 1931, 2. tr. 1962) ja mujal samuti kahelnud selles, kas vanasõna lühidefineerimise püüded on üldse eriti mõttekad, ning arvab, et kui ta peaks nimetama vanasõna vaieldamatuid tunnuseid, siis julgeks ta öelda ainult seda, et vanasõnad on rahva hulgas käibivad ütlused. Tayloril on siin ka rohkesti tsiteerituks saanud märkus “sõnulseletamatu kvaliteedi” (*incommunicable quality*) kohta, mis ütlevat ära, milline lause on vanasõna ja milline mitte.

Saksa klassik **Friedrich Seiler** (1851–1927) oma klassikalises teoses “*Deutsche Sprichwörterkunde*” (München, 1922) omistab vanasõnale järgmised tunnusjooned:

- 1) rahvasuus käibel;
- 2) endassesulgunud (*in sich geschloßene*), st. üht sõna tekstis ei saa asendada teisega;
- 3) õpetliku tendentsiga;
- 4) poeetilise vormiga.

Vene klassik **Juri Sokolov** (1889–1941) oma klassikalises õpik-ülevaates “*Русский фольклор*” (Moskva, 1938) ütleb, et vanasõna

- 1) on lühike ütlus;
- 2) käib elu mitmesuguste külgede kohta;
- 3) on käibel kõnekeelses pruugis.

Eesti folkloristikaklassik **Eduard Laugaste** (1909–1994) oma kõrgkooliõpikus “*Eesti rahvaluule*” (Tallinn, 1975; 2. tr. 1977; 3. tr. 1986) jm. töödes postuleerib (ehk veidi Seilerile toetudes): vanasõna on

- 1) iseseisev žanr;
- 2) terviklik otsustus;
- 3) mõtteavaldus, mis on a) lühike, b) tihedalt ja tabavalt sõnastatud, c) poeetiline, d) didaktilise sisuga, e) kondenseeritud ühteainsasse lausesse;
- 4) mitmete põlvede elukogemuste kontsentraat.

Niisiis saame klassikute definitsioonidest välja tuua umbes järgmise ühisosa:

- vanasõna on 1) traditsiooniline (st. esindab folkloori);**
2) lühike (st. esindab lühižanri);
3) didaktilise tendentsiga;
4) poeetilise vormiga.

See kõik näib terve mõistuse tasemel paikapidavana, kuid kui me püüaksime nende tunnuste alusel jagada mingit tekstimassiivi vanasõnadeks ja mittevanasõnadeks, siis tekiks meil igal sammul raskusi. Võib mõtiskleda nt. selle üle, kas siin ühest küljest ei esine liiaseid tunnuseid ja kas teisalt pole midagi vanasõnale üldomast välja jäetud või kuidas just üht või teist tunnust tuleks mõista ja tuvastada.

1. Traditsiooniline, st. rahva seas käibiv on lõppeks kogu folkloor (või ka rahvakultuur tervenisti). Kui määratleda folkloori ennast kitsalt kui **kunstilist** järku suulist traditsiooni, nagu paljud uurijad teevadki, siis

osutuks ka tunnus 'poetiline' liaseks. Nood kaks tunnust ei aita seega meil üldse vanasõna muu folkloori hulgast ära tunda.

Kui taas püüda anda mõni konkreetsem eeskiri poetilise lühiteksti "tehniliseks tuvastamiseks", nt. et tekstis peab olema äratuntav mingi **semantiline teisendus** (st. operatsioon, mille kaudu luuakse **troope**) ja/või **kõlaline ornamentatsioon** või **eufonism**, siis jääks taas hulganisti lauseid, mida meie intuitsioon tahaks pidada vanasõnadeks, kuigi neil nood tehnilised tunnused ilmselt puuduvad, nagu *Igal asjal on algus ja lõpp; Pole halba ilma heata; Ära tee teisele, mida ei soovi endale* jpt. jpt. St. me peaksime nähtavasti tunnuse 'poetiline' kuidagi avaramaks mõtestama või arvama ta vanasõna defineerivate tunnuste hulgast koguni välja?

2. Teisalt puudub klassikuil ilmselt tunnus, mida võiks olla mõttekas vanasõna kui žanri formuleeringusse sisse võtta — nimelt see, et vanasõnatekst on printsiibis **üldistav lause** (sellest kriteeriumist ja ta alternatiividest vt. lähemalt vanasõna ja kõnekäänu suhete ja piirjuhtude juures ptk. 2.1.1).

3. Või kuidas ära tunda Seileril ja Laugastel mainitud õpetlikku tendentsi või didaktilist sisu? Nende tunnuste taga peitub tegelikult terve kimp probleeme, mis on seotud vanasõna **kommunikatiivsete funktsioonidega**, millest tuleb lähemalt juttu selle sarja ühes järgmises raamatus (vt. SFL III). Siinkohal võib meenutada esialgseks orientiiriks, et igasuguse inimkommunikatsiooni põhifunktsioone on mingil viisil suunata partneri, sh. kõnelise info vastuvõtja käitumist. Vanasõna võib seda teha nt. 1) midagi otseselt käskides v. keelates, soovitades v. hoiatades (*Ära kiida päeva enne õhtut*), või ka 2) andes hinnanguid, millest on võimalik tuletada strateegiaid ja kaudseid ettekirjutusi (*Hea laps, kes hästi tantsib, parem veel, kes paigal seisab*), või siis 3) pakkudes mingeid eeldatavasti üldkehtivaid tööku, millest vastuvõtja võib välja lugeda hinnanguid ja tuletada neist omakorda ettekirjutusi (*Magaja kassi suhu ei jookse hiir*).

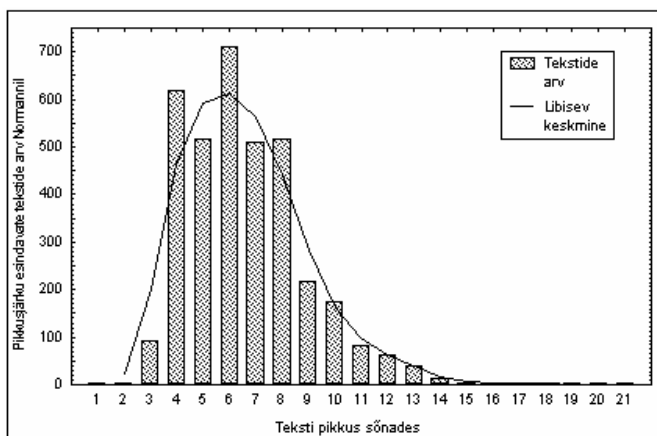
4. Või mida mõelda lühiduse all? Võtame mõõduks mingi ülilihtsa parameetri ja küsime näiteks, mitmest sõnast võib koosneda eesti vanasõnatekst.

Alampiir ei saa ilmselt olla alla 2 sõna, sest tekstis peab olema subjekt ja predikaat. Selliseid ülilühikesi vanasõnu (nagu *Õnnetus õpetab* ja mõned teised) on aga väga vähe: traditsioon tajub nähtavasti, et sääraseid minitekstid on juba allpool pikkusoptimumi piiri, ning tavatseb lisada neile mitmesuguseid parallelistlikke jätke, nt. (*Küll ilm õpetab jätkudega ...ei löö ega lükka* või *...vasikanahk noomib* (EV 2000 ja 2001) vmt. (vt. lähemalt ka alamal ptk. 3.5).

Seevastu pikim eesti vanasõnatekst, mille olen leidnud, pärineb Saaremaalt Kärlast, koosneb 55 sõnast ja on ootuspäraselt kontaminatsiooniline (EV 3124+2533): *Kolm on neid, mida kõrv ei taha kuulda, need on: emase ihkumine (≈kiljumine), lehma möiramine ja kana laulmine; ja neli, mis ei tää uskuda: naest, kui sa ise tema seltsis ei ole, laeva mere ääres, Jumala ilma ja lapse perset; ja üks, mida süda ei suuda kanda: kui see, kes sinu võlglane, sinu vastu suureline on.*

Olen teinud ligi 30 a. tagasi katse leida eesti vanasõnade provisoorne sagedusjaotus teksti pikkuse (sõnade arvu) järgi. Statistika aluseks oli **E. Normanni** raamat "**Valimik eesti vanasõnu**" (Tallinn, 1955), mis sisaldab 3576 teksti; statistika on ilmunud kirjutises "**Keelestatistikat eesti vanasõnadest**" (Emakeele Seltsi Aastaraamat XIII, Tallinn, 1967, lk. 127 jj.). Vaatluse tulemused olid lühidalt öeldes järgmised:

1) sagedusjaotusel on statistikates üsna sageli kohatav asümmeetriline, vasakule kallutatud moodiga käigujoon (vt. juuresolev joonis 1):

Joon. 1. Eesti vanasõnateksti pikkus sõnades

- 2) kõige sagedamini koosneb eesti vanasõnatekst 6 sõnast (selliseid on u. 20 % tekstide üldarvust);
- 3) domineeriv sageduspiirkond on 4 kuni 8 sõna;
- 4) teksti keskmine pikkus vaatlusaines on 6.57 sõna;
- 5) nähtuvad regulaarsed kõrvalekalded jaotuse üldisest käigujoonest: paarisarvulised sõnahulgad annavad “piirkondlikust ootusest” suuremaid, paarituarvulised väiksemaid sagedusi; see efekt peegeldab ilmselt vanasõnale omast **struktuurilise sümmeetria** tendentsi (vt. ka SFL III, ptk. 1.1).

Näeme seega, et kõik tunnused klassikute poolt pakutud tunnustikes on liiased ja/või semantiliselt kompleksed ja/või hajuvad, ning teisalt on definitsioonidest mõeldavalt kasulikke tunnuseid välja jäetud.

1.4. “PARÖÖMILINE MAAILM” JA SELLE SISELIIGENDUS

Folkloori piire tervikuna, aga ka üksiku folkloorižanri, sh. lühižanri piire on võimalik käsitada kitsamate või laiematena. Klassikute lühidefinitsioonid, millest äsja näiteid tõime, taotlesid määratleda vanasõna n-ö. kitsas või keskmises piiratluses (st. kui “prototüüpseimat” osa vanasõnažanrist või siis kui tervikžanri, kaasa arvatud selle perifeeriad). Toome nüüd paar näidet ka katsetest liigendada paröömilist (või üldse lühivormide) regiooni mõnesugusel laiemal skaalal.

1.4.1. Paröömiat klassifikatsioon O. Mollil

Saksa parömioloog **Otto Moll** (1882–1968), kapitaalse teose “*Sprichwörterbibliographie*” (Frankfurt am M., 1958) autor, pakub saksa materjalist lähtuvalt järgmise liigituse (vt. “Proverbium” 10 (1968), lk. 249–250):

- A. 1. **Sprichwort** (≈*vanasõna*): lühike üldtarvitatav rahvapärane elutarkus või elureegel, enam või vähem piltlikult väljendatud, tihti värsivormis.
 - 1a. **Sinnspruch** (≈*sentents*) ja **Grundsatz** (≈*maksiim*): vanasõnaga sarnased, kuid mitte piltlikult väljendatud ütlused (nt. *Räägi, mis tõsi*).
- B. **Sprichwörtliche Redensarten**:

[NB! See termin ei tähenda Mollil, nagu saksa terminoloogias üldiselt, lähendit eesti terminile *kõnekäänd*, vaid “vormilt vanasõnale lähedasi ütlusi, mis muutuvad sageli vanasõnadeks” (vrd. rühm 2.1 järgnevas G. Permjakovi klassifikatsioonis).]

 2. **Bauernregeln** (“talupojareeglid”): maamehe tegevusega seotud ütlused, mis on tihti üldistunud (s.o. siis ülekantud?) tähendusega vanasõnad (nt. *Peremehe silm teeb hobused rammusaks*).
 - 2a. **Kalender- und Wettersprüche** (kalendri- ja ilmastikuütlused, ld. *oracula*): vaatlustele tuginevad faktikonstateeringud või uskumused; kehtivad enamasti regionaalselt (nt. *Rohelised jõulud — valged lihavõtted*).
 3. **Speise- und Gesundheitsregeln** (söögi- ja tervishoiureeglid): Moll ütleb, et mõned mõõdukuse kohta käivad ütlused on muutunud vanasõnadeks (nt. *Kala tahab ujuda*, mis tähendab janu, joomist peale kalatoitu).
 4. **Rechtssprüche** (õigusütlused): lühikeste mõttesalmide vormis orientiirid kohtunikele, piibellike õigusütluste eeskujul; mõned on üldistunud vormis vanasõnadeks muutunud (nt. *Kes magab, see ei tee pattu*).
 5. **Aberglaubenredensarten** (uskumusütlused): need pole Mollil arvates vanasõnad, vaid lihtsalt hoiatused teatud asjade eest; osa “hoia end ... eest”-vormilisi on vanasõnadeks muutunud (nt. *Spinnen am Morgen, Kummer und Sorgen*).
 6. **Spott auf Berufe** (elukutsepilked): geneetiliselt sõna-sõnalt võetav kriitika, eriti pappide ja talupoegade pihta; tänu piltlikule väljendusviisile muutunud vanasõnadeks (nt. *Pfaffgut, Raffgut*, st. u. ‘Papi vara on kahmatud vara’).
- C. 7. **Sagwörter** (≈*vellerismid*): ka apoloogilisteks vanasõnadeks nimetatud; koosnevad 2 või 3 osast: ütlus (vanasõna vm.), ütleja isik ja tihti ka situatsioon; pole õieti vanasõnad, vaid naljatavad või pilkavad ütlused (nt. *Palju kisa, vähe villa, ütles kurat, kui siga pügas*).
- D. **Volkstümliche Ausdrücke** (st. rahvalikud väljendid?): ei ole vanasõnad:
 8. **Spott auf fremde Länder und Leute** (pilked võõraste maade ja rahvaste pihta).
 9. **Vergleiche, Schimpf, Spottnamen** (võrdlused, sõim, pilkenimed): on konkreetsete juhtudega seotud väljendid.
 10. **Fluch, Segen, Wunsch, Trinkspruch** (sajatused, palved, soovid, joomasõnad).

- E. **Literarische Redensarten** (kirjanduslikud ütlused):
11. **Zitat** (tsitaat): tuntud autorite teostest pärinevad ütlused; nt. paljud antiiktsitaadid on praeguseks muutunud vanasõnadeks.
 12. **Fromme Sprüche religiösen Inhalts** (st. religioosse sisuga vagauütlused): on tihti piibliütlused või pärit kiriklikest kalendritest.

Seega vastab eesti terminile *kõnekäänd* kõige otsesemalt nähtavasti Molli D-rühm (*volkstümliche Ausdrücke*); terminit *Redensart* tarvitab Moll üldisemas tähenduses ('ütlus' vmt.).

Võrdluseks olgu öeldud, et äsjamainitud Friedrich Seiler tähistab neid ütlusi, mida eesti aines kujutletakse vormiliselt arendatumate kõnekäändu-alaliikidena, siiski terminiga *sprichwörtliche Redensarten*. Viimaste hulgast eraldab Seiler välja *und-* ja *oder-*ühendid, mida eesti folkloristikas tavatsetakse tähistada terminiga *sõnapaarid*, ning nimetab neid *die sprichwörtlichen Formeln (vanasõnalised vormelid)*. Kirjandusliku algupäraga ütluste kohta on Seileril tervelt 3 eri terminit: *Sittensprüche, Sentenzen* ja *geflügelte Worte*, kuid nende erinevused jäävad ebaselgeks ning kardetavasti ongi nad suuresti sünonüümsed.

1.4.2. Ingliskeelseid termineid ja distinktsioone

Enamikul autoreist, kelle terminitarvitust me refereerime, on eraldi terminid metafoorse (st. kujundliku, üle kantud) tähendusega vanasõnade ning mittemetafoorse (otsese) tähendusega vanasõnade jaoks, kusjuures esimene sellest terminipaarist on n-ö. markeerimata (tähistab nii vanasõna üldse kui ka metafoorset vanasõna), teine aga markeeritud (tähistab ainult mittemetafoorset vanasõna). Inglise keeles on see terminipaar *proverb/maxim* — vt. näiteks Nigel Barley kirjutises *“A Structural Approach to the Proverb and Maxim”* (*“Proverbium”* 20 (1972)). Ka muudes keeltes märgib *maksiim* üldiselt mittekujundlikku, otsese tähendusega vanasõna.

Eriti kujunditute, “iseenesliku” tekkega, tihti raskesti äratuntavate, nt. *A on A* -vormiliste ütluste kohta on A. Taylor (raamatus *“The Proverb”* ja muis töödes) kasutanud termineid *apoftegma* (ingl. k. *apothegm*) ja *truism*.

- *Mis liig, see liig; Mis tehtud, see tehtud; Õpi seni, kuni elad; Jumal on üle kõige; Iga asi omal ajal; Elus juhtub kõike; Inimesi on igasuguseid; Ilma vaevata ei saa midagi; Vaata igas asjas hästi ette; Ära usalda kedagi ülemäära; Ära raiska liialt, pärast tuleb puudus; Ära kõike välja räägi, mis tead; Miski siin ilmas pole lõputa; Pole halba ilma heata.*

Need jpt. võiksid olla mõned näited triviaalseimast ütlustekihist, nagu neid võib kuulda igapäevases jutus alatihti, kuid pole võimalik teha selget otsust, kas nende tarvitaja tsiteerib just traditsioonilist ütlust või lihtsalt vormistab omal jõul omaenda üldistavaid elukogemusi.

Ladinakeelsel sõnal *adagium* ('vanasõna, ütlus') on samuti ingliskeelne järeltulija *adage* — seegi on vist pigem vabavõitu sünonüüm ütluse kohta kui midagi kindlamat märkiv termin.

Samuti näivad sünonüümsed olevat ingliskeelsed terminid võrdluse kohta — *comparison* ja *simile*. Nii kasutab Archer Taylor oma publikatsiooni *“Proverbial Comparisons and Similes from California”* (Berkeley and Los Angeles, 1954) sissejuhatuses pidevalt läbisegi väljendeid *comparisons, similes, proverbial comparisons, proverbial similes*, samuti püsiühendit *comparisons and similes*; ka “The Proverb” ise lõpeb alapeatükiga “Proverbial Comparisons”, kuid jääb üsna hämaraks, kas kõik folkloorsed võrdlused on *proverbial*, või ainult osa neist (ning millised just).

California-väljaande sissejuhatuses (lk. 4) on näiteks järgmine passus: “Two minor varieties of proverbial *s i m i l e s* I suppose to be of recent origin...”, ja kohe seejärel: “The first of these varieties is a *c o m p a r i s o n* naming a creature in a special situation...” [Minu sõrendused. — A. K.]

Kirjandusliku algupäraga ütluste kohta on inglise keeles pruugitav ka väljend *familiar quotations* (s.o. ‘tuntud tsitaadid’).

1.4.3. Vene lühivormide liike ja termineid V. Dalil

Vladimir Dal (1801–1872) on oma vene vanasõnade fundamentaalse kogumiku *“Пословицы русского народа”* (1. tr. 1862) sissejuhatuses toonud mõningat terminoloogiat vene paröömiate liigitamiseks; enamik neid termineid on nähtavasti naturaalsed, rahvakeelsed.

Kõigepealt teeb ka Dal vahet metafoorsete ja otsese tähendusega vanasõnade vahel: *пословица* tähendab Dalil ainult? (või eelkõige?) metafoorset ütlust; mittemetafoorset vanasõna nimetab Dal *пословичное изречение* ja ütleb, et piir nende vahel pole alati selge.

Поговорка on vene üldtermin, mis eesti keelde tõlgitakse üldiselt vastega *kõnekäänd*. Dal tsiteerib ühtlasi vene vanasõna, mis käib nimelt vanasõna ja kõnekäändu suhte kohta ning mida hiljem veel paljud uurijad on korranud: *Поговорка цветочек, а пословица ягодка*. On tõepoolest tähelepanuväärne, et ühel rahval võib olla olemas nii teoreetilise sisuga vanasõnu.

Приговорка e. **пустоговорка** on ütlus või üksiksõna, mida sageli korratakse või jutule lisatakse kohaliku või individuaalse harjumuse põhjal, ilma erilise mõtte ja tähenduseta. Siia alaliiki loeb Dal ka muinasjutuvormeleid, millel pole sisuarenduse seisukohalt tähtsust, nagu *Скоро сказка сказуется, не скоро дело делается* või *за тридевять земель, в тридесятом государстве*.

Присловие on lähedane hüüdnimele (**прозвище**), kuid ei käi üksikisiku, vaid mingi maakoha asukate kohta; mõtestub harilikult sõimu või narritamisena, kuid võib olla ka austava varjundiga (vrd. rühm D8 Mollil).

Lääne-Euroopas tähistatakse seesuguseid rahva- ja hõimupilkevormeleid prantsuskeelse terminiga *blason populaire*. Eesti keeles puudub nende kohta seni kokkulepitud oskussõna, kuid asjaomane kõnekäändu alaliik ise on eesti folklooris kindlasti olemas: *Viru varesed, Harju harakad, Porkuni põrsavargad, Holstre hobusevargad, Polli ullikesed* jpm.

Скороговорка ja **чистоговорка** tähistavad raskesti hääldatavaid väljendeid, mida pruugitakse diktsiooniharjutustena vm. eesmärgil, nt. *Стоит поп на конне, колпак на попе, конна под попом, поп под колпаком*.

Eesti keeles on sedalaadi vormelite kohta tarvitatud vahel nimetust **kiirkõned**, kuid seda ei saa lugeda siiski juurdunud terminiks.

Прибаутка ja **пустобайка** on terminid, mille tähendus jääb Dali kommentaaris veidi hämaraks; viimane neist olevat Dali väidet mööda sünonüümne **пустоговорка** mõistega.

1.4.4. Paröömiat klassifikatsioon G. Permjakovil

Grigori Lvovitš Permjakov (German) (1919–1983) oli 1960.–1980. aastatel vist kõige korratavam nimi maailma parömioloogias ja jääb parömioloogia klassikute nimistusse küllap jäädavalt. Permjakov oli kutsumuselt orientalist, Ida rahvaste folkloori hea tundja ning viljakas tõlkija ja publitseerija. Tema teoreetilised tööd kuuluvad eelkõige vanasõnade ja üldse lühizanride süstemaatika valdkonda ja esindavad kolme omavahel läbipõimunud suunda:

- 1) vanasõnade semantiliste (või loogilis-semiootiliste, nagu ta neid ise nimetab) klassifikatsioonide loomine, eelkõige raamatuis *“Избранные пословицы и поговорки народов Востока”* (Moskva, 1968) ja *“Пословицы и поговорки народов Востока”* (Moskva, 1979);
- 2) nn. üldise klišeeteooria loomise katsed, eriti raamatus *“От поговорки до сказки”* (Moskva, 1970);
- 3) parömio-sotsioloogia alale kuuluvad ankeetküsitlused ja andmestikud vene vanasõnade ja üldse lühifolkloori kaasaegse seisundi väljaselgitamiseks ning nn. parömioloogilise miinimumi leidmiseks — vt. nende kohta ka minu töös *“Паремнологические эксперименты Г. Л. Пермякова”* (Preprint KKI-40, Tallinn, 1986).

Permjakovi parömioloogilisi vaateid tervikuna ning metodoloogilisi lähtekohti vaatleme lähemalt edaspidi (vt. SFL III); lühijäreldused Permjakovi parömioloogilisest pärandist võib lugeda ka ajakirjast “Keel ja Kirjandus” 1984, nr. 6).

Kõige üldisemas plaanis on Permjakovi klišeeteooria kui ka parömioloogilise fondi liigenduste taotluseks leida mingi klassifikatoorsete tunnuste komplekt (või üldse universaalne metakeelne aparaat) väga erineva pikkuse ja keerukusastmega tekstide ühtseks liigitamiseks (või kirjeldamiseks ja analüüsiks üldse). Sellepoolet on Permjakovi püüdlusi võrreldud ühtse keelekirjelduse või ühtse tekstiteooria loomise katsetega glossemaatilises lingvistikas, eriti Louis Hjelmslev’l.

Olgu kohe öeldud, et Permjakov mõistab lühivormide maailma (e. parömioloogilise fondi, nagu ta seda nimetab) piire väga avaralt: peale tavapärase vanasõnaliste ja kõnekäänduliste üksuste on siia arvatud ka mõistatused oma alaliikidega, ended ja lühiloitsud, mõned lühijutuliiigid jm. Paröömiliste allžanride või tekstitüüpide arv on Permjakovi eri töödes erinev, üldiselt 25–30 piires. Samuti on eri töödes erinev nende allžanride klassifikatsioon: süsteem on üldiselt hierarhiline, puukujuline, kuid üks eristustasand võib eri liigitusvariantides asuda kord kõrgemal, kord madalamal.

Refereerime järgnevalt Permjakovi liigituskatseid peamiselt kahe allika põhjal:

- 1) küsitluskava *“Паремнологический эксперимент”* (Moskva, 1971); selles toodud materjal oli aluseks 1970. aastail läbiviidud ankeetküsitlusele mainitud parömioloogilise miinimumi väljaselgitamiseks;
- 2) artikkel *“К вопросу о структуре паремнологического фонда”* raamatus “Типологические исследования по фольклору” (Moskva, 1975, lk. 247 jj.).

Viimases artiklis kujutatakse paröömiate hierarhilist jagunemist umbes sellise skeemi abil, nagu on näha joonisel 2). Klassifikatsiooni põhikondikava on järgmine.

1. Hierarhia keskastmel jaotatakse tekstid süntaktiliste jm. “tehnilisemat” järku tunnuste järgi:

a) *фразовые/сверхфразовые*, st. lausepikkusteks või lühemateks ja lausest pikemateks (vt. tähised *Ф* ja *Св* joonisel);

b) kuni lausepikkused (*фразовые*) jagatakse omakorda süntaktiliselt suletuiks (või lõpetatuiks) ja mittesuletuiks (*замкнутые/незамкнутые* — vt. tähised *З* ja *Нз* joonisel);

c) lausest pikemad tekstid jagatakse monoloogilisteks ja dialoogilisteks (vt. tähised *М* ja *Д* joonisel).

2. Hierarhia ülem- ja alamastmel liigitatakse tekste kujundisemantika, sh. tähenduse ülekant(av)use/mitteülekant(av)use põhjal:

a) ülemastmel jagatakse tekstid sünteetilisteks ja analüütilisteks: sünteetiliste tekstide kohta väidetakse, et nad võimaldavad laiendatud tõlgitsust (*расширительное толкование*) ja on seega mitmetähenduslikud; analüütilised tekstid laiendatud tõlgitsust ei võimalda ja on seega ühetähenduslikud (vt. tähised *С* ja *А* joonisel);

b) alamastmel jagatakse tekstid nn. üldtähenduse motivatsiooni (*мотивировка общего значения*) olemasolu või puudumise järgi — vt. tähised *Н* (“*нулевая*” *мотивировка*, st. motivatsiooni puudumine), *О* (*образная мотивировка*) ja *П* (*прямая мотивировка*) joonisel; puuduva motivatsiooniga tekstide hulka liigitatakse sellised, mis on süntaktiliselt mitteliigenduvad (nt. idiomaatilised) ja/või nõuavad enda mõistmiseks mingeid spetsiifilisi teadmisi, nt. taustaks olevate uskumuste kohta (*Тõusis vasema jalaga voodist*), või siis on tsitaadid kindlatest kirjandusteostest (näidete hulgas on eriti rohkelt tsitaate Krõlovi valmidest).

Permjakovi varasemais töödes on just viimane distinktsioon (*образная/прямая мотивировка*) see, mis jagab vanasõnalist või muud järku üksused metafoorseteks (“üleni ülekantud tähendusega”) ja otsese (või siis “osaliselt ülekantud”) tähendusega alljuhtudeks (vrd. Molli *Sprichwort/Grundsatz*, inglise *proverb/ maxim* ja Dalí *пословица/пословичное изречение*).

Vaatame nüüd, millistest allüksustest koosneb lühivormide maailm Permjakovi 1971. a. küsitluskavas.

1. Паремии, требующие расширительного толковани или допускающие его (e. nn. sünteetilised klišeed).

1.1. Пословичные изречения (st. kuni lause pikkused paröömiad — vrd. sama termin Dalil muus tähenduses).

1.1.1. Пословицы (süntaktiliselt lõpetatud või suletud laused (*замкнутые*)).

1.1.1.1. Собственно пословицы (kujundliku motiveeringuga laused — vrd. *Sprichwort* ja *maxim* n-õ. kitsamas tähenduses):

Куда один баран, туда все стадо

Скрипучее дерево долго стоит

Куй железо, пока горячо

1.1.1.2. Афоризмы (otseste motiveeringuga — vrd. *Grundsatz*, *maxim* ja Dalí *пословичное изречение* samas tähenduses):

Все хорошо, что хорошо кончается

Дуракам везет

О вкусах не спорят

1.1.1.3. Нечлененные сентенции (motiveering puudub) — näiteks tsitaate Krõlovi valmidest:

А Васька слушает да ест

А воз и ныне там

А ларчик просто открывался

1.1.2. Поговорки (süntaktiliselt lõpetamata või avatud laused, “*незамкнутые*”).

1.1.2.1. Собственно поговорки (kujundliku motiveeringuga):

Белая ворона

Ни рыба, ни мясо

Купил kota в мешке

1.1.2.2. Присловья (otseste motiveeringuga — vrd. sama termin Dalil tähenduses *blason populaire*):

Бьют и плакать не дают

До свадьбы заживет

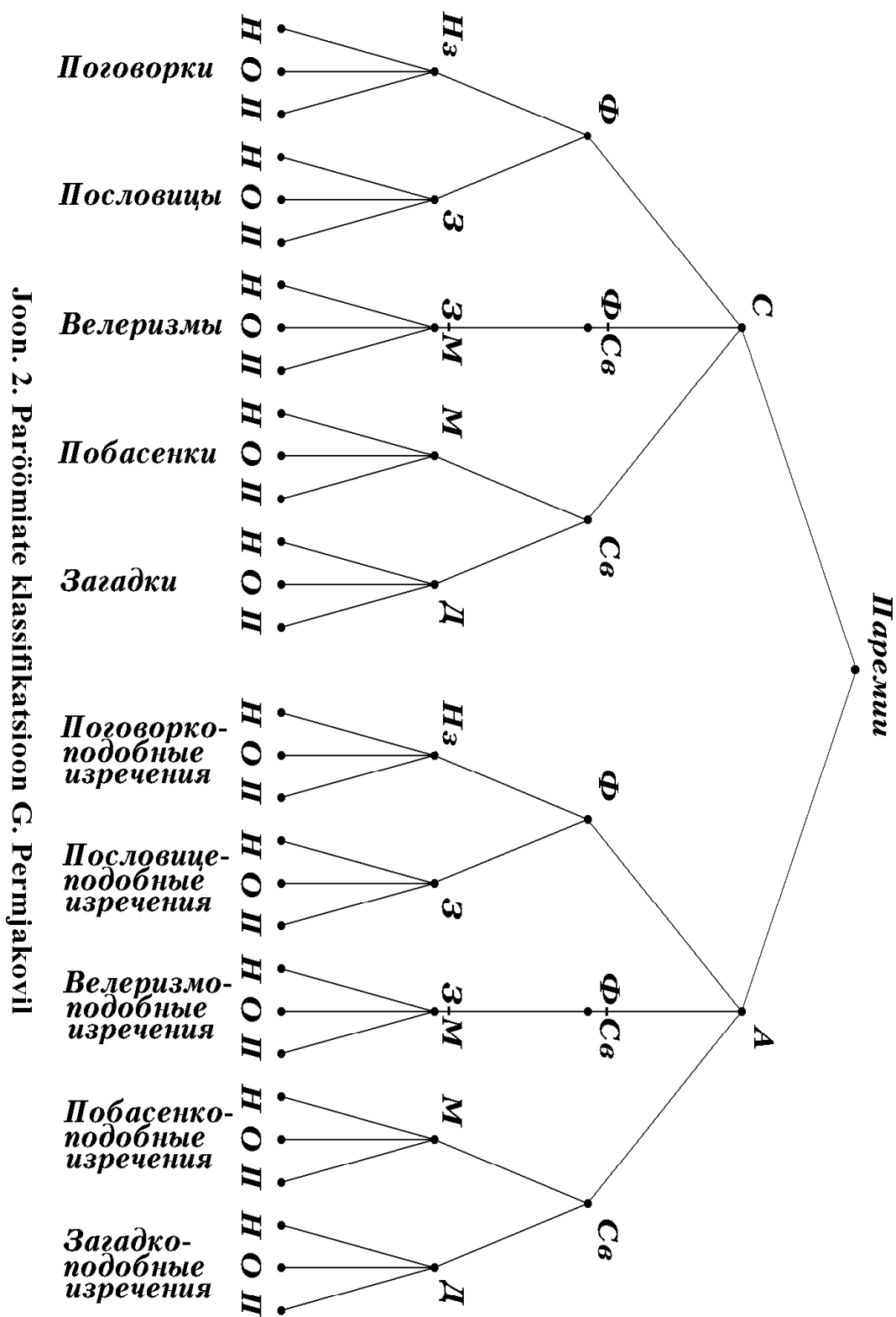
И хочется, и колется

Последняя капля

Sellesse rubriiki paigutab Permjakov ka igasuguse struktuuriga võrdlused.

1.1.2.3. Нечленимые фразы (motivatsioon puudub) — nt. taas Krõlovi valmidest:

Свинья под дубом
Слон да Моська
Тришкин кафтан

1.2. Велеризмы (mõnelauselised ahelad, mis moodustavad mingi lühikese stseeni).

Permjakovi liigituse 1971. a. versioonis ei tähistata mõiste **vellerism**, nagu üldiselt, “ütluskõnekäändu”, st. teksti üldvormis “A,” ütles B, kui juhtus ~tegi ~nägi ~... C, kus tihti kasutatakse traditsioonilisi vanasõnu omamoodi koomilises, parodeerivas kontekstis (termin on tuletatud Charles Dickensi “Pickwick-klubi järelejäänud paberite” tegelase Samuel Welleri nimest, kes neid ohtrasti pruukis), näiteks:

- “Eks me näe,” ütles pime ja jooksis vastu posti; “Seda teed peame kõik käima,” ütles vanatüdruk, kui pulmarongi nägi; “Mis liig, see liig,” ütles hiir, kui naine tahtis kassinahast kasukat; “Igal jampsil on kord lõpp,” ütles rebane, kui nahka võeti jts.

1975. a. versioonis on vellerism omaette alamastme rühmana olemas, kusjuures ta süntaktilist staatust loetakse hübriidseks või vahevormiliseks (määrangud *фразово-сверхфразовые* ja *замкнуто-монологические* hierarhia keskastmel).

1971. a. versioonis on vellerismid keskastme rühm, selle allrühmad on:

1.2. ? 1. Побасёнки (kujundliku motiveeringuga), näiteks:

Собака, чего лаешь? — Волков пугаю. — А чего хвост поджала? — Волков боюсь

1.2. ? 2. Одномоментные анекдоты (otsese motiveeringuga), näiteks:

Что везешь? — Сено. — Какое сено, ведь это дрова! — А если видишь, зачем спрашиваешь?

Näeme siis, et Permjakovil on olemas otsese tähendusega ja ülekantud tähendusega jutud. Terminid termineiks, kuid analoogia (retoorilise) metafoori ning juttudes vm. folklooris ja usundis kohatavate nn. morfirmide vahel on kahtlemata olemas. Esiteks on **allegooria** teatav liik metafoorseid troope ja allegooriateks tavatsetakse nimetada ka loomtegelaste kasutamist nt. loomamuinasjuttudes, eriti aga valmides. Teiseks on hulk juhte, kus sama jutusüžee säilides võivad vahelduda zoo-, demono- ja antropomorfseid tegelased. Rahvajuttudes on näiteks väga produktiivne üldine süžeeskeem, kus vastandatakse kaval ja rumal tegelane ning kaval petab rumalat. Selle üldskeemi alla käib enamik rebasejutte ja jutte rumalast kuradist, samuti enamik vanemasse naljandikihistusse kuuluvaid jutte (“švanke”), kus kavalaks tegelaseks on tihti sotsiaalselt alam ja rumalaks sotsiaalselt ülem. Mõned näited:

- Jutt saagi jagamisest, kus kaval võtab terad ja jätab rumalale aganad; tegelasteks võivad siin olla kas rebane ja karu (AT 9B) või inimene ja rumal kurat (AT 1030). Nendega sarnane on ka süžee AT 1633, kus vennad jagavad isalt päranduseks saadud lehma nii, et üks saab esipoole ja peab söötma, teine saab tagapoole ja võib lüpsata.

- Süžee, kus kaval tegelane meelitab rumala herilasepesa juurde; tegelasteks võivad olla taas rebane ja karu (AT 49) või köster ja pastor vm. inimtüübid (AT 1785C).

- Jutt sellest, kuidas ei saa maja või katust ehitada, sest kuivaga pole seda vaja ja vihmaga ei saa seda ehitada; tegelasteks võivad siingi olla nii loomad (AT 81) kui ka inimesed (AT 1238).

Teine asi, millele seoses vellerismidega ja *побасёнка*-žanriga tuleks osutada, on see, et piir ütluslikku ja narratiivset (jutulist) järku tekstide vahel, nagu enamik muidki piire folklooris, on tõepoolest hajus. Vellerisme näiteks loetakse üldiselt ütluste hulka. Eesti traditsioonis pole vellerismid mingil põhjusel peaaegu üldse kodunenud ja enamik tekste, milles antakse a) situatsioon või juhtum; b) tegelane, kes seda näeb või kuuleb ja c) tegelase ütlus nähtava-kuuldava kohta, on liigitatud naljandite vm. juttude hulka. Kindlasti aga on eesti arhiivipraktikas naljanditeks loetud dialoogilised puänteeritud vm. viisil naljale suunitletud tekstid, näiteks:

- Permjakovi näidistekstide hulgas leiduv kurtide kahekõne (AT 1698; soomlastel ka ütlusliku “tsitaadina”: *Hyvää päivää! — Kirvesvartta*);

- dialoog heast toidust, mida pole söödud, kuid on nähtud, kuidas härra linnas sõi;

- kahekõne poisiga, kes leiab vabandusi, kui tööle kutsutakse, kuid kui sööma kutsutakse, küsib suurt lusikat.

Olgu öeldud, et Ida rahvaste paröömikaväljaannetes kohtab mininarratiive igal sammul — nii monoloogilisi (velleristlikke) kui ka dialoogilisi, niihästi inim- kui ka loomtegelastega. (Lähemalt “dialoogiliste vanasõnade” probleemist vt. ka Pentti Leino kirjutistes “*Pienfolkloren dialogimuotteja*” (Kalevalaseuran Vuosikirja 49, Helsinki, 1969) ja “*Dialogsprichwort oder Replikenanekdote*” (“Proverbium” 23 (1974).)

1.3. Загадки и загадочные вопросы (on Permjakovi käsitusel dialoogilised, sest eeldavad kaht osavõtjat).

1.3. ? 1. Загадки (kujundlik motiveering; on võrreldavad laias laastus eesti mõistatuste “tuumse” osaga):

Мокренький теленочек в погребѣ лежит (Язык во рту)

Стоит Антошка на одной ножке; кто ни пройдет — всяк поклонится (Гриб)

1.3. ? 2. Загадочные (шуточные) вопросы (otsene motiveering; võrreldavad laias laastus eesti mõistatuste perifeerse osaga):

После семи лет что козе будет? (Восьмой пойдёт)

Где свету конец? (В темной комнате)

Каким гребнем головы не расчешешь? (Петушиным)

Näeme, et rühmade 1.2 ja 1.3 edasiliigendamisel minnakse 1971. a. versioonis kohe motiveerituse juurde ja 3. jaotustasand jääb justkui lahtiseks. 1975. a. versioonist jääb mulje, et mõistatuse järku üksused on Permjakovil tegelikult ainsad asjad, mida üldse loetakse dialoogilisteks. Ilmselt on dialoogilisust mõistetud läbisegi kord tekstilises, kord tekstivälises, kommunikatiivses plaanis: n-õ. päris-vellerismid on siin loetud monoloogilisteks, ning tekstiliselt ongi nad kahtlemata monoloogivormilised; kuid ka *нобасэнка*'d, mis teksti plaanis on ilmselt dialoogilised, on Permjakovil kvalifitseeritud samuti monoloogilisteks — ju siis kommunikatiivses plaanis, vastandina mõistatustele, mis nõuavad kaht osavõtjat ja on seetõttu loetud dialoogilisteks.

(On problemaatiline, kas mõistatuste lahendusi saab pidada folkloorsete tekstide koostisosadeks: pigem erinevad mõistatused vanasõnadest ja kõnekäändudest selle poolest, et retoorilis-folkloorsed üksused aktualiseeruvad spontaanselt, mõistatused kui puhtfolkloorsed üksused aga eeldavad reeglina lepet asjaosaliste vahel teatavast mängulaadsest protseduurist osavõtuks.)

Edasi, kas võib näiteks eesti materjali silmas pidades öelda, et “päris”-mõistatused on kujundlikud (ülekantud tähendusega), mõistatuste perifeerias paiknevad keerdküsimused aga mittekujuandlikud (otsese tähendusega)?

On tõsi, et “päris”-mõistatustes nimetatakse silmaspeetavaid “õigeid” referente (st. lahendeid) väga tihti teisteks, “valedeks” referentideks, näiteks:

- asju inimesteks: *Vanamees nurgas, rüpp mune täis* (Ahi, keris);
- taimi inimesteks: *Suvine poisike, sajakordne kasukas* (Kapsas);
- taimi loomadeks: *Punane pullike, jõhvine lõake* (Jõhvikas);
- esemeid loomadeks: *Üks hür, kaks saba* (Pastel);
- loomi esemeteks: *Pere sööb, laud laulab* (Emis põrsastega);
- kehaosi esemeteks: *Lihane tõrs, raudne vits* (Sõrm ja sõrmus) jne.

Kuid see ei ole sugugi kohustuslik.

Referentsiaalne asendus võidakse teha mitte ainult referenti otse ümber nimetades, vaid niiviisi, et tegelikule (st. vastuses mõeldavale) referendile omistatakse näilise (st. tekstis silmaspeetava) referendi tüüpilisi predikaate. Näiteks:

- *Keeletu, meeletu, ise maailma tark* — margapuud kirjeldatakse tüüpiliselt inimlike predikaatide *keel(etu), meel(etu), tark* kaudu;
- *Tules ei põle, vees ei upu, mullas ei mädane* — selle mõistatusega kirjeldatakse nime, st. ideaalset referenti, ning välises sisuplaanis ei nimetata referenti “valesti” ega nimetata teda üldse, kuid seostatakse teda predikaatidega *põlema, uppuma, mädanema*, mis normaalselt assotsieeruvad materiaalsete referentidega.
- *Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline* — siin ei toimu valesti nimetamist ega tekitata valesid assotsiatsioone ka predikatsiooni kaudu, on lihtsalt deskriptiivne ja alliteratiivne vormimäng. Kas sedalaadi mõistatused tuleks “kujundlike” hulgast välja arvata või mitte? Kui võrrelda, kuidas Permjakov talitab analoogilistel puhkudel ütlustega, jääb mulje, et nad tuleks pigem välja arvata — kuid see tunduks vägivaldsena, sest intuitiivselt võttes on nad märksa sarnasemad “päris”-mõistatuste kui keerdküsimustega, ning pealegi, **kuhu** nad tuleks sel juhul paigutada, kui “mittekujuandlike” mõistatuste plats on juba hõivatud keerdküsimustega?
- Eesti mõistatustes on aligusstereotüüp *Mees läheb metsa...* See *mees* võib vabalt tähendada mitmesuguseid koduloomi ja -linde, aga ka lihtsalt meest, inimest: nt. *Mees läheb metsa, kõver kaigas seljas* on koer, kuid *Mees läheb metsa, soolikakimp seljas* on mees, köiepundar seljas. Need juhud on ka troobistruktuuri poolest erinevad, kuid tekste, kus *mees* tähendab meest, pole samuti alust troobituks lugeda.

Ka vanasõnaliste üksuste põhjal võib näidata, kuidas esialgne heauskselt 2-valentne distinktsioon 'kujundlik/mittekujundlik' laguneb suure hulga troobisemantiliste variantide põimikuks. Nii süveneb mulje, et Permjakovi süsteemis püütakse liiga lihtsate vahenditega liiga keerulisi asju ära ajada.

2. Паремии, не допускающие расширительного толкования и имеющие строго однозначный смысл (analüütilised klišeed).

1971. a. versioonis paistab Permjakovi süsteem siitpeale täiesti lagunevat, mis näitab, et kogu analüütiliste paröömiade ülemklass on eelkõige süsteemi ilu kaalutlustel loodud konstruktsioon, millel puudub empiiriline kate. Ühelt poolt kaob hierarhiast tasandeid (*фразовость/сверхфразовость, замкнутость/незамкнутость*, ka kujundlik/otsene motiveering); teisalt tuuakse sisse täiesti uute tunnustega rühmi (nt. ended, uskumused), mille mahutamine sünteetiliste tekstide jaoks loodud mõistesõrestikku on võimatu. Ometi on 1975. a. versioonis säilitatud ideaalne sümmeetria süsteemi sünteetilise ja analüütilise haru liigenduses (vt. joonis 2).

Analüütiliste paröömiade ülemklassis on järgmised rühmad.

2.1. “Деловые” изречения, сходные с пословицами (s.o. vanasõnadele lähedased “tarbe”-ütflused).

2.1.1. Общественно-политические, хозяйственные, бытовые и прочие специальные паремии.

2.1.1.1. Общественно-политические изречения (в том числе лозунги):

Искусство принадлежит народу

Партия и народ едины

Религия – опium для народа

Loosungite paigutamine paröömiliste tekstide hulka näib esmapilgul arutuna. Ilmselt evivad nad aga ka folkloorsuse tunnuseid. Loosungid olid sotsialistlikus ühiskonnas, kus Permjakov oma küsitlust läbi viis, kindlasti omamoodi **traditsioonilised**: neid vaatas vastu igalt seinalt ja igast lehest, neid võis ka kuulda pea igast vastava suunitlusega kõnest vm. esinemisest — st. ka **suuline** käive oli olemas. Võib öelda, tõsi küll, et see käive oli väga piiratud sotsiaalsete raamidega — kuid “normaalsete” paröömiade käive võis samuti olla väga kitsas, piirdudes ühe sotsiaalse kihi või kihelkonnaga, isegi üheainsa perekonna vm. mikrosotsiumiga. Tõsi küll, osa loosungeid ei oma **poetiliste** tekstide tunnuseid — kuid neid polnud ka truismidel, apoftegmadel ja maksimidel, millest äsja juttu oli. Tõsi küll, loosungite **allikad** ja **autorid** on tihti teada — kuid nagu nägime, loetakse paröömiade hulka “laidas mõttes” ka lendsõnu, sententse, “tuntud tsitaate” jm. ainest, mille autorid on samuti teada.

Näib, et on siiski üks oluline karakteristik, mis eristab nõukogulikke loosungeid, võib-olla ka mõningaid piiblifraase jmt. naturaalsest traditsioonist: nende, võiks öelda, “energeetiline mootor” asub väljaspool traditsiooni ennast. Kui traditsioon loomulikus korras võtab vastu laene ja uusloomingut “sissememisprintsibil”, siis loosungid tradeerivad “surveprintsibil”. Loosungid rajanevad teataval ideoloogilis-poliitilisel doktriinil, neid kultiveeritakse spetsiaalsete institutsioonide kaudu; vanasõnu seevastu ei kultiveerita, nad ei esinda mingit ideoloogiat, vaid sotsiaalpsühholoogiat, nad on igauks eraldi maailmavaatelises plaanis empiirilised ja vahetud, kõik koos võetuna difuussed ja üksteisele vasturääkivad (vt. lähemalt ka järgnevas, ptk. 6.2).

2.1.1.2. Правовые изречения:

Лежачего не бьют

Не пойман — не вор

Сын за отца не ответчик

2.1.1.3. Хозяйственные наблюдения и рекомендации:

К собаке подходи сзади, а к лошади спереди

Летний день год кормит

2.1.1.4. Изречения, связанные с торговлей:

Базар цену скажет

Купить — дорого, продать — дешево

2.1.1.5. Природные наблюдения:

Весною сверху течет, а снизу морозит

От первого снега до санного пути — шесть недель

2.1.1.6. Медицинские наблюдения и советы:

Болезнь не красит

Лук да баня всё правят

2.1.1.7. Бытовые изречения:

Пар костей не ломит

*Собака – друг человека
Щи да каша – пища наша*

Meenutame taas, et Permjakovi rühmad 2.1.1.2–2.1.1.7 on üsna sarnased Otto Molli liigituse B-klassi (*sprichwörtliche Redensarten*) rühmadega. Permjakov ei märgi kuskil, et ta oleks Mollist eeskujul võtnud, ja kui eri uurijad on üksteisest sõltumatult tulnud mõttele need rühmad muust paröömilisest ainekst välja eraldada, siis peab arvama, et midagi iseäralikku nende juures tõesti on. (Tuntud Ameerika folklorist **Alan Dundes** on poleemilises kirjutises **“On Whether Weather ‘Proverbs’ Are Proverbs”** (aastaraamat “Proverbium” 1 (1984)) koguni veendunud, et nn. ilmavanasõnad (*weather proverbs*) tuleks vanasõnade hulgast üldse välja arvata.)

Nähtavasti eeldatakse, et vanasõnad on põhiliselt “mittemateriaalse” (eetilise, nn. rahvafilosoofilise, ka sotsiaalse?) temaatikaga. Kõnealused rühmad seevastu on selgelt “materiaalse” temaatikaga. Ettehaaravalt olgu öeldud, et vanasõnade inimkesksest orientatsioonist tingituna ei ole nende temaatika ja troobistruktuur teineteisest sugugi sõltumatud: “materiaalse” temaatikaga vanasõnade troobitehniliseks tunnuseks on nt. see, et ütluse subjekt, mis reeglina määrab ka teema, ei saa olla üle kantud tähenduses, st. selle temaatika korral on “ülendi metafoorsed” tekstid printsiibis välistatud (vt. lähemalt ka SFL III).

Materiaalse ja mittemateriaalse (või konkreetse ja abstraktse) temaatikaga vanasõnade eristamisel tekib aga ka tõsisemaid probleeme.

1. Vähemalt eesti vanasõnafondi temaatilist sagedusjaotust silmas pidades ei saa kuidagi öelda, et eetilised või “üld-elufilosoofilised” jmt. teemad oleksid nii domineerivad, et “materiaalse” või “konkreetsed” temaatikaga vanasõnu oleks alust lugeda fondi perifeerseks, sekundaarseks, ebatüüpiliseks osaks — pigem kipub nende suhe olema u. 50:50.

2. “Materiaalse” temaatikaga vanasõnade regioon on Mollil kui ka Permjakovil skitseeritud nii põgusalt ja koldeliselt, et ei ole sugugi selge, kui kaugele selle regiooni piirid peaksid ulatuma. Miks näiteks on just kohus ja kauplemine sotsiaalsete suhete ja institutsioonide hulgast välja eraldatud? Kas ütlused mõisa, kiriku, kooli, sõjaväeteenistuse kohta on “деловые” või tavalised vanasõnad? Kas vanasõnad peremeeste ja teenijate või härrade ja talumeeste vahekordadest on “бытовые”, nendega sünonüümised ütlused rikaste ja vaeste või ülemate ja alamate suhete kohta üldse aga tavalised vanasõnad? Kas ütlused naisevõtu ja mehelemineku, abielu ja lastekasvatuse teemadel on “бытовые” või nähakse neis tegevustes ja suhetes mingeid üldnimikke universaale? Kas alkoholi tarvitamist normeeriva eesti vanasõna *Üks ohuks, teine rohuks, kolmas kurjast* 1. ja 2. osa on “meditsiinilised”, 3. osa aga “eetiline” või “sotsiaalne” (ja esindab seega normaalset vanasõna)?

3. Kõnealused rühmad on Permjakovil liigitatud analüütilisse harru, st. tekstide hulka, mis ei tohi võimaldada laiendatud (eeldatavasti siis ka üle kantud) tõlgitsusi. Üldiselt see ongi tõesti nii, kuid mitte tingimata. Geneetiliselt on vanasõna *Maaslamajat ei lööda* ju ehk tõepoolest rusikavõitlust reguleeriv tavaõiguslik säte, *Ära aja hobust piitsaga, vaid kaertega* loomapidamisalane soovitus ja *Kuidas seeme, nõnda saak* agrotehniline tähelepanek. Kuid kindlasti on nende ütluste põhiline käive toimunud juba üle kantud tähendustes, kus *maaslamamine* tähendab mistahes lüüasaamisest tingitud vastupanuvõimetust ja masendust, *piits* ja *kaerad* (ka väljaspool seda konteksti) sündi üldse ja ergutust või meelega üldse, *seeme* ja *saak* tegutsemist ja tulemust üldse, põhjust (või eeldust) ja tagajärge üldse. Et selliste ütluste otsesid tähendusi omaette hoida, tuleb postuleerida midagi üpris imelikku ja ebamugavat — nimelt, et nende vanasõnade taga peitub tegelikult kaks eraldi, kuigi väliselt homonüümset vanasõna, nt. a) rusikavõitluse reegel ja b) üldine manitsus, et võidetu vastu oldaks suuremeelne. Permjakov aga toimib nimelt niiviisi: täpselt sama “homonüüm” maaslamaja löömise kohta esineb tal ka sünteetiliste vanasõnade näidete seas, samuti *He пойман — не вор* ja ehk muidki. Kuid meil on vanasõnade tähenduste kohta nii vähe dokumenteeritud otseandmeid (liiati diakroonilises plaanis), et on väga riskantne pimedast peast otsustada, millised ütlused on oma otseses tähenduses juba nii triviaalsed ja totrad, et pole alust nende tähendusspektrist “analüütilist homonüümi” välja eraldada, millised aga mitte. Kas nt. *Волка ноги кормят* ei saa mingil juhul käia otse hundi kohta? Kas *Старый конь борозды не портит* ei saa mingil juhul käia hobuse kohta? Kas *По товару и цена* ei saa käia bukvaalselt kauba ja hinna kohta?

2.1.2. Приметы и поверья (ended ja uskumused; rühma 2.1.2 näitevastad on toodud eesti keeles)

2.1.2.1. Приметы “естественные” (“loomulikud” ended):

Kui pääsukesed madalalt lendavad, tuleb vihma

Kui pikad jääpurikad, tuleb pikk kevad

2.1.2.2. Поверья (суверенные приметы) (bukvaalselt: ebausklikud ended):

Parem peopesa sügeleb — saad raha, vasak sügeleb — annad välja

Kui kass jookseb üle tee, tuleb õnnetus

2.1.2.3. “Вещие” сны (unenäoseletused):

Kui surnuid unes näed, läheb ilm pahale

Kui koera unes näed, tähendab sõpra

2.1.2.4. Гадания (ennustamised):

Armastab... ei armasta...

Siin on kõigepealt küsimus selles, milliste tunnuste järgi eristatakse rühmadesse 2.1.1.5 ja 2.1.2.1 paigutatud kalendaarset materjali. Näiteid, mille põhjal kaudselt otsustada, ei ole eriti palju.

Ennete liitmine “vanasõnataoliste” tekstide klassi on põhjendatud ses mõttes, et nii vanasõnad kui ka ended näivad olevat üldistav-implikatiivse struktuuriga otsustused (vt. lähemalt ka ptk. 2.7). Kuid on väga problemaatiline, kas verbaliseeritud, “läbisõnastatud” ended on üldse folkloorsed tekstid, kui neil ei ole just poeetiliste tekstide tunnuseid. (Enamikul Permjakovi näidetest neid tunnuseid pole, kuid mõnedel kindlasti on, nt. *Май холодный — год хлебоборобный* või *Снегу много — и хлебу много*, mis on selgesti rütmilised ja riimilised. Distinktsiooni ‘poetiline/mittepoetiline’ Permjakovi süsteemis ei esine.) Ended on loomuldas sisemised, “kognitiivsed”, virtuaalsed tõekspidamised ning nende verbalisatsioonid — olgu Permjakovi süsteemis, eesti arhiivis või mujal — on tekstid umbes samavõrd kui mistahes muude tõekspidamiste verbalisatsioonid. Näiteks tõekspidamise ‘Üks paha teisele pahale kurja ei tee’ verbalisatsioon ei ole iseendast veel vanasõna, kuigi ta esindab semantiliselt invarianti, mis kordub ka vanasõnades, nagu *Üks koer teist ei pure* või *Susi ei astu soe käpa pääle* või *Ronk ei nokka rongi silma* või *Üks siga teise tööd ei tusti* vm. Muidugi ei saa traditsioon endeid edasi kanda muul viisil kui sõnaliselt, kuid ennete tegelikul tradeerimisel, ennetele viitamisel jäetakse “üldisuskvantor” enamasti ära, samuti vist muidki teemat esindavaid komponente. Näiteks kaks inimest näevad, et koer sööb rohtu, ja teine ütleb: “Näed, tuleb vist teist ilma”; või keegi luksub ja teine ütleb: “Mõni räägib sind taga”; on ka nt. uskumus ‘Kui näed langevat tähte, tuleb ruttu midagi soovida, siis läheb soov täide’, ja selle uskumuse “tegelikult tarvitamiselt” ei ole vaja üldse mingeid sõnu. (Loogilise kvantifikatsiooni probleemid on, tõsi küll, paiguti üsna komplitseeritud ka retoorilisse folkloori kuuluvais tekstides — vt. ka SFL III.)

2.1.3. Прибаутки (termin esines ka Dalil).

2.1.3.1. Шутки и пустоговорки:

Бросить курить легко — сам несколько раз бросил

Ешьте, не стесняйтесь — все равно /собакам/ выкидывать

Отойди, не засти — не стеклянный /тебя не стекольщик делал (твой отец не стекольщик)/

On üsna raske formuleerida tunnuseid, mis seda rühma koos hoiavad ja teistest eristavad. Süntaktilises plaanis näivad siinsed vormelid olevat enamasti “замкнутые”, sellal kui “normaalne” kõnekäänd reeglina moodustab predikaatrühma vm. osa lausest, mille konteksti ta lülitub. Teine ilmsem tunnus on see, et nende ütluste funktsiooniks on nähtavasti teha veidi nalja. Kuid kui lähemalt mõtiskleda, siis näib, et pea igasuguse kõnekäändu (või ka individuaalse retoorilise leiutise) kasutamisel tekib veidi nalja või vähemalt seda taotletakse. Me oleme lõputu arv kordi kuulnud ja lugenud, et tavalise ütlemisviisi asendamine fraseoloogilisega lisab kõnele ilmekust, piltlikkust, kujukust jne. Need väited on ilmselt tautoloogilised: kujundlikku kõnet harrastatakse selleks, et kõne oleks kujukas. Emotiivses plaanis on küll selge, et tahetakse öelda, et kujundlik kõne on mingis mõtte parem, eelistatum kui mittekujuandlik, ning sellele ei vaidle intuitsioon sugugi vastu. Kui automaatselt igapäevaseimate fraseologismide “dekodeerimine” ka ei toimuks — läbilõhki on kujundliku kõne semantiline koormus suurem, kujundliku kõne vastuvõtul toimuvate semantiliste operatsioonide hulk suurem jne. Kõnevoolu tuuakse sisse “valesid” elemente, mistõttu teksti liiasus väheneb ning tekib väike hetkeline mõistmishäire ja seejärel hetkeks informatsiooniline “üleriõhk” — mõistmisprotsessis toimub väike pöörutus või jõnks. Edasi, metafoori, võrdluse, üldse metafoorse troobi juures tekib alati tähendusplaani kahestumine. “Vales” tähenduses tarvitatud tekstielemendid teisendatakse mõttekaiks, kuid “valed” bukvaaltähendused säilivad samuti koos oma konnotatsioonidega semantilises kogumuljes, mis vastuvõtul tekib: *Loll kui oinas* pannakse tähendama ‘väga loll’, kuid ka bukvaaloinaga seotud assotsiatsioonid saabuvad vastuvõtja meelde. Kujundlik kõne on seega alati assotsiatiivsem kui bukvaalkõne. Täpselt needsamad efektid — liiasusrikked, “infojõnksud”, assotsiatiivsus — osalevad ka koomilise elamuse tekkes. Rühmas, mida me parajasti kommenteerime, näivad olevat sagedased sellised troobid, nagu oksüümoron, paradoks ja kalambuur, absurdiga opereerimine üldse — nood võtted on aga koomika ja teravmeelsusega eriti tihedas suguluses.

2.1.3.2. Докульные сказки:

Жил-был бычок, белый бочок, хвост как мочало — не начать ли сначала?

У попа была собака, поп ее любил, она съела кусок мяса, поп ее убил, в землю закопал и надпись написал, что у попа была собака...

Seega paiknevad siin rubriigis nn. lõputud jutud, mis juturegistris on koondatud tüübiks AT 2300. Lõputuse saavutamise võtteid on mitmesuguseid — näiteks leitakse süžee endast või väljastpoolt seda põhjendusi, et alustada otsast (1. näide ülal), või siis pannakse jutt puhtsüžeele lõputusse tsirkulatsiooni, kas n-ö. sulupaare üksteisesse sahteldades (2. näide ülal) või tekitades mingi pendelliikumise, nagu hästituntud jutus varesest, kes lendas tõrvatud katusele; jutul on ka fraseoloogiline lühend *Saba lahti, nokk kinni*.

2.1.3.3. Шуточные ответы (retoorilised tõrjevormelid; terminoloogiat ja näiteid vt. lähemalt ka järgnevas ptk. 2.1.1):

Все равно! — Если б было все равно, люди лазили б в окно

Как тебя зовут? — Зовут Зовуткой, величают уткой

Тише едешь, дальше будешь! — От того места, куда едешь

2.1.3.4. Скороговорки (vrd. sama samas tähenduses ka Dalil):

Карл у Клары украл кораллы, Клара у Карла украла кларнет

Ka nn. **kiirkõned** (inglise k. *tongue-twisters*) pole žanrilt puhtretoorilised, vaid asuvad ütluste ja mängude puutealal.

2.1.4. Магические речения.

2.1.4.1. Пожелания, тосты:

Приятного аппетита!

Ни пуха, ни пера!

Скатертью дорога!

За Ваше здоровье!

2.1.4.2. Проклятия, брань:

Катись ко всем чертям!

Тупун тебе на язык!

Чтоб ты лопнул!

2.1.4.3. Клятвы, обещания (Permjakov toob peam. vormeleid, millega kinnitatakse väidetava õigsust):

Провалиться мне на этом месте, если я вру!

2.1.4.4. Заговоры и “магические” приказы (näitevasted eesti keeles):

Lenda, lenda, lepatriinu...!

Seatigu, lambanägu, näita mulle sarvi!

Rühm 2.1.4 esindab omamoodi “lүүisi” maagilise ja retoorilise ning maagilise ja mängulise vahel. Ka eesti folklooris on rohkesti (rituaale ja nende juurde kuuluvaid) vormeleid, mille algselt maagiline funktsioon on taandunud ja mis jätkavad tradeerimist retoorilise või lastefolkloori funktsioonides. Näiteks:

- *Kui paned reha pulgad ülespoole, siis reha palub vihma* (keelu tegelik mõte on see, et keegi võib pulkadesse astuda ja jalga vigastada);
- *Kui pesu pestes põlle eest märjaks teed, saad joodiku mehe* (seda “ennet” ei võeta tõsiselt, kuid alltekst on, et tuleb korralik välja näha);
- *Kui kiigutad jalga üle põlve, kiigutad vanakuradi lapsi* (vormeli tegelik funktsioon on teatav käitumisõpetus).

Sedalaadi vormeleid on vanasõnadena arvatud ka EV-sse (vt. neist ka kirjutises “*Vanasõnaparoodiatest*” ajakirjas “Keel ja Kirjandus” 1985, nr. 8).

2.2. Задачи и головоломки.

2.2. ? 1. Задачи.

Näidete hulgas on tüüpilised rahvusvaheliselt levinud arvutusülesanded, nt. meilgi tuntud ülesanne “*Tere, sada hane!*”, mis lahendub võrrandi abil

$$2x + \frac{x}{2} + \frac{x}{4} + 1 = 100, \text{ kust } x = 36.$$

2.2. ? 2. Головоломки.

Näidete hulgas on üldtuntud loogikaülesandeid (nt. jutt hundist, sokust ja kapsastest, mis juturegistris on arvel ka naljanditüübina AT 1579), samuti osa arvude ja sugulussuhetega opereerivaid küsimusi (näited eesti keeles):

Kolm kassi, iga kassi vastas kaks kassi — mitu kassi kokku?

Seitse venda, igal vennal üks õde — mitu inimest kokku?

Rühm 2.2 peaks siis esindama tavaliste, “süntheetiliste” mõistatuste ja keerdküsimuste (rühm 1.3) “analüütilisi” vasteid. Mis mõttes esimesed võimaldavad laiendatud tõlgitsust ja teised ei võimalda (kui see kriteerium neid eristab), see jääb mulle arusaamatuks.

1.4.5. Küsitavusi ja üldistusi

Permjakov ütleb oma paröömiliste allüksuste süsteemi kohta, et see on printsiiabis universaalne, st. mahutab mistahes rahva või keele empiirilise materjali nii, et midagi ei jää üle ega tule puudu. Kardetavasti on see siiski pigem kaunis ideaal kui tegelikkus. Juba ülal kommenteeritud terminoloogia ja liigituskatsed peaksid süvendama risti vastupidist veendumust: isegi üheainsa rahva “lühivormide maailma” liigendamise — kui me ei taha piirduda palja silmaga nähtavate sündroomide ja dominantide äranimetamisega, vaid paigutada klassifikatsiooni kõik, mis on empiirikas olemas — põrkub tõsistele raskustele.

Permjakovi liigituskatse veenab meid ka selles, et on vähe lootust saada materjalile adekvaatset katet süsteemiga, mis ehitatakse üles “deduktiivselt” või “ülalt alla”, st. uurija otsustab teatavate provisorsete muljete põhjal, millised võiksid olla liigitustunnused, määrab nende tähtsusjärjestuse (või loobub neid hierarhiasse panemast), saab tunnuste kombinatsioonide järgi “tühja” klassifikatsiooni ja hakkab materjali neisse tühjadesse sahtlitesse paigutama. Siin võib ennustada mitmesuguseid ebaameeldivusi.

1. Võib selguda, et tunnused, mida me eemalt pidasime 2-valentseteks ja/või arvasime, et nad on lihtsal viisil tuvastatavad, osutuvad semantiliselt keerukaiks, nii et tekib alatasa probleeme, kas teatud tekstil on teatud tunnus või pole. Näiteks 2-valentse distinktsiooni ‘kujundlik/mittekujundlik’ asemel selgub meie ees olevat tekstide troobistruktuuri tüpoloogia kogu oma keerukuses ning selle taga kogu troobiteooria oma fundamentaalprobleemide ja terminisegadusega.

2. Võib selguda, et mõned tunnused, mida me esmapilgul pidasime sõltumatuiks, ei ole seda mitte, nt. üks tunnus on semantiliselt samahästi kui teise tunnuse osahulk ja valgub triviaalselt teise tunnuse sisse, mistõttu mõned kombinatsioonid, millele me empiirilist katet otsime, on juba ette välistatud — st. klassifikatsioonis otse peab tekkima n-ö. kandilisi keraskid ja olendeid, kes on küll varesed, kuid mitte linnud. Me mainisime juba näiteks ebamäärast sisuseost Permjakovi tunnusepaaride ‘kujundlik/otsene tähendus (motiveering)’ ja ‘mitmetähenduslik/ühetähenduslik’ vahel. Kui süntheetiliseks arvatud tekst võimaldab **laiendatud** tõlgitsust, peab see nagu *eo ipso* tähendama ühtlasi seda, et see tekst on **mitmetähenduslik**. Mitmetähenduslikkus taas ei saa nagu tähendada midagi muud, kui et tekstil peab olema üks või mitu **ülekantud** tähendust. Seega **kujundliku tähendusmotiveeringuga ühetähenduslik (analüütiline) tekst näib olevat absurd** (kuigi otsese tähendusmotiveeringuga mitmetähenduslik (süntheetiline) tekst ei ole absurd, sest otsene tähendus on ka metafoorsel tekstil).

3. Võib selguda, et klassifitseerivas aparatuuris napib vahendeid, et välja eraldada mõni allrühm, mis tundub väga loomuliku ja koherentsena. Permjakovi süsteemis puudub näiteks selline allrühm nagu võrdlused, mille enamik varasemaid fraseoloogide ja parömioloogide on üldisest ainekaosest naturaalse klassina ära tundnud. (Neid ei ole raske ära tundagi, sest neid hoiab koos kindel süntaktiline ülesehitus ja selle taga peituv fundamentaalne kognitiivne operatsioon ise). Permjakovi süsteemis ei saagi võrdlusi kui allrühma olla, sest süntaktilises plaanis jagatakse ütlused ainult *замкнутые/незамкнутые*, ja võrdlused nagu muudki kõnekäänud on lihtsalt *незамкнутые*. Kui luua teine süntaktiline alltasand ja jagada sel tasandil ütlused võrdlusvormilisteks ja ülejäänuiks, jääks võrdlusvormiliste ütluste lahter väljaspool kõnekäände (ja heal juhul ka vanasõnu) praktiliselt tühjaks. Ka mõte anda süsteemis kogu meid huvitava ainevalla detailne süntaktiline tüpoloogia poleks ilmselt viljakas, sest süntagmade tüpoloogia on midagi muud kui üldistavate lausete oma — ja kuidas üldse mõista seda protseduuri näiteks mininarratiivide või, ütleme, arvutusülesannete korral?

4. “Deduktiivne” (või üldse nn. ühtsetelt alustelt lähtuv) liigitus ähvardab nurjuda pahatihti isegi suhteliselt homogeense materjali puhul, sest folkloorne aines ise — millise aspekti temast me ka võtaksime — tavatseb pahatihti jaguneda väga ebaühtlaselt mõne üksiktunnuse või tunnuste paradigma lõikes (vt. lähemalt järgnevas, ptk. 4 ja 5). Liigituse plaanis on tagajärjeks see, et mõned klassid täituvad tohutult üle, väga paljud kipuvad aga sootuks tühjaks jääma. Kui me tahame ületäitunud piirkondi edasi liigendada, peame sisse tooma uusi tunnuseid, seega klassifikatoorset aparatuuri laiendama, mis aga ühtlasi tähendaks ka tühjade klasside hulga uut järsku suurenemist.

On teine võimalus: me ei lähtu mingist omapoolsest aksiomaatikast ega taotle olla eriti loogilised, vaid püüame maksimaalselt kuulata n-ö. materjali enda häält. Me näeme ka seespool žanripiire (ja ülalpool tüübitasandit) tõepoolest mitmesuguseid naturaalsel viisil kokkuhoidvaid ainerühmi ja -tsükleid.

Paraku ei ole neid eriti palju ja nad tekivad millegipärast pigem žanri perifeerias kui tuumses piirkonnas ja esindavad tihti kahe või mitme žanri hüüriide.

- Mainisime juba eespool nt. mõistatusžanri perifeerias paiknevaid **keerdküsimusi** ja **(liit)sõnamänge, tähemänge, piltmõistatusi**, nn. **Armeenia raadio** tsükliisse kuuluvaid üksusi mõistatuse ja anekdoodi puutealal, samuti **vellerisme** ning **minidialooge** ütluste ja narratiivide puutealal. Edaspidi tulevad kõne alla veel **didaktilised monoloogid** vanasõna, looduskõneluse ja jutu puutealal, **mõistatuslaulud** mõistatuse ja regilaulu puutealal, totternaljakad **mittelauldavad kaksikvärsid** kõnekäänu ja lõppriimilise laulu puutealal jm. Žanri tuumne osa on üldiselt homogeensem ja me võime seda süstematiseerides kergesti sattuda raiuma ristikiudu.

Edasi, nii nagu žanripiiride ajamisel, nõnda ka ühe žanri siseliigendusel ilmnevate loomulike rühmade rajad on ähmased ja lõikuvad, ning katsed neid täpsustada viivad peaaegu alati konkureerivate alternatiivideni. Folkloorne tüüp oma tavatähenduses on samuti teatav loomulik rühm, kuid printsiibis madalama tasandi rühm liigitushierarhias, ning kui tüübitasandi ja (all)žanritasandi vahel tekivad lõikumised, siis on need liigitajale üsna ebamugavad.

- Oletame, et oleme otsustanud aktsepteerida sellise eesti kõnekäändude allrühma nagu võrdlused, kuna neid on palju, nad on selgesti eristuva vormiga jne. Pärast seda on meil aga juba raske asutada võrdluste kõrvale nt. metafoorsete kõnekäändude rühma. Võrdlus ja metafoor on hästi lähedased troobid ja teoreetikud on juba Aristotelesest peale vaielnud selle ümber, millised on nende vahekorrad. Ka fraseoloogilises empiirikas on paralleelid ja üleminekud asju samastavate ja sarnastavate ütlusvormide vahel hästi sagedased: *Tema suu käib alati nagu tatraveski ~Tema on üks va tatraveski* või *Ta on ihne kui koi ~Tema on igavene koi ~ihnusko*. Metafoori kõrval võib võrdlus lõikuda ka nn. **metamorfoosiga**: *Ta jäi seisma kui soolasammas ~Ta ehmatas ennast soolasambaks*. Sellega on tekkinud ilmne konflikt kõnekäänu alaliikide ja tüübitasandi vahel, sest tüübiühtsuse seisukohalt oleks mugav, kui meil paikneksid kenasti koos ja kõrvuti ütlused, kus jutukust iseloomustatakse *tatraveski* kujundi kaudu, kitsidust *koi* kujundi kaudu, paigaleatardumist *soolasamba* kujundi kaudu jne. Kui võrdluste rühm (või ka võrdluste ja metafooride koondrühm) on asutatud, on selle kõrvale problemaatiline asutada ka näiteks sõimuvormelite rühma (Permjakovi süsteemis midagi selletaolist esines — vt. rühm 2.1.4.2): eesti sõimuvormelite hulgas on mitte ainult pahu soove (needusi), saatmisi ja lakutamisi, vaid ka massiliselt pejoratiivseid metafoore: *kuradi koer, sa igavene praagamagu* ja tuhat muud.

(Teisalt on muidugi küsimus, kui atomaarses tekstifragmendis (nt. ühesõnalisel metafooris) me üldse tohime näha folkloorse tüübi alget, või kui tohime, siis kui palju tohib selle algme ümber olla traditsioonilist konteksti. Kõigi rahvaste folkloorides, sh. eesti omas, on näiteks päratu arv väga erineva struktuuriga ütlusi, kus sõna *koer* on ülekantud tähenduses, ning poleks ilmselt mõistlik väita, et need kõik kokku on üksainus “*koera*-metafoori-tüüp”.)

Viimasel ajal on palju kõneldud kognitivistikast kui omaette teadusest või kognitivistlikust suundumusest mitmetes teadustes, eelkõige lingvistikas, psühholoogias ja sotsioloogias (vt. ka nt. **Haldur Ōimu** kirjutist “*Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses*” (“Akadeemia” 1990, nr. 9) ja **Ene Vainiku** artiklit “*Ronald Langackeri kognitiivsest grammatikast*” (“Keel ja Kirjandus” 1992, nr. 3 ja 4). Kognitivistika püüab integreerivalt uurida inimese kognitiivseid protsesse — taju, mälu, intellekti, seda kõike ka seoses keelega. Kognitivistikas on üks kesksetest ka probleem, kuidas inimaju maailma liigendab ja asju klassifitseerib. Sel alal on pioneerlikud ja teedrajavad olnud psühholoog **Eleanor Roschi** tööd juba 1970. aastail. Rosch on naturaalsete liigituste kohta sedastanud umbes järgmist.

1. Naturaalsed liigitused orienteeruvad teatavate omaduste või tunnuste koosinemisele, teatavaile loomulikele sündroomidele ja nende alusel tekkivaile loomulikele klassidele.

2. Naturaalseis liigitustes, olgu nad hierarhilised või mitte, on mingi põhitasand; põhitasandil termineeritud objekte tajutakse lihtsamalt ja kiiremini kui sellest üles- või allapoole jäävaid: ütleme, *hobune* on põhitasandi termin, *traavel, sälg, ruun* ühelt poolt ning *veoloom* ja *koduloom* teiselt poolt aga mitte. (Kognitiivsel põhitasandil pole looduses objektiivselt leiduvaga muidugi mingit ühest korrelaati, vaid see on suuresti konkreetse kultuuri ja indiviidi infotaustast. Nii ei lange meie näite puhul põhitasand kokku zooloogilise liigi tasandiga. Eestlase jaoks on selliste terminite, nagu *leemur, gnuu* või *opossum* põhitasandi terminiks pigem *loom*. Või vastupidi: lingvistilises kirjanduses on korduvalt imetletud näiteks selle üle, kui ülimate detailideni on Põhja rahvastel välja töötatud põtru puudutav terminoloogia.)

3. Naturaalsed kategooriad ei moodustu n-ö. klassikalisel viisil soomõiste ja liigierisuse kaudu, vaid on orienteeritud teatud prototüüpidele, mille ümber inimteadvus tekitab hägusate piirjoontega klassid: eestlase jaoks on vares või pääsuke ilmselt prototüüpsed linnud, kana ja jaanalind ilmselt pole, kuna nad ei lenda, koolibri samuti mitte, sest ta on liiga väike jne.

Üks teid, kuidas naturaalne terminoloogia (ja keel üldse) suudab üllalootletud jm. vastuoludest üle saada, on selline, et asjad termineeritakse parajasti selles lõikes ja nii täpselt nagu vajalik, põhimõttel “midagi tähtsat ja kõik ülejäänud”: on, ütleme, pulmalaulud, kiigelaulud, mardilaulud, hällilaulud, lõikuslaulud ja ehk mõned muud, ning lisaks neile “lihtsalt laulud”.

Ka järjekindlamad naturaalsed klassifikatsioonid võivad olla üles ehitatud “radiaalsel” põhimõttel ‘midagi tähtsat / kõik ülejäänud’, ning kui selline klassifikatsioon pärineb meile võõrast kultuurist, võib ta tunduda meile absurdse ja täiesti ebaloogilisena, kui me ei tea, mis selle kultuuri jaoks on tähtis ja mis mitte.

Kaks väga kaunist näidet sedalaadi klassifikatsioonide kohta on toonud ja kõrvutanud tuntud kognitiivistlik semantik ja metafooriuuriija **George Lakoff** oma kuulsas raamatus “*Women, Fire and Dangerous Things*” (Chicago, 1987), kus jutt käibki peamiselt selle ümber, kuidas inimesed loomulikult viisil maailma liigendavad ja kategoriseerivad, sealhulgas prototüüpidest, metafoorist ja metonüümiast jm.

1. näide esindab ulmet ja pärineb J. L. Borgesilt — see on loomade liigitelu fiktiivses Vana-Hiina entsüklopeedias “Heasoovliku teadmuse taevalik (või: Hiina?) kaubaturg” (“*Celestial Emporium of Benevolent Knowledge*”). Loomad jagunevad siin nii viisi:

1) nood, kes kuuluvad keisrile; 2) balsameeritud loomad; 3) nood, keda dresseeritakse; 4) imikpõrsad; 5) näkineitsid; 6) ime- või olematud (*fabulous*) loomad; 7) eksinud koerad; 8) nood, kes on lülitatud sellesse klassifikatsiooni; 9) nood, kes võdisevad, nagu oleksid nad hullud; 10) loendamatud loomad; 11) nood, keda joonistatakse väga peene kaamelikarvadest pintsliga; 12) ülejäänud; 13) nood, kes on just lõhkunud lillevaasi; 14) nood, kes meenutavad eemalt kärkseid.

2. näide esindab tõelust ja puudutab asjade liigitust *dyirbal*'i keeles, mis on üks Austraalia aborigeenikeeli (Lakoff väidab olevat näite laenanud R. M. W. Dixoni töödest). *Dyirbal*'i keeles jagunevad kõik noomenid 4 kategooriasse. Kategooriat näitav sõna tuleb öelda noomeni ees umbes nagu artikkel. Kategooriad on: 1) *bayi*; 2) *balan*; 3) *balam* ja 4) *bala*.

Bayi-kategooriasse kuuluvad sõnad, mis tähistavad mehi, kanguruuid, opossumeid (s.o. teatud kukkurloomi), nahkhiiri, enamikku madusid, enamikku kalu, mõnesid linde, enamikku putukaid, kuud, torme, vikerkaart, bumerange, mõningaid odasid jne.

Balan-kategooria sõnade referendid on naised, kukkurrotid, koerad, nokkloomad, sipelgasiilid, mõned maod, mõned kalad, enamik linde, jaanimardikad, skorpionid, kilgid, teatud tõugud, kõik, mis on seotud vee ja tulega, päike ja tähed, kilbid, mõned odad, mõned puud jne.

Balam-kategoorias on kõik söödavad puuviljad ja puud, mis neid kannavad, mugulad, sõnajalad, mesi, sigaretid, vein, tort jne.

Bala-kategoorias on kehaosad, liha, mesilased, tuul, jamsitikud (jamsi on teatud mugultaim), mõned odad, enamik puid, rohi, muda, kivid, mürad, keel jne.

Lakoff refereerib, kuidas Dixon toob selle näilise absurdi tagant välja üpris regulaarse ja põhjendatud süsteemi. Kõigepealt näitab ta ära semantilised dominandid iga kategooria jaoks: 1) *bayi* — meessoost inimolendid; loomad; 2) *balan* — naissoost inimolendid; tuli ja vesi; võitlus; 3) *balam* — mitterloomne toit; 4) *bala* — kõik ülejäänud.

Dixon formuleerib ka mõned liigituse üldprintsüübid:

1) asjad, mis pärinevad ühest kogemuspiirkonnast, ühelt semantiliselt väljalt, liigitatakse tavaliselt kokku; 2) müüdi- ja usundiprintsiip: kui mingi objekt peaks kogemuspiirkonna järgi paiknema ühes kategoorias, kuid assotsieerub mütoloogias teise kogemuspiirkonnaga, võib ta sattuda teise kategooriasse (nt. kuu ja päike on *dyirbal*'i mütoloogias mees ja naine, seetõttu on kuu meesteklassis *bayi*, päike aga naisteklassis *balan*).

Analüüs jätkub veel edasi. Dixoni vaatlusest selgub ka, et vana aborigeenikultuuri taandumise ja moodsa tsivilisatsiooni pealetungiga see kategooriate süsteem kipub manduma ja lihtsustuma, sest on kadunud teda toetav maailmanägemiskarkass.

2. PIIRJUHTE JA ŽANRISUHTEID EESTI MATERJALIS

2.1. LÜHIŽANRIDE VAHEKORDI

2.1.1. Piirjuhte eesti vanasõnade ja kõnekäändude vahel

Nagu öeldud, on žanripiir eesti vanasõnade ja kõnekäändude vahel väga avatud. EV-s on registreeritud ligi 1200 paralleeli vanasõnade ja kõnekäändude vahel, sellal kui vanasõna paralleelele mõistatusega on ehk ainult sadakond.

Anname põhimõttelise orientiiri vanasõna ja kõnekäänu (või fraseologismi) eristamiseks.

Vanasõna on üldistav lause, eesti keelevahendite puhul kas **üldistav väide** (*Haukuja koer ei hammusta*) või **üldistav imperatiiv** (*Ära vanasse kaevu sülitä, kui uut ei ole*). Kui ka hinnangu aspekt eraldi modaalsusena välja tuua, siis on vanasõna mõnikord juba välisvormi poolest **üldistav hinnang**, nt. **üldistav preferents** (*Parem kodus kooruke kui võõrsil võileib*). Vanasõna on seega mingi **seaduspärsuse või normi formuleering** ja lülitub oma konteksti mõtteoperatsiooniga 'Nagu üldiselt, nii ka siin kehtib, et... ~on prognoositav, et... ~osutus tõeks, et... ~ei tohi teha, et... ~on soovitatav arvestada, et...' vmt.

Kõnekäänd on süntaktiliselt harilikult osa lausest (printsibiis predikatiivkomponent või mõni selle allosa) või **piirjuhul ka süntaktiliselt lõpetatud, kuid mitteüldistav lause**. Kõnekäänd on asjaomase **üksikjuhu kujundlik iseloomustus** ja lülitub konteksti operatsiooniga 'Siin toimub ~toimus ~võib juhtuda ~on soovitatav ~keelata ~... see, et...'.
Selle piiritluse korral on vanasõna ja kõnekäänu erinevus isegi mitte süntaktilist, vaid loogilist järku.

Kas kõnekäänud moodustavad omaette folkloorižanri?

Küsimus on põhjendatud. (Meenutame, et **E. Laugaste** folklooriõpikus "*Eesti rahvaluule*" (lk. 278, 3. tr. lk. 290) on sellele küsimusele vastatud eitavalt.)

Terviklausest alamale jääv fraseologismide maailm on kahepaikset loomu. Iga fraseoloogiline üksus on ühest küljest folkloorne "pala" või "teos" või "tüüp" (kuid teatavate sarnasustunnustega tüüpide hulk peaks moodustama žanri?); teisest küljest on iga sinne üksus kujundlik "ehitusmaterjal" või "võte" või troop — seega on kõnekäänd ühtaegu n-ö. laine ja osake. Ei ole üldse keelatud, et ühte žanri kuuluv tekst lülitaks ehitusmaterjalina enda koosseisu teise žanri kuuluva teksti (nt. jutu sees võib olla laulufragmente, vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi vm.) või et teosest pudeneks välja "ehitusmaterjali", mis hakkab funktsioneerima teise žanri kuuluva "teosena", tüübina (nt. jutuvormel või regilaulu värsipaar omaette vanasõnana). Näiteid sedalaadi vahekordadest toome alamal eraldi.

Probleem, kas kõnekäände žanriks pidada või mitte, tekib siis eelkõige mitte vastuolust 'teos/ehitusmaterjal' endast, vaid pigem seetõttu, et vanasõnast alamt järku fraseologismide maailm on hirmus mitmekesine, sh. selles mõttes, et siin on skaala ühes otsas üksusi, mida intuitsioon vägisi tahaks pidada "teosteks", skaala teises otsas taas üksusi, mida saab kujutleda peaaegu ainult "ehitusmaterjalina". On ühest küljest ütlusi, mida võiks käsitada kui teatavate vanasõnade deiktisilisi või mitteüldistavaid transforme. On teisest küljest nt. ühesõnalisi sõimuvormeleid jm. metafoore, mida eelnevas juba mainisime. Ka sõnapaarid on kindlasti üks liik kõnekäände, kuid ühtaegu loomuldasa eelkõige paralleelstilik "ehitusmaterjal" isegi teise kõnekäänu kui "pala" või teksti suhtes: *vett ja vilet* saab teksti kvaliteedi alles seoses *Tegi ~teen vett ja vilet*, paar *must—valge* alles seoses *Ei lausunud musta ega valget* jmt.

Kus on üldse fraseoloogilise maailma alampiir või -piirid? Kui palju on üldse igapäevases konversatsioonis mittefraseoloogilist või "semantiliselt normaalset" kõnet?

- *Must kui süsi* ja *valge kui lumi* on võrdlused, st. kindlasti fraseologismid — kas aga *süsimust* ja *lumivalge* kuuluvad samuti fraseoloogiasse või on lihtsalt liitsõnad?

- Kas alliteratiivsed liitsõnad, nagu *uhisuus*, *võhivõõras*, *õhkõrn*, *verivärske* jts. kuuluvad fraseoloogiasse?

- Kas mõned alliteratiivsed verbiühendid kuuluvad fraseoloogiasse, mõned mitte? Kuidas on nt. järgmistega: *võimust võtma*; *tüli tõstma*; *toime tulema*; *ümber ütlema*; *välja viskama*; *alla andma*; *ette heitma*?

- Kas üks ja sama püsiühend võib olla oma mõnedes alltähendestes "fraseoloogilisem" kui teistes? Ühend *maha saama* tähenduses 'alla saama' ei kuulu ilmselt fraseoloogiasse; tähenduses 'sünnitama' on ta fraseoloogilisem? tähenduses '(millegagi) lõpule jõudma' veelgi fraseoloogilisem?

- Kas "deskriptiivsed" pejoratiivid *totu*, *molu*, *möku*, *keku*, *tossike*, *näss*, *pussakas* jts. kuuluvad fraseoloogiasse või ei?

Me võiksime siis teha leppe, et "valmimad" või "väljaarendatumad" fraseologismid loetakse kõnekäändude hulka (ja moodustaksid ehk ka žanri), atomaarsemad aga oleksid n-ö. lihtsalt fraseologismid? Uurijad, eriti

fraseoloogid, on seda piiri ka tõepoolest püüdnud fikseerida, kuid õieti pole tekkinud lahendusi, millega oleks mingi konkreetse empiirika praktilisel liigitamisel midagi peale hakata. Enamjuhtudel lõpeb asi sellega, et 88 puud pole veel mets, 89 puud aga on juba mets.

Tehnilisest küljest oleks muidugi mugavam kujutleda, et kõnekäänud **on** žanr. Eesti folklooriarhiivis on hetkel igatahes võetud kõnekäändudena arvele kõik fraseoloogilised üksused, mis pole vanasõnad.

Juba mainitud saksa klassik Friedrich Seiler ütleb, et vanasõnad ja kõnekäänud seisavad “teineteise kõrval”, st. pole nii, et vanasõnad oleksid aja jooksul kõnekäändudest välja kasvanud või et kõik kõnekäänud oleksid väljapudemed algseist vanasõnadest. Eesti materjal kinnitab neid teese täiesti. Kummati on aine tsirkulatsioon vanasõnade ja kõnekäändude vahel väga intensiivne ning tihti on raske arvata, kumb vorm on siin esmane ja kumb teisene. **Ingrid Sarv**, üks väheseid, kes on seni üldse eesti kõnekäände uurinud, on oma väitekirjas “*Eesti kõnekäändude alaliikidest ja funktsioonidest*” I (Tartu, 1964) ja artiklis “*Kõnekäänu suhetest rahvaluule teiste liikidega*” (TRÜ toimetised 162, Tartu, 1964) näidanud paralleelide rohkust eesti vanasõnade ja kõnekäändude vahel. Spetsiaalselt neid žanrisuhteid hiljem jälgitud ei ole, kuid EV koostamisel on põhiosa arhiivimaterjalis leiduvaist paralleelidest registreeritud ja kokku viidud, nii et uurijal, kes tahaks nende suhetega tegelda, jääks suur osa vaeva nägemata.

Vaatleme edasi mõningaid näiteid.

Printsiibis on võimalik kõnelda juhtudest, kus

- 1) kõnekäänd kui väiksem asub “ehitusmaterjalina” vanasõna kui suurema “sees”;
- 2) on tegu ühe ja sama tüpoloogilise üksuse vanasõnaliste ja kõnekäänuliste modifikatsioonidega;
- 3) on tegu tekstiga, mida võib tõlgendada nii vanasõnana (üldistava lausena) kui ka kõnekäänuna (mitteüldistava lausena).

Meie näited käivad eelkõige kahe viimase juhu kohta, mis on praktikas kõige ebamugavamad: žanripiir poolitab tüpoloogiliselt (ja geneetiliselt) kokkukuuluva tekstihulga või siis on tekst žanriliselt indefiniitne.

- Üks problemaatilisemaid juhte, mida mäletan, oli vanasõnatüübi EV 10982 formuleerimine — s.o. ütlus *Suu teeb suure liina, käed ei tee kärbse pesagi*. Sellest ütlusest on väga vähe selgelt üldistavas vormis üleskirjutusi, nagu *Kes suuga ehitab suure linna, ei tee kätega kärblase pesagi* (Trv) või *Mõni teeb suuga suure linna, kätega ei kärblase kirikutki* (Hel) või *Kiidus teeb suuga suure linna, käega ei kärbse kongigi* (Pee). Kuid on palju tekste, mis võimaldavad **ka** üldistavat tõlgendust (umbes: “Kelle suu..., selle käed...” või “On tihti nii, et suu teeb..., aga käed...”). Eriti piiripealsed on juhud, kus vastanduvad tekstipooled on ühendatud sidesõnadega *aga* või *ja*. Vormi *Suu teeb..., aga käed ei tee...* on läbi häda võimalik kujutleda üldistusena, kuid pigem on seegi üksikjuhu iseloomustus (“**Tema** suu..., aga käed...”). Vormi *Suuga teeb..., aga kätega ei...* saab mõista vist küll ainult kõnekäänuna. Vorme algustega *Suuga teed...* või *Suuga tegi...* on veelgi ühesemalt võimalik tõlgendada ainult kõnekäändudena. Küsimus lahendati tehniliselt niiviisi, et žanripiiri aeti “tunde järgi” kuskilt tüübi keskelt läbi ja u. 60% materjalist praagiti kõnekäändudena välja — see oli formaalselt ühest küljest õigustatud, teisest küljest lõhuti seeläbi aga ühtekuuluv tüpoloogiline üksus ja tehti võimatuks EV põhjal jälgida materjali käitumist “sisukamate” tunnuste lõikes, nt. mõeldavaid geograafilisi lokalisatsioone variaablussõlmes *kärbse pesagi ~kärbse kongigi ~kärbse kirikutki ~kana pesagi ~kõo pesagi ~kärnast mõisatki* jts.

Toome veel paar näidet sellest, kuidas ühe ja sellesama kujundituuma ümber koguneb erinevaid, nii vanasõnalisi kui ka kõnekäänulisi vorme.

- Kujund *teeb tühjast tüki ~tüssi, kahest nahast kasuka*, mis tähendab umbes: ‘teeb nappide vahendite või eeldustega hea või suure asja ~peaaegu mitte millestki midagi’ võib manifesteeruda nt. selliste kommunikatiivsete aktide kontekstis (vt. materjali ka tüüpides EV 12702, 11815):

- 1) kavatsuse kirjeldus, ilmselt negatiivse hinnangulise alltekstiga: *Tahab tühjast tükki saada ja katest nahast kasukat* (TMr);

- 2) konstateering juba asetleidnud toimetuleku kohta, kusjuures hinnanguline konnotatsioon on nähtavasti tunnustav: *Tema tegi ika tühjast tüki ja kahest nahast kasuka* (Kuu);

- 3) üldistav-eitavad juhtnõõrid mitmesugustes modifikatsioonides, nt. algustega *Ei maksa tühjast tükki püüda...* või *Mis sa tühjast tükki püüad...* või *Ära püüa tühjast tükki...* või *Tühjast ei saa tükki...* või *Kes seda enne näinud, et tühjast...* jne.;

- 4) eelmise üldjuhuga vasturääkiv erijuht, ütlustüübilt samuti üldistus (st. vanasõna) ‘hea oskuse juures võidakse siiski piskuga toime tulla’: *Meister teeb tühjast asjast hea tüki, rätsep teeb kahest nahast kasuka* (Jür).

• Vaatame ütlusi, kus sisaldub sõnapaar (või “paaride paar”) *reie reemud ~reemutid ~rempsakad* — kiriku keemud ~keemutid ~kentsakad, s.o. ‘vanad töö- või reherõivad — uued peo- või kirikurõivad’. On dokumenteeritud näiteks järgmised tekstid:

- 1) *Reherimukad ja kirikukamukad* (Rap v. Mär);
- 2) *Mis kiriku keemud, need rie reemud* (Jõh);
- 3) *Reie reebutus ja kiriku peebutus on mõnel üks* (EV 9614);
- 4) *Kel ei ole reheremsäkit, sel ei ole kirikukentsakit* (EV 9611);
- 5) *Ega reeriamutimad ole ikka kirikukriamutimad* (EV 9612).

Tekst (1) on lihtsalt vanu ja uusi rõivaid tähistavate poeetiliste parafraside vastandus ilma mingi laiendusega, kõnekäänuline “valmisdetail”, mida on võimalik pista suvalisse konteksti. Tekst (2) on vaesust iseloomustav mitteüldistav kommentaar: ‘(tal on) ühed ja samad riided igas olukorras’. Teksti (3) tajub intuitsioon esmalähenduses kui samasisulist üldistavat iseloomustust. Tekstid (4) ja (5) mõtestuvad üldistavate implikatsioonidena ja on seega klassikaliselt vanasõnalisel konditsioonis.

Siin tuleks rääkida pisut lähemalt sellest, mis on **implikatsioon** ja **üldistus** (vabandan ühtlasi lugeja ees, kelle jaoks järgnevad elementaarloogilised ekskursid on triviaalsed).

Paljud vanasõnad on nii kena struktuuriga, et meenutavad mingeid loogilisi või matemaatilisi valemeid, ning mitmel parömioloogidel on tekkinud nostalgia uurida vanasõnade loogilist struktuuri. Tavaliselt on need katsed piirdunud valemikujuliste kirjete esitamise ja mõnede vanasõnatekstide kohta, kuid võib nimetada ka sisukamaid käsitlusi. (Üks väljapaistvamaid neist, mida tean, on **Zoltan Kanyó** raamatus “*Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form*” (Budapest, 1981), lk. 98–133; vt. ka mõtisklusi selle raamatu üle minu kirjutises “*1001 küsimust vanasõnade loogilise struktuuri kohta*” (TRÜ toimetised 795, Tartu, 1987, lk. 120 jj.), samuti käesolevas sarjas, SFL III, ptk. 1.)

Implikatsiooni inimkeelne lähend on **järeldus**. Normaalne mõistus käsitleb järeldust kui mõtet või ütlust mingite kausaalses seoses olevate asjade kohta ja tõlgendab ka vanasõnades sagedasi *Kui..., siis...-, Kes..., see...- jts.* vormeleid sisulis-kausaalsete mõttekäikude kaudu. Nt. tekst (4) viimases seerias võib saada sellised interpretatsioonid:

- a) ‘kui keegi on nii **vaene**, et tal pole isegi reheriideid, siis **järelikult** pole tal liiati kirikuriideid’;
 - b) ‘kui inimene (**varem**) ei jäta või asuta endale eraldi riideid mustade tööde jaoks, siis (**hiljem**) peab ta mustade tööde juures kasutama puhtaid riideid ning need saavad mustaks ja/või puruneda’.
- (Viimane mõtestus on pragmaatiliselt usutavam, sest tal on ilmsem didaktiline alltekst ‘uusi riideid tuleb hoida ~igapäevastes situatsioonides tuleb kanda vanu riideid, siis uued säilivad’.)

Loogikas seevastu (vähemalt mitte “klassikalises” loogikas) ei huvituta põrmugi seostatavate väidete sisust, vaid ainult nende tõeväärtusest: selle või teise tehte abil saadud liitlauset loetakse tõeseks või vääraks olenevalt sellest, kas komponentlause on tõesed või väärad. Nt. vene *B ogorode бузина, а в Киеве дядька* on loogika jaoks mitte ainult igati korrektne, vaid eeldatavasti ka tõene väide, sest ta pretendeerib olema tsitaat sellelt ohmilt, kelle aias **tõesti** kasvab leedripuu ja kelle onuke **tõesti** on Kiievis.

Loogikaõpiku esilehekülj näeb välja umbes selline.

Lausearvutuse tehted on **binaarsed** ja **unaarsed**.

Binaarsed tehted seovad kaht lauset ja tehte tõeväärtus sõltub mõlema komponentlause tõeväärtusest. Binaarsete tehetena võib printsiibis käsitleda kahendmuutuja mistahes funktsioone, kuid loogikatehetena on tuntuimad järgmised: 1) **konjunktsioon**; 2) **disjunktsioon**; 3) **ekvivalents**; 4) **alternatiivne eitus** e. nn. **Shefferi joon**; 5) **implikatsioon**.

Unaarseid, ühe muutuja tõeväärsusest sõltuvaid tehteid on üks — **eitus**.

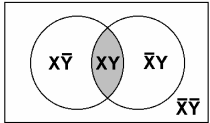
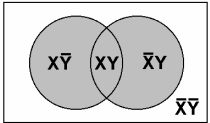
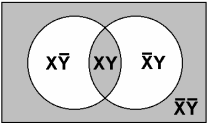
Esimese nelja tehte juures on komponentlause järjekord vaba, implikatsiooni juures fikseeritud: meie näites on X implikatsiooni **eesliige** e. **antecedent**, Y **tagaliige** e. **konsekvent**.

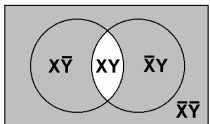
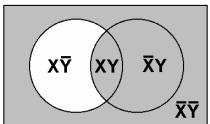
(Seejärel tehakse juttu samaselt tõestest valemitest, loogilisest samaväärsusest, konjunktsiooni ja disjunktsiooni kommutatiivsusest, assotsiatiivsusest ja distributiivsusest jne.)

Lausearvutusest mitmeti peenem süsteem on **predikaatarvutus**. Siin tungitakse juba sedavõrd lause sisse, et lause jagatakse kaheks komponendiks: temaatilist poolt märkivaks **indiviidiks** (e. **argumendiks**) ning **predikaadiks**. Eristatakse nagu lausearvutuseski **konstante** ja **muutujaid**: on **individuaalkonstandid** (nt. a , b , c), **individuaalmuutujad** (nt. x , y , z), **predikaatkonstandid** (nt. P , Q , R) ja **predikaatmuutujad** (nt. F , G , H).

Predikaatarvutuses on võimalik eristada ka üldistavaid väiteid mitteüldistavaist. See toimub sümbolite abil, mida nimetatakse **kvantoriteks**. Sümbolit \forall nimetatakse **üldisuse kvantoriks** ning väljend $\forall x (Fx)$ tähendab umbes: ‘igal (teatud piirkonnast) indiviidil x on predikaat F ’ ehk ‘kõik x -id on F ’ vmt. Sümbol \exists

on **olemasolu kvantor** ja väljend $\exists x (Fx)$ tähendab umbes: ‘eksisteerib indiviid x , millel on predikaat F ’ ehk ‘mõned x -id on F ’ vmt.

Konjunktsioon			Disjunktsioon			Ekvivalents		
Lähend tavakeeles: X ja Y			Lähend tavakeeles: Kas X või Y või mõlemad			Lähend tavakeeles: X ja Y on samatõised		
X	Y	$X \& Y$	X	Y	$X \vee Y$	X	Y	$X \sim Y$
t	t	t	t	t	t	t	t	t
t	v	v	t	v	t	t	v	v
v	t	v	v	t	t	v	t	v
v	v	v	v	v	v	v	v	t
Venni diagrammil:			Venni diagrammil:			Venni diagrammil:		
								

Alternatiivne eitus			Implikatsioon			Eitus	
Lähend tavakeeles: X ja Y ei ole ühtaegu tõised			Lähend tavakeeles: Kas mitte- X või Y või mõlemad			Lähend tavakeeles: mitte- X	
X	Y	X / Y	X	Y	$X \rightarrow Y$	X	$\neg X$
t	t	v	t	t	t	t	v
t	v	t	t	v	v	v	t
v	t	t	v	t	t	t	t
v	v	t	v	v	t	v	t
Venni diagrammil:			Venni diagrammil:			Tähised Venni diagrammil:	
						hall=tõene; valge=väär; XY – nii X kui ka Y ; $X\bar{Y}$ – X , kuid mitte Y ; $\bar{X}Y$ – Y , kuid mitte X ; $\bar{X}\bar{Y}$ – ei X ega ka Y	

Lühendid tabelis:
 t = tõene; v = väär

Zoltan Kanyó postuleeribki, et **vanasõna loogiliseks põhivormiks on üldistava implikatsiooni vorm**

$$\forall x (Px \rightarrow Qx)$$

See on vorm, milles fikseeritakse **seaduspärasusi**, seega vanasõna loogilise esmalähendina intuiitiivselt täiesti vastuvõetav.

- Teksti (4) meie viimases näiteseerias — *Kel ei ole reheremsäkit, sel ei ole kirikukentsakit* — võiks siis formaliseerida niiviisi, et P ja Q oleksid predikaatkonstandid, mis tähendaksid vastavalt ‘omab reheriideid’ ja ‘omab kirikuriideid’ ning x oleks (inimest tähistav) individuaalmuutuja; teksti loogiline kirje oleks sel juhul $\forall x (\bar{P}x \rightarrow \bar{Q}x)$ ($x \in I$), st. ‘iga inimindiviidi kohta kehtib seaduspärasus, et kui tal pole reheriideid, siis tal pole kirikuriideid’.

- Edasi, predikaatarvutusel näivad olevat formaalsed vahendid meie näiteseeria tekstide (2) *Mis kiriku keemud, need rie reemud* ja (3) *Reie reebutus ja kiriku peebutus on mõnel üks eristamiseks*: teksti (2) subjekt oleks siis individuaalkonstant, ütleme, a ja teksti loogiliseks kirjeks võiks olla Pa ($a \in I$), s.o. ‘inimindiviidil a on omadus või harjumus, et ta ei tee vahet...’. Teksti (3) subjekt on ilmselt individuaalmuutuja, ütleme, x ja

lause loogilise sisu võiks kirja panna nt. niiviisi: $\exists x (x=a) (Px) (x \in I)$, s.o. 'leidub inimindiviide, kes ei tee vahet...', ning väite aktualisatsioonis peetakse silmas mõnd konkreetset inimest. Intuitsioon võib ka siin tajuda üldistust, kuid formaalselt puudub viimases avaldises nii üldisuskvantor kui ka implikatsioon.

Üldse tekib paröömiliste tekstide tõlkimisel predikaatloogika kuivetusse keelde igal sammul raskeid probleeme. Paari neist vaatame veidi lähemalt SFL III osas, praegu aga pöördume tagasi kriitiliste juhtude juurde vanasõna ja kõnekäänu piiril. Kuna seni puudub süstemaatiline ülevaade eesti vanasõnade ja kõnekäändude suhetest, siis saame siin skitseerida ainult mõnesid kõige tüüpilisemalt problemaatilisi olukordi (mõned neist on nimetatud ka "*Eesti vanasõnade*" sissejuhatuses — vt. EV I, lk. 50–51).

1. Elliptilised konstruktsioonid, eriti 4-sõnalised 2×2-struktuuriga sümmeetrilised ellipsid. Neid saab tihti tõlgendada nii üldistava implikatsioonina kui ka teatava konkreetse situatsiooni vastandlike külgede sedastusena.

- *Helmed kaelas, kõlkad kõhus* (EV 1220). Kõnekäänuline tõlgendus: 'antud juhul kehtib kellegi kõnealuse kohta, et tal on "helmed kaelas, kõlkad kõhus"', st. 'ta riietub uhkelt, kuid sööb vaeselt', või ka 'kõnealuse seisundis on täheldatav vastuolu, mida sobib iseloomustada kujundiga "helmed kaelas, ...'. Vanasõnaline tõlgendus: 'nagu üldiselt, nii ka kõnealuse isiku kohta kehtib seaduspärasus, et kui kellelgi on "helmed kaelas", siis on tal (hiljem või järelkult) "kõlkad kõhus"', st. 'riietega eputamine teeb vaeseks' või 'riietega eputamine toimub tihti ikka kõhu kõrvalt'.

Hästi palju on selliseid ellipteeritud subjektiga ütlusi teemariühmades, kus vastandatakse inimese käitumise, seisundi vm. erinevaid aspekte.

- Näiteks ütlused salalikkuse kohta: *Kel libe keel, sel tige meel* (EV 5786; on vanasõna) ~*Libe keel, tige meel* (ambivalentne vahevorm) ~*Libe keel ja tige meel* (ilmselt kõnekäänuline predikaat). Samuti *Vaga vesi, sügav põhi* (EV 13208; mõtestub loomulikumalt vanasõnana kui kõnekäänuna), *Lamba nägu, hundi tegu* (EV 5429), *Mesi suus, sapp südames* (EV 6747) jpm. — vt. ka "*Vanasõnaraamat*" (edaspidi: VSR), rühmad 744–746.

- Ütlused, kus vastandatakse töö- ja söögijõudlust — kujundid, nagu *täi tööle, härg sööma; härg sööma, kukk tegema; härg tööle, kana sööma* jts. Siin eeldaks pigem kõnekäänulist mõtestust. Ilmselt eristavad elukogemus ja vaist kausaalselt vastuolulisi situatsioone kausaalselt "päripidistest": töö ja söögi hulk on ses mõttes pigem päripidised, libekeelsus ja heasüdamlikkus pigem vastupidised.

Selliste ellipsite kõrval, kus kaks semantilist telge on n-ö. risti (ja ühel teljel asuvaid parameetreid mõistetakse kui kokkusobivaid või üksteist täiendavaid ja teisel teljel asuvaid kui välistuvaid või vasturääkivaid), on teistsuguse struktuuriga ellipseid, kus ühel teljel tekitatakse semantiline distants, teisel teljel aga distants minimiseeritakse (sünonüümidega) või kaotatakse (sõnakordustega).

- Ütlused kahevaheloleku kohta: *Halle kõttu, armas putru* või *Hüda rääkida, vaev vait olla* vmt. Nende lausepoolte vahel on raske kujutleda implikatiivset seost. Tõsi küll, vastuolulise situatsiooni elliptilist kirjeldust võib konteksti lülitada mitte ainult mõttetehtega 'siin on nii, et...' või 'tema(l) on...' vm. deiktilise operatsiooniga, vaid ka tehtega 'ikka juhtub, et...'. Kumb viis ühel või teisel puhul loomulikumana näib, see sõltub konkreetsest kujundisemantikast ja situatsioonist, kus ütlus aktualiseerub.

On sellised üsna produktiivsed sõnakordustega stereotüübid, nagu *Süüd..., süüd...* või *Oma..., oma...* või *Ise..., ise...* jts. — vt. ka VSR, rühmad 681 ja 795.

- Süüd on enamasti söögil ja sellel, kellele söök on määratud: *Süü rokal, süü vasikal; Süüd koeral, süüd kondil*; ka *ruunal ja ruhel, piimal ja joojal* jm. Ning siingi tõlgendusvariandid: kõnekäänuna 'siin on süüd nii ühel kui teisel' ning vanasõnana 'tavaliselt on mõlemad pooled süüdi' või 'sageli on nurin osalt põhjendatud, osalt mitte'.

- *Oma..., oma...*-ütlused, nt. *Oma põld, oma põrsas* või *Oma siga, oma rüga* või *Oma karu, oma kaer* või vms. lähuvad enamasti käiku siis, kui n-ö. omas süsteemis on juhtunud midagi paha (nt. kui loomad või lapsed on teinud pahandust) ja tahetakse rõhutada, et nii kahjur kui ka kahjustatu on omad — kui näiteks soovitakse tõrjuda selle etteheiteid, kes süsteemi ei kuulu ("pole sinu asi!"), või kahetsedes, et pole kelleltki kahjutasu nõuda, või iseenast lohutades, et pole vaja kellelegi kahju hüvitada. Veidi teise rakendusala on *Oma särk, oma selg* või *Oma keeta, oma süüa*, st. 'oma tarbeks tehes pole vaja väga kvaliteeti taga ajada'. Selliseid vormeleid on veidi raske mõtestada vanasõnadena: tavakohane 'Kui..., siis...' -seostus annaks nonsensi. Seevastu *Oma tuba, oma luba* tõlgendub peaaegu et ainult üldistava järeldusena: 'kui miski on oma, siis on omanikul voli toimida sellega oma suva järgi'.

- *Ise..., ise...*-vormelid seostuvad peamiselt paaridega *tegema — saama, tegema — sööma, tegema — pidama* (vt. EV 2234, 2241, 2247). Nende juures on põhjust juttu teha sellest, kas ja kuivõrd verbi isik eesti keeles on võimeline eristama ütluste vanasõnalisi ja kõnekäänulisi vorme. Vanasõnavorm on loomuldasa seotud eelkõige 3. pöörde põhifunktsiooniga — kõnelda midagi maailmast, kõnelejat ja adressaati

formaalselt asjasse segamata. Kuid paljude keelte vanasõnad harrastavad laialt ka üldistavat *sina*-vormi (eriti imperatiivides, millest peagi eraldi räägime): *Ära kiida päeva enne õhtut* või *Aja loll asjale, karga ise kannule* või *Kui saad üle koera, siis saad üle saba* ka vpm. (Näiteks vene vanasõnades on sellised rahvatarkuse otsepöördumised inimese poole eriti sagedased.) *Ise...*, *ise...*-ütlustes varieerub verbi isik üsna vabalt: on noteeritud näiteks *Ise teen, ise söön* ~*Ise teed, ise sööd* ~*Ise teeb, ise sööb*, ka *Ise teeme, ise saame*. Siin mõtestub just *sina*-vorm hästi loomulikult üldistava impersonaalina (n-ö. “kes sa ka ei oleks”), *tema*-vorm aga pigem kõnekäänuna (kuidagi eelklausliga “eks ta ise tea” või “mis seal ikka”). Kuid nagu näeme, on võimalikud ka *mina*- ja *meie*-vormid. Siinseis näidetes tahaks pidada 1. pöörded juhuslikeks, kontekstist tingituiks. Teisalt kohtab *mina*-vormi ka vaieldamatult didaktilistes ja implikatiivsetes tekstides, nt. rohketes ütlustes hea- ja pahategude vastastikkuse kohta: *Kuda sina mulle, nõnda mina sulle; Kuidas sõber mulle, nõnda ma sõbrale; Kuda tädi minule, nõnna mina tädile; ka küla mulle — mina küllale; mina metsale — mets mulle* jm. — vt. ka VSR, rühm 840. Väga domineeriv on *mina*-vorm ka tüübis EV 2565 — *Jumal hoia mind sõbra eest, vaenlase eest ma hoian ennast ise*. Kavatselt või spontaanselt on *mina*-vormilistel vanasõnadel omamoodi “tsitaatide” varjund.

- Sümmeetrilisele ellipsile võib olla leppeliselt juurdemõeldav “ühisnimetaja” *need on üks* vmt. osa, mis ellipsi pooli samastab või sarnastab, nagu: *Naise rikkus — kassi vargus* (EV 7293), mida mõtestatakse jätkuga “mõlemast on ühepalju kasu”. See komponent võib olla ka tekstis manifesteeritud: *Mehe ilu ja koti jämedus, see on üks* (EV 6627); *Hooru nutt, varga vanne, joodiku jumalalpalve* võib olla tekst juba sellisena, kuid ka jätkuga *...neid kolme Jumal ei kuule* vms. (EV 1524); *Rikka haigus ja vaese õlu* on enamasti koos jätkudega *on kuulsad ~kuuluse kaugele* vmt. (EV 9715).

2. Jaatavad lihtlausekonstruktsioonid, kus verb on ainsuse (või ka mitmuse) 3. pöördes ja teksti üldstruktuur ei ole sümmeetriline. Nood ütlused meenutavad väliselt tihti selliseid kirjeldavaid lauseid, nagu *Auto sõidab mööda teed* või *Vanaema koob sukka* või *Lehed langevad*.

- Vaatame üht tekstisülemit. Näide on ühtlasi selle kohta, kuidas üks kõnekäänd on sahteldatud teise sisse ja nad mõlemad vanasõna sisse. On üles kirjutatud tekste, mis sisaldavad sõnapaari *sööv ja salgab*, ja ei palju midagi enam: *Sööv ja salgab* (Lüg) või *Ise süüb ja salgab* (Kuu). Söõjat-salgajat kõrvutatakse hundiga ja saadakse võrdlus, nt. *Sa olet jo nigu susi: süüit ja salgat* (Ote) või *See just nagu susi, sööv ja salgab* (Kuu). See stseen, millega võrreldakse, võidakse esitada ka süntaktiliselt iseseisvas lauses: *Hunt sööv ja salgab* või *Susi sööse ja salgas*. (Kõik need tekstid leiduvad tüübis EV 1638.) Mida aga tegelikult mõeldakse, kui öeldakse *Hunt sööv ja salgab*? *Hunt* tähendab arvatavasti kedagi kurja inimest; *söömiline* on ilmselt mingi pahategu, kuna seda tuleb salata ja sööjaks on hunt; *salgamine* võiks olla umbes tavalises tähenduses. Kuid millise operatsiooniga see lause viiakse konteksti — kas n-ö. “**See** hunt sööv ja salgab” või “**Iga** hunt sööv ja salgab”? Kas ‘alati, kui **see** kuri inimene on paha teinud, salgab ta selle maha’ või ‘alati, kui **milline tahes** kuri inimene on...’? Või kas rõhutatakse või ennustatakse alati just tehtu salgamist — võib-olla just seda, et pahategusid on mitu? Kas on mõeldav ainult rõhuasetus ‘kes on paha inimene, see... salgab’ või ka ‘kes alati... salgab, see on paha inimene’?

- Ütluste sülem oma süü läbi kannatamise kohta, kus tuumkujunditeks on *omad vitsad* (*peksavad*), *omad kirbud* (*söövad*), *omad kärnad* (*sügelevad*) jts. — vt. samuti VSR, rühm 856. Need tuumad võivad liituda konteksti mitmesuguste kõnekäänuliste ja vanasõnaliste puhvrite kaudu. Ilmselt kõnekäänulised arendused on nt. parastav konstateering *Joba oma kirp salvab* (Rõu), samuti ennustused mitmesuguste üksikjuhtude kohta, nagu *Küll täst sis asi saa, kui oma täi sööma nakase* (Hel) või *Küll ta tüüle hakkab, kui oma kärnad kihelma hakkavad* (Hlj) vms. Üldistavad vanasõnalised arendused on nt. *Omad vitsad peksavad valusasti ~kõige valusamini* või *Oma kirbu omma pallu valusampa purõma kui tõsõ oma* (Ote) või *Küll igaihel oma kärnad sügelevad* (Rak). Tekstile *Küll sis huul tulep, kui oma täi süüimä nakkase* (Võn) võib kujutleda mõlemat puhvrit — ‘temal’ või ‘igaihel (**ja** temal)’. Juhud, kus tekst koosneb pelgast tuumkujundist, on samuti ambivalentseid. Näiteks *Omad vitsad peksavad* võib tähendada ‘**siin** toimub see, et “omad vitsad peksavad”’, aga ka “omadel vitstel” on **üldiselt** komme, et kui nad on juba teenitud, siis nad enamasti ka “peksavad”, ning seda võib ennustada **ka siin**’.

- Ütlused selle kohta, kui samaväärselt halvad teineteist laidavad või naeravad või omavahel tülitsevad vmt.: *Hea õpetab paremat; Nõid naerab nõida*; üldtuntud *Pada söimab katelt (ühed mustad mõlemad)* — vt. ka VSR, rühm 776. Need vormelid sugereerivad pigem tõlgenduse ‘siin on...’ kui ‘tihti on...’. Kuid mõlema tõlgenduse korral näib ütluse teema-reema-struktuur olevat selline, et teema (st. situatsiooniga antud info) on nimelt kritiseerimine ja reema (st. uus, väidetav info) on see, et kritiseerija on ise (ka “pada” või “nõid” vmt., st. pole ise parem, koos alltekstiga ‘tal pole seetõttu moraalselt õigust kritiseerida’). Võib muidugi küsida, kui täpselt ütluste tegelikul kasutamisel sedalaadi tähendusvariante “arvutatakse” või üldse teadvustataksegi. On dokumenteeritud ka nt. tekst *Pada katla*, millel pole enam ei vanasõna-, kõnekäänu-

ega vahepealset vormi, vaid pelgalt paar märksõna, et tuvastada ütlus, mis adressaadile eeldatavasti ammuilma teada ja arusaadav. Ka pole õige kujutleda asju nii, et on olemas lihtsalt teatud hulk süntaktilisi malle (stereotüüpe, “valemeid”), millesse valatakse järjest uusi sisusid ja saadakse niiviisi uusi ja uusi ütlusi. Iga vanasõna (või ka aredam kõnekäänd) on teisalt omaette miniatuurne kunstiteos, omaette individualiteet. Soomlastel on näiteks *paja-katla*-tüübist “kalevalamööduline” või runovormiline versioon *Pata kattilaa nauraa, musta kylki kummallakin* — on see siis runo? või vanasõna? või kõnekäänd? Ta on nii laululine, et jääb kõnevoolus oma rütmilise korrapära tõttu mingiti võõrkehaks ja tema tarvitamine peaks jätma juba täiesti äratuntavalt “siteerimise” mulje.

- Nähtavasti leidub juhte, kus on problemaatiline, kas “kvantorsõna” (eriti vist *igaiüks*) kuulub folkloorsesse üksusse või konteksti. Nt. *Igaiüks mõistab ju oma pale puhtaks pesta* (EV 1923) või *Igaiüks tuleb oma kitsega turule* (EV 3893), eriti variant *Igaiüks on aga oma kitsega turul* — kas neis tahetakse väita, et ‘inimesed **üldiselt** kalduvad sobimatuil või kõigil võimalikel puhkudel ennast välja pakkuma või rääkima sellest, mis neil hinge peal’ või pigem ‘**siin** on liiga palju selliseid, kes tükivad...’? Sõnaühend *oma kitsega turule tulema* on püsikujund, millega võib nähtavasti opereerida üsna vabalt ja suvaliselt.

3. Üldistavad/mitteüldistavad ära-imperatiivid, mida nimetasime eelnevas juba üldistava *sina*-vormi puhul. Analoogiliselt kvantorsõnadega viimases näites tuleb ette ka juhte, kus *ära*-sõna võib mõista kui ütluse koostisse kuuluvat elementi (ja seega käsitada teda üldistavas tähenduses), kuid võib võtta ka kui ütlusevälist pöördumist kontekstisse kuuluva isiku poole.

- Selliseid vorme leidub nt. tüpoloogilises üksuses EV 9396, kus on juttu *püve püüdmisest* ja *kana kaotamisest*. Kes *püvve lätt püüdma, kaotas kanaki käest ära* (Ote) on vaieldamatult vanasõnavorm: *Kes..., see...*-vormel rajab implikatiivse üldistuse vist eranditult kõikjal, kus ta iganes esineb. *Ära mine püve püüdma, kaotad kana kätte ära* (Krk) on tüüpiline imperatiivne *sina*-konstruktsioon, mida antud juhul võib lugeda vanasõnaks, arvestades selle tüübi üldist variaabluspilti. Ka lauset *Lähät püve püüdmä, kaostat kanagi käest ärä* (Nõo) saab kujutleda eeldus-järeldusvormina, millest *Kui..., siis...*-vormel on ellipteeritud ja 2. isik on üldistav-impersonaalne. Kuid mis on *Mine püvi püüdmä, kaotet kanagi käest* (Hel)? Kui see on öeldud teisele hoiatuseks, võiks see olla vanasõna, nii et 2. isik oleks taas üldistav-impersonaalne ja käsk oleks retooriline, st. tähendaks tegelikult keeldu. Kui see on öeldud iseendale kahevahel olles ja aru pidades, siis on raske öelda, kumba žanri ta kuulub: kvantor pole siin ilmselt mitte ‘alati’ ega ka ‘tihti’, vaid mingi ‘võib juhtuda, et...’, ‘on karta, et...’ vmt. Kui parastatakse minevikus juhtunut, nagu nt. *Vot sullõ: lätsi püvve püüdma, kaodi kanagi är* (Se), siis on ütlus ilmselt kõnekäändu konditsioonis, kuigi siin taga on ka viide sellele, et antud üldistus osutus samuti tõeks.

- Eriti palju probleemolukordi tekib siis, kui tekst on lihtsalt üks lühike keeld, kus ei öelda, mis siis saab, kui keeldu ei kuulata, või kus eeldus- ja järelduskomponent on ühes lihtlausestruktuuris kokku sulatatud: *Ära pista pead tulle; Ära mine asjata oma nina põletama; Ära topi oma nina igale poole; Ära vala õli tulle; Ära kogu tuliseid süsi oma pea peale; Ära ikka pilli lõhki aja; Ära vana suppi üles soojenda; Ära aja tuult taga* vmt. Mõned seesugustest on toodud vanasõnadena ka EV-s, kuid on üpris raske seletada, millised ja miks jätavad pisut vanasõnalisema, millised ja miks pisut kõnekäänulisema mulje. Kõnekäändude poole kallutab neid midugi see, et *pead tulle pistma, nina põletama, nina igale poole toppima* jt. on omaette väga kindlad püsifraseoloogismid ning süntaktiline ümberkäimine nendega ilmselt üsna vaba, nii et *ära*-vormi tajutakse pigem kui üht muude võimalike seas, mitte aga kui vormi, mis on nende ühenditega statsionaarselt seotud. Analoogilisi probleeme võib tekkida ka jaatavate imperatiivide puhul, nagu *Pea pool suud kinni* või *Pane oma sõnadele sabad taha* vms.

- Teksti konkreetne leksika ja teadmised konkreetsete ütluste kasutamise faktide kohta määravad igal üksikjuhul selle, kas ta tundub meile pigem vanasõnana (st. üldistava lausena) või kõnekäänuna (st. mitteüldistava lausena). *Ära püüa kurge kirvega* ei taha kuidagi sobida tõsimeelseks rahvatarkuseks, kuigi metafoorittehnikaga näikse kõik normaalne olevat: me lihtsalt **teame**, et see ütlus pole kunagi tähendanudki midagi tõsist ja sügavmõttelist, vaid on suhteliselt hiljuti tekkinud bravuuritsev hõige, mis tähendab umbes ‘ära pea **mind** lolliks’ või ‘ära püüa **mind** tüssata’. Teine lause, vormilt eelmisega täiesti identne, on *Ära löö lehma labidaga* — vast veelgi hilisema tekkega naljasõna või “pustogovorka”, milles pole alust näha vähimatki didaktikat; oma ülepingutatud *l*-alliteratsiooniga on see pigem otse vanasõnavormi paroodia.

4. Naljasõnad. Üsna uduse tähendusega terminit *naljasõna* on eesti folkloristikas siin-seal kasutatud, peamiselt vist tähistamaks nalju, mis ei anna narratiivsete üksuste mõõtu välja. Selle soomekeelne (ja ka üsna ähmase piiritlusega) lähend on *sutkaus*, venekeelseist termineist vastavad talle kõige ligemini ilmselt Dali *пруговорка*, *нустоговорка* ja *пругаймка*. Meil oli eelnevas juttu sellest, et paljude klassikute arvates on vanasõna üks põhitunnuseid didaktika, rahvatarkuse vahendamine, samuti sellest, et kõnekäändude üks retoorilisi põhifunktsioone on öelda midagi, mis on mõnevõrra naljakas. Didaktika ja koomika on suuresti

alternatiivsed kategooriad või algmed ning nende bilanss ütluse semantikas määrab ka selle, kui edukalt või edutult me saame ütlust pidada vanasõnaks.

Kõigepealt võib traditsiooniline vanasõna kasvatada endale sappa mitmesuguseid koomilisi jätke, mis õpetlikkuse üldjuhul ära lollitavad.

- *Solgisurma pole keegi surnud* (EV 106001) pole selgi kujul juba oma teema tõttu kuigi surmtõsine, seda vähem hästituntud jätkuga ...*ja kui on surnud, siis pole õige solk olnud*. On üles kirjutatud ka nt. järgmine arendus: *Solki pole keegi enne surnud, muudkui Muru sauna hanepoeg — ega ta'gi müidu poleks surnud, aga ta kukkus solgitoobrisse* (Jür). See ütlus ei ole kindlasti enam rahvatarkus ja arvatavasti sobiks teda nimetada naljasõnaks.

- Lihtvorm *Mees mehe vastu* ning ka parallelistlike jätkudega vormid *Mees mehe vastu, kaks meest kuradi vastu* ja *Mees mehe vastu, kaks meest karu vastu* (kõik EV 6578) on ilmselt vanasõnad ja tähendavad umbes 'mees meest ei karda' või ka 'ärge tuldagu hulgakesi kallale'. Mõnede teiste jätkude korral, nagu *Mees mehe vastu, kaks meest kassi vastu* või *Mees mehe vastu, kaks meest maki vastu* tekib kaasaegsel inimesel raskusi sellega, kas neid tuleb mõista puhta naljana või kätkevad nad midagi tõsiseltvõetavat — nt. kas jätk kassist on toodud mängu puhtalt absurdina või kuulub kass (teatavasti visa hingega loom) koos kuradi ja karuga tõemeeli kangeiks peetavate vastaste hulka.

- Piiblist pärinev *Mees on naise pea* (EV 6591) on väga tõsimeelne, kuid võib saada jätku ...*ja naine on heeringa pea* — siin on selge, et naise kohta öeldakse midagi halvasti, kuid kas on mõtet seda jätku sisulistes "vanasõnalistes" terminites interpreteerida hakata? Sellest palju tavalisem on siiski jätk ...*aga naine on mehe kael ja pöörab pead sinna, kuhu ta tahab*, mis ühest küljest mõtestub täiesti "tegelikult", kuid teisalt on siin ikkagi midagi imelikku: see on pigem tehisaforism kui tõeline vanasõna, naisküsimus on püstitatud eesti vanasõna jaoks ilmselt liiga modernses ja bulvarlikus vaimus.

- *Amet kõik, mis leiba annab* (EV 263) võib saada otsa jätku ...*peksta või kassi* — kas seda jätku tuleks mõista kui tugevat litootest, n-ö. 'tee kas või midagi väikest ja tühist', või kui puhast paroodiat, mis lähteütluse idee kui sellise ära mõnitab? *Kui on pühad, siis olgu õieti* (EV 9362) esineb sageli jätkuga ...*eit, too lambajalg korraga lauale!* vmt. Seeläbi muutub tekst ebamaiselt kitsi mehe ütluseks (sest lambajalas pole teatavasti peaaegu üldse liha ja liiati pole ta mingi pidusöök) — kuhu žanri peaks seesugune tekst liigitatama? Kui oleks lisatud minimaalne saatelause, võiks ta olla vellerism või lühinaljand.

Tekstil võib olla ka igati normaalse vanasõna vorm, ta võib olla formaalselt üldistav väide või imperatiiv, kuid sisuline interpretatsioon tõsise õpetuslause vaimus võib ometi mingil põhjusel nurjuda, tekivad vastuolud ja asi suubub naljaks.

- On näiteks tüüp *Hädaga peab kõik ära sööma, sealihad ja kanamunad* (EV 1737). Nüüdiseestlase jaoks on see ütlus vist üheselt absurdinali, kuid teda on püütud seletada ka tõemeeli, umbes nii, et hädaajaks hoiti alles nimelt paremad palad või et lihad ja munad hoiti harilikult müügiks ja ise söödi halvemat. Kui paikapidavad need seletused on, pole teada.

- On tekst, mis väärikas paröömilises vormis õpetab, kuidas teha vahet isa- ja emaharaka vahel: *isaharakas on musta- ja valgekirju, emaharakas valge- ja mustakirju* (Koe). Millist žanri see esindab? Ta pole isegi normaalne vastus keerdküsimusele sarjast *Mis vahet on ...-l ja ...-l?*, sest need leiavad reeglina formuleeringu, kus vahe ikkagi tekib, kuigi ei puuduta kummagi poole "prototüüpseid" tunnuseid (nt. koeral ja kirbul on tõepoolest see vahe, et koeral võivad olla kirbud, kirbul koeri aga mitte).

- Või mis žanri kuulub ütlus *Põhjatuul on ikka külm, puhugu ta põhjast või lõunast?* Näiliselt vale, kuid tegelikult tõi ta ei paista olevat, st. oksüümoron ta järelikult ei ole. Ühest küljest valena, teisest küljest tõena ta ka ei näi, nii et ka paradoks ta ilmselt pole. Ta on mingi "lihtsalt semantiline mäng", võib-olla tohiks teda lugeda kalambuuriks. Kuid kalambuur ei ole folkloori lühižanr.

- *Iga rott ei kõhi* pole kindlasti vanasõna, kuigi sarnaneb väga mõnedega neist, nagu *Iga puu pole mastipuu* jts., vaid tähendab lihtsalt 'sina pea moka maas!' Sellest on tehtud eriti ilus "osaeitav" arendus *Iga rott ei kõhi, vaid kõhivad ainult kopsuhaiged rotid*, mis ilmselt on tähenduse poolest (kui tal see on) lähtevormist väga erinev. Üks on naljasõna ja teine on naljasõna? Ometi näivad nende retoorilised funktsioonid olevat teineteisest väga kauged.

- On palju muid ütlusi, mis vormilt sobiksid olema vanasõnad, kuid on sisult veidi naljakad ja "tühised": *Igal lollil oma lõbu; Kui sõna selge, siis joru julge; Mis teeb tuul müürile; Mis riid see on, kui karvakiskumistki pole; Ela ilmas kui pulmas; Kuula kõrvadega, ära kuula kõhunahaga; Söö lund ja joo vett peale, siis ei ole paha haisu* jpt. Osa neist leidub vanasõnadena EV-s, osa mitte: vahe on tehtud puhtalt "tunde järgi".

5. Pareerivad repliigid või tõrjevormelid, mida eesti terminoloogias on nimetatud ka *jutuajätkudeks* ning mille üks soome lähendeid on *vastauksenkiertosutkaus* ja prantsuse-inglise vasteks *repartee*. Nende hulgas

on süntaktiliselt lõpetatud või terviklikke repliike, mis võivad hakata käibima iseseisvalt ja saada üldistavaid mõtestusi. Teisalt on nad tegelikus käibes reageeringuteks mingeile kindlaile sõnadele või lausetele partneri jutust ning nende funktsiooniks on partneri väite eitamine, partneri palve või käsu tagasilükkamine, partneri küsimuse äranäätamine vms. Tõrjevormelisse on reeglina kätketud ka irooniat või muusugust nalja. Mõningat liiki tõrjevormeleid vt. ka VSR, rühmad 983–987.

- Eriti palju on eesti keeles **oleks**-repliike: *Oleks on paha poiss; Oleks tädil rattad all, oleks omnibuss; Oleks ja pidi on vennad; Oleks olema ja põleks põlema* jpt.
- Toome mõned näited ka muudest sõnadest ja repliikidest lähtuvate tõrjevormelite kohta.

aga: — *Agal on saba taga*

ise ~isi: — *Ise on sealaudas ~Isi läks vissiga linna*

vana: — *Kurat põrgus on vana, inimene ei ole vana ~Vares on vana*

hea: — *Oleks ta hea olnud, kass oleks ära söönud*

peaasi: — *Peaasi on müts*

üksi: — *Ei ole üksi, püksid on ka*

vihaks (võtma) ja pahaks (panema): — *Vihast saab hea õlle, pahast hea piibu*

kingi, anna, muidu: — *Kinkija on surnud, muiduandja mulda läinud; Anna jäi Paides rongi alla; Muidu ei saa muhkugi pähe*

Palun! — *Kirikus palutakse*

Ma mõtlen... — *Kalkun mõtles ka (et muneb, aga...)*

Ei usu! — *Kui ei usu, anna urruaugule musu ~võta kassi pe-st musu*

Ei taha! — *Taha ikka, ega ta tahmane ole*

Ei näe! — *Kui ei näe, võta silm näppu*

Ei viitsi! — *Kui ei viitsi, võta vits pihku ~viska viisud maha*

Ei julge! — *Kui ei julge, võta julg pihku*

Häbi! — *Häbiga saab läbi (aga kui tuleb surmatõbi, siis ei aita ükski abi)*

Tere! — *Mis su tere maksab? ~Mis tere, kere peale!* (nt. kui tulija on hilinenud)

Jõudu! — *Kes teeb, see jõuab (möödakäija pidagu lõuad)*

Nägemist! — *Nägemist saab silmakliinikust*

Tõrjevormeleid on ka praktiliselt iga küsisõna ja käibeküsimuse kohta.

- Eriti palju vastuseid on küsimusele **Mis kell on?**— *Ajanäitaja ~Ratastega masin ~Urmaakri leivakannikas ~Seitse minutit seinast eemal ~Viisveerand kuus ~Samapalju kui eile sel ajal ~Pole veel midagi, hakkab alles saama.*

- Repliike muude küsisõnade ja küsimuste peale:

Mis? — *Kassi ~musta mära ~... tiss*

Mida? — *Tatirida*

Miks? — *Sest koera nimi oli Reks ~Viks*

Milla? — *Kui siga läks üle silla (ja saba tegi tilla-lilla)*

Kuhu? — *Kuke suhu*

Mis uudist? — *Juudi pruudist ~Siga tuli kuudist*

Kuidas käsi käib? — *Käisest sisse, teisest välja*

Mis nimi? — *Nipitiri*

Kui vana? — *Nii vana kui köstri ~ristiema valge kana ~vares aiateibas*

Mida sa teed? — *Küsiija (lapse) pe-pulka (mis üle jääb, lõön pealaelt sisse)*

Kust said? — *Varga käest küsitakse, kust said*

Nagu öeldud, võib tõrjevormel meenutada välise vormi poolest vanasõna ning ta täpsemat retoorilist funktsiooni võib olla raske üles leida, kui see pole just otseselt dokumenteeritud, ning üldsegi teha vahet, kas ütlusega reageeriti just konkreetsele sõnale eelkõneleja jutust või selle jutu sisule üldisemalt (ja ühtlasi sellele sõnale).

- Eesti *Siga on ausa mehe leivakõrvane* (EV 10382) võib näida ütlusena lihtsalt selle kohta, et siga on kasulik loom, kuid on tegelikult/ühtlasi? tõrjevormel, reageering sõimusõnale *sig*a.
- *Pahast saab hea piibu, vihast hea õlle* on reageering sõnadele *paha* ja/või *viha* (vt. ka **O. Looritsa** töös “*Ununevast kultuurimiljööst*” (Eesti TA Aastaraamat I, Tartu, 1940)).
- Vene *Аво́ська веревку вьет, небоська петлю закидывает* on igas mõttes vanasõna, kuid täpsema funktsiooni poolest reageering sõnadele *авось* ja *небось*, st. samuti tõrjevormel.
- Vene *Не запряжи, не погоняй* võib jätta “üldmetafoorse” vanasõna mulje, mis võiks tähendada umbes ‘ära alusta asju enne, kui ettevalmistused tehtud’ või ‘ära tee asju vales järjekorras’ vmt., kuid ta käibib (ka) konkreetsemas funktsioonis, nimelt tõrjevormelina nõudev-küsivale sõna-lausele *Hy?*

2.1.2. Mõistatuste paralleele ütlustega

Neid paralleele, nagu öeldud, on vähe — ehk sadakond, seega julgelt suurusjärgu võrra vähem kui vanasõna ja kõnekäänu vahel. Seetõttu on raske teha ka üldistusi selle kohta, millistel tingimustel üks ja sama kujundituum võib eesti folklooris funktsioneerida kord ütluse, kord taas mõistatusena.

Üldiselt väheste paralleelide hulgas on suhteliselt palju selliseid, kus mõistatusel on üheaegne paralleelsus nii vanasõna kui kõnekäänuga. Toome neist mõned näited.

- Topeltsõnapaar (*hobustega — härgadega*) + (*tuleb ~-vad — läheb ~-vad*) võib kõnekäänuna tähistada ükskõik mida, mille tulekus/minikus ilmneb kiiruse/aegluse kontrast. See valmisdetail on juba selsamal elliptilisel kujul *Hobusega tuleb, härgadega läheb* sobinud olema ka mõistatus, mis tähendab haigust ~häda ~surma ~talve jm. halbu asju. Teine kombinatsioon neist elementidest annab uue mõistatuse: *Härgadega tulevad, hobustega lähevad*, mis käib pühade kohta ja sobib muudegi aeglaselt tulevate ja kiirelt kaduvate heade asjade kohta. Kui nende mõistatuste lahendused viia teksti subjekti kohale, saame lauseid, mis sobivad olema (ja ongi) vanasõnad: nt. *Haigus hobustega tuleb, aga härgadega läheb* (EV 758) või *Jõulud ~Pühad tulevad härgadega, lähevad hobustega* (EV 2726). Muudelgi halbadel asjadel on kombeks ruttu tulla ja pikkamisi minna; eraldi vanasõnatüüpideks on loetud veel ütlused, nagu *Häda tuleb hoostega, läheb ära härgadega* (EV 1758) ning analoogilised vaeva ja õnnetuse kohta (EV 13179 ja 14712). Vanasõnades leidub ka hea ja paha asja liide: *Rikkus tuleb härgadega, vaesus hobustega asub majasse* (EV 9768; Karja).

Sama paari *hobustega (tuli) — härgadega (läks)*, öelduna haiguse kohta, tuleb ette veel arstimissõnades, mis antoloogias “*Eesti rahvalaulud*” (Tallinn, 1969–1974) figureerivad ka regilaulutüübina “Varesele valu” jm. kohtades.

- Teine analoogiline kujundituum *tuli tulema, vesi minema* võib olla kõnekäänd mille kohta tahes, mis tuleb ruttu, kuid ka läheb ruttu. Täpselt sessamas vormis on ta ka mõistatus raha kohta. Kui selle lahendus taas asetada subjekti kohale, saame teksti *Raha on tuli tulema, aga vesi minema*, mis ongi üsna tuntud eesti vanasõna (EV 9475; u. 25 autentset kirjapanekut).

- Tuumkujund kahe absurdse sõnaühendiga — *Naiste tahk ja kana ninarätik* on sellisel kujul üsna produktiivne mõistatus põranda kohta, mida kanad ja naised kasutavad veidi tavaliselt otstarbel. Paneme siingi lahenduse subjektiks, ja saame vanasõnateksti (tüübist EV 7254) *Põrand on naiste tahk ja kana ninarätik*. Samas tüübis on tekste, kus väidetakse, et naiste tahku ja kana ninarätikut ei tea keegi või et need on vanakuradilegi teadmata (st. toimub folkloorses retoorikas tavaline absurdide eitamine). Naiste tahku ei suuda rumal kurat tõepoolest ära arvata jututüübist AT 1177**.

- Analoogilisi pöördeid tuleb ette ka absurdidega *ree rasv* ja *naiste rangid*. Need võivad nähtavasti käibida lihtsalt kujundlike terminitega (vastavalt lume ja kaelkookude kohta). Sama paari on esitatud ka mõistatusena, nt. Pühalepa tekstis *Kahte asja poodis müia ei ole: reerasva ja naiste range*. Tüübi EV 7254 ühes tekstis, mille üleskirjutus on Kreutzwaldilt, on paaris *ree rasv* ja *naiste tahk*.

Mõistatusvormi ja vanasõnavormi paralleelsus võib tekkida ka iseseisva kõnekäänulise tuumkujundi vahendusega. Eesti folklooris on kaks juhtu, kus üksus on mõlemas vormis hästi produktiivne (keegi pole avaldanud arvamust, kumb neist võinuks olla geneetiliselt esmane):

- 1. juht: mõistatus *Sööda kui venda, seo kui varast* hobuse kohta ja teisalt vanasõna *Hobust sööda kui venda ja seo ~köida ~hoia kui varast* (EV 1362). On vanasõnana tuntud ka karjalastel (laenatuna võib-olla venelastelt) ja liivlastel (laenatuna võib-olla lätlastelt). Soomlastel puudub.

- 2. juht: on 2 eraldi mõistatust — *Ühe mehe mõistus, üheksa mehe jõud*, mis tähendab karu, ja *Ühe mehe rammu, üheksa mehe mõistus*, mis tähendab hunt, ning teisalt vanasõna *Hundil on ühe mehe jõud ~ramm ~võim, aga üheksa mehe aru ~mõistus ~meel ~...; karul on üheksa mehe jõud ~..., aga ühe mehe aru ~...* (EV 1610). Vanasõnavormis on tuntud rahvusvaheliselt.

Mõningail puhkudel võib arvata, et mõistatusvorm on algne, vanasõnalised modifikatsioonid aga sekundaarsed.

- Laia rahvusvahelise levikuga mõistatusel nime kohta *Tules ei põle, vees ei upu, mullas ei mädane* on eesti aines mõningaid vanasõnavormilisi paralleele hävimatute asjade kohta, nagu *Nimi (ja sõna) ei mädane hauapõhja ka* (EV 7438) või *Häätetus ei mädane* (EV 1168), mõlema kõik üleskirjutused pärinevad Marta Mäesalult Häädemeestelt, ning võru-setulised *Hüätego pala_{ai} tullõ, õi upu_{ui} vette* (EV 1170) ja *Õigus ei pala tullõ, ei upu vette* (EV 14586).

- Mõistatusena on mitmeil rahvail tuntud ka *Üks ütleb: suvi pikk, teine ütleb: talv pikk, kolmas ütleb: mul ükskõik* (s.o. vanker, regi ja hobune), teisalt leiduvad mõned kaheldava rahvaehtsusega eesti üleskirjutused, kus lahendus on tavakohaselt subjektiks pandud: *Vanker ütelnud...; regi ütelnud...* jne. (EV 13653).
- Eestist on kümmekond üleskirjutust mõistatusest (sauna)viha kohta: *Peotäis paljast, küüinar karvast*, ning lisaks üks üleskirjutus Karksist, kus lahendus on pandud küll formaalselt mitte subjekti, kuid igatahes ütluse teema rolli: *Küüinar karust, peotäis pal'last, nõnda pead vihta köütme* (EV 5203) — võiks arvata, et viimane modifikatsioon on improvisatoorne ja juhuslik.

Samuti tuleb ette teistpidist vahekorda, kus põhiesinemus on ütlusvormiline, selle kõrval aga juhuslikud mõistatustena pakutud tekstid:

- Umbes 20 ehtsa üleskirjutusega on arhiivis esindatud vanasõna *Kui otsas, siis hooleta (kui vatsas, siis vaevata)* (EV 8142); teisalt on F. J. Wiedemann kirjutanud üles mõistatusena varanduse kohta erandliku teksti *Saab otsa, siis hooleta, saab vastu, siis vaevata*.
- Vanasõnast EV 12673 — *Tühi kõht on kõige parem leivakõrvane* on u. 40 ehtsat varianti, lisaks paar üleskirjutust, kus tekst on pööratud keerdküsimuse vormi ja algne subjekt saanud lahenduseks: *Mis on kõige parem leivakõrvane? (Tühi kõht)*.
- Vanasõnast EV 291 — *Andja (käsi) väsib, aga võtja (käsi) ei väsi* (u. 80 autentset üleskirjutust) on arvatavasti inspireeritud tekst *Andja ei väsi, võtja väsib*, mida on pakutud kui mõistatust kaevu kohta ning mis sobib iseenesest olema mõistatus ja esineb mõistatusena ka nt. Eiseni väljaannetes. Kuid lähtetekst ise on samuti Eiseni enda kirjanek, st. selle folkloorsus pole tagatud.
- Arvukate üleskirjutustega on esindatud kõnekäänd *Hilp ees, tallukas taga* ja selle kõrval ainus, kuid arvatavasti rahvaehtne tekst Vaivarast *Hilp ees, tallukas taga, lippi-lappi lipperdis*, mis tähendavat hernehirmutist.

Veel leidub arhiivitekstide hulgas mõningaid kummalisi üksusi, mida on esitatud kord vanasõnadena, kord mõistatustena üsna ühes ja samas vormis ning kus ei ole toimunud ka mitte tavalist lahenduse ja subjekti (või teema) asendust.

- *Toa taga tuiskab, sauna taga sajab, saab teele, ei teagi ~... ukse ees ilus ilm* on toodud vanasõnana (EV 12113) ja üleskirjutaja Jaan Ainson Paistust on seda seletanud nii, et ütlus käib kas otsesõnu halva ilmaga väljamineku kohta või üldse mingi raske ettevõtte kohta, mis eemalt näib hirmus, kuid tehes ei ole vigagi. Teisalt on paar umbes samas sõnastuses teksti pakutud mõistatustena kavala inimese kohta.
- Vanasõnatüübis EV 4259 algab osa tekste ellipsiga *Pime õues, piits peos...*, jätkuelementidega *...koit õues, kott kaelas, valge väljas, vammus seljas* vm., ja jutt on ilmselt varajasest tööleminekust vm. asja varajasest tegemisest. Sellesama algusega on ka tekste, mis väidetavasti peavad olema mõistatused kaevu kohta.
- Andres Kuldsaar Jämajast on üles kirjutanud 2 mõistatusteksti puulõhkumise kohta *Anna valu vaiale, siis saab harud laiiale*, teisalt on arhiivis 4 vanasõnadeks kvalifitseeritud kirjanekut umbes samas sõnastuses (EV 13306).

Võib küsida, kas traditsioonikandjad ise andsid endile aru, millist žanri need jts. tekstid esindavad. Kirjanduses on muude rahvaste folkloorist toodud näiteid analoogiliste hämardumiste kohta vanasõna ja mõistatuse vahel (vt. nt. M. Kuusi kirjutist *“Southwest African Riddle-Proverbs”* (“Proverbium” 12 (1969), lk. 305 jj.), G. Milneri tööd *“From Proverb to Riddle and Vice Versa”* (“Proverbium” 15 (1970), lk. 500 jj.), İ. Başgöz’i oma *“Riddle-Proverbs and the Related Forms in Turkish Folklore”* (“Proverbium” 18 (1972), lk. 655 jj.) jpt.).

2.2. SUHTEID LAULUDEGA

2.2.1. Kalevalavormilised “originaal”-mõistatused ja -vanasõnad

Nn. kalevalavorm oli selgeilmeline poeetiline kood, mida kasutas enamiku läänemeresoome rahvaste vanem rahvalaul, sh. ka eesti regilaul. Selle vormi põhitunnused, nagu üldiselt teada, olid alliteratsioon, parallelism ja trohheiline või daktülo-trohheiline meetrum. Kalevalavormi kasutusala ei piirdunud lauludega, vaid see vorm oli puhtamal või taandunud kujul üldistunud muissegi läänemeresoome žanridesse, sh. lühižanridesse. (Tuumakas ja kompaktne ülevaade kalevalakoodist kui läänemeresoome rahvaste universaalsest folkloorikoodist leidub Matti Kuusi kirjutises *“Kalevalakielen kysymyksiä”* (“Virittäjä” 1978, nr. 3).)

Lühiüksus võib olla kalevalavormiline seetõttu, et ta on algusest peale loodud ja tradeerinud kui kalevalavormiline lühiüksus, või seetõttu, et ta on pärit runo- või regilaulu tekstist. Selline lühiüksus on

kõige sagedamini 2 värssi (harvemini 1, 3 või 4 värssi) pikkune. Eesti algupäraselt kalevalavormiline vanasõna või mõistatus pole tavaliselt vormipuhas, vaid enamasti juba katalektiline ja kontraheerunud, tihti kvantiteedivigadega.

Toome kalevalavormiliste mõistatuste näiteid.

3 “värssi”:

- *Maast tõusis mannerpuu,
mannerpuust sai kaustapuud,
kaustapuust sai suur mets* (Hernes)
- *Hall härg, hangus sarved,
võtab sauna sarvile,
kihelkonna kukile* (Tuuleveski)
- *Isa pikk ja peenike,
ema lai ja lapergune,
pojad puperlullikesed* (Humal)

2 “värssi”:

- *Sealt sõidab suur sõda,
kust ei mahu kassi saba* (Mesilased)
- *Tiidu sõidab teeda mööda,
Tiidu karvad kaksipidi* (Heinakoorem)
- *Ema ilma loomata,
lapsed luhas laiali* (Heinakuhi ja saod)

On tüüpiline, et kaksikvärsvormilise mõistatuse 1. “värss” jaguneb kahte “dipoodi” ja kummaski neist on eri alliteratsioon (või sõnakordus, või lõppriim), 2. “värss” aga on selles mõttes homogeenne:

- *Isa istub, | poeg pistab,
tütar taga tõllitab* (Kooguga kaeu)
- *Tuhat turki, | sada särki,
läheb põllule, perse paljas* (Kana)
- *Valge väli, | kirju kari,
tark karja kaitseja* (Kirik)
- *Isa ehib, | ema ehib,
poeg saab poolde ilma* (Tuli ja suits)
- *Pikem puist, | pikem maist,
madalam kui maarohi* (Tee)
- *Keeletu, | meeletu,
ise ilma rakendaja* (Nõel)
- *Puine pistab, | luine salvab,
vinta-vänta väänab alla* (Puulusikaga söömine)

Kaksikvärsvormilised vanasõnad, mis **ei ole** väljapudemed lauludest, vaid algselt paröömilised üksused, on vanemas soome traditsioonis olnud väga produktiivsed. Matti Kuusi raamatus “*Vanhan kansan sananlaskuviisaus*” (Helsinki, 1953), mis sisaldab soome paröömikate aastast 1644–1826, on sellistest palju näiteid:

- *Kussa peura pehtaroipi,
siinä karva katkiaapi* (lk. 294)
- *Ei väkisin vävyksi saada,
ylenmielin ystäväksi* (lk. 286)
- *Rähni kirjjava kesällä,
ihmisen ikä kirjavampi* (lk. 422)
- *Kukko päällä kurjanakin,
kana alla armasnakin* (lk. 387)
- *Hullu kiitti hevostansa,
mielipuoli vaimoansa* (lk. 13)

Eesti vanasõnades on regivormilist kaksikvärssi säilinud enam Ranna-Virumaa materjalis, eriti aga Kuusalus. Harilikult on tegu soome laenudega ja enamikul neist on ka soome arhiivivasted:

- *Ida vieb kalad merestä,*

- idakakku kattilasta* (EV 1894)
- *Seni on lindu lahjukane, kui on pere pienikäne* (EV 5951)
 - *Vana vihku Valberille, nippi-näppi Ierigulle* (EV 13508)
 - *Oppind mies oluve jooneb, oppimata oksendeleb* (EV 14756)
 - *Korge on kodune künnis toista kerda kerduessa* (EV 4844, ainult Kuusalus)
 - *Poiga peugela pigune, siiski vaimust vapperamba* (EV 8924, ainult Kuusalus)
 - *Silk ei suolassa mädäne, nahk ei pargissa pahene* (EV 10434, ainult Kuusalus)
 - *Ega vieräs talu hävidä, huoledus talu hävidäb* (EV 14353, ainult Kuusalus)
 - *Ühest naisest künnikselle, ihest lehmäst kärbäsille* (EV 14941, ainult Kuusalus)

2.2.2. Eesti ütluste paralleele regilauludega

Eesti vanasõnatüüpe, millel on selgemad vasted regilauludes, on seni registreeritud ligi 300. Võib arvata, et üldjuhul oli liikumine sedapidine, et didaktiline värss, värsipaar või nelikvärss irdus laulust ja hakkas käibima iseseisva vanasõnana. Kuid pole välistatud ka vastupidine: sobiv (eriti runovormiline) vanasõna võidi muutumatult või töödeldud kujul inkorporeerida laulusse. Selliste rännete ja nende suundade probleem on meil täiesti uurimata.

Millistel (temaatilistel ja/või funktsionaalsetel) laulurühmadel on olnud kõige intensiivsem ainevahetus ütlustega, harilikult siis ka kõige olulisem roll vanasõnafondi täiendajatena? Vastus on kõige laiemas laastus selline: lauludel **soolistest suhetest** ja lauludel **sotsiaalsetest suhetest**.

[Järgnevas toodavad laulutüüpide nimetused, samuti laulude liigituse üldine kondikava on samad, mis **Ülo Tedre** toimetusel ilmunud väljaandes "*Eesti rahvalaulud. Antoloogia*" (Tallinn, 1969–1974).]

Naisevõtu ja mehelemineku teema on ka vanasõnades üks produktiivsemaid. Lõviosa selleteemalisest materjalist moodustavad (esmajoones meestele adresseeritud) **kaasavalikuõpetused**: kas võtta lähedalt või kaugelt; vaadata kosja minnes majakorda ja pruudi vanemaid; naine võtta töö juurest, mitte peolt ega kirikuteelt; ilu on hinnatav, kuid pahatihti on ilusad kurjad või rikutud; ilust tähtsam on töökus. Omaette probleem tüdruku jaoks on, kas minna vanale, kel on varandust, või noorele, kes on rõõmus, tugev ja terve. Vastandlikke lahendusi pakutakse rikkaga/vaesega abiellumise dilemmale üldse, eriti hoiatatakse rikka naise eest, naise kaasavara aga ei peeta üldiselt mikski. (Kaasavalikuõpetusi vt. lähemalt ka VSR, rühmad 289–319.)

Analoogilised **õpetuslaulude tsüklid poistele ja tüdrukutele** on kosjateemalistes lauludes ning **õpetused mõrsjale ja peiule** pulmalauludes. Ja nagu öeldud, on neis rohkesti paralleele vanasõnadega.

- Omaette vanasõnana üks võimsamaid neist on *Ilu ei panda padaje ega kaunist kattelaie* (EV 2029 — u. 140 var.); sama värsipaar (või -nelik jätkuga *...töö pannakse padaje, kätevaeva vaagenai* vmt.) tuleb ette ka nt. laulutüüpides "Ära võta ilusat naist", "Võta vallast vaeslaps" jt. Viimase tüübi mõnedes variantides (ja ehk mujalgi) kohtab ka parallelismirühma, mille vanasõnavasteks on EV 11784 — *Tee ise ja teeta teisi...*
- Hoiatused ilusa eest (eriti ilusa või valge mehe eest) ja soovitused minna mustale mehele sisalduvad laulutüüpides "Ära ihka ilusale", "Ei lähe ilusale mehele", "Ära mine valgele mehele", "Mine mustale mehele" jt. Nende tüüpide vanasõnavasteteks on ütlused *Ilos miis vereimeja, valge miis verevalaja* (EV 2046); *Kenal mehel kerge käsi, valgel mehel vali rusikas...* (EV 3587); *Seni must murrab tööd, kui valge ennast vaalib* (EV 6959); *Puhku ei punatsile, vahtku ei valgile; illos saa ikõtaja, punane vere puserdaja* (EV 9060).

Võib nimetada veel paari laulutüüpi, kus kõne all on **kositava tüdruku füüsilised parameetrid**.

- Tüübiga "Ära võta pikka ~suurt naist" on seoses vanasõnad EV 4405, kus on motiiv *pikk läheb pingile magama*, ning *Tilluke teravake, hulluke usinake* (EV 12012).

- Tüübist “Tunnen tuima neiu” lähtuvad EV 5323 — *Laisal jalad lihva-lahva, tuimal juuksed tustakus ning EV 14043, kus tulevad ette ended, nagu kurjal mustad silmakulmud; vihasel silmad vesised; pahasel paled punased jts.*

Üpris palju ütlusi on tootnud laulud **vanaga abiellumise, vanapoisi ja vanatüdruku** kohta. (Osa laule, kus räägitakse sellest, kui halb on vana mehega elada, leiduvad mainitud lauluantoloogias abielulaulude hulgas.)

- Üldiselt on suhtumine vanasse ja vanaga abiellumisse halb: *Ei mõista vana vallasella ega napukubu naljatella* (EV 7012); *Suud anda vanaltüdrukul on nagu külmale müürile* (EV 10883); *Mis sest vanast vintsutada, mädastrunast mängutada* (EV 13360); *Vana külm nagu koolu siga, noor lämmi ja pehme nagu ahjust võet sai* (EV 13421); *Vanal kohus koolda, hallil tarvis hauda minna* (EV 13433); *Vana mees vareste roog...* (EV 13450); *Vanast ei ole varju ega küürakast küljesooja* (EV 13487); *Vanatüdruk raudhammas* (EV 13601).

- Paar näidet ka vanasõnadest, kus vana eelistatakse noorele: *Parem vana habeme all kui noore piitsa all* (EV 13366); *Vanal on vara parem, kirstukaas on kindlam* (EV 13440); samuti ütlused algusega *Vana naine laste vari...* (EV 13459). Kõigil neilgi on paralleelid regilauludes.

Lesega abiellumise eest hoiatatakse nii lauludes kui ka neist pärinevais ütlustes.

- Laulutüübist “Läila lesele minna” on pärit EV 5775 (sama algusega nagu tüubinimeski) ja EV 4343 — *Mis sa veel koolust kuulutad vai mädanust mäletad*. Tüübist “Ära võta leske” pärineb EV 5774 — *Lesk on kuri lepitada, mehenaine meelitada*. Väljapude tüübist “Võta naine neidudest” on sama algusega EV 7330 (jätkuga *...osta hobu sälgudest*).

Rohkesti vanasõnalisid derivaate on andnud regilauludes sisalduvad manitsused meestele, et **naine võetagu töö juurest, ning virkuseõpetused neidudele**.

- Laulutüübile “Võta naine töölt” on vanasõnades vähemalt seitse tüpoloogilist paralleeli: *Kõik on kerikus kenad, kallil ajal kaunikesed* (EV 3834); *Naist võta argipäeval: siga pestakse mõnikord pühapäevakski puhtaks* (EV 7314); *Võta naine heenakaarelt, aga mitte kirikuteelt* (EV 7331); *Vahi neidu vardu varrest, sihi neidu sirbi päädä* (EV 7415); *Pidult ära võta naist* (EV 8736); *Ära sa püüa pühalla naist: pühalla pruudid ilusad* (EV 9367); ilmselt ka EV 7250. Need vanasõnatüübid esinevad sageli kontaminatsioonidena, nagu on ootuspärane.

- Laulutüübist “Virkuseõpetus neidudele” on pärit vähemalt kolm ütlust: *Viisi tõttu viidanessa, käte tõttu käidanessa, au tõttu hobu aetakse* (EV 14148); *Ole viks, käi kõks, siis saad pereminiaks* (EV 14171); *Viksid viia viisi tõttu, kõrgid kena kõnni tõttu, töö tõttu tütarlapsed* (EV 14172).

Lauludest on irdunud mitmeid ütlusi, kus **eelistatakse talupoja seisust** meremehe, metsamehe, ametimehe jm. meeste omale ning **soovitatakse minna talumehele**.

- Laulutüüpidest “Ei mere- ega metsamehele” ja “Neiu tahab talupojale” tulevad nt. vanasõnad *Enam kündja kübar kui ametimehe hobune* (EV 5167); *Põllumees magab, põld kasvab; ammetmees magab, ammet seisab* (EV 9189); hästituntud *Põllumees põline rikas, ametmees ajuti rikas...* (EV 9191); *Mõisamehed mõnesugused...* (EV 6994); *Talupojad toitvad saksad ja sandid* (EV 11531); viimane motiiv esineb ka laulutüübis “Maamees toidab saksad-sandid”.

Vanasõnadeks on saanud ka mitmed fragmendid lauludest, kus tüdrukut **hoiatatakse poisi peibutustele järele andmast**.

- Laulutüüp “Ära usu poisi juttu” on tekitanud nt. sellised paröömilised üksused, nagu *Poesi kiil vai uisa kiil* (EV 8942); *Poiss on loodud pettijaks, tüdruk vastavandujaks* (EV 8953); *Petab öösi pimedas, vannub päevavalges* (EV 8945); *Ära usu uisu juttu ega pea poisi pettu* (EV 12962).

- Laulutüübist “Maha jäid magatud pruudid” on pärit umbes samas sõnastuses EV 6318.

- Laulutüübiga “Metsast mehele” on seoses EV 6788 — *Mõni läheb metsast mehele, mõni kargab kannu otsast* ja EV 4762 — *Kuusk kuulutab, lepp laulatab, pajupõõsas paneb paari*.

Noorte suhteid ja kosjateemasid käsitlevatest lauludest võib märkida veel järgmisi (*varia*).

- Laulutüübist “Neid pole püssil püüetav” pärinevad vanasõnad EV 3052 — *Kala püütakse mõrraga, tütarlast kihladega* ja EV 5941 (algusega *Linnud püssil püüetakse...*), mille olemasolu vanasõnana on küll küsitav. Laulutüübist “Neiu saatus teadmata” pärineb EV 5922 — *Lind ei tea, kus ta lastas; kala ei tea, kus ta püüdas; neiu ei tea, kus ta viias*, laulutüübist “Neiu kaup kambris” vanasõnana küsitav EV 1332 (algusega *Hobu kaup on õuessa...* — 1 var. Haljalast).

Ka **pulmalaulud** on andnud mõningaid vanasõnalaene. Nimetame neist tüübikindlamaid.

- Siit on lähtunud paar uskumusliku taustaga didaktilist üksust selle kohta, et pruut peab pulmas nutma: tüübist “Kui ei nuta, ei sigi” vanasõna *Ei see siga sigine, kes ei vingi viies* (EV 10332); tüübist “Nutt ehtides või elades” vanasõna algusega *Kes ei ike ehten, tuu ikk ellen...* (EV 2284).

- Paralleele on veel pulmahobuse kohta, nt. hobuse ütlus, et ta sõidaks ennem sõja- kui saajateed (EV 1322), mis lähtub tüübist “Ennem sõjas kui saajas” ja peab silmas võidukihutamist pulmasõidul, kus hobused said hirmsasti vatti. *Löö hobust, hoia naist* (EV 1400) sobib olema õpetuslause abielu kohta üldse, kuid on pärit samanimelisest laulutüübist, kus ta on otsene pulmasõidujuhis.

- Ütlusi veimede kohta: EV 13993 — *Kunas vesik villa ketras või kõsik kinda kujub* (1 var. Tarvastust) on laulutüübist “Kunas kusik kodus”; EV 11766 — *Kui teed, siis tegineb; kui lased, siis laabub* (1 var. Harglast) tüübist “Virk veimetegija”. Mõlema fragmendi vanasõnaline käive on kaheldav.

Abielulauludes on domineerivaks üldteemaks **minia, nooriku, abielunaise raske põli**. See dominant on märgatav ka abielulauludest laenatud ütlustes.

- Nt. **minia raske elu** kohta: *Harvast orja kiidetakse, miniat ei millalgi* (EV 8080) lähtub laulutüübist “Ei kiideta miniat”; *Ori saa aastapalga, päeveline päevapalga, minni ei saa midägi* (EV 8095) laulutüübist “Minia palk”; temaatiliselt põikuv *Sealaut ja kaevukuok — need one vaesellapsel lukuta* (EV 10230) laulutüübist “Minia meelevald”.

- Leidub ka üks optimistlikum vastand: *Minni meeleline, meheimä armuline* (EV 6846) laulutüübist “Meelepärane minia”.

- **Kurja mehe** kohta: *Mis saab hobune teha hullu peremehele ehk naine narsakale mehele* (EV 1402) lähtub ilmselt laulutüübist “Hull mees”. *Mehe rusikas on magusam kui meelusikas* (EV 6637; ainus variant Thor Helle grammatikas) pärineb laulutüübist “Miks panid kurjale”. Ütluse *Mesileib minna, saiakoorik saia* (EV 6752; liitub mitmesuguseid jätke) prototüübiks on ilmselt laul “Kuri paneb puud raiuma”. Rannaeestiline *Paha on pahaga, veel pahem on ilma pahata* (EV 8232) on vanasõnana tuntud ka soomlastel ja lähtub samuti rannaeestilisest laulutüübist “Parem pahagi mees kui üsna üksi”.

- Harva vilksatab ka **hea mees**: *Hea mees ehitab naise, kuri mees kulutab naise* (EV 945), mille analooge tuleb ette laulutüüpides “Miks põllepõli parem” ja “Kuri mees on kuue hukku”; samuti EV 6544 — *Kui on mees meelega järel, siis tee püksid pe- järel* ja laulutüüp “Kui mees on meelepärane”.

- **Joodiku mehe** kohta: laulutüübist “Joodikul pole raha” pärineb sellesama algusega EV 2445 (1 var. Maarja-Magdaleenast); vanasõnal *Jumal hoidku joodiku iist* (EV 2569) on vasteid laulutüüpides “Hoidku joodikule saamast” ja “Kõrts viib kõriku”.

- Paar muud juhuparalleeli abielulauludega: *Esimine hella põli, keskmine kulla põli...* (EV 706) on suguluses laulutüübiga “Kolm põlve tütrel”, *Oled viid, viida aig; oled tood, toida pääd* (EV 14075) laulutüübiga “Kuhu minna kurjast elust”. Laulust “Narr, kes Narvast naise võtab” on iseseisvunud ka samaalguline kaksikvärss jätkuga *...loll, kes linnast lehma ostab* (EV 7386); kas seda pidada didaktiliseks ütluseks või lihtsalt naljasõnaks, on problemaatiline.

Paar ütlust on pärit ka **leselauludest**.

- Siin on vanasõnaloomet kõige enam toitnud laulutüüp “Oma ema ja võõrasema söök”: tuntuim ütlus on *Oma laps on lapsuke, teise laps on laastuke* (EV 7925), teised EV 8368 (nt. algusega *Pal’l’u söö pada väke, katevõrra võõras laits*) ja EV 14423 — *Võõrasema annab süüa ja haugutab, kässib süüa ja kärkitab* (ainus üleskirjutus Vigalast).

- Laulutüübist “Ema arm” on vanasõnadena registreeritud kaks fragmenti: EV 639 (nt. sõnastuses *Ema viidi teeda mööda, armud läksid aeda mööda*) ja EV 2191 — *Isaga kaob pool kodu, emaga terve kodu*.

- Laulutüübist “Tules magamine” on samuti tulnud paar ütluslikku pudet: *Ema and tüki, ütles: tühi! võõras and raasu, ütles: rasse!* (EV 630) ja *Võõrasemä võime kurja, kasuemä kaine, kal’g* (EV 14426; 1 var. Sangastest).

- Küllalt palju on paralleele ka muude vaeslapselauludega. *Olgu see ema õlg või aganas, ta ikki ema* (EV 652; 2 var. Häädemeestelt) on laulutüübist “Ennem oma õlgine ema”, *Lööge seda, kes esata, lööge seda, kes emata* (EV 2213; 1 var. Otepäält) laulutüübist “Ärge lööge vaeslast”. EV 6882 algusega *Kes mullust mälets ja toonast miili tulets...* esineb laulutüübist “Mitu halba ilma pealla” (aga vist mujalgi). EV 7929, milles fragment *...annab hamme, käänab kaela, silitab pääd, pistab silma*, pärineb laulutüübist “Võõrasema ütleb nutvat noort meest”, *Palju sööb söödetav, palju joo joodetav* (EV 8364) — laulutüübist “Vaeslaps valla toita”. *Vara on vares murulla, viel varembi vaenelapsi* (EV 13677) on väidetavasti rändmotiiv vaeslapsel- ja orjuslauludest. *Võera leib on valus süüa* (EV 14373) pärineb laulust “Kibe süüa võõra leiba”.

Kodu-teemalistest ja vaeslapselauludest on tulnud ütlusi, kus **vastandatakse ema ja isa, õde ja venda, vanemaid ja õdesid-vendi**, kõneldakse vennaarmu vesisusest jmt.

- Nt. *Esä kui aone aid, emä kui lihane linn* on ilmselt geneetilises seoses laulutüübiga või -motiiviga “Lihane linn”. Rannaeestiline *Isä külmä pohjatuuli, emä helejä päiväpaiste* (EV 2196) on seoses tüübiga (või rändmotiiviga?) “Ema ja muud omaksed”. Küllalt suure lõunaestilise levikuga vanasõna EV 13995 (*Vesine veliste arm, sökline sõsarde arm*) on teisalt rändmotiiv “Tuule arm” mitmeis vaeslapselauludes. Laulutüübil

“Õnnetu õdede ori” on samaalguline vanasõnavaste EV 14701 (arvatavasti loode-eestilise levikuga; esineb juba Thor Hellel).

Mitmesugustest lauludest pärineb ütlusi **tütarde kohta**.

- Tütarde manitsuslaulust “Ära mine mustalt muude hulka” on vanasõnasse EV 13038 kandunud värsid *oled sa esi vaene, ole, ei vesi vaene*. Lauluga “Tütred toas tüliks” on ilmses seoses vanasõna *Kahjust on kägo küllasse, tülist on tütar talosse* (EV 2930). Ka on vanasõnana välja pakutud värsipaari *Kui om pallu tütariida, sis om pallu pallejiida* (EV 12743), mis on pärit laulutüübist “Palju tütreid” (või “Parem tütreid kui poegi”).

Laulud sotsiaalsetest vahetõrgetest ja vastuoludest on, nagu öeldud, teine paröömilise tootluse poolest tähtis laulurühm.

Kõigepealt **orjuslaulud** ja üldse **laulud orja kohta** (ei ole igakord selge, kas *ori*-termini all mõeldakse mõisaorja või peremehe orja).

- Laulutüübist “Anna õhtu õiget aega” on tulnud 2 üksust: vanasõna algusega *Ori ootab õhtauda...* või *Ori vaatab õhtu poole...* (EV 8092) ja *Sulasel on suvi pikk, näitsikul on nädal pikk ja päivilisel päev pikk* (EV 10683); viimane neist (või mõlemad?) on ka laulutüübist “Ori ootab õhtut”.

- Nimetame veel muid orja-teemalisi paralleele. Tüübist “Kohus koju minna” on pärit ütlus *Aega orjal, aega härjal* (EV 50). Loodetavasti on vanasõnana olemas ka EV 299, mille V. Steini võru-setu üleskirjutus kõlab *Anna üks orjale, siis ori and ka härjale* ning millel on vaste laulutüübist “Anna hästi orjale süüa”. Edasi leiduvad mõned vanasõnadeks loetud tekstid algusega *Kadakad on karjavitsad, ohakad on orjavitsad...* (EV 2840), mis on geneetiliselt seotud lauluga “Kõik peab ori nägema” (paari *ohakad ja orjavitsad* kohta vt. lähemalt ka SFL II). *Ori magab õrre peal, vaenelaps varna peal ~palgaline parre peal* (EV 8088) tuleb ette laulutüüpides “Orja hool” ja “Orja ase”. *Ori ohkab hommikul, vaenelaps valgel* (EV 8090) on pärit samaalgulise nimega laulutüübist ja *Orjal tööda otsitakse* (EV 8099) umbes sellesama nimega laulutüübist. Üsna kindlasti on iseseisva vanasõnana olemas EV 8104 — *Orjast saab osajagaja, perepojast palgaline*, mis põlvneb laulutüübist “Sulasele”.

Mõisa- ja teopõlve-teemalistest lauludest.

- *Jumalal päevi, tegijal ~peremehel tööd* (EV 2541) on ehk geneetiliselt seotud laulurühmaga “Kubjas ja teomes”. Lausel *Mõni kõrd saab mõdu juvva, sada kõrd saab saia süvva, enamp kõrd saab ilma olla* (EV 6978) on vaste laulutüübist “Mõisateenija põli”. Ütlus *Piits on laisa hobuse kaeravooder* (EV 8781) tuleb ette laulutüübist “Teivas — teomehe säng”. Kuusalu vanasõnatüüp *Perast päavalooja tehakse pergelille* (EV 9281) on uskumusliku taustaga ja tal on paralleele loitsudes, aga ka laulutüübist “Öötöö tulu tondile”. Vanasõnaks loetud vormel algusega *Saks sõidab saaniga* ja jätkudega *maamees maaniga* (= reega), *mina kehva kelguga* vm. (EV 10093) pärineb samaalgulise nimega laulutüübist. Vanasõnana (EV 11530) on kirjas ka üldtuntud värsipaar *Talupoeg tööle tarka, härg künnile kavala*, mis tuleb laulutüübist või motiivist “Maamees toidab saksad-sandid”. EV 1196 — *Terve jalg lääb teole, haige jalg lääb ahju pääle* on geneesiseoses (väidetavalt haruldase) laulutüübiga “Haige jalg ahjule, terve — teole”.

Peremehe ja sulase lauludest.

- *Pere leivad piened leivad, talu leivad targad leivad, nied tahvad suurta sõtkujaida* (EV 8587) on vanasõnana esindatud ainsa Haljala tekstiga ja omab analooge laulutüübi “Sulasele” redaktsioonis “Pereleib piparane”, mis on küll väidetavasti tuntud peamiselt Edela-Eestis. T. Saar on Kihnust vanasõnana üles kirjutanud lause *Sulase piä sulga täüs, peremehe piä võlga täüs* (EV 10688), mil on vaste laulutüübi “Sulasele” teises redaktsioonis “Sulase ja perepoja küllad”, taas Kihnu variandis. Kindlasti on vanasõnana (või igatahes omaette ütlusena) olemas *Peremees sööb piima-leiba, sulane sööb soola-leiba* (EV 8623; u. 15 var.), mis lähtub laulutüübist “Pererahva ja teenijate söök”. *Suur olgu sulase naane, paks palgapoosi naane* (EV 10946) on esindatud Kagu-Eesti üleskirjutustega ja pärineb samaalgulise nimetusega laulutüübist; ka laul on kagueestiline. EV 11989 — *Kunas tikel tenu või ahnel aituma või Ei mõista tige tänada, õel anda aitumagi* on samane lauluvärssidega, mis esinevad tüübist “Töötegu tänamatule”; sel laulul on keerukad tüpoloogilised suhted muude lauludega.

Rikast ja vaest vastandavaist lauludest.

- Laulutüübist “Ei rikas rahasse panda” on vanasõnastunud kaks fragmenti: üks on tüübinimega samaalguline EV 9638 (paralleelstliku jätkuga *...kuning kulda ei maeta*), teine ütlusena produktiivne *Raharikkus — hinge hukkus* (EV 9504; u. 40 var.), mis antud laulu kosseisus võib olla juhuslik ja sekundaarne.

- “Vana Kandle” Kuusalu ja Haljala köidetes leidub laulutüüp “Rikas ja vaene”. Sellest on vanasõnadena noteeritud samuti kaks fragmenti: EV 9704 — *Rikastel on maade riidu, kehvadel une kärinat* (1 var. Viru-Jaagupist), mis on vanasõnana käibel ka Soomes, ning EV 9698 — *Rikas situb ripakili, vaene vaeva-tõllakili*.

- Muid ütlusi rikka ja vaese lauludest. Thor Hellelt on ainuke üleskirjutus vanasõnast *Kes ligi linna elab, see soolanälga sureb* (EV 5961), mis on ilmselt pärit laulutüübist “Rikkad soolanäljas”. Samuti on vanasõnana pakutud fragmenti *Rikas tapab suure härja, ei saa mauku mekkidagi; vaene tapab ~ma tapan vana varese, sealt saab ~saan sada vorstikest* (EV 9703), mis kindlasti lähtub laulutüübist “Rikka ja vaese vares” ja on ütluseks ehk liiga pikk. Mari Sarv on Karksist vanasõnana üles kirjutanud ka teksti *Uhkel liivväs huule pääle, kõrkjal liivväs kõrva pääle* (EV 12814); selle lähtekohaks on ilmselt laulutüüp “Ei hooli uhkeist”. Lauluga “Rikas inetu, vaene ilus” on kindlasti suguluses *Vaese valge, rikka rumala* (EV 13128; 1 var. Otepäält).

Mõningase panuse eesti vanasõnafondi on andnud ka **töölaulud** ning **laulud tööst, tegijast ja ametitest**.

- **Ketrusteemalistest** lauludest on 2 vanasõnajälge jätnud tüüp “Mis annan ketrajale”; kummagi paröömiline olemasolu ei tekita kahtlust. Üks neist on *Esimene saab ema tõttu, teine teise õe tõttu, kolmas töö ~koera tõttu* (EV 696), s.o. ütlus tütarde mehelesaamise kohta, kus *koer* tähendab hästisöödetud koera, mis oli kosilastele traditsiooniliselt perepeegliks. Teine on *Esimene ~Esimese tütrele saab ema helmed, viimane ~viimasele viisupaelad* (EV 705). Laulutüübist “Siiski paistab paljas ihu” on pärit ütlus (kui ta üldse on ütlus) *Keträ üü ja keträ päevä, siski paesta pallast perset* (EV 3629; 1 var..) mille on Helmele üles kirjutanud Matt Tomp, kelle vanasõnatekstides näib üldse valitsevat ilmne lembus laulukatketete vastu).
- Veel ütlusi **muudest töö(teemalistest)** lauludest. Laulutüübist “Karjase põli” on vist tulnud *Karjase põli — kuri ~kuradi ~koera põli* (EV 3252). Vanasõnal EV 9961 — *Rügä tuhka, tõug mutta* on hämaraid analoogiaid laulutüübist “Küsimused kündjale”. *Suvel kuigutan kuru otsas ~suure soru otsas, talvel laulan laua taga ~talvel taga laua otsas* (EV 10987) lähtub kindlasti laulutüübist “Mahajäänud lõikaja”. Ütlused sõnapaariga *aed — auk*, nt. kõnekäänd *Aia teeb, augu jätab* või vanasõna *Kus aida, sääl auku* (EV 38) on nähtavalt suguluses laulutüübiga “Auk aias”; kummas suunas laenamine toimus, pole teada. Jaan Sandra, kes üleskirjutajana ei ole jäägitult usaldusväärne, on vanasõnana noteerinud lause *Linal om ütesä surma* (EV 5856), mis on geneetiliselt seotud laulutüübiga “Lina elulugu”.
- **Ametimeeste-lauludest** on kõige enam vanasõna-ekstrakti andnud laulud **meremehe ja mere** kohta. Nt. vanasõnas EV 3929 tulevad ette sellised olematud asjad: *linnul ei ole piima, kivil ei ole juurt, ka reel rasva, samuti tulel ei ole hända*, eriti sageli aga *veel ei ole oksa, lainel latva*, mis defineerivad ka laulutüübi “Meres pole tuge”; viimane on tihti liitunud lauluga “Meremehe teadmata saatus”. Loetletud absurdid on ka paröömikas rahvusvaheliselt tuntud, seega on siin laenu žanriline suund problemaatiline. EV 6725 on esindatud ainult kahe arhiivitektiga — *Küll meri mihe tegeb* (Kuu) ja *Meri mind meheksi tihend, laivarikko rikka'aksi* (Hlj), kuid tal on ka soome vasteid; ütlus on geneesiseoses väheproduktiivse laulutüübiga “Meri meheks teinud” ning laenamise suund pole taas selge. Nimetasime juba kosjateemade juures vanasõnatüüpi EV 6660, kus meremees läks merele ja võttis kalmu kaela; see motiiv esineb ka laulutüübist “Meremehe teadmata saatus”.
- **Sepa** kohta on ütlus *Seni on sepal selget leiba, kuni lõksvad lõõtsalõuad* (EV 10310; kolm üleskirjutust Mulgist); see motiiv pärineb laulutüübist “Sepp sööb oma töövaeva”, mis on samuti lõunaeestilise levikuga.
- **Teekonnalaulude** hulgas on lauluantoloogias toodud tüüp “Riia rikkumine”, mille kohta on arvatud, et siin võiks leiduda ajalooüldmuse kajastusi. Laulul on ütlusvaste *Riia olgu soola tuua, Tallinna raha taguda* (EV 9616), selle varaseimad esinemused on aga M. J. Eiseni väljaannetes ega ole kardetavasti rahvaehtsad.

Kõrvuti lauludega konkreetsetest töödest on laule **tööst ja tegijast** üldse, **usinusest ja laiskusest, virkuseõpetusi** jms. Asjaomasest antoloogias on nood paigutatud tsüklisse “Laulud elu hoolest ja murest”.

- Kõigepealt tuleb siin mainida kaht laulutüüpi, mis on tavaliselt omavahel liitunud — “Uni ei anna uut kuube” ja “Uni saadab hulkuma”. Nende tunnusvärsside kontaminatsioon (või ka esikomponent omaette) moodustab **eesti regilaulude absoluutselt produktiivseima vanasõnaparalleeli** — *Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki*, tihti jätkuga *...uni saadab hulkuma(ie), magamine marssima(ie)* (EV 12899; ehtsaks loetud üleskirjutusi on arhiivis üle 260, kuid väga rohkesti ka trükiallikaid). Nende laulude ja selle vanasõna suhted vajaksid hädasti spetsiaalset uurimist — geneesi, geograafilise leviku jm. lõikes, paraku on see töö seni tegemata. Needsamad laulutüübid on jätnud veel paar muudki nõrgemat vanasõnalist jälge: *Uni tuleb hulkudes, magamine marssides* (EV 12907; paar üleskirjutust Saaremaalt) ja ütlus algusega *Hukka läävä une magaje, raisku läävä raha lugeje...* (EV 1536; üleskirjutusi peamiselt Mulgist).
- Märjime veel muid paralleele virkusesteemaliste lauludega. *Kahekuine kannab kaela, kolmekuine koogab, viiekuine mõistab vitsa* (EV 2914) on vanasõnana üsna jõulise olemisega (u. 25 kirjapanekut laialt alalt) ning tal on vaste laulutüübist “Kasvab tööga” — taas on ebaselge, kas on esmane olnud ütlus või laul. Vanasõna algusega *Tii tüü tüveni...* (EV 12497) on mulgimaise levikuga ja tal on lauluparalleel rändmotiivi

“Töötajaid kiidetakse” näol. EV 12515 — *Töö kiidab tegijat* on rahvusvaheliselt tuntud; Eestis võivad tal olla geneesisuhted laulumotiiviga “Töö kiidab, töö laidab”.

- N-ö. “õhtulaulu”-tüüpele “Õhtu õnnega, hommik hoolega” ja “Õhtu toob õled tuppa” lähevad tagasi kõigepealt EV 14537 (nt. *Õdang tule õnnen, hommug hoolen*, mis on selgelt lõunaestiline, nagu ka alliklaul ise); edasi EV 14533 algusega *Õhtu paneb hooled ukse peale...*, mille vanasõnaline käive on kaheldav; kolmandaks EV 14534 — *Õhtu tuleb õnne kaudu, videvik vil’la kaudu* (1 var. Kursist).

- **Hoole- ja muremotiivide tsükkel** n-ö. **kitsamas mõttes** on tüpoloogiliselt väga kirev ja segane. Siit pärinevad vanasõnalised derivaadid on EV 6908 algusega *Mure ei lase magada...* ja valdavalt lõunaestiline EV 6921 — *Mure tege mustas, vaiv vanas ~häda halliks*.

Hoole- ja murelaulude rühm laiemas mõttes (nagu ta on formeeritud viidatavas antoloogias) on sisuliselt üsna heterogeenne. Nimetame siit suvalises järjestuses veel mõningaid vanasõnaparalleele.

- 2 paralleeli on andnud laulutüüp “Hiljake”, mõlemad on esindatud üheainsa tekstiga: *Enne aiga saab aiva tarka, hiljatses saab ilmirikkas* (EV 672; Lüg) ja *Hillukesest saab inimene, enneaegselt asjaline* (EV 1268; Vän).

- *Viha võtab vilja maast, kadetus kalad merest* (EV 14028) on võimas läänemeresoomeline vanasõna: Eestist sadakond varianti, Soomest u. 180, mõned ka Karjalast (vt. PS 384); laulutüüp “Viha võtab vilja” on aga hõreda esinemusega ja põhjaestiline. Siin on taas väga tõsiselt põhjust oletada, et vanasõna on olnud esmane, laul aga teisene. Probleem väärisk samuti eraldi uurimist.

- *Mehel lääs, miis ei võta; naisel saas, saaja ei tetä; kodun kurdas, poiss ei jätä* (EV 6629) on esindatud kahe lõunaestilise tekstiga. Teisalt olevat see teatav humoristlik edasiarendus laulutüübis “Kuhu pean minema”, ja just Kuusalu variantides (VK III nr. 415 figureerib see motiiv tõepoolest tüpoloogilise üksusena “Surm ei võta”). Kust žanrist kuhu laenu liikusid, on taas hämar.

Mainitaval hulgal ütlusvasteid on ka lauludel **õlle**, **viina**, **kõrtsi** ja **tubaka** kohta (osa joodiku-teemalisi paralleele sai nimetatud juba kosja- ja abielulaulude juures).

- Vähemalt 4 vanasõnalist üksust on andnud laulutüüp “Kus kõri pani kasuka” (teise nimega “Külm küsib kindaid”): 1) *Külm küsib kindaid* jätkudega *...tali tallenahkasid* või *...hall hahku kaputit* (EV 5113); 2) *Külm küsib kõri käest kasukat* (EV 5112; ainus variant Kreutzwaldilt); 3) EV 11557 komponentidega *tali tahab tallukaida* ja *vilu tahab villast*; 4) *Küll küsib külmakene, ajab taga hallakene: mis sa tegid, memmekene?* (EV 5096; 1 var. Palamuselt); sellele võib muudest lauludest leiduda ehk veelgi paremaid lähendeid.

- Tuntuim õllelaulutüüp “Humal hõikas” on kindlasti aluseks ütlusele EV 14129 — *Viin võtab mehe meele...* mitmesuguste jätkudega, võib-olla ka ütlusele *Ei ole mehel meelt pääs, poisil poolt aru* (EV 6487; 1 var. Amblast). Selle laulutüübiga on tihti kontamineerunud tüüp “Õlu viib meeled peast”, millest on pärit veel üks vanasõnastunud fragment algusega *Õlut hullu, taar tarka...* (EV 14646).

- Paralleele muude õllelauludega: tüübist “Õlut jõin ja õndsaks sain” on pärit samaalguline EV 14647; paaris Saaremaa vanasõnatekstis (EV 14644) esineb ühend *kadakad ja kümme kivi, humalad ja õllevili ~odravili*, neil on vaste laulutüübis “Õlu kolmest kokku pandud”.

- Veel muid paralleele lauludest joodiku ja kõrtsiskäimise kohta. *Hobune loodud ootajaks, naine vaene vaatajaks* (EV 1333) tuleb samaalgulise nimega laulutüübist. Sõnaühend *kõrtsipingi peesitaja* (nt. EV 2425) esineb ka kõrtsilauludes, eelkõige tüübis “Kõrtsijoodik”. EV 14130 — *Viin ütleb: viida aega, õlu ütleb: õle viil* (1 var. Maarja-Magdalenast) on pärit samaalgulise pealkirjaga laulutüübist.

- Piibulaulust “Andke tubakale au” on ilmselt irdunud vanasõnaline üksus *Sau lätt iks sälä taadõ* (EV 10211).

Edasi **tavandilauludest** pärinevaid ütlusi.

- Mardilauludest on vanasõnastunud 2 spetsiifilist fragmenti: *Tuli peab toas olema, pane või põial põlema* (vrd. EV 12171) ja üheainsa Suure-Jaani tekstiga esindatud *Mart teeb sillad soode peale, madalema maade peale* (EV 6441); tavaliselt on sillategijaks Siim (st. simunapäev, 28. oktoober), nt. EV 6439; see motiiv tuleb ette ka simunapäeva-lauludes. Mõnedes mardilauludes esineb veel *Palju lapsi, laiad silmad* (EV 5573) ja lause *Aja Anne, käse Kärtu* (EV 226).

- Muid juhuparalleele. Tabanisantide lauluga (< tabanipäev, 26. detsember) on seotud ütlus *Jooda meest, küll mees näitab oma taba* (EV 2487; ainus tekst Thor Hellelt). Vanasõnal *Iin omma ikupäiva, taga latse laulupäiva* (EV 505) on seoseid kiigelauludega, vanasõnal *Mida pikem liug, seda pikem lina* (EV 8795) vastlalaaludega.

Paralleele **laulu- ja pillimängu**-teemaliste lauludega.

- *Üks on luadud luulijast, teine on luadud laulijast, kolmas musta mulla püerijast* (EV 15004; 1 var. Iisakust) on laulutüübist “Pole loodud lauljaks”. F. J. Wiedemanni vanasõnatekstide hulgas on lause algusega

Kes on targem, see tasugu, sõnaseppa seletagu... (EV 11601), mis lähtub tüübist “Laulu lõpetus”. Ja veel paar ütlust laulu ja pillimängu tulutuse kohta: EV 5623 toetub värsipaarile *Ega leelost leiba saa, ega laulu lauda kata*, mis tuleb ette laulutüüpides “Laul laua peal” ja “Laul antud ajaviiteks”; *Pill ei toida pereta, kannel ei kata kedagi* (EV 8843) esineb laulutüübis “Pill ei toida”.

Suhteid looduslauludega.

- Siin tuleb eelkõige kõnelda laulutüübist “Linnud toovad ilmad”. On küsitav, kas selline laulutüüp üldse eksisteerib, kas teda on lauldud viisiga. Pigem on tegu kahe väga võimsa runovormilise vanasõna ühendiga: need on *Kured lähvad — kurjad ilmad, haned lähvad — hall taga, luiged lähvad — lumi taga* (EV 4574; üle 200 kirjapaneku) ja *Lõoke toob lõunasooja, pääsuke toob päevasooja, ööbik toob öösooja* (EV 6124; ligi 100 kirjapanekut). Sügislindude vanasõna on tuntud kõigil läänemeresoome rahvastel peale liivlaste. Soomes ja Karjalas on tavaline redaktsioon *Halla hanhen siiven alla, talvi joutsenen takana*, millel on ka Ranna-Eestis lähivasteid, nt. *Halla on hane noka all, lumi luike tiiva all* (EV 6077); läänemeresoome tekstinäiteid vt. ka PS 56. Kevadlindude vanasõnas kohtab ka Eestis komponenti *kägu toob suve sõnumid*, mis on valdav Soomes ja Karjalas, nt. *Käki tuo suven sanoman, pääsky päivän lämpimämmän*; vt. ka läänemeresoome näiteid PS 467.
- Samuti on kaheldav, kas on olemas eesti laulutüüp “Ilma tundmine”: pigem on siingi tegu selle žanriga, mida soomlased kutsuvad *sanankuruno*. Eestist on vanasõnalise vastena küll üksainus Kuusalu tekst — *Kui ei külma küünlällä, siis maksab matjuksella* (EV 5092), kuid Soomes on analoogiline vormel tuntud mitmeis variantides, nt. *Jos ei kylmä kynttelinä / eikä palele paavalina* (paavlipäev, 25. jaanuar), */ niin on halla heinäkuussa, / talvi keskellä kesää*.
- Looduslauludes on kolmaski küsitava olemisega tüüp — “Kihulase laul”, mille üdi on umbes: *Parm pask jaanipääni, sääsk ~mina mees mihkkipääni*. Seesama vormel on kirjas ka vanasõnana (EV 8411) ning kuulub **didaktiliste monoloogide** hulka, mis on puhv vormiks vanasõnade ja loodushäälendite vahel (vt. ka järgnevas, ptk. 2.6). Veel võib teda lugeda mini-loomamuinasjutuks.
- Nimetame veel juhuslikumaid paralleele lauludega loomadest. EV 12956 — *Ära usu hundi juttu* (vahel ka jätkuga *...hundil on need hullud jutud...* jne.) läheb tagasi laulutüübile “Hunt ja kits”. EV 1608, nt. *Undsõ um soe unu, vihm timä veli* jätkudega *...kaste kaelalõikaja* vm., on lõunaeesiline ja ilmselt seoses kagueestilise laulutüübiga “Hunt ja karjane”. *Suvel oled suureline, küll talvel tagasi annad* (EV 10989; 1 var. Haljalast) on statsionaarne element laulutüübis “Siga suvel suureline”. *Tuhni muad, toida peäd* (EV 12105; 2 var. Kodaverest) pärineb laulutüübist “Pisike punane põrsas”, *Siga silmista rumala, ometi osa magusa* (EV 10386; 1 var. Vigalast) tüübist “Koer ja siga”. Värsipaar *Hobu meil jookseb ohja tõttu, kargab kaeravaka tõttu* (vanasõnana EV 1334) on samaalgulise nimega laulutüübist.

Laene lüroepilistest lauludest.

- Laulus “Lunastatav neiu” esinevad värsid *oma vend venelane; sugulane suur koer; võrivõõras palju parem jt.*, samu elemente kohtame ka vanasõnas EV 7989. Lõunaeesiline EV 8049 algusega *Uma veli verepini...* pärineb vist mujalt.
- *Esimesed heidetakse, tagumised tapetakse, keskmised koju tulevad* (EV 702) on laulust “Venna sõjalugu”. Salme-laulus tuleb ette värsipaarik *Küla annab külma nõu ~meele, rahvas raudase südame*, samuti ka vanasõnas EV 5034 (u. 10 var.).
- Laulutüübi “Suur härg” mõnedes Kuusalu variantides sisaldub värsipaar *Küll härgä ärä vedäne, kui sarved pääs pidäne*. Sama paar esindab ka vanasõnatüüpi EV 1399 Kuusalu redaktsioonina; selle tüübi normaalvormiks on *Küll hobu veab, kui look peab*; Haljala lauludes sellele vastet ei leidunud — ehk on ka siin laul laenanud vanasõnalt.
- Gustav Seen on Urvastest vanasõnana noteerinud teksti *Kes no uma vere vette viskas vai uma kasu kaivu* (EV 7855), analoogiline passus esineb laulutüüpides “Tütarde tapja” ja “Tütar vette”.

Tuleks mainida veel olulist laulutüüpi “**Palju**” või “**Vanaaegne palju**”, mis puudub siin viidatava antoloogia tüübinimetuste hulgast. Sellest laulust on nähtavasti pärit paröömilised üksused, nagu *Kurjal herral kulda palju* (EV 4652); *Saanalabal lapsi paelu, pereparsil peerga paelu* (EV 10225; 1 var. Väändrast); *Teopoisil tööd on palju* (EV 11938; 1–2 varianti Viljandist Juhan Kala kirjapanduna); *Vaesel rahval valu palju* (EV 13111; 1 var. samalt saatjalt).

Kordame lõpetuseks üle **vanasõnadena produktiivseimad paralleelid regilauludega.**

- *Uni ei anna uuta kuube,
magamine maani särki;
uni saadab hulkumaie,
magamine marssimaie* (EV 12899; u. 265 var.)
- *Kured lähvad — kurjad ilmad,
haned lähvad — hall taga,
luiged lähvad — lumi taga* (EV 4574; u. 225 var.)
- *Ilu ei panda padaje
ega kaunist kattelaie* (EV 2029; u. 140 var.)
- *Põllumees põline rikas,
ametmees ajuti rikas,
kaupmees korrati rikas...* (EV 9191; u. 115 var.)
- *Viha võtab vilja maast,
kadedus kalad merest* (EV 14028; u. 95 var.)
- *Lõoke toob lõunasooja,
pääsuke toob päevasooja,
ööbik toob öösooja* (EV 6124; u. 80 var.)
- *Mure teeb mustaks,
häda halliks ~vaev vanaks* (EV 6921; u. 60 var.)
- *Abi aiast, vari võrgust
(tugi teisesta mehesta)* (EV 13; u. 55 var.)
- *Esimene saab eide tõttu,
teine teise õe tõttu,
kolmas töö ~koera tõttu* (EV 696; u. 50 var.)
- *Veel pole oksa, lainel latva
(+ kivil juurt, linnul piima vmt.)* (EV 3929; u. 45 var.)
- *Kel õnn, see elagu,
kel tervis, tehku tööd* (EV 14660; u. 40 var.)
- *Vesine on veliste arm,
sõklane on sõsarde arm* (EV 13995; u. 35 var.)
- *Hobune osta kirikuteelt,
naine võta heinakaarelt* (EV 7331; u. 25 var.)
- *Põllumees magab — põld kasvab,
ametmees magab — amet seisab* (EV 9189; u. 20 var.)
- *Oma laps on lapsuke,
teise laps on laastuke* (EV 7925; u. 20 var.)
- *Ära usu hundi juttu,
hundil on need hullud jutud,
karul kõned kavalad* (EV 12956; u. 20 var.)
- *Maha jäävad magatud pruudid,
enneaegu armastatud* (EV 6318; u. 20 var.)

2.2.3. Mõistatuslaulud

Runovormilisi (või vähemalt parallelistlik-alliteratiivseid) mõistatusi on provisorsete muljete põhjal koondkokkuvõttes isegi rohkem kui runovormilisi vanasõnu, otseseid tüpoloogilisi paralleele eesti regilaulu ja mõistatuse vahel seevastu hästi vähe. Seletuseks võiks olla see, et laenude põhiline liikumissuund on olnud regilaulust lühiluuksesse ning kui õpetuslauludest ja mujalt oli leida rohkesti värsse (või paarikuid, kolmikuid jne.), mis sobisid olema didaktilised miniatuurid, siis usutavastigi väga vähe selliseid fragmente, mis oluksid piisavalt mõistatuslikud, et iseseisvuda mõistatustena.

Teiseks, mõistatustel on regilauluga suhtlemiseks oma spetsiaalkanal — nn. mõistatuslaul.

Mõistatuslaul on kummaline fenomen, mille kohta pole vale öelda, et ta on omamoodi vahežanr, kahe žanri kokkupuuteala. Vormi silmas pidades pole vale öelda ka, et ta on üks regilaulutsükkel (või isegi -tüüp). Mõistatuse poolt lähenedes pole vale öelda, et ta on üldjuhul mingite mõistatusüüpide kontaminatsioon, sest

paljud mõistatuslaulu komponendid võivad tradeerida ka omaette mõistatustena. Kindlasti on eesti mõistatuslaul ka üks liik mõistatussarju ning seetõttu on teda küllalt ulatuslikult käsitletud Leea Virtase uurimuses “*Suomalais-virolainen arvoitussarja*” (Helsinki, 1966).

Nagu üldse mõistatussarjade, nii ka mõistatuslaulu varieerumispilt tervikuna on pulbitsev ja kirev. (Sellest kirevusest saab mõningase ettekujutuse ka antoloogia “*Eesti rahvalaulud*” I köite 1. vihu viimases rubriigis toodud aine põhjal.) Võib siiski märgata jagunemist mingiteks peamisteks alltükliteks ja tuua välja mõned kõige sagedamini esinevad komponendid.

1. **Meteoroloogia**-tükkel, kus on 3 järgmist põhikomponenti:

- *Mis seal tõuseb soost sinine,
soost sinine, maast punane,
üle metsa ümmargune,
läbi metsa latergune?* (Kuu)
- *Mis tuleb ammudes arusta,
singudes sinisalusta?* (Vihm)
- *Mis sealt jõesta jooneb,
katsub küla kaevudesta,
kivikildude vahelta?* (Vikerkaar)

2. **Kaunviljade** tükkel, mille põhiküsimused on:

- *Mis on üsna ümmargune?* (Hernes)
- *Mis on pisut pikergune?* (Uba)
- *Mis on lai ja lapergune?* (Lääts)
- *Mis on maani maksuline?* (Lääts)
- *Mis on õiela ilusa?* (Uba ~Hernes ~Lääts ~Nisu ~...)

3. **Teraviljade** tükkel:

- *Kes on siidisärgiline?* (Rukis)
- *Kes on pikapüksiline?* (Oder)
- *Kellel moori mütsikene?* (Kaer)

Konkreetsed viljad vastustes varieeruvad suuresti. Tulevad ette veel komponendid *Kellel kollane kasukas?*, *isamees ihualasti* jm. Tüklil on tüpoloogilisi kokkupuuteid ka regilaulutüübiga “Odra ja kaera tüli”.

4. **Puude** tükkel:

- *Kellel pikad põllepaelad?* (Paju)
- *Kellel kardane kasukas?* (Kask)
- *Kellel seljas kuldakuube?* (Kuusk)
- *Kes on halli mantliga?* (Haab)
- *Kellel seljas leinasärki?* (Lepp)
- *Kes on laia lakiga?* (Mänd)

5. **Mesilase**-tükkel (või pigem -komponent):

- *Kesse kõnnib kõrta mööda,
astub aiaäärta mööda,
piirab pilliroogu mööda?*

6. **Loomade** tükkel, milles küsimused ja neile vastavad lahendused kombineeruvad väga kirevalt. Põhikomponendid on sellised:

- *Kes on haaviku emanda?* (Jänes ~Rebane)
- *Kes on kuusiku kuningas?* (Orav ~Hunt ~Karu)
- *Kes on nõmme neitsikene?* (Uss ~Jänes ~Rebane ~Orav)
- *Kes on kõrve karjapoissi?* (Karu)
- *Kes on laane laikäpp?* (Karu)
- *Kes on oksa poisikene?* (Orav)

Omaette alltüklisse hoiduvad koduloomi tähendavad komponendid, nagu

- *Kes on õues tuline tulk ~tulp?* (Kass ~Koer)
- *Kes on väljas väravavaht?* (Koer)
- *Kes on tee peal timpa-tampa?* (Hobune)

Mõistatuslaul võib olla üles ehitatud nii, et küsimus ja vastus vahelduvad n-ö. piitagant, või ka nii, et ühe alltsükli küsimused küsitakse järjest, vastatakse ära ja minnakse uue alltsükli juurde, või ka nii, et väga suur hulk küsimusi küsitakse järjest ja seejärel antakse suur hulk vastuseid järjestikku õiges järjekorras (mis võib tõstatada mnemotehnika-alaseid probleeme).

2.2.4. Lõppriimilised ütlused ja mõistatused

Eesti vanasõnade ja mõistatuste suhted uuema lõppriimilise rahvalauluga on süstemaatiliselt välja selgitamata, liiati ei ole keegi neid eraldi uurinud. Geneesisuhted võivad siin olla printsiibis samad, mis regilauludega: vanasõna või mõistus võib olla lõppriimiline seetõttu, et ta on kui selline läinud käibe suhteliselt hiljuti, kui lõppriimiline traditsioon oli juba üldiselt maad võtnud, või seetõttu, et ta pärineb mõnest konkreetsest lõppriimilisest laulust (mõistatuste juures see viimane võimalus eriti kõne alla ei tule).

Lõppriimilisi vanasõnu ja mõistatusi on eestlastel tervikuna üsna vähe (vast suurusjärgu võrra vähem kui runovormilisi). Lõppriimilised folkloorsed aforismid on sageli humoristliku tooniga, ja kuna asjadel, mis on naljakad, on raske samal ajal olla tõsimeelselt õpetlikud, siis ei jäta nad ka *summa summarum* kuigi vanasõnalist muljet.

Et saada provisorset ettekujutust sellest, milliseid lõppriimilisi üksusi on *in spe bona* eesti vanasõnade väljaandesse sisse võetud, toome neist lihtsalt mõningaid näiteid (kõik nad on ühtlasi sellised, millel juhtumisi **on ka** lauluparalleelid):

- *See on eit, kes leiba teeb
ja lapsel laksu pe-sse lööb* (EV 525)
- *Kaks kord aastas on kõht tihi:
jaanipäev ja nelipühi* (EV 2976)
- *Kapsasupp ja loomaliha
see teeb kergeks mehe keha* (EV 3218)
- *Kirik, kõrts ja palvemaja,
neid on meie rahval vaja* (EV 3827)
- *Kiripea kits ja kimbel mära —
nee on poissmehe ainuke vara* (EV 3848)
- *Kes ei mõista kõrtsinal'la,
karvust kinni, uksest välja* (EV 4886)
- *Pane nahka rõõmuga,
mis on saadud vaevaga* (EV 7187)
- *Kellel neiul punapea,
selles süda pole hea* (EV 7410)
- *Niidutöö pole kiidutöö,
luisutöö pole viidutöö* (EV 7425)
- *Rahaga saab kohta osta,
rahaga saab kohtus kosta* (EV 9452)
- *Vanatüdruk taevatui,
vanapoiss põrgunui* (EV 13613)

Lugeja võis loodetavasti veenduda, et eriti vanasõnalist muljet need tekstid oma valdavas vemmälväärsilisuses ei jäta.

Kui äsja loetletud ütlusest võis hea tahtmise korral välja lugeda ka mingi õpetliku iva, siis kõrvuti nendega käibis või käibib tohutu hulk lõppriimilisi kaksikvärsse, mis päritolult võivad juhtumisi olla ka väljapudemed lauludest (eriti vist mängu- ja tantsulauludest), kuid mida sel kujul iial pole lauldud, vaid ainult lausutud, ja mille esmane funktsioon on olnud teha nalja. Seega on nad lähedased muudele naljasõnadeks nimetatud kõnekäändudele ning neid võib pidada mingiks lõppriimilise laulu ja kõnekäänu vahenähtuseks. Sisu ja koomika amplituud on üpris lai — lastefolkloorist pätifolkloorini. Väga palju on ainet, mis ei kannata tsiteerimist. Toome arusaadavuse huvides neistki mõned näited.

- *Ajame juttu jumalast
ja paneme piipu tubakast*
- *Härra kaptän kaalikas,
silgusaba soolikas*
- *Karu tuli koopast, vaatas kuud,
nühkis oma pe-t vastu puud*

- *Kas sa tead uudist,
et siga tuli kuudist?*
- *Kui müristas ja välku löi,
siis vanapagan silku sõi*
- *Kukulind ja kägu,
need on ühte nägu*
- *Kõik võib olla, kõik võib tulla,
mats võib maa peal mõisnik olla*
- *Mis sa nutad, lillekapsas,
homme oled lehma vatsas*
- *Oh pasun, ära plära,
sa oled häälest ära!*
- *Pea lõuad, kui jõuad,
kui ei jõua, osta lõuarauad!*
- *Pe-s on kõik need puud ja laevad,
meie meeste tööd ja vaevad*
- *Pista, Kusti, kõik on klimbid,
olgu prussakad või kilgid*
- *Ruun oli haige, märal varss,
mis siis muud, kui jala marss!*
- *Siga oli rukkis, lambal tall,
kana oli kõveras kuke all*
- *Särk tuli püksist, vaatas kella,
ütles: küll on tore olla!*
- *Tulge appi, kass läks kappi,
perenaise piimapütti!*
- *Viru veri ei värise,
takune särk ei kärise!*
- *Õlut, viina kerele —
see on meelega järele*

Lõppriimilised on ka osa nn. **nimesõimuvormeleid**, mis samuti kujutavad endast kõnekäänu ja laulu vahevormi:

- *Ants-kants, kanavaras,
musta kuke munavaras*
- *Juhan Jussi tappis kassi,
pistis pussi kassi ...*
- *Jüri Jürnas, pe- kärnas,
s-us särki, viskas märki*
- *Kaarel kapsajuurikas,
sea s-asoolikas*
- *Mari, Muri, tsia sari,
viie poisid vihmavari*
- *Mart-lart, labakinnas,
seatigu, seinapragu,
põhitsuul ja põrsamagu*
- *Mihkel, kihkel kitsehabe,
vana Mihkel vaeguhabe,
suur Mihkel suetsuhabe,
pisike Mihkel piimahabe*
- *Toomas tonti, härja lonti,
kirju koera kinderkonti*
- *Villem vilku, viis silku,
aganane leib ja hapud silgud*

Lõppriimilisi **mõistatussalmi** on eesti arhiivitekstide seas küllalt rohkesti, kuid enamik neist on folkloriseerunud autorilooming ja me peatume neil seetõttu eraldi. Puhtfolkloorse tekkega lõppriimiline

mõistatus on seevastu üsna haruldane; mitmed seesugustest on miskipärast eufemistlik-kahemõttelist laadi. Tuntumad on neist kaks:

- *Üks pulk, mis on nii imelik
ja otsas on tal pragu,
ta sinna sisse kastetakse,
kus must ja hapu magu.
Ta ühele toob rõõmustust
ja teisele toob kurvastust* (Kirjutussulg)
- *Mis tahad mult saada, mis vahid mu otsa?
Kui tahad mult saada, siis roni mu otsa* (Õunapuu)

2.3. ENIGMAATILINE AUTORILUULE

Enamik eestikeelseid riimmõistatusi on, nagu öeldud, teadaolevate või anonüümsete autorite looming, mis on trükiallikaist võimendatuna tuntuks saanud ja nähtavasti ka folkloorsesse käibesse läinud. See enigmaatiline luule ei ole, nagu kohe võime veenduda, puhtkirjanduslikult eriti kõrgemargiline, kuid igatahes on seda harrastanud ka mehed, kes kahtlemata kuuluvad eesti kirjandusklassikasse. Käsikirjalised arhiivitekstid varieeruvad ulatuslikult, kuid variaabluse iseloom on mitteloominguline ja destrukttiivne, peamiselt unustamisest tingitud. (Analoogiline variaabluspilt on tüüpiline ka lõppriimiliste laulude juures.) Vahel puuduvad trükiallikad hoopis (või vähemalt meil pole õnnestunud neid seni leida) ja teksti algkuju võib rekonstrueerida vaid oletamisi.

Varaseimad teadaolevaist on 1821. aasta “Maarahva Nädalalehes” avaldatud riimmõistatused, mille autoriks on üsna tõenäoliselt **O. W. Masing**:

- *Must ja haljas,
sile ja paljas,
kargan ma loogas
ja pesitan poogas (= palistuses).
Ma tülitän sind,
kui kätte mind saad,
siis tapad sa mind* (Kirp)
- *Mo süda mo seest väänatud
ja paljas nahk mul jäetud,
mo suu on vilti (= viliti, viltu) lõigatud
ja augud selga tergitud (= tärgitud).
Ma vingun toorelt laste käes
ja kortsun kokko kuiva käes.
Kui mahla hakatakse jooma,
siis minnakse mind metsast tooma* (Pajupill)
- *Pitk ma olen kui üks laev,
aga on mo sees üks kaev,
kes sealt liiast märga võtab,
rumal kodo poole tõttab.
Seisan ise liikumata,
õmetige kiikumata
mitmed kõndida ei saa,
kes siin võtvad rüübata.*

*Jäi mo sisse mõni härg,
kadus siin ka mõni pärg
ja on palju hukka läinud,
kes siin lusti pärast käinud* (Kõrts)

1864. a. “Perno Postimehes” nr. 37 avaldatud anonüümne luuletus (võib-olla on selle autoriks **J. V. Jannsen** ise):

- *Ma ripun tuttupidi palkis,
mo keel see ripub välja suust,
saan vanaks, aga mitte halliks,*

*ma pole ka ei lihast, luust.
See on mo keige ülem töö,
et noort ja vana kutsun ma.
Neil pole enam pime öö,
kes võtavad seda kuulda ka.
Kui oled mees, siis ütle sa
nüüd usinast: kes olen ma? (Kirikukell)*

Järgmine salm on samuti anonüümne ja ka selle algallikas leidmata (sinne kuju on oletatav umbkaudne rekonstruktsioon arhiivitekstide põhjal):

- *Üks võsa tõusis mullapinnast,
mis nähtud mitmest maast ja linnast.
Kui kasvada tal aega anti,
siis maja sisse püsti panti
ja nõnda sai ta näha siis,
mis võõra maade rahva viis.
Ei ole jälgi näha tal,
et ta on käinud võõral maal (Laevamast)*

Arvatavasti on **Jakob Hurt** teinud mitmed mõistatusalmid, mis on avaldatud "Eesti Postimehe Lisalehes" 1871, nr. 12 ja 13:

- *Mul on hele laulusuu,
nägo pitk ja puhas luu,
osast olen õpetaja,
osast une lõpetaja.
Jumal ise andis kuue,
tema käest saan ka uue (Kukk)*
- *Kasvan selge nahk ja luu,
siiski sirge nagu puu.
Peenikene on mo keha,
siiski palju minul teha:*

*seon, sõlmin, vinnan, vean,
viima, tooma mina pean,
elos inimesi katan,
pärast surma hauda matan (Lina)*

On olemas ka terve lõppriimiline "mõistatuslaul", millest on rohkesti käsikirjalisi jälgi arhiivis, kuid mille algallikas on samuti seni leidmata ja autor teadmata. Saan seepärast anda siin taas vaid selle umbkaudse rekonstruktsiooni:

- *Mis on veel pikem suurest teest,
mis sügavam on mereveest,
mis sarvehäällest heledam,
mis ohakast veel teravam,
mis rohust rohelisem veel,
mis kurjast naisest kurjem veel?
Eks armastus ole pikem teest
ja põrgu sügavam on veest
ja pikne sarvest heledam,
nälg ohakast veel teravam,
värv rohust rohelisem veel
ja kurat naisest õelam veel*

Eesti mõistatuste üks perifeerseid hilistekkelisi alaliike, mida muude hulgas juba ka mainisime, on **tähemängud**. Eestikeelsed tähemängud on tehtud 3 põhimalli järgi:

1) võetakse 2 või enam riimuvat (erineva algustähega) sõna, nt. *kukk, lukk, nukk, sukk*, ja koostatakse värsike, milles antakse need algustähed ja veidi hämarat informatsiooni ka lahendsõnade kohta ning ülesandeks on leida sõnakatke, mille juurde algustähed kuuluvad;

2) võetakse palindroom (st. tähejärjend, mis õigetpidi lugedes annab ühe sõna ja tagurpidi lugedes enam-vähem teise sõna, või siis mõlematpidi lugedes ühe ja sellesama sõna) ning peidetakse selle lahendsõna(de) tähendus parafraseeritult värsikesse;

3) võetakse liitsõna, mille komponentidel leidub kõlaliselt enam-vähem kattuvaid homoniüüme (või ka liitsõna, mille esi- ja lõpuots meenutavad kõlalt mingeid sõnu), ning peidetakse nende homoniüümide ja tervikliitsõna tähendused värsikesse.

Tähemängude juurest hargneb jälle retoorika ja enigmaatika kokkupuutesõlmi. Eesti tähemängude hulgas ei ole, tõsi küll, peaaegu üldse anagramme (st. tähemänge, mis kasutavad *Rimalda-Ramilda-Miralda-Marilda*-tehnikat). Eesti nüüdisfolklooris leidub anagrammidele rajatud üksusi (ehkki mitte rohkesti), kuid nende funktsioon on pigem retooriline, st. nad on orienteeritud siivutuste tekitamisele näiliselt mehaaniliste võtete abil: *murukannike, Juta Silk* jts. Žanriliselt hübriidsed on ka mitmesugused muud keelelistel deformatsioonidel põhinevad üksused, nt. mängud sõnarõhkude ja vältetega, nagu *Eska vaali saaba laaga un ditu litul gaana* (mis peab tähendama 'Ees kaval isa palaga, hundid tulid hulgana') või *All ooruspu viilusah viidegas vaatus* ('All orus puu vilus ahvide kasvatus').

Tähemängude harrastus tekkis Eestis möödunud sajandi teisel poolel, arvatavasti saksa eeskujudel, ning oli sajandi lõpukümnendite perioodikas ja kalendrikirjanduses hästi intensiivne. "Eesti Postimees" kuulutas näiteks 1881. a. välja koguni tähemänguvõistluse ja osavõtt sellest oli väga agar.

Ka varaseim eestikeelne tähemäng on avaldatud "Maarahva Nädalalehes" 1821. a. ja sellegi autoriks on vist **O. W. Masing**:

- *Ma olen üks lind,
kahe poole sõnaga kirjutad mind.
Võta r ja e mo viimse eest ära,
siis on mo ema üks mära.
Kui siis veel himo sul püüda,
mind kelmiks veel pealegi hüüda,
las r siis paigale jääda,
ja katsu a ta taha veel säada* (Var(r)es/Vars/Var(r)as)

Eesti kirjameestest on **Fr. R. Kreutzwald** olnud tootlikem tähemängulooja (ta "*Laulude*" 1953. a. väljaandes, lk. 303 jj. on neid toodud üle 20). Kreutzwaldi tehtud on ka kõigist tuntuimaks saanud ja ilmselt sekundaarse folkloorse käibe omandanud tähemängud.

- *Loe mind eest ehk tagant otsast,
ikka tõusen maast ja metsast* (Udu)
esindab palindroomimängu ning on 2-värsiliseks lühenenud kujul arhiivitekstide hulgalt esikohal kõigi eesti tähemängude seas; originaal ise on 8 värssi pikk ja selle jätkuvärsid on järgmised:
*...teen sull' võrku silma ette,
et kõik läheks minu pette.
Olen paks ja langen maha,
siis sa loodad heina teha,
tõusen üles kõrgemalle,
toon sull' vihma ligemalle*
- *Kolm veiked kirjatähekest
sull' avaldavad mehikest,
kes kaks kord oli sündind.
Seepärast ei või imesta,
kui tema kuulsad nime sa
saad eest ja tagant hüüdma.
Kui uhkel rüütli poeal
on kannused ta jalal
ja punane kroon peas.
Ta aitab ööde pikkusel
kui kõige parem tunnikell
sull' läinud aega mõõta* (Kuk(k))
- *Sa leiad linnu sugudes
mind igal loomal otsa ees.
Kord olen pikk, kord lühike,
kord kõver, paks, kord õhuke.*

*Kui tagant loed, siis kevadel
sul kostab loigust minu heal* (Nok(k)/Kon(n))

Anonüümse autori loodud tähemäng (varaseim esinemus “Oleviku Lisas” 1882, nr. 15), mida M. Kampmann on ekslikult pidanud Kreutzwaldi omaks:

- *Mu esimest on sulle vaja,
kui jahu veskilt koju tõid,
mu tõine puhastab su maja,
kui rotid rohkest rooga sõid.
Nad ühtekokku mõlemda
üht kuulsat lindu näitavad* (bukvaalselt: kot + kas = kotkas)

Ado Reinvaldile omistatud tähemäng (1878):

- *Kui hakatusest loed mind,
siis soendan ma majas sind.
Kui tahad tagant lugeda,
siis pärast päeva paistan ma* (bukvaalselt: ahe (= ahi) / eha)

Järgmise tähemängu autoriks on pakutud **A. Grenzsteini** ning **J. Hurta** (varaseim teadaolev esinemus trükistes 1879):

- *Eest lugeda sul olen heaks,
kui sa must aga lugu peaks!
Rumalaks loomaks sõimad mind,
mis eest ma truuilt katan sind.*

*Ma olen täiest' väga mees,
ei ole kurjust minu sees.
Kui saad mind tagant lugema,
siis rohilise kuuega
ma elan mõtsas, soode sees
kui väike härjapõlvemees,
kus maale olen katteks tääl.
Mõtle mu alanduse pääl!* (Lammas/Sammal)

Ado Grenzsteini tähemäng (1887):

- *Olen elukohaks sul
õhtul, öösel, hommikul.
Kaub algustäheke,
kukun leemekatlasse* (Tuba/Uba)

Jaak Järve tähemäng “Virulase Lisas” 1888, nr. 17:

- *Kui seisab otse ees mul n,
siis olen noorte meeste õnn,
kui p, siis iga neiu rind
mind ihkades näeb õnnist und* (Neiu/Peiu)

Fr. Kuhlbari tähemäng (1902):

- *Kui s mu ette sead,
siis näed head ning vead,
ja ilma selle täheta
ma olen kõik, mis nägid sa* (Silm/Ilm)

Toome paar näidet ka anonüümsete kirjasaatjate kaastöödest “Eesti Postimehe” 1881. a. tähemänguvõistlusele (kõigi järgnevate salmide vastuseks on: Kali/Nali/Tali/Vali):

- *K-ga võid mind ära juua,
n-ga võin sull' naeru tuua,
t-ga palju lund võib tulla,
v-ga saan ma vali olla*
- *N-ga kosutan ma sind,
k-ga aga jood sa mind,*

- Tartu keeli olen taar,
t-ga mu sees jaanuar*
- *T-ga toon ma tuisku, külma, maru,
v-ga panen kõrvad kiunuma,
n-ga jookseb jutt vast ülearu,
k-ga võid mind kannust rüüбата*
 - *K-ga olen kuivand kurkudele rohuks,
v-ga varastele hirmutavaks ohuks,
t-ga olen aeg, mis väga kibe,
n-ga ajaraiskaja, mis usin, libe*
 - *K-ga joodan Eesti meest
kena kirju kannu seest,
n-ga hõiskan õnnehäält
varrude ja pulme päält,
t-ga olen abiks veel
rabas, metsas, mäda teel,
kui mul omaduseks v,
üle vee teen tubli tee*

2.4. PARÖÖMILINE AUTORILUULE

2.4.1. Tsitaadid “Kalevipojast”

Mitmeid tsitaate “Kalevipojast” on palju kordi korratud kooliõpikus jt. laia levikuga trükistes, mis võib olla algiirenduse andnud nende folkloriseerumisele. “Kalevipoeg” on ka ise n-ö. 5% ulatuses folkloorse põhjaga teos, temast hilisem arhiivimaterjal laseb arvata, et mitmeil puhkudel on pärisfolkloorne ja kalevipoeglik aines traditsioonikandjate teadvuses segunenud.

Vaatame edasi rahvaloomingu ja Kreutzwaldi loomingu vahekordi mõnede tuntumate “Kalevipoja”-sententside ja rahvapäraste vanasõnade näiteil.

Tuntuimaiks on “Kalevipoja”-sententsidest saanud kaks:

- ***Tänasida toimetusi
ära viska homse varna***
(Laul III, 722–723; vrd. EV 12411);
- ***Ülemaks kui hõbevara,
kallimaks kui kullakoormad
tuleb tarkus tunnistada***
(Laul XVI, 1079–1081; vrd. EV 15124).

1. *Tänasida toimetusi...*

Autentseiks loetavaid käsikirjalisi arhiivitekste on ligi sadakond. “Kalevipoja” sõnastusega kattuvaid või sellele lähedasi üleskirjutusi on mitmetelt hea rahvaehtsustasemega saatjalt, nagu A. Ploompuu ja J. Rebane (Kuu), P. Jagor (Aud), A. Truu (Pöi), J. Kala (Trv), M. Särg (Trm), R. ja M. Viidalepp (mitmelt poolt).

Võtame “Kalevipoja”-pärasure tunnisteks

- 1) kujundi *homse varna* ja
- 2) regilaululiku trohheilise rütmi.

Arhiivitekstide hulgas leidub sisult lähedasi, kuid ilma nende vormitunnusteta tekste, nagu *Ära jäta toda hummõnõs, mis täämbä tettä võit* (Ote) jts., samuti tekste, kus *homse varn* on olemas, kuid rütm puudub, nt. *Mis täna teta võid, seda ära viska homse varna* (Trv), ning ka selliseid, kus *homse varn* puudub, kuid on selge lõppriim ja rütmialgmed, nt. *Mis sa tahat tetä, ära hommenis jätä* (Trt). Eesti vanasõnade väljaandes on kõik need koondatud omaette tüpoloogiliseks üksuseks (EV 1469).

Kas need arhiivitekstid on mõjustatud “Kalevipojast” või ei ole? Ja teisalt: mida Kreutzwald pani omast käest ja mida teadis folkloorist, st. kas midagi lähedast oli eesti traditsioonis olemas enne “Kalevipoega” ja mis see oli?

Ilma *homse varnata* rahvusvahelisi paralleele on samuti kuhjaga, sh. saksast: *Was du heute tun kannst, verschiebe nicht auf Morgen*, samuti kõigilt läänemeresoome rahvastelt (vt. PS 149).

Oli olemas ka “Kalevipojast” varasemaid või temaga samaaegseid eestikeelseid tekste, näiteks **G. G. Marpurgi** lõunaeestikeelse õpikus “*Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis*” (Tartu, 1805, lk. 72): *Mes sinna täamba peat teggema, sedda ärra wiwita mitte hommungo päle...*, või ühes 19. sajandi alguse aabitsas: *Mis sa tän-na jou-ad teh-ha, sed-da ei pea mit-te hom-seks jät-ma*. Ning veel: Laakmanni 1862. a. kalendris on avaldatud anonüümne jutuke “Vana Hindriku õpetuse sõnad”, mis koosnebki pea tervenisti targa vanakese Hindriku üksteise otsa lükitud paröömiatest ja lõpeb sellega, et kuulajad läksid laiali ja tegid jälle kõike nii, nagu ei peaks. Hindriku õpetuste hulgas on ka passus: *...ära jäta mitte homse peale, mis sa täna võid teha*. Kas jutukese autor, tõlkija või mugandaja võiks olla Kreutzwaldi ise, kes sellal Laakmannile aktiivset kaastööd tegi?

Sententsi *Tänasida toimetusi...* rütmistus on kindlasti Kreutzwaldilt. Praeguseks on ka troop *homse varna viskama* omaette kindlasti tuntud ja tarvitatud olnud ning uuesti ununema hakanud. Oletatavasti on seegi Kreutzwaldi enda looming — seda kinnitab nt. tõik, et “Alg-Kalevipojas” ei olegi vastavas kohas veel *homse varna*, vaid *homse kaela*. Lõplikus tekstiväljas on üksteisest läbi põimunud kõik mõeldavad mõjufaktorid:

- 1) “Kalevipojast” varasemad võõr- ja eestikeelsed trükiteksid, mida Kreutzwald võis teada;
- 2) “Kalevipoja”-eelne eesti suuline traditsioon;
- 3) “Kalevipoeg” ja tema võimendid (kooliõpikud jm.);
- 4) “Kalevipoja”-järgne ja temast mõjustatud suuline traditsioon.

Pole välistatud, et Kreutzwaldil polnudki siin mingeid allikaid ega eeskujusid, vaid ta tegi selle sententsi täiesti omast peast.

2. Ülemaks kui hõbevara...

Sententsi võimendus hilisemais trükistes on märksa tagasihoidlikum ning ka autentseiks peetavaid arhiivitekste on pelgalt 20 ringis.

Ei saa vist tõestada, kuid võib üsna suure tõenäosusega oletada, et Kreutzwaldile on siin eeskujuks olnud Piibel — eriti kaks järgmist passust (tsitaadid on Thor Helle 1739. a. esikrüki järgi):

- 1) Siirak 51,37: *Wõtke se õppetust wasto kui suur hõbbe warrandus, ja piddage se kallimaks kui palju kulda;*
- 2) Õpetussõnad 16,16: *Kui palju parrem on, tarkust ennesele saatma kui kulda, ja moistust saatma, on palju üllem kui hõbbe.*

Piiblikohti, kus tarkust, mõistust, õpetust seatakse ülemaks kullast ja/või hõbedast ja/või varandusest või nendega samaväärseiks, on veelgi: vt. nt. Õp 3,13–15 ja 8,11; Saal. Tark 7,8–9.

3. Ära hõiska enne õhtut (EV 1689)

Võib vaielda, kas see ütlus on vanasõna või kõnekäänd, kuid kaasaegses traditsioonis on ta kindlasti üldtuntud ja igapäevane. Selles lühidas sõnastuses esineb ta meie andmetel esmakordselt “Sakala Kalendris” 1880; ehtsaiks peetavaid käsikirjalisi noteeringuid on alates 1880. aastate lõpupoolest.

“Kalevipojas” on ütlusele *Ära hõiska enne õhtut* kaks erinevat paralleeli:

- 1) *Ära hõiska enne õhtut,*
Kiida varem päeva käiki (Laul XIX, 136–138);
- 2) *Ära hõiska hoopelikult*
Enne õhtad pääva õnne (Laul XVIII, 430 jj.).

Arhiivimaterjal laseb arvata, et ka need 2-värsilised vormingud, mis kindlasti lähtuvad “Kalevipojast”, on suulises hilistraditsioonis mõnevõrra kodunenud (eriti esimene): neid on üles kirjutanud nt. O. Loorits, M. Mäesalu, U. Kolk jt.

Kreutzwaldi redaktsioonide ja (arvatavalt rahvapärase) lühiredaktsiooni geneesisuhete kohta võib teha kaks alternatiivset oletust:

- 1) Kreutzwald on kasutanud talle teadaolevat rahvapärast vanasõna (st. just lühemat kuju) ning seda täiendanud ja modifitseerinud — nimelt nõnda arvab ka **August Annist** oma kommentaaris “Kalevipoja” teaduslikus väljaandes;
- 2) tegu on Kreutzwaldi puhtakujulise individuaalloominguga, st. kogu esinemuse alglatteks on “Kalevipoeg”, lühema kuju esmaallikaks aga “Sakala Kalender” 1880 ning viimasest lähtub ka kogu hilisem teadmus ja suuline traditsioon.

Kujundielemendid *ära hõiska* ja *enne õhtut* tulevad ette veel selle vanasõnaga sünonüümseis tüüpides, nagu *Ära hõiska enne, kui õlu peas* (EV 1687), *Ära kiida päeva enne õhtut* (EV 3750), *Ära kiida ilma enne õhtut* (EV 3748) jt., nii et nende kontaminatsioon võinuks väga hästi tekkida ka folkloorselt. Kuid vähemalt viimane neist on kindlasti tuttav olnud ka Kreutzwaldile, sest ta on teinud sellest oma vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas (ilmselt Hupeli grammatika 2. trükist lähtuvalt) mõningaid modifikatsioone.

XIX laulus järgneb *Ära hõiska...*-sententsile vahetult värsipaarik *Õnnemunal õrna koore, / Visam süüda viletsusel*, mida A. Annist on samas kommentaaris pidanud edasiarenduseks rahvapärasest

vanasõnast *Õnnemunal õrna koori*. See arvamus on ilmselt ekslik, sest miski ei kinnita, et säärane eesti vanasõna oleks olemas. Ainus käsikirjatekst *Õnne koor on õrnam kui mull*, mis teda esindab, on pärit Kreutzwaldi enda käsikirjast (nr. 694). Kuid Kreutzwald on aforisme sadade kaupa omast peast välja mõelnud ja eesti vanasõnade pähe kirja pannud ning seegi juht on ilmselt üks neist. (Sõna *mull* ei esine vist üheski teises eesti vanasõnas, kuid on olemas väga vana ja väga laia tuntusega *Inimene on mull* (ladina *Homo bulla* jpm. keeltes), ning Kreutzwald võis seda saksa vm. keele kaudu teada.)

4. Meest sõnast, härja sarvest (EV 6619)

Vanasõna on rahvusvaheliselt tuntud. Läänemeresoome rahvastel (otsustades vähemalt PS 238 põhjal) domineerivad just ellipteeritud verbiga sõnastused, ning A. Annist on samas “Kalevipoja”-kommentaaris (I kd., lk. 466) arvanud, et ka eesti keeles on vanem kuju olnud just see lühem. Eesti arhiivitekstidest sugeneb siiski mulje, et vanem “normaalkuju” on olnud pigem *Meest peetakse sõnast, härja sarvest* ning elliptiline kaanonvorm on esindatud just rohkete trükitekstide ja valdavalt hiliste käsikirjaliste noteeringutega.

“Kalevipojas” figureerib see üksus modifikatsioonis

Sarvist härja seutakse,

sõnast meesta sõlmitakse (Laul X, 260–261).

Arhiivmaterjalid on 2-verbilised sõnastused samuti enamasti hilised ja võib oletada, et noodki on mingiti mõjustatud “Kalevipojast”. On esindatud näiteks verbipaarid *peetakse — veetakse; peetakse — hoitakse; peetakse — seotakse; seotakse — veetakse; sõlmitakse — veetakse; sõlmitakse — põimitakse; seotakse — sõlmitakse* jt. Kuid leidub ka 2 teksti 19. sajandi lõpust, mis on kirja pandud täiesti usaldatavate Põhja-Virumaa saatjate poolt ning “Kalevipoja”-versioonile üsna lähedases sõnastuses: *Härgä sarvist seotasse, meesta sõnuist sõlmitasse* (Lüg 1889, saanud E. Bachmann) ja *Miest sõnasta sõlmita, härja sarvista siutis* (Jõh 1890, saanud N. Otto).

Taas võib folkloori ja autoriloomingu suhte kohta teha kaksipidiseid oletusi:

- 1) ka Bachmanni ja Otto tekstid on ikkagi “Kalevipojast” mõjustatud (n-ö. üldisi looduseadusi arvestades tundub see alternatiiv tõenäolisem);
- 2) Kreutzwald on võtnud selle ütluse juba algselt 2-verbilisena näiteks Põhja-Virumaa suulisest traditsioonist.

Viimast oletust näib toetavat see seik, et algriimiline paar *sõna — sõlm* on mitmes žanris (eelkõige regilaulus) üsna sagedane. Kuid teisalt on “Alg-Kalevipojas” see koht sõnastatud niiviisi: *Sõnast peetaks mehikesta, / Niikui härja sarvedesta* — ning pole hästi usutav, et Kreutzwald oleks vahepeal saanud juurde uut rahvaehtsat materjali. Pigem sõltus hilisem redigeering ikkagi puhtalt Kreutzwaldi enda maitsemuutusest. Et ta selle taustal tundis **mingit** suulist redaktsiooni ütlusest *Meest sõnast, härja sarvest*, selles on raske kahelda.

5. Parem pool muna (heaga)... (EV 8969 ja 8970)

“Kalevipoja” XII laulus (87–90) on vahetult kõrvuti 4 järgmist värssi:

Riid on rahurikendaja,

Tüli tule sütitaja!

Parem lepis munapoolik,

Kui on vaenus vana kana.

Esimese värspaariga ei saa otseselt folkloorset prototüüpi näidata, kuigi muis seostes tulevad folklooris ette sõnapaarid *riid — rahu, tüli — tuli ja tüli — riid*. *Munapooliku*-sententsi suhted folkloorsete vanasõnadega on aga taas problemaatilised. Üldidee ja struktuuri poolest on tal mitmeid paröömilisi analoogiaid, kõige ligem neist on aga kindlasti EV 8969, millel on Eestis 2 põhiredaktsiooni:

- 1) *Parem keet kapsaid rahuga kui nuumhärj tüliga ~riiuga*, mis läheb tagasi Piiblile (Õp 15,17);
- 2) *Parem pool muna heaga kui nuumhärj pahaga ~vihaga ~...*

Viimast redaktsiooni on üles kirjutatud enam Lõuna-Eestist ning on raske arvata, kas siin on “Kalevipoja” mõjusid või ei; folkloorse tekke oletust toetab see, et algus *Parem pool muna...* on ka väga võimsa ülemaalise levikuga tüübil EV 8970 (jätk *...kui tühi koor (koguni)* vmt.), kust see element võidi üle võtta. Usutavaim tundub, et *poole muna*-värss on loodud mingeil folkloorsetel eeskujudel, *vaenus vana kana* aga pärineb Kreutzwaldi omaenda meelest (ka on see sõnähend folkloori kohta kahtlaselt üle allitereeritud).

6. Veri nõuab vere hinda (EV 13942)

ja *Ülekohtul pole õnne ~hinda* (EV 15114 ja 15115).

“Kalevipoja” IX laulus (674–676) on vahetult kõrvuti 3 järgmist värssi:

Veri ihkab vere hinda,

*Ülekohtul pole uinu,
Kurjal tööl ei kinnitusta.*

1. värstil on või oli suulises hilistraditsioonis kindlasti paralleel, mis on eriti tuntud vast parodeeriva lõppriimilise jätkuga: *Veri nõuab vere hinda, torkan sulle pussi rinda*. Paröömiline idee ‘Veri vere vastu!’ kui selline oli Kreutzwaldile kahtlemata tuttav, nt. ülirohkesti tsiteeritud piiblikoha 1Ms 9,6 kaudu (Thor Helle tõlkes: *Kes innimesse werd ärrawallab, selle werri peab innimesse läbbi sama ärrawallatud...*); kas ja milliseid kehastusi oli sel ideel aastat 150 tagasi eesti paröömikas, seda ei võimalda meie arhiivimaterjal tuvastada. Võib aga arvata, et kogu teadaolev suuline esinemus on tekkinud “Kalevipoja” toel.

Ka 2. värstist on arhiivis mõned tagasikajad — *Ülekohtul pole õnne* (EV 15114) ja *Ülekohtul pole hinda* (EV 15115), kuid nende tegelik suuline käive on küsitav; *õnne* on ehk krüptilise *uinu* asendus ning *hinda* tahtlik või kogematane laen eelmisest värstist.

7. Võlg on võõra oma (EV 14325)

“Kalevipoja” VI laulus (507–509) on vahetult kõrvuti 3 järgmist värssi:

*Võlg on vanast võõra oma,
Laenust ei saa suka laba,
Petust kinda põialta.*

Ütlust *Võlg on võõra oma* esindab üle 100 ehtsaks peetava arhiiviteksti ja esmapilgul näib kohtlane arvata, et folkloor laenas selle Kreutzwaldilt ja mitte vastupidi, kuid varaseim üleskirjutus on Kreutzwaldilt endalt ja juba siin veidi kahtlaselt trohheilne: *Võlg on ika võõra oma* — seega ei tohiks välistada võimalust, et see ilmtuntud ja väga sageli kasutatav kliše on kummatigi laen “Kalevipojast”.

8. Muid paralleele

- *Ega sugu lahku soosta,
Võsu ei veere kännusta.
Igal linnul oma laulu,
Sugu mööda sulgiskuube* (Laul VI, 228–231).

1.–2. värss on tehnilistel põhjustel toodud vanasõnana EV 10632, kuid sisaldab folkloori ehk vaid sõnapaaride *sugu* — *võsa* ~ *võsu* ja *känd* — *võsu* näol. 3. värss on aga kindlasti folkloorne: *Igal linnul oma laul* (EV 5896) on tohutu rahvusvahelise levikuga vanasõna ning esineb ka eesti vanades trükiallikates; Kreutzwald teadis seda kas elavast pruugist või vähemalt Hupeli kaudu.

- *Karedamal kaunakesel
Vahest magus ivakene,
Koredamal koorukesel
Vahest sile sisukene* (Laul XIII, 446–449).

Sellele kohale on Kreutzwaldi enda vanasõnade ja kõnekäändude käsikirjas (nr. 323) lähend *Kena kaun, inetu iva* (EV 3586), mis kuulub aga arvatavasti Kreutzwaldi isiklikku aforistikasse. Metafooripaare *koor* — *iva*, *koor* — *tuum* ringleb peamiselt eestikeelseis trükiallikates ja neil pole suuremat folkloorset alust, kuid asjade välist ja tegelikku olemust vastandavaid kujundeid tervikuna on paröömikas rohkesti ja see teema üldse on produktiivne.

Nimetame veel mõningaid “Kalevipoja”-passusi, mis on trükiallikate võimendusel tuntuks saanud ja ehk ka mingivõrd suulisse käibesse läinud, millele ei saa aga tuua selgemaid prototüüpe eesti folkloorist:

- *Rõõm ja mure kaksikvennad,
Kaksiklapsed loomuskojas,
Kõnnivad käsi käessa,
Rändavad sammu sammussa* (Sissejuhatus, 86; vrd. EV 9917)
- *Omal maal õitseb õnne,
Kodu kasvab kasu parem* (Laul XVI, 1120–1121; vrd. EV 7931)
- *Annad ohjad kurja kätte,
Läheb hobu hoopis metsa* (Laul V, 682–683; vrd. EV 7777)

2.4.2. Mõttesalmid

Eesti tuntuim mõttesalmide sepitseja on **Ado Grenzstein-Piirikivi**. Valdava osa Grenzsteini lühiluulest võib kätte saada raamatuist “*Laulud ja salmid*” (Tartu, 1888; tähistatud siin toodavate näidete juures lühendiga LS) ja “*Mõttesalmid*” (Tartu, 1899). Grenzsteini mõttesalme leidub hulganisti ka 19. sajandi lõpukümnendite perioodikas, eriti “Olevikus”, mille toimetaja ta teatavasti oli.

Grenzsteini salme on vohavalt palju taastrükitud (ning seeläbi populariseeritud ja võimendatud) koolikirjanduses ja mujal ning mitmed neist said tõepoolest väga tuntuks. Käsikirjaliste arhiivitekstide hulgas on palju õpilaste kirjanekuid, mille kohta pole üldjuhul selge, kas nad peegeldavad lihtsalt teadmust või tegelikku suulist pruuki (kui nad ei ole muidugi kooliraamatuid või mujalt lausa maha kirjutatud), st. nende sekundaarse tradeerimise võimsust ja ulatust on pahatihti raske hinnata.

Kõige tuntumaks on Grenzsteini salmidest saanud järgmised:

- *Vara tööle, hilja voodi,
Nõnda rikkus tuppa toodi*
(LS 151; vrd. EV 13679 — u. 100 ehtsat arhiiviteksti)
- *Mis sa külvad kevade,
seda lõikad sügise:
Mis sa õpid noores eas,
Seisab eluaeg sul peas*
(LS 175; vrd. EV 5148 — u. 40 ehtsat teksti)
- *Üks tunnikene tukkumist
Toob eluks ajaks kukkumist*
(LS 148; vrd. EV 12200 — u. 30 ehtsat teksti)
- *Töö on rikkuse alus
Linnas ja lossis ja talus*
(LS 151; vrd. EV 12532 — u. 10 ehtsat teksti)
- *Õpi elust enesest,
Ta on tõsi igavest*
(LS 163; vrd. EV 14759 — u. 10 ehtsat teksti)
- *Maalitud lilledel lõhna ei ole,
Sunnitud sõbrus on südamel kole*
(LS 157), mis käibis albumisalmina, tihti kellegi poolt hiljem lisatud jätkuga:
*Maalitud lilled need õisi ei kannu,
sunnitud armastus õnne ei anna vmt.*

Toome näiteid veel Grenzsteini muudest mõttesalmidest, mis ei figureeri eesti vanasõnadena EV-s, kuid esinevad paljudes trükistes ja mittefolkloorseiks loetud kirjanekutes:

- *Ainult sääl on puhas vesi,
Kus ta voolab tasakesi* (LS 59)
- *Kesse tallab tolmust pahmast,
Ei või jääda puhtaks tahmast* (LS 158)
- *Igat istet ilmas usku,
See toob sagedaste tusku* (LS 161)
- *Mis ei jõua osavus,
Seda jõuab usinus* (LS 151)
- *Kui su teud pole truud,
Ei siis usta sinu suud* (LS 144)

Grenzsteini mõttesalmid ei meenuta üldiselt mingeid kindlaid eesti vanasõnu. Millistel ainetel nad on (kui on) loodud, on seni teadmata ja otsinguid võimalike saksa vm. allikate leidmiseks pole tehtud. Mitmeil puhkuldel viitab Grenzstein küll ise eeskujudele, mil need või teised salmid põhinevad. Näiteks väidab ta, et vene vanasõnade ainetel on tehtud järgmised:

- *On tegu jõudnud lõpule,
Võid jalutada julgeste* (LS 187)
- *Ei Jumal seda avita,
Kes ise halb ja laiskleja* (LS 187)
- *Eksi, aga tunnista,
Et sa oled eksija* (LS 187)

Pole teada, kas Grenzstein kasutas vene prototüüpide leidmiseks mingeid kindlaid allikaid või meenutas neid omaenda mälu järgi. Siinseist 1. teksti selge prototüüp on *Покончил дело — гуляй смело*, 2. teksti puhul võiks oletada prototüüpi, mis kõlaks umbes *Коли сам плох, не поможет и Бог*, 3. teksti puhul võiks viirastuda *Ошибайся, но признайся* vmt., kuid ma pole kaht viimast leidnud ühestki suuremast vene vanasõnade allikast.

Peeter Grünfeldt, üsna tuntud kooli- ja kirjamees, luuletaja, ajakirjanik ning Jakob Hurda rahvaluulesaaja Rõngust on jätnud endast kaks tuntumaks saanud mõttesalmi. Need on:

- *Ühtki tundi tuluta
ära iial kuluta.
Tund võib sulle palju tuua,
õnnetust ja õnne luua.*

See salm leidub Grünfeldti väljaandes “*Noorerahva käsiraamat*” (Tartu, 1896, lk. 32) ja sekundaarse vanasõnana EV 12199, kuid vaieldamatult rahvaehtsaid kirjapanekuid sellest on vähe. Esineb ka salmialbumeis.

- *Tublidus ei tule tööta,
osavus ei hooleta.*

Esmakordselt avaldatud Grünfeldti raamatus “*Kirju kimbukene*” (Tartu, 1899, lk. 22). Rohkete trükiallikate tõttu on kirjas vanasõnana EV 12082, kuid rahvaehtsaid üleskirjutusi tast õieti pole.

Mihkel Kampmann on vist teinud 2 järgmist mõttesalmi:

- *Sel kitsaks läheb endal ase,
Kes teisi elada ei lase*
- *Mida kõrgem peab olema su maja,
Seda sügavamale ta alus raja.*

Eriti populaarseks saanud ega suulisse käibesse läinud pole neist kumbki.

Mitmed parömioloogid on hoiatanud, et autorsust, mida ühele või teisele lentsõnale on omistatud ühes või teises allikas, ei saa igakord võtta puhta kullana. Nagu traditsioon tavatseb kuulsate isikutega ühendada jutusüžeid vm. folkloorseid motiive, nii omistatakse neile tihti ka tuntud ütlisi. Taylor ja Kuusi mainivad näiteks kurioosumit, et Martin Lutherile on omistatud salmikest

*Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
der bleibt ein Narr sein Lebelang*

Nii on mõningast segadust ka **M. J. Eiseni** autorsusega.

- *Kui püüad (~Kes püüab) kõigest väest,
saad (~saab) üle igast mäest*

on üks tuntumaid eesti mõttesalme üldse ning rohkem kui 40 rahvaehtsa üleskirjutusega arvel ka eesti vanasõnana (EV 9401). M. Kampmanni õpikuis on salmi autorina nimetatud kord Ado Grenzsteini, kord Jaan Bergmanni. Kuid varaseim allikas, kus see salm üldse esineb, on Grenzsteini enda “Eesti Lugemiseramat” I (1887), ja Grenzstein väidab (loodetavalt õigesti), et autoriks on Eisen.

- *Vaata ette, vaata taha,
muidu jääd sa ajast maha*

on teine üsna tuntud mõttesalm, mille autoriks Grenzstein sealsamas õpikus peab Eisenit. Seegi salm on kirjas ka vanasõnana (EV 13008; ehtsaks peetavaid käsikirjatekste u. 25).

Jaan Bergmann on oma “*Laulude*” väljaandes (Tartu, 1901) toonud kimbukese omaenda mõttesalme läbiseigi teiste autorite omadega ja isegi folkloorsete vanasõnadega. Mida Bergmann nii tehes mõtles, seda on raske arvata. Näiteks:

- *Au ei anta asjata ega tarkust tasuta* (EV 439) autoriks on Kreutzwald (ütlus on pärit Kreutzwaldi juba mainitud käsikirjast). Pole ilmselt folkloorne vanasõna, ka mitte sekundaarselt folkloriseerunud, kuid on tsiteeritud suures hulgas trükiallikais.
- *Halli pääd austa, kulupääd kummarda* (EV 807) ei saa parimalgi tahtmisel lähtuda Bergmannist, sest on varasemaid üleskirjutusi, alates juba Rosenplänterist. Kas ta on autorisalm, pole teada. Regilauluvastet talle leitud pole. Ühelgi teisel läänemeresoome rahval teda ei tunta. Annab, tõsi küll, aimata üsna selgeid Piiblieeskujusid, eriti 3Ms 19,32: *Ühe vana halli ees pead sa üles tõusma ja ihe vanale au tegema...*
- *Pikk tee saab lühikeseks koguni,
kui alati sa astud edasi*

esineb samuti Bergmanni mõttesalmide hulgas ja on võib-olla tõesti Bergmanni enda tehtud. M. Kampmann pakub küll selle salmi autoriks hoopis A. Grenzsteini, kuid Grenzsteini mõttesalmiraamatuis seda ei leidu.

On veel mitmeid lõppriimilisi kaksik- ja nelikvärse, mis pole laenud lauludest ja vormitunnuste poolest sobiksid olema autorisentsid, kuid autorid ei ole teada. Üks tuntumaid sellistest on

- *Kus (~Kui) viga näed laita,
sääl (~siis) tule ja aita* (EV 14006).

Riimipaar *aita — laita* iseenesest on nii vana kui eestikeelne lõppriimtraditsioon üldse ja esineb korduvalt juba varaseimas värsistatud kirikulauluraamatus (1656); ka on see lõppriimilises folklooris sagedasi stampe.

Kus viga näed laita... ilmub trükistesse C. R. Jakobsoni “Kooli Lugemiseraamatu” I osas (1867) ning kordub edasi paljudes hilisemais kooliõpikuis. Jakobsonist hilisemaid arhiivitekste on peaaegu kogu Eestist. Kuid leidub ka mõningaid problemaatilisi, suhteliselt varaseid kirjanekuid 1860. ja/või 1870. aastaist (nood on täpsemalt dateerimata): Rudolf Kallaselt (Viljandi?), Joosep Kapilt (Suure-Jaani), ka Jüri Petersonilt (Vändra) sõnastuses *Kui näed laita, siis tule ja aita*. Ilmselt aga varaseim käsikirjatekst vanas kirjaviisis on Saaremaalt kellelki anonüümselt Püha koolmeistrilt, arvatavasti 1860. aastaist, ning see on Jakobsoni ja veel hilisemate allikate “normaalkujust” mõnevõrra erinev: *Kus wigga nääd, seäl laida, kellel hädda on, sedda aita*.

Ütluse (või mõttesalmi) päritolu kohta võib taas teha vaid oletusi:

1) ta on tekkinud folkloorselt ja levinud ehk esialgu kuskil maa lääneosas (*aita — laita*-paar esineb ka veel vanasõnas *Las ilm laidab, küll Jumal aitab ~Keda rahvas laidab, seda Jumal aitab* (EV 2002), mille 4 üleskirjutust on Pärnumaalt ja 1 Karuselt);

2) kõige põhjaks on Püha koolmeistri tekst (pole uuritud, kas sel võinuks olla inspiiraatoreid näiteks kirikulauludes); Rudolf Kallas redigeeris selle oma vanasõnade käsikirjas praegusesse tavavormi, Jakobson sai oma teksti Kallaselt (võib-olla Joosep Kapi vahendusel); kogu hilisem esinemus on lihtsalt Jakobsoni ja järgnevate õpikute tagasipeegeldus.

Kõnealusest ütlusest võib olla eeskuju saanud ka Grenzsteini mõttesalm *Narrid laitvad, / targad aitavad*, mis pole küll tuntute hulgast.

Kuigi paröömiate jm. üksuste pääs folkloori toimub range konkursi kaudu (vt. lähemalt ka järgnevas, pkt. 3.6), tuleb trükiallikate võimendavat kaasmõju suulisele traditsioonile (eriti hilistraditsioonile) silmas pidada kõikjal, kus neid allikaid on olemas.

- *Kilter, kubjas, aidamees — need on põrgus kõige ees*

on arvatavasti folkloorse tekkega värsike, iseasi, kas ta on žanrilt vanasõna või lastelaul või midagi veel muud. Tähelepanuväärne on ta selle poolest, et talle kuulub vist absoluutne üleskirjutatusrekord kogu eesti folklooris: arhiivitekstide hulk on kuskil 3000 kandis. Kõige muu taustal on ilmne, et selline fluktuatsioon ei saa olla päris juhuslik. Põhjusteks võib pidada nt. järgmist:

1) W. Andersoni lastefolkloori kogumise aktsiooni 1920. aastail (enamik selle tüübi üleskirjutusi pärinebki Andersoni kogust);

2) selline üleskirjutuste hulk on aga erandlik isegi Andersoni kogu foonil — ilmselt seetõttu, et enne Andersoni oli töös veel üks võimendi: *Kilter, kubjas...* esineb Eduard Vilde “Mahtra sõja” absoluutses alguses motona ja fragment sellest veel 1. peatüki pealkirjana, ning “Mahtra sõda” on (vast Oskar Lutsu “Kevade” kõrval) olnud läbi 20. sajandi üks loetavamaid ja tuntumaid asju kogu eesti kirjandusest ning seda on väsimatult õpitud ka iga astme koolides iga riigikorra ajal.

2.5. SUHTEID RAHVAJUTTUDEGA

2.5.1. Eesti ütluste paralleele rahvajuttudega

Vanasõnu ja kõnekäände esineb muinasjuttudes ja naljandites rohkesti n-ö. retoorilise maitseaine tasemel, nagu suulises kommunikatsioonis üldjuhul; see on omaette teema. (Vt. ka näiteid **Pille Kippari** töös “*Rahvaluule lühivormidest loomamuinasjutus*” (Emakeele Seltsi Aastaraamat 14/15 (1968/1969)).

Üldtuntud tõik on see, et muinasjutt tihti lõpeb vanasõnaga, mis justkui võtab kokku jutust tuleneva õpetuse, analoogiliselt nn. moraaliga valmide lõpul, samuti see, et rahvajuttude retoorikasse kuulub **siirdevormeliteks** nimetatud elemente, nagu tavalisim *Mõeldud — tehtud* (vrd. vanasõnades EV 7040 ja 7036).

Siin tooksime näiteid peamiselt tüübikindlatest vormelitest, st. ütlustest, mis on seotud selle või teise kindla jututüübiga. Põlvnemissuund on siingi vist enamjuhul n-ö. suuremalt väiksemale: tavaliselt pärineb ütlus jutust, kuid on võimalik ka, et jutt kasutab ja töötleb mingil viisil juba olemasolevat ütlust.

Ütlusteks iseseisvunud tüübikindlaid vormeleid on eesti folklooris vast sadakond. (Senine jutuvastete otsing vanasõnade ja kõnekäändudele ei ole olnud ammendav, kuid loodame, et esmatähtsad paralleelid on kätte leitud.)

Üksikuist jutuliikidest on vanasõnadel ja kõnekäändudel olnud kõige elavam ainevahetus kindlasti **naljanditega**. Üpris palju paralleele on ka **loomajuttudega**, samuti **juttudega rumalast kuradist**, üsna vähe aga **imemuinasjuttudega**.

Järgnevad näited on reastatud umbkaudu Aarne-Thompsoni juturegistri tüübinumbrite järgi.

A. Loomamuinasjutud (AT 1–299)

- Sõnauhend *hapud viinamarjad*, mis kaasajal on ka meil tuntud ütlusena, lähtub valmist “Rebane ja viinamarjad”, mis loomajutuna kannab tüübinumbrit AT 59.
- Võrdlus *Nagu rebane küpsetab sitikat mullusel tuleasemel* on viide muinasjututüübile AT 65*, kus rebane seda teeb ja pärast kurdab, et küpses liiga krõbedaks.
- *Abi aiast, vari võrgust* (EV 13) on seotud jututüübiga AT 71*: siin on jänes v. rebane aiateiba v. ölekõrre v. ohakavarre vmt. ääres vihmavarjus ja kommenteerib oma olukorda selle vormeliga.
- *Kel kitsas, tuu pake vällä* (EV 3909; paar lõunaeesti teksti vanasõnadena) — jututüübis AT 80 ütleb nõnda siil, kui ta karu pesast välja ajab. Viide sellelesamale jutule on ka *Siil ajab karu pesast välja* (EV 10420).
- *Vahib nagu rebane ~hunt hobuse mokka ~hunt oina kotte* on võrdlusena vm. kõnekäänuvormis laia rahvusvahelise tuntusega, teisalt loomajutuna AT 115, kus rebane käib hobuse või oina järel ja ootab asjaomaseid kehaosi maha kukkuvat; seda ei juhtu, loom tapetakse ning rebane ütleb, et ei tahtnudki, sest olid toored vmt.
- Motiiv *hunt lambanahas* on paljudes ütlusvormides globaalselt tuntud ning lähtub või on tuge saanud Piiblist (Mt 7,15). Loomajutu-paralleel on tüübiga AT123B: *lambanahas hunt tapab lambaid, karjused tapavad hundi jne*. Esineb rohkesti ka eesti vanasõnades ja kõnekäändudes: *Lamba karva all on hundi nahk; Lamba nahk, aga hundi hambad; Hundi hambad on alati lamba villades peitus* (EV 1604); *Lamba nägu, hundi hamba* (EV 5427); *Pealtnäha vaga lammas, seest kiskja hunt* (EV 13192) jm.
- Vanasõnana on küsitav ka *Kui üle aia ronid, siis hakka ikke väljastpoolt teivast kinni* (EV 37; ainus kirjapanek tehtud Tõnu Võimula poolt). Pärineb kindlasti loomajutust AT 150A* (“Konna õpetused”). Konn talvitab siin kellegi taaritorres ja tänuks annab kasulikke õpetusi — peale tsiteeritu võivad esineda veel suunised, et suurt häda õiendades tuleb olla vastutuult, väikest häda õiendades allatuult, vahel ka soovitus õmblema hakates niidile sõlm otsa teha (viimane on laenatud naljanditüübist “Rätsepa õpetused”). Tüübis “Konna õpetused” tuleb ette veel vormel *Kõver paju, õige niin*, mis pole aga Eestis vanasõnaks saanud.
- Ütlused *Aita hunt august välja — saab ta äärele saanud, siis tahab ära murda* (EV 1590) ja *Tänamata karu lükatakse auku tagasi* (EV 12407) võivad olla viited jututüübile AT 155, kus inimene päästab hundi v. karu v. mao august v. kotist v. lõksust; päästetu tahab päästjat ära süüa või salvata ja mõistetakse auku või kotti tagasi.
- *Vanamees on inimese lõpetus* (EV 13449; ainsa teksti on kirja pannud F. J. Wiedemann) pärineb ilmselt jututüübist AT 157, kus hundi lubatakse ära süüa vastutulev mees; hunt küsib vastutulevalt poisilt, kas ta on mees — ei, mehe hakatus; sama küsimus vanamehele — ei, mehe lõpetus; seejärel tuleb pärismees jne.
- Praeguseks on ka eesti keeles jõudnud koduneda väljend *karuteene* (<vene медвежья услуга). See väljend pärineb muinasjutust AT 163A*, kus karu tapab kärbse magava mehe laubalt ja seega ka mehe enese. Analoogiline kärbsetapmise motiiv esineb naljanditüübist AT 1586.
- Väga laia internatsionaalse tuntusega on ütlused kassi ja koera vaenust, meil nt. *(Elavad) nagu kass ja koer*, samuti vanasõnad *Kass ja koer ei lepi iial kokku* (EV 3367), *Kass ja koer ei söö ühel kausil* (EV 3368) ning *Koer ja kass on alati tülis* (EV 4090). Tõsi küll, kõik kolm viimast võivad olla Fr. R. Kreutzwaldi omalooming. Need ütlused on geneetiliselt seotud muinasjututüübiga AT 200, mis on tihti tekkeloolise lõpuga: koer saab Jumalalt tõendi, et võib süüa laua alla kukkunud leivatükikesi (vm. lube andva dokumendi), annab selle kassi kätte hoiule, kass kaotab selle ära — sestpeale on nad tülis.
- Vormel *Kaarnal on kaheksa poega, varesel viis verist väntsa* (EV 2827; 1 var. Põltsamaalt) pärineb muinasjututüübist AT 240, kus kana vahetab meikaga (vm. linnud) oma munad ja kahju saanud lind kommenteerib olukorda. (See vormel funktsioneerib ka loodushäälendina.)
- Võrdlus *Nagu konn äkke all* ja vanasõna EV 4304 algusega *Konnadel olevat aastaks kaks korda sõda: kevadel äketega ja suvel vikatiga...* lähevad tagasi muinasjututüübile AT 276*, kus konn satub äkke alla ja hiljem kommenteerib juhtunut, nt. et oli sõprade seas ja igaüks kiskus teda enda poole vmt.
- F. J. Wiedemann on vanasõnade hulka pannud lause *Konn tahab härja suuruseks saada* (EV 4312), mis on (Ivan Krõlovi ja Jakob Tamme kaudu) hästituntud valmimotiiv ning kannab numbrit 277A ida-slaavi juturegistris “*Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*” (Leningrad, 1979).

- Rohutirtsu ja sipelga valmile viitab EV 10973: *Kes suvel pilli löönd, see tantsigu talvel*; vastav loomajutt on AT 280A.
- EV-s on neljaks tüpoloogiliseks üksuseks jagatud kagueestilised vormelid, mis pärinevad samuti kagueestilisest jututüübist AT 293B*: *Paremb istu ku astu, võrksamb säliüle ku saisu* (EV 2276); *Küllile mees võrksamp* (EV 5082); *Mees on pitkald virgem kui seisõ* (EV 6592); *Vana tatt om lühkva pallo võrksam ku pistu* (EV 13494). Jutus kasvab seen tamme all jõudsalt ja ülbitseb tammega, et andku kasvuruumi; vananenult või külma tõttu kukub seen pikali; tamm ironiseerib või seen lohutab end ise *võrksamb*-vormelitega.

B. Imemuinasjutud (AT 300–749)

- *Sõelaga veekandmise* kujund on tuntud väga paljude rahvaste, sh. eesti folklooris, kus tast on noteeritud nii kõnekäänu- kui vanasõnavormilisi modifikatsioone (viimastes öeldakse, et see ei õnnestu, seda ei maksa teha jne. — vt. nt. EV 6366, 11072–11074, 13960). Sama motiiv esineb mitmes muinasjututüübis, nagu AT 480, kus hea ja halb laps kohtuvad lehmaga, kel lüpsik sarvis, lambaga, õunapuuga, ..., vanaeidega, ning saavad teenete järgi; või ka jutus AT 675, mis on tuntud nimetuse all “Laisk pois” või vene “Havi käsul”; samuti tüübis AT 720, kus võõrasema saadab vaeslapse sõelaga vett tooma; läbivalt esineb see rumala kuradi jutus AT 1180.
- Eesti *Võõra leib kirk kikkani, vaak valgeni* (EV 14391) käibib mitmeil muil rahvail ka sõnastustes, mille tõlkevaste oleks umbes: *Võõras leib kireb kukena kõhus* (läänemeresoome tekste vt. nt. PS 442). Need ütlused on kindlasti geneetilises suguluses muinasjututüübiga AT 715, kus rikas varastab vaese imekäsikivi vm. asja; kukk laulab sellest; rikas tapab ja sööb kuke, kuid see kireb kõhus edasi.

C. Legendilaadilised muinasjutud (AT 750–849)

- Vanasõnaks loetud *Üks pole ühtegi* (EV 15015) on geneetilises seoses tuntud lastelauluga *Üks pole ühtegi, / kaks silma kassil peas, / kolm jalga potil all...*; samalaadi vormelid esinevad ka jutu AT 812 eesti versioonis (812B*) keerdküsimustena, mida kurat laseb kellelgi mõistatada: *Mis on üks?*; *Mis on kaks?* jne.
- Rahvapärane võrdlus *Venitab nagu kurat hobusenahka* pärineb jutust AT 826, kus kurat kirjutab kirikus tukkujate nimesid hobusenahale ja ruumist kipub puudu tulema.
- Üsna produktiivne on Eestis vanasõnatüüp *Tee hääd ehk tee kurja — kõik teed iseenesele* (EV 1144). Seda ütlust interpreteeritakse muinasjutus AT 837: siin teeb rikas midagi paha sandile, sant hoiatab selle ütlusega; rikas annab sandile mürgitatud leiva; sant ööbib kõrtsis; öösel tuleb näljane teekäija, sant annab talle oma leiva — teekäija on juhtumisi rikka mehe poeg.
- EV 12365: *Täks täna, täks hoome, ju ükskord ikke suur puu langeb* on pärit puht-eestilisest jututüübist AT 843*, kus kivitäks õpetab laiska kuduajat: tehku see nii, nagu tema teeb.

D. Novellilaadilised muinasjutud (AT 850–999)

- Lause *Pikalt teelt naist ära võta, tiinet hobust võõra kätte ära anna, tihti võõraspeol ära käi — siis saad elus hästi läbi* (EV 8808; 1 var. Mustjalast) ongi ehk pigem muinasjutuvormel kui iseseisev vanasõna. Vormel pärineb jutust AT 910A, kus isa õpetab niiviisi poega; poeg ei usu ja jääb hätta. Selles tüpoloogiapiirkonnas (AT 910–911) on üldse palju õpetusi, ka näiteks: kasvandikku ära majja võta; saksaga ära sõprust pea; ära sõida silla peal kõvasti; ära räägi kõike naisele jm. Kindlasti on selle jutusülemiga suguluses veel teinegi vanasõnana küsitav tekst *Suurest teest ära mine kõrvale, viimist sõna ära räägi naesele* (EV 11733; 1 var. Tartust).
- Vanasõnaks (EV 1531) on arvatud (võib-olla alusetult) üksik lutsi üleskirjutus *Huur hoora perrä kohtu mõist*. Küll aga hõikab sedalaadi vormeleid alles looteas tark kuningapoeg oma ema rumala ja ebaõiglase kohtuotsuse kommentaariks jutu AT 920 mitmetes lõunaeesti variantides (probleem seisneb enamasti selles, kas vaidlusalune varss on hobuse või vankri poeg).
- Teine üksik lutsi tekst *Võlgu anna, ni võlga massa, kolmas kakkui vette hiidä* (EV 14321) on pärit muinasjutust AT 921A: kuningas või keegi muu küsib mehelt, mis ta teeb oma rahadega; mees vastab toodud mõistukõnevormeliga (st. peab kasvatama poega, toitma ema, kasvatama tütar).

E. Muinasjutud rumalast kuradist (AT 1000–1199)

- Tüübis AT 1037 antakse rumalale kuradile lamba asemel siga pügada; saak ei ole suur ja kurat kommenteerib olukorda. See kommentaar (vahel koos viidetega muudele süžee-elementidele) on andnud

väga rikkalikult paröömilisi derivaate võrdluse, nn. situatsiooniparagraafi, vellerismi või vanasõna vormis — Eestis nt. rohkete üleskirjutustega vanasõnatüüp *Palju kisa, vähe villa* (EV 8357) ja hulk kõnekäände, nagu *Ta ku saadan pügä tsika: suur helü ja veedü villo* (Räpina); *Sinust ei saa piima ega villa, lüpsa kui sikku ja niida kui siga: mis karva saad, see metsa kargab* (Põltsamaa) jpt.

- *Peremees tüves, sulane ladvas* (EV 8625) on võib-olla seoses jutuga AT 1052, kus kurat ja ta kaval inimvastane (Ants vm.) kannavad puud: kurat veab tüükast ja Ants istub ladvas okstel.
- Vanasõnad *Peremees ees, sulane järel* (EV 8615) ja *Peremehe õigus käib ees* (EV 8639) võivad samuti olla inspireeritud rumala kuradi juttudest (piirkonnast AT 1060–1114), kus inimene-sulane ja kurat-peremees võistlevad: Ants ütleb sageli, et peremees ikka enne, ning kurat sooritab oma ebaõnnestuva katse ja Ants seejärel oma eduka.
- Võib-olla on *põhjata koti* kujundi kaudu seotud ütlus *Papi kott ~külimit ja põrguhaud ei saa iial täis* (EV 8390) ning jutt AT 1130, kus kurat ei suuda rahaga täita kübarat, mis on asetatud maasse kaevatud augule ja mil endal on samuti auk sees. Kindlasti aga on see ütlus seotud naljanditüübiga, kus kurat leiab püksid ja arvab, et see on papi rahakott, sest tal pole põhja all.
- *Kes tegi — ise tegi* kõnekäänulise parastusena ja jätkuga *...kui ise tegi, siis ise kannata* ka vanasõnana (EV 11760) on ilmselt viited muinasjutule AT 1135, kus rumala kuradi silmi arstitakse tinavalamise teel: arst ütleb oma nime olevat “Ise” ning kui hiljem küsitakse, kes tegi, vastab kurat, et Ise tegi.
- *Liivast köis* on rahvusvahelises paröömikas levinud absurde, Eestis noteeritud ka vanasõnavormilisena — *Saa ai lumõst putru kiitä, liivast köüst tetä* (EV 6080; 1 var. Rõugest); sugulus on tal rumala kuradi süžeeaga AT 1174, samuti Münchhauseni-lugude hulka kuuluva naljanditüübiga AT 1889K.
- Mitmes eesti žanris tuleb ette kahe absurdi ühend *Naiste tahk ja kana ninarätik*. Sel kujul on tekst näiteks üsna tuntud mõistatus põranda kohta, vormis *Põrand on naiste tahk ja kana ninarätik* on ta vanasõna (EV 7254). Samas vanasõnatüübis on variante, kus väidetakse, et naiste tahku ja kana ninarätikut ei tea keegi või et need on vanakuradilegi teadmata. Jututüübis AT 1177** ei suuda rumal kurat naiste tahku tõepoolest ära arvata. (Vrd. ka käsitlust lühižanride suhete kohta eelnevas, ptk. 2.1.2.)

F. Naljandid (AT 1200–1999 või numbrita)

Eesti naljanditüüpide hulgas on eriti palju selliseid, mis juturegistreis puuduvad. Kuna naljandite osa sisuline süsteem AT-s on nagnii nii hea, kui ta just on, siis jätkame ka naljanditega niiviisi, et nimetame alul neid paralleele, mis juturegistris on olemas, seejärel muid.

- Kilplasnaljandis AT 1200 esineb *soolakülvamise* motiiv, mis tuleb ette ka muis folkloorižanrides, sh. ütlustes: *Külva soola ehk usu petise juttu* (EV 5145; 1 var. Karjast); *Naesterahvast uskuda on nii kui soola külvada* (EV 7351; laenatud võib-olla tuntud ringmängulaulust).
- (*Nagu*) *Albikära Ants (poja Antsuga)* on viide jutule AT 1215. See on laialt levinud süžee, kus tegelane (mõlder, Hodža Nasreddin vm.) püüab iga vastutuleja arvamusi arvestada: kord istub isa hobusel, kord poeg, kord mõlemad, kord käivad mõlemad jala.
- Ütlus, mis keelab *raiuda seda oksa, mille peal ise istud* on vist Eestis tuntum kui arhiivitekstid seda lasevad paista (vt. EV 6474; 1 var. Otepäält). Sama oksaraiumise motiiv esineb ka kilplasnaljandis AT 1240.
- Jõhvist, Haljalast ja Kuusalust on üles kirjutatud variante ilmselt soomelaenulisest ütlusest *Siis on hõlpu hobusel, kui märssi mehe seljäs (~ku säkki mihe seljas) on* (EV 1695). See on ütluslik kontraktsioon kilplasnaljandist AT 1242A, kus rumal tegelane niimoodi toimib.
- Kõnekäänu ja mõistatuse piiril paiknev “kenningi” laadi parafras *hiirekoer* (st. kass) leiab kasutamist naljandis AT 1281, kus selle nimega tähistatakse tundmatut looma — kassi, kelle kilplased ostavad.
- Vanasõna *Kuival maal ei või ojuda* (EV 4462; 1 var. Paistust), samuti kõnekäänud *See on sama hea kui kuival maal ujuma õppida* jts. on suguluses naljandiga AT 1293*, kus kilplased seda tegevust harrastavad.
- Vanasõnal EV 10011 — *Kos saadan toime ei saa, sinna saadab naise* on ilmne genesiseos rahvusvaheliselt tuntud naljandiga AT 1353, kus kurat ei suuda abielupaari tülli ajada ja vanaeit annab talle head nõu.
- *Mehel on mehe süda* (EV 6631) on ütlus, mis tuleb ette ka naljandis AT 1366*: naine klobib siin meest, too pageb voodi alla ja ähvardab sealt niiviisi.
- EV 5549 on valdavalt kagueestiline vanasõna põhiredaktsiooniga *Latsele lauldas, mõrsja mõistku*. Kuid on ka üks Andrus Saareste tekst Võrumaalt — *Kassi karistatakse, küll mõrsja mõistab* (ilmselt vene laen < *Кощу бьют — невестке наветки дают*), mis võib olla genesiseoses naljanditüübiga AT 1370, kus ämm kasvatab laiska miniat (või mees naist) kassi peksmise näite varal. Lähedane motiiv esineb ka jutus AT 901.
- Eestist on mitmeid ütlusi roobisuutsu, tukivingu jts. asjade kohta, nt. *Tukiving ja roobisuuts on ämma suretajad* (EV 12116; 1 var. Häädemeestelt); *Tukisuuts ja tunglaving om vanapoisi hinge elätäjä* (EV 12115;

1 var. Otepäält); *Roobisuits ja tukiving on saksa surm* (EV 9795; 17.–18. saj. allikais). Need ütlused on arvatavasti seotud naljandiga AT 1380, milles naine tahab meest (või minia ämma) hukata tukivinguga; too laulab näiteks: *Tukiving, see mu hing, / tangupuder, see mu surm...* vms.; surmaja katsetab siis pudruga.

- Mitmes naljanditüübis (AT 1387; 1408; 1450) tuleb ette motiiv, kus rumal naine, tüdruk või mees laseb mingil põhjusel õlle või kalja maha joosta. Tüübis AT 1387 kuivatab ta seejärel märga põrandat jahudega ja mitmes eesti variandis kommenteerib seda tegevust vormelitega, nagu *Kurja tegin, ära kohensin, paha tegin, ära paransin* vms. Viimane meenutab suuresti ütlust *Esi süü tei, esi paha parande* (EV 2233), mille Matt Tomp on üles kirjutanud Helmeist.

- *Ära varsa selga ära rõhu* (EV 13862) võib jätta mulje, et ta tähendab lihtsalt ‘ära lapsele liiga tee’, ‘ära liiga vara tööle sunni’ vms., kuid on pärit naljanditüübist AT 1430, millest on palju redaktsioone. Jutus teeb vanatüdruk, sant, noorpaar vm. õhulosse: neil on midagi piskut olemas või silmapiiril (nt. korvitäis marju või mune, pütitais piima või võid vm., või siis nähakse jänest) ja nad unistavad, kuidas selle müügist saadakse suurem asi, sellest veel suurem jne.; siis teevad kujuteldavad lapsed koerust ja neid kantseldatakse hooga liigutusega, mis munakorvi ümber ajab (või tehakse kõva häält ja jänes põgeneb). *Ära varsa selga pooleks murra!* on üks neid hüüatusi, mis on ajendatud sellest, et olematud pojad tahavad olematu varsaga ratsutama minna.

- Eestlastel jm. rahvail on ütlusi haigutamise “nakkuslikkuse” kohta: *Haik on hakkaja haigus* (EV 766; 1 var. Karksist); *Haik ajab haiku taga* (EV 765); ka mitmeid võrdlusi, nagu *Justkui haik aab haiku taga* või võru-setulised *Ta käiip niikui haik puu pitte* ja *Sa kui haik käut ütest suust tõistõ*; vrd. ka soome *Orava hyppää puusta puuhun, haukko lentää suusta suuhun*. Need ütlused on geneesiseoses jutuga AT 1431, millest on üleskirjutusi eelkõige läänemeresoome rahvastelt ning mida Arne soome ja eesti registrites (vastavalt FFC 8 ja 33 ning FFC 25) on käsitatud muistendina. Jutt algab sellega, et mees tahab oma naist karistada, sest too haigutas kirikus võõra mehega ühel ajal, või kavatseb poeg oma vana isa puua ja sobivat puud otsides käib “nagu haik puid pidi”.

- Eesti keeles on fraseologism *ahjuots märg* ja vanasõna *Kasta leiba nii kaua, kui ahi ~ahjuots märjaks läheb* (EV 5656). Sama ütlus on vormeliks naljanditüübist AT 1445* (tuntud vist ainult Eestis), kus ema käsib tütart (või ämm miniat) sõtkuda leiba, kuni ahjuots märg on; too mõistab asja bukvaalselt, vahel kastab ise ahju märjaks vmt.

- Tüübis AT 1456 on kositav tüdruk pime, kuid etendab kosilase ees head nägemist ja “leiab” varem emaga kokkulepitud kohta peidetud nõela; mitmes põhjaeesti variandis kommenteerib ema juhtunut vanasõnaga *Noorel nugise silmad (vanal varese silmad)* (EV 7502), mida tunnevad ka soomlased ja karjalased.

- Kõnekäänuga *Suutäis suus, teine peos, kolmas upil ootamas* on kindlasti sugulased naljandis AT 1478 kohatavad vormelid, mida kasutab vanatüdruk, keda on pandud katseks ube sööma: *Uba suus, teine peos, kolmas upil ootamas ~uppi huule peal ~huule peal upakus* vm.

- Iseseisva tsitaatkõnekäänuna käibib naljandist AT 1485* pärit vormel *Hernesupp!*, mille abil tüdruk oma suud ilusasse olekusse sätib.

- *Pea pool suud kinni* (st. ‘räägi vähem’) (EV 8971) on tavakohase otsetõlgenduse kaudu fabuleeritud naljandiks AT 1486*, kus ema manitseb tütart selle vanasõnaga; tütar hoiab käega pool suud kinni ja ütleb midagi tobedat.

- Marta Mäesalu on Häädemeestelt üles kirjutanud teksti *Kui kirves veel alles, saab ikki süüa: kirves patta ja vars paja alla* (EV 3878), millel on ilmne geneetiline seos eriti vene folkloorist tuntud jutuga AT 1548, kus soldat keedab kirvest suurepärase supi. Kirve asemel on mõnes variandis ka rattapulki, niisiis võib sellest jutust olla inspireeritud ka vanasõna *Hää pernane kiit rattapulgiast ka pudru* (EV 8657; 2 var. Rõugest).

- *Heinamärss ~Kaerakott aisa otsas* on laialt tuntud ka omaette retoorilise üksusena kättesaamatute stiimulite kohta. Jaan Saalverk Jürist on üles kirjutanud ilmselt sellest väljendist lähtuva fabuleeringu, kus kutsar sel viisil hobuseid ergutab. Jutu folkloorsuses on ehk põhjust kahelda, ometi esindab Thompsoni registris süžeed AT 1576* ainsana eesti materjal ja eesti materjali ainsana kõnealune Saalverki tekst.

- *Kuningas on ~oli alasti* jms. on lentsõnadeks saanud väljendid, mis pärinevad Eestiski kirjanduse kaudu tuntuks saanud jutust “Kuninga uued rõivad” (AT 1620).

- Suur osa AT-s sisalduvaid naljandeid on jutud **äratteenitud ebaõnnest**. Nii on ka enamikus imejuttudes ja legendides, kuid seal on ebaõnn (tavaliselt karistus) ära teenitud kurjusega. Naljandites on ebaõnn (kahju, ..., surm) pälvitud rumalusega — kas loodusseaduste toimel või kavala tegelase kaasabil. Sel taustal paistab silma väike rühm jutte **juhuslikust õnnest**, millest tuntumaid on jutt vahvast rätsepast (AT 1640), kust on pärit vormel kärbssetapmise kohta *Seitse ühe hoobiga!*, ning AT 1641 (“Kõikteadja arst”). Naljandis AT 1643 “müüb” loll vend härja kriiksuvale puule ja küsib raha, kuid puu ei anna; loll virutab puule — puuõnnest kukub välja raha. Süžee võib olla kontaminatsiooniline (AT 1643+1600): jätkuosas tuleb vastu papp ja tahab

raha endale; loll vend tapab papi; targad vennad kutsutakse matusele, loll ütleb: *Süüma-juuma egämiis, pappe tapma ei kedäki*. Seda vormelit on vanasõnana (EV 11278) üles kirjutatud 6 varianti Võrumaalt ja Setust. Ka jutt on kagueestiline, arvatavasti vene laen.

- Fraseologismi *silma peale viskama* bukvaaltõlgendusel põhineb üks episoodi jutus AT 1685, kus rumal poiss viskab kirikus tüdrukute peale väljarebitud lamba- või vasikasilmi. Sama operatsioon toimub ka rumala kuradi jutus AT 1006.

- *Ei saa sohva pääl sepäs opitus* (EV 10598; 1 var. Vastseliinast) ja kõnekäänuline pejoratiiv *soss-sepp* on ilmsed viited naljandile AT 1695, mille eesti üleskirjutuste pealkirjaks on tihti samuti “Soss-sepp”.

- Kagueesti ütlus *Kos kats kõnõlõs, sääl kolmas pist ka uma nõna* (EV 3003) on kindlasti suguluses naljanditüübiga AT 1696 (kuigi on ebaselge, kas on vanasõnaks saanud jutuvormel või tõlgendab jutt vanasõna). Selles annab ema õpetusi oma lollile pojale või tütrele, kes kasutab neid mehaaniliselt valel puhkudel, näiteks soovib tulekahjul jõudu → ema: tulnuks vett visata → viskab jutlevaile naistele vett → ema: tulnuks oma nina sekka pista → koerad purelevad, pistab nina vahele jne.

- Püsiühend *hea soolane suutäis* leiab kasutamist naljanditüübi AT 1698 (“Kurdi vastused”) ühes redaktsioonis, kus jutt käib ostetud heeringate ümber. Samast tüübist pärineb soome traditsioonis väga produktiivne lentsõna *Hyvää päivää!* — *Kirvesvartta*.

- Ütlust *Ega lapsesuu ei valeta* (EV 5443) töödeldakse naljandis AT 1735A, nt. nii: mees varastab pastori haned vm.; laps laulab sellest; pastor keelitab last laulma pühapäeval kirikus sedasama; isa saab jaole ja õpetab lapse ümber; kirikus manitseb pastor, et kuulake nüüd, ega lapsesuu ei valeta; laps laulab pastori liiderlikkusest.

- EV-s puudub, kuid eesti suulises traditsioonis näib olevat käibel ütlus *Taevatee on vaevaline*, mis ilmselt pärineb naljandist AT 1737 (või igatahes on sellega geneesiseoses). Jutus lohistab kutsar vm. kelm pastorit kotis “taevasse”; pastor kurdab, et põrutab — kelm vastab selle vormeliga.

- Vast ka pigem naljandivormel kui tõeline vanasõna on *Palju pappisi on ära surd, aga ühtegi põle taeva tuld* (EV 8389; 1 var. Kuusalust). Vastav naljanditüüp on AT 1738A*, kus rannamees tuleb “ülevalt”, st. maa poolt; pastor küsib mõnituseks, kas Jumal ka kodus oli — jah oli — mida tegi? — mõtles, miks nii palju pappe on ära surnud, kuid ainsatki pole taevasse saanud.

- Vormelid, nagu *Jumalasõna on suus, aga (tuline) kurat pe-s* jmt., mis tradeerivad ka omaette kõnekäändudena võltsvagaduse kohta, on lähedased neile, mis naljandis AT 1785C ütleb püksata pastor, kui ta on jäänud kimpu herilaste, sipelgate vm. putukatega, mis leeripoisid on talle kantslisse sokutanud.

- Naljandis AT 1831, kus pastor ja köster vahetavad kirikus jumalateenistuse käigus infot oma äpardunud lambavargusest, tuleb sellekohastes vormelites ette fragmente, nagu *...külas palju naisi, naistel palju lapsi, lastel laiad silmad...*, mis on suguluses ütlustega *Palju lapsi, laiad silmad* (EV 5573) jts.

- Ei tea, kui rohkesti dokumenteeritud, kuid kõnekäänu kvaliteedi on saanud ka vormel *Seda teab suur Jumal taevas ja must lehm maa peal*. See vormel pärineb naljandist AT 1849*, mille levik piirdub arvatavasti Eestiga ja mida räägitakse tihti Pühalepa pastori A. v. Sengbuschi kohta, kellega seondub muidki naljandisüžeid. Pastor seob lehma saba oma kuue külge, et see lüpses ei vehiks; lehm läheb kiini, pastor sabas; keegi küsib, kuhu pastorihärra läheb — vastuseks on see vormel.

- On mõned pisut problemaatilised ütlused loodud ja isehakanud laisast, nt. *Harinu laisk üks paranas ärä, luudu laisk ei enämb* (EV 849; ainus arhiivitekst Jaan Sandralt Vastseliinast või Setust), samuti EV 11425 — *Kiegi ei õle sündind laisk, vaid isehakkand* (ainus tekst Aino Källo kirjapanekus Lüganusel). Nende allikaks on naljanditüüp AT 1950, kus loodud laiska toidetakse ja isehakanud laisk tahab ka; tehakse katse selgitamaks, kas laisad jagunevad looduteks ja isehakanuteks: maja pannakse põlema — isehakanu põgeneb, loodud laisk põleb sisse.

Nagu öeldud, on palju naljanditüüpe, mis pole Aarne, Andrejevi, Thompsoni vm. juturegistreisse sattunud. Neilgi on mitmeid paralleele ütlustega. Naljandite temaatiline liigitamine üldse on üsna suvaline — ka juba seetõttu, et tegelased ühe ja sama süžee (tüübi) korral varieeruvad. Selle reservatsiooniga toome järgnevad näited mingite ligikaudsete teemarühmade kaupa.

Pastorinaljanditest (vrd. ka näited piirkonnast AT 1735A — 1849* eelnevas):

- *Keel on kõige kurjem liige* (EV 3528, eriti red. C) esineb naljanditüübis (või pärineb sealt), kus pastor küsib leeritüdrukult, milline on inimese kõige kurjem liige — tüdruk pakub valesti.

- *Jumal annab, Jumal võtab* (EV 2548) lähtub ilmselt Piiblist (Hi 1,20) ning tal on paralleel ka naljanditüübis, kus purjus papp pillab ristitava lapse jõkke ja ütleb: *Issand on andnud, Issand on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud!*

- Vanasõna või lihtsalt jutuvormel on lause *Lehmasõnnik on jumalasõnast vägevam* (EV 5648; 1 var. lisakust): nõnda ütleb naljandis papp mehele, kes on Jumala peale lootes põllu lohakile jätnud ja sügisel saagita jäänud.

- Uues Testamendis on hästituntud kohad 1) *Kui sind lüüakse parema kõrva pihta, siis pööra ka pahem ette* (nt. Mt 5,39; EV Ø) ja 2) *Mis mööduga teie möödate, sellega peab teile möödetama* (nt. Mt 7,2; EV 7055). Neid vormeleid tõlgendatakse naljandis, kus köster vm. annab pastorile kõrvakiilu 1. ütlusega põhjendades, kuid too annab vastu 2. ütlusega põhjendades.

Mõisateemalistest ja üldse **talupoega ja härrat** vastandavatest naljanditest:

- *Kes härra siin, see härra seal* (EV 1877) on geneesiseoses tuntud naljandiga, kus mees räägib härrale, et ta olnud põrgus ja seal olnud samuti “kes härra siin...”: härrad istunud katlas ja talumehed ajanud tuld alla.

- *Ühele palju, kahele kasin* on eesti folkloori mitmeis žanrides kohatav rändvormel, tihti nt. kõnekäänus viletsa hobuse kohta: *Ühele varesele palju, kahele kasin*. Naljandis seletab mees järeletulevaile sakstele, miks ta püksikorralt tulles tagasi vaatas: takseeris seda ütlust silmas pidades hunniku suurust.

- *Kes kehvale kõik kätte annab* (EV 3562) on arvatavasti pärit naljandist, milles mees saab ihunuhtlust ja kurdab pärast, et kes kehvale... — 60 hoopit lubati, 40 kõigest anti.

- Vanasõna *Kingitud hobuse suhu ei vaadata* (EV 3800) tõlgendusele on üles ehitatud naljand, kus härra kingib mehele hobuse ja keelab suhu vaatamast; mees vaatab siiski ja saab karistada.

- Fraseologismi *läbi lillede* tõlgendatakse anekdoosis, kus teenija räägib jämedalt ja proua manitseb kõnelema läbi lillede; teenija ütleb siis: “Proua, laps s-us püksid täis läbi lillede” vmt.

Taluelu-teemalistes naljandites on domineerivaks tegelaspäariks **peremees ja sulane**:

- *Parem oma riidesoe kui teise mehe töösoe* (EV 8016) on eestlastel väga tuntud vanasõna; mõned tekstid on ka Soomest, kuid ei üheltki teiselt läänemeresoome ega muult naaberriigilt. Esineb läbivalt ka eesti naljanditüübis — laisa sulase vastulausena peremehe etteheitele.

- Kujund *kasukas heinakuhjas*, veidi kahtlase vanasõnavorminguna ka EV 10991, on ilmselt tulnud naljanditüübist, milles peremees ütleb talvisel heinaveol olles sulasele, et heinakuhja on peidetud kasukas ja sulane saab selle endale, kui heinu hangudes kasukani jõuab; sulane kühveldab endal naha palavaks — selgub, et see ongi “kasukas”.

Poetame siia veel ühe **heinandusteemalise** paralleeli.

- Kagueestiline *Ruga tii kuhja, kats kaku alt* (EV 9815) võib olla seotud naljandiga, kus keegi arvutab oma heinakuhja suurust: nt. 7 saadu oli, 2 riisus veel pealt — nii et kokku 9 saadu.

Talunaljandites on sagedane allteema **palgaliste halb toitmine**, millel on taas paralleele ütlustes.

- *Sulase kali on kaevus* (EV 10680; 1 var. Amblast): naljandis keeldub peremees sellele lausele viidates sulasele kalja andmast; sulane puistab seepeale jahu kaevu ja solgib kaevu.

- Väljend *söögile silda alla tegema* (‘enne pärisööki pisut sööma’), vanasõnaks laiendatult *Tahad, et pere vähem sööks, siis tee silda alla* (EV 8592), on leidnud bukvaaltõlgenduse naljanditüübist, kus naine kurdab teisele, et pere sööb palju; too soovib teha söögile silda alla — õpetatu teeb pudru alla peergudest silla vm. lolluse.

- Kujundlik termin *kahe käe leivatükk* või *kahe käe kannikas* (‘väga õhuke leivaviil’) on pärit naljanditüübist (või seal kasutatud), kus peremees küsib sulaselt, kas too tahab ühe või kahe käe leivatükki; sulane tahab kahe käe tükki ja saab imeõhukese, mida annab tõsta vaid kahe käega.

- Nimetasime juba muus kontekstis ütlust *Kui on pühad, siis olgu õieti...*, mille eesti arhiivimaterjal on naljandite all ning mis leidub teisalt läänemeresoome vanasõnaväljaandes (PS 749; Soomest on u. 150 ütlusevormilist kirjapanekut).

Veel **muude söögiteemaliste** naljanditega seotud ütlusi:

- Sellele, kes süües luristab, on öeldud *Kelle hobust sa hirmutat?* vmt. Ütlus esineb ka naljandis, kus keegi pere sööb suure lurinaga ning möödasõitja tuleb sisse ja palub veidiks söömine katkestada, et saaks mööda sõita — hobune kipub perutama.

- *Võõrad, võtke liha, omad, noh!* on mõnedes tekstides samuti arendatud naljandiks, kus kitsi perenaine ütleb nõnda.

- *Söö külas ja helbi kodus* (EV 11274; 1 var. Viljandist) on vist taas ennekõike naljandivormel: külaline (vahel ka hiidlane vm.) ütleb lauas, et ta süüa ei tahagi, helbib ainult veidi; helbib nii mehiselt, et peremees ütleb selle vormeli.

- Naljandist “Kuninga söök jõululaupäeval” on irdunud vanasõna *Keiser sööb jõulus sulavõid ja saiasisu* (EV 3566), samuti kõnekäänulisi ütlusi kui ka mõistatusvorme. Jutus arutatakse, mida kuningas teeb jõululaupäeval (arutajad on tihti hiidlased); keegi arvab, et kuningas kastab külma rasva kuuma rasva sisse ja magab kahe kasuka vahel vms.

Jõudsime viimastes paralleelides hiidlase juurde ja jätkame teiste näidetega **perifeerlaste ja muulaste** kohta.

- *Leib pole küll suur asi, aga paneb ka küllalt kepsu lööma, kui teda ei ole* (EV 5698) on naljandis saarlase või hiidlase suhu pandud ütlus.
- Vanasõna *Kaks meest ikka kaks meest* (EV 2983) on kasutatud ühe hiidlasenaljandi vormelis: *Kaks oo kaks, lebakoti võtsid, aga peksa äi saan mette* vms.
- *Mingu kas või naine kaevu, aga piip peab põlema pandama* (EV 7220) on tulnud naljandist, kus hiidlase naine satub jääauku; hiidlane astub jalaga naise seelikusabale, paneb piibu põlema ja asub siis naist välja tõmbama.
- Alliteratiivsed sõnühendid *kuu kupitseb* ja *päev sapitseb* esinevad vanasõnas EV 4721 — *Kuu kupitseb kuiva, päev sapitseb sadu* ning naljandis, kus hiidlased on öömajal; üks hiidlastest lööb öösel loogaga surnuks pererahva sea ja räägib sellest teisele mõistukõnes, umbes: *Kuu kupitseb ja päev sapitseb ja maapööraja on magama läinud, kõver käis üle kaela*.
- *Parem ikka kui paljas vesi* on Eestis kõnekäänd ja naljandi-, rahvusvaheliselt aga vist valdavalt loomajutuvormel: mustlane või rebane või hunt vm. peeretab jõkke, joob ja ütleb selle fraasi.

Paar paröömilist üksust tulevad ette vormelitena naljandites **kerjuse** kohta:

- Vanasõna *Anna sandile, mis sandi kohus, aga ära santi ära tapa* (EV 304) on teisalt sandi ütlus naljandis, kui talle liiga paljut pakutakse.
- Vanasõna *Sant naerab seda, mis pererahvaski* (EV 10185) on suguluses naljandiga, kus poolkurt sant palub end müksata, kui pererahvas naerab; koer müksab santi juhtumisi — sant naerab põhjusetult. Vääralt mõistetud müksamisel või jala peale astumisel on kaugemaid analoogiaid ka naljanditüüpides AT 1685, 1691 ja 1775.

Mõned ütlused ka **vanatüdruk**-naljanditest:

- *Seda teed peame kõik käima (ütles vanatüdruk, kui pulmarongi nägi)* on näide vellerismivormi ja narratiivse vormi suhtelisusest: eesti arhiivimaterjal on kvalifitseeritud naljandiks.
- *Kuni veel või suus ära sulab, on ikki veel lootust vanatüdrukul mehele saada* (EV 14294) on teisalt ka vanatüdruku enda suhu pandud naljandivormel.
- Eesti folklooris on mitmeid grotesksete ja absurdsete kujunditega ütlusi selle kohta, kuhu vanatüdruk või vanapoiss pärast surma viiakse või mida tegema pannakse (vt. ka VSR, rühm 306). Üks neist on peamiselt põhjarannikult üles kirjutatud EV 13597: *Vanatüdrukud pidid piale surma Sirtsu soole minema puurattaid tegema*. Umbes sama motiiv tuleb ette ühes Haljala naljanditektis, mille üleskirjutaja on D. Pruhl (vt. **Rudolf Põldmäe** valimikus "*Eesti rahvanaljandid*" I (Tartu, 1941, nr. 297).

Paralleele naljanditega **tüdrukust, abiellumisest ja abielust**:

- *Pisut panin, palju sain* käibib iseseisva kõnekäänuna — kommentaarina sel puhul, kui piim, supp vm. üle keeb, ning on ühtlasi rumala tüdruku ütlus naljandis, kus juhtub seesama äpardus.
- Särgiõmblemisõpetus *Särk pahempidi, varrus parempidi* (EV 11194), vahel koos keetmisõpetusega *Kapsad-kaalid keeva vette, oad-herned külma vette* (EV 3202) on teisalt vormel naljanditüübis, kus pulmarong on teele asumis ja ema hõikab viimasel hetkel tütrele näpunäiteid kaasa.
- *Mis on tehtud, see on tehtud* (EV 11775, just red. C) leiab kasutamist naljandis, kus pruut ja peigmees mõlemad lonkavad; laulatusel tulles häälitseb peiu jalg: *Kahetsen kaupa, kahetsen kaupa!*, pruudi jalg: *Mis tehtud, see tehtud, mis tehtud, see tehtud!*
- *Olgu pulmad millas on, kui aga varrud ikka õigel ajal on* (EV 9045) assotsieerub naljanditüübiga, kus pastor küsib mehelt, miks varrud nii vara tulid; mees vastab, et varrud tulid õigel ajal, aga pulmad jäid hiljaks.
- Ütlus *Ära enne kodu kos'tma tule, kui ühe käega sööd ja üksinda räägid* (EV 3994) on võib-olla vormel naljandist, kus ema ütleb nõnda oma tütrele, kes äsja mehele läinud (st. ärgu tulgu enne, kui tal on laps).

Varia:

- *Vanal om iki tilk nina otsan* (EV 13436) tuleb naljandist, kus lastakse mõistatada, kes juuresolijaist on vana; arvaja ütleb selle lause — vana katsub nina.
- *Ei upsi uus kuub, vaid tantsib täis kõht* (EV 12924) on vist primaarne naljandi suhtes, kus päristütar küsib orvult, miks ta ei tantsi, kuigi puhas särk seljas; vaeslaps vastab selle vanasõnaga.
- Kõnekäänud *Otsib piipu, piip suus, Otsib hobu, hobu all* jts. on arendatud naljanditeks (või pärit naljanditest), kus neid situatsioone kirjeldatakse toimuvat.

2.5.2. Mõistatusmuinasjutud

Mõistatustel on ka juttudega, nagu lauludegagi suhtlemiseks oma erikanal — mõistatusmuinasjutud, mis kuuluvad Aarne-Thompsoni jutustusüsteemis novellilaadiliste juttude hulka. Mõistatusjuttude tüüpe pole palju (põhitüübid on AT 875, 920, 921, 922, 927), kuid nad on reeglina pika ea ja tohutu levikuga, tüpoloogilised suhted eri süžeede vahel keerukad ning rändmotiivide hulk suur.

Tüübist AT 922 (“Keiser ja abt”) on **Walter Anderson** kirjutanud oma kuulsa monograafia “*Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks*” (FFC 42, Helsinki, 1923), milles ta formuleeris ka oma kuulsa folkloori enesekontrolli seaduse (vt. sellest lähemalt järgnevas, ptk. 3). Mõistatusjuttudes, eriti tüübis AT 875 (“Tark talutüdruk”), aga ka tüüpides AT 920, 921 ja 922 põimlevate motiivide skrupuloosse võrdluse on teinud **Jan de Vries** uurimuses “*Die Märchen von klugen Rätsellösern*” (FFC 73, Helsinki, 1928). Uurimused ja ka eesti arhiivipraktika näitavad, et juttudes ettetulevad mõistatused võivad sealt irduda ja jätkata oma folkloorset elu tavaliste mõistatustena.

Nimetame nüüd (põhiliselt de Vriesi ja Andersoni järgi) peamised küsimused, ülesanded ja mõistukõned, mis mõistatusjuttudes esinevad, pööramata erilist tähelepanu sellele, millised neist on tuntud just eesti traditsioonis (eesti muinasjuttude arhiivilise korralduse hetkeseisu arvestades oleks see õieti võimatu). Mõnede eesti mõistatamismotiivide levikust Andersoni ja de Vriesi poolt antud üldtaustadel vt. ptk. 5.5.5.

A. Eelkõige tüübile AT 875 iseloomulikke superlatiivseid küsimusi

Tüübist AT 875 on küsimuste starteriks kõige sagedamini kas juhtum, kus vaene mees leiab oma maa seest kuldse uhmri ja viib selle kuningale, või ka tüli kahe mehe vahel (vaese mehe lehm on sattunud rikka mehe vilja vm.), kellele kohtunik annab vastata rea keerdküsimusi ning üks (rikas) vastab valesti, teine (vaene), keda ta tark tütar on õpetanud, vastab õigesti. Küsimuste hulgas on näiteks järgmised (**V**: osutab väära(de)le, **Õ**: õige(te)le vastus(t)ele; produktiivsust näitavad arvanded on de Vriesilt):

• *Mis on kõige nobedam?* — 56 var.

V: hobune, koer vm. loom; **Õ**: mõte, silmad, päike, tuul vm.

• *Mis on kõige rammusam ~tugevam?* — 78 var.

V: siga, seapekk, meie hobune, mina ise vm.; **Õ**: maa, harvem ka muid: heated, ausus, Jumal, vihm vm.

• *Mis on kõige magusam ~armsam?* — 59 var.

V: mesi, suhkur vm. toidud; naine, tütar v. laps; **Õ**: uni, vahel ka taevarahu, leib, armastus vm.

• *Mis on kõige tugevam?* — 8 var.

V: härg, karu vm. loom; **Õ**: hobune, Jumal, sügis, ilm, maailm.

• *Mis on kõige pehmem?* — 7 var.

V: sulgvoodi; **Õ**: käsi.

• *Mis on kõige heledam ~valgem?* — 12 var.

V: piim, lumi vm.; **Õ**: päike, päev, välk vm.

• *Mis kõlab kõige kaunimalt?* — 10 var.

V: raha vm.; **Õ**: jumalasõna, pikne, kirikukell vm.

Ebatüüpilisemaid küsimusi:

• *Mis on kõige sügavam?* **V**: meri; **Õ**: süda.

• *Mis on kõige kõrgem?* **V**: kirikutorn; **Õ**: taevas, kuu ja tähed.

• *Mis on kõige pikem?* **V**: tee läbi minu põldude; **Õ**: elutee.

• *Mis on kõige kalgim?* **V**: kivi; **Õ**: surm.

• *Mis on kõige armsam?* **V**: tool, hea elu vm.; **Õ**: oma laps, tervis, elu vm.

• *Mis on kõige ilusam?* **Õ**: kevad.

• *Mis on kõige rikkam?* **Õ**: sügis.

B. Seeria mõistukõnelisi vastuseid (eriti küsimustele, mida kodused teevad)

Nii tüübi AT 875 kui ka AT 921 sündmusteahelas võib olla lüli, kus kuningas vm. ülik tuleb vaese mehe hüttil, leiab sealt targa tüdruku või poisi ja hakkab talle esitama küsimusi: *Mis sa teed?*; *Mis isa teeb?*; *Mis ema teeb?*; *Mis vend teeb?*; *Mis õde teeb?* jne., millele too vastab tarkade mõistukõnedega. Põhimotiivid on järgmised:

• *Mis sa ise teed?* — Domineeriv vastus:

Keedan üles-alla käijaid (st. herneid); lisaks hulk juhuslikumaid motiive.

• *Mis isa teeb?* — Vastuste hulgas nt. motiivid:

- 1) *Teeb kahju suuremaks* (st. teeb põllule loomade eest aeda või kraavi, kuid need leiavad uue tee);
- 2) *Teeb piskust paljut* (st. külvab või kalastab);
- 3) *Teeb heast paremat ~heale paremat ette* (st. rukkipoollule aeda ette); sama sõnastuse ja tähendusega motiiv esineb Wiedemannil ka eesti vanasõnatekstis: *Kui teed hea maha, pane parem ümber* (EV 1106); sõnapaar *hea — parem* on eesti folklooris levinud üldisemaltki;
- 4) *Maksab võlga ette* (st. raiub järgmiseks aastaks põletuspuid);
- 5) *Läks jalutu hobusega* (st. lootsikuga *sõitma*; ainult eesti variantides.
 - *Mis ema teeb?* — Vastuste hulgas nt. motiivid:
 - 1) *Teeb teisele, mida see endale ise teha ei saa* (st. riietab surnut ~suleb surnul silmi vmt.);
 - 2) *Näitab kellelegi ilmavalgust* (st. sünnitab);
 - 3) *Küpsatab ärasöödud leiba* (st. leiba leivavõla maksmiseks);
 - 4) *Keerutab ~Talutab halli* (st. jahvatab käsikivil); ainult soome variantides;
 - 5) *Teeb heast paremat ~Paneb heale paremat peale* (st. teeb koorest võid ~paneb pekile võid peale); ainult eesti variantides.
 - *Mis vend teeb?* — Vastuste hulgas nt. motiivid:
 - 1) *Läks jahile; need loomad, mis kätte saab, jätab maha, need, mida ei saa, toob koju* (st. tapab täiu või kirpe); ka eraldi mõistatusena, nt. algusega *Kütt läks metsa jahile...*;
 - 2) *Käib edasi-tagasi* (st. künnab või äestab);
 - 3) *Istub maa ja taeva vahel* (st. puu otsas);
 - 4) *Naerab endist vaeva* (st. lõikab saaki või joob viljast tehtud viina); ainult soome variantides;
 - 5) *Käib pikka teed* (st. on soldatiks või künnab); ainult eesti variantides;
 - 6) *Sõidab siku seljas ja sööb seda, mis väriseb* (st. sööb pingil kiislit).
 - *Mis õde teeb?* — Vastuste hulgas nt. motiivid:
 - 1) *Nutab mullust naeru* (st. hoiab last); vrd. sama motiiv eesti vanasõnas *Muldse naeru järele tuleb nutt* (EV 6886; 1 tekst Thor Hellelt);
 - 2) *Näitab tuulele taguotsa* (st. lõikab vilja või laotab sõnnikut); valdavalt ainult eesti variantides.

Juttude AT 920 ja 921 eesti variantides on sagedased veel kaks järgmist mõistukõnelist vastust:

 - *Kui nad tulevad, siis nad ei tule ja kui nad ei tule, siis nad tulevad* (vastus küsimusele hernekülvi kohta: kui linnud tulevad, siis herved ei tule, ja vastupidi);
 - *Lasen vana maha, panen uut peale ja taplen võõra väega* (st. õiendan “suurt häda”, ühtlasi söön ja otsin kirpe).

C. Välistuvate tingimustega jm. absurdseid ülesandeid

Kuningas käsib targal tüdrukul või poisil tulla enda juurde, täites kaht välistuvat tingimust. Nende ülesannete paiknemise põhikohad on de Vriesi järgi tüübid AT 875 ja 921, vähem 920; iga ülesande juures on toodud ka arvandmed ta produktiivsuse kohta iga asjaomase tüübi kontekstis.

- *Tulla ei riides ega alasti* (Põhilahendus: tuleb võrguga kaetult; muid: väga õhukesest materjalist riides; omaenda juustesse mähituna; osalt riides, osalt paljana).
AT 875 — 138 var.; AT 921 — 119 var.; AT 920 — 18 var.
Kalavõrku mässituse motiiviga ja selle ülesandega on geneetiliselt seotud arvatavasti ka eesti vanasõnalised vormelid *Kus silm, seal külm, kus sõlm, seal soe* (EV 10492) ja *Vilk vihmavari, tomp tuulevari* (EV 14200).
- *Tulla ei ratsa ~hobusega ega jala* (Põhilahendus: mitte-sõidulooma (siku ~sea ~...) seljas; muid: loom jalge vahel, kuid omil jalul käies; üks jalg looma seljas, teine maas; looma sappa riputatult või looma poolt veetaval kelgul; kepihobusel).
AT 875 — 131 var.; AT 921 — 132 var.; AT 920 — 3 var.
- *Tulla ei teed ega teeveert mööda* (Lahendus: teerööbast või kraavi mööda).
AT 875 — 42 var.; AT 921 — 116 var.; AT 920 — 11 var.
- *Jääda seisma ei toas ega õues* (Lahendus: jääb lävele seisma, siku vm. looma esijalad toas, tagajalad väljas).
AT 875 — 10 var.; AT 921 — 152 var.; AT 920 — 11 var.
- *Tulla ei kängitult ega paljajalu* (Lahendusi: üks jalg kängitud, teine paljas; midagi ebatavalist, nt. hari, sõel vm. jalgade otsas).
AT 875 — 11 var.; AT 921 — 17 var.; AT 920 — 1 var.
- *Tulla ei päeval ega öösi* (Lahendusi: hämarikus, loojanguhetkel, keskööl vm.).
AT 875 — 47 var.; AT 921 — 39 var.; AT 920 — 3 var.
- *Tulla kingitusega ja ilma* (Lahendusi: kingiks lind, jännes vm. loom, kes minema lendab või jookseb).

AT 875 — 46 var.; AT 921 — 10 var.; AT 920 — 5 var.

Tulla ei söönuna ega näljasena (Lahendusi: tuleb kõrti ~kiislit ~vähki ~... söönuna, või roheline leht suus, või leivatükk keele all vm.).

AT 875 — 15 var.; AT 921 — 12 var.; AT 920 — 4 var.

• *Tulla pestult ja pesematuna* (Lahendusi: peseb pool nägu või ainult kaela vmt.).

Kõikekokku ainult 7 var.

• Peale selle sarja kohtame tüüpides AT 875 ja 920 täitmatuid ülesandeid ja kontraülesandeid, mis polegi mõeldud täitmiseks, vaid kellelegi didaktiliste õppetundide andmiseks. Need ülesanded baseeruvad paljude rahvaste paljudes folkloorides kohatavalt absurdimotiividel: *kududa kangas kahest lõngast ~villadest siidisärk vmt.; lüpsta härگا; panna härگ vasikat tooma; liivast kõis keerata; keenud munadest tibud välja haududa* jm. (Vrd. ka zooabsurdidega opereerimise võtteid paröömikas, mida olen refereerinud kirjutises “*Härjamari, vähirasv*” (“Keel ja Kirjandus” 1992, nr. 11)).

D. Jutule AT 922 tüüpilisi küsimusi

Tüübile AT 922 on iseloomulik, et see, kes peaks vastama (ja kelleks küsija ka vastajat peab), ja see, kes vastab tegelikult, ei ole sama. Küsija on “ülikõrge” ülik, arvatav vastaja “keskkõrge” ülik (tavaliselt abt vm. vaimulik), tegelik vastaja madal mees (tavaliselt mölder, karjus, kokk, kõster vm.). Nimetame AT 922-le spetsiifilisemad küsimused ja vastused ning nende produktiivsuseandmed Andersoni monograafia järgi (järgnevaid, nagu eelmisteski sarjades toodud küsimusi võib kohata ka muus mõistatusjuttudes):

• *Kui kõrge on taevas? ~Kui pikk on maa ja taeva vahe?* — 136 var.:

1) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, mõõda üle — 15 var.

2) Nii pikk, kui lõng kerask, mille kaasa tõin: kui ei usu... — 13 var.

3) Ühe päeva tee (st. aeg, mis kulus Kristusel taevasse jõudmiseks) — 19 var.

4) Ühe päeva tee (sest ööbida pole vahepeal kuskil) — 10 var.

5) Üks silmapilk — 9 var.

6) Nii pikk kui taeva ja maa vahegi — 8 var.

7) Mitte väga: kui müristab, on kuulda — 21 var.

8) Üks vasikasaba, kui see küllalt pikk on — 8 var.

9) Jalapikkus (viitega piiblikohale Js 66,1) — 14 var.

• *Kui sügav on meri?* — 75 var.:

1) Üks kivivise — (domineeriv vastus) 66 var.

2) [Õeldakse juhuslik arv] ~nagu kõrgeima mäe kõrgus: kui ei usu... — 2 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

• *Kui palju vett on meres?* — 32 var.:

1) Peata enne merre voolavad jõed, siis mõõdan üle — 15 var.

2) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, mõõda üle — 3 var.

3) Üks toober ~tünn vmt., kui see küllalt suur on — 10 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

• *Kui sügav on maakera?* — 24 var.:

1) On sügav: mu vanaisa (vm.) läks aastate eest sinna ja pole veel tagasi — 18 var.

2) Mu isa läks viie aasta eest mõõtma: kui naaseb, siis saame teada — 4 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

• *Kui raske on maakera?* — 4 var.:

Eemalda enne maa pealt kõik kivid, siis saan vastata.

• *Kui lai on maailm?* — 116 var.:

1) [Enamik vastuseid viitab mingil viisil päikesele, nt.]: Ühe päeva teekond ~24 tundi, kui päikesel istud ~Küsi päikeselt, ta käib iga päev vm.

2) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, mõõda üle — 1 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

• *Kus on maailma keskpunkt ~naba?* — 115 var.:

[Enamik vastuseid väidab:] Siinsamas (kui ei usu, mõõda üle) ~sest maakera on ümmargune ~sest taevavõlv on kõikjalt ühtlane vm.

• *Mitu tähte on taevas?* — 98 var.:

1) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, loe üle — 48 var.

2) Samapalju kui liivateri: kui ei usu, loe üle — 4 var.

3) Samapalju kui peas ~hobusel ~... karvu: kui ei usu... — 24 var.

- 4) Samapalju kui sel paberil punkte: kui ei usu... — 12 var.
 5) Samapalju kui ses kotis kruupe ~naelas moonides teri — 2 var.
 jm. juhuslikke vastuseid.

- *Kui raske on kuu?* — 25 var.:

- 1) 1 nael, sest tal on 4 veerandit — 21 var.
- 2) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, kaalu üle — 7 var.
- 3) Täiskuul on täiskaal, poolkuul pool jne. — 2 var.

- *Mitu lehte on puus?* — 6 var.:

- 1) Samapalju kui varsi — 5 var.
- 2) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, loe üle — 1 var.

- *Palju kaalub põletatud puude suits?* — 7 var.:

- 1) Kaaluda enne puud, pärast söed ja tuhk, ning leida kaalude vahe — 5 var.
- 2) [Õeldakse juhuslik arv]: kui ei usu, kaalu üle — 2 var.

- *Mis on väärt kuldne ader ~minu kuldne troon ~kuldne kroon ~habe?* — 26 var.:

On maikuu vihma väärt (jm. vihmale viitavaid motiive).

Esineb ka tüüpides AT 875, 981*, 920 jm.; samuti vrd. kevadise vihma hinnanguid mitmete rahvaste, sh. eesti vanasõnades, nagu *Enne jaani vihm om enam väärt kui kuninga kroon* (EV 2321); *Kevadine vihm on kullast kallim* (EV 3677); *Esimese mai lumi kaalub Riia linna kulla üles* (EV 6070); *Enne-jaanipäevane vihm on änäm väärt kui Riia linn* (EV 14044); *Üks hoog jaaniba-aegset vihma maksab rohkem kui Lehola poolt nurk* (EV 14063).

- *Mis mina väärt olen?* — 248 var.:

- 1) 29 hõbetükki (sest Kristuse eest anti 30) — 220 var.
- 2) pühapilt (Jumal) maksab 5 kopikat, seega 4½ kopikat — 21 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

- *Mida teeb Jumal?* — 12 var.:

- 1) Alandab kõrgeid ja ülendab alandlikke — 1 var.
- 2) Tasub headele ja karistab süüdlasi — 1 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

- *Kui palju maad on õnnest õnnetuseni?* — 27 var.:

Üks öö: eile olin karjus, täna abt — 21 var.

jm. juhuslikke vastuseid, mis tihti viitavad vastaja muutunud seisusele.

- *Mida ma mõtlen?* — 303 var.:

- 1) Sa mõtled, et ma olen..., kuid tegelikult olen... — 276 var.
- 2) Sa mõtled, et too ja too ei andnud sulle ühtki rumalat vastust; tegelikult olen keegi teine — 4 var.

jm. juhuslikke vastuseid.

See on ühtlasi AT 922 kõige läbivam (ja süžee lõppu puänteeriv) küsimus.

Näeme vastustes mitmeid selgeid stereotüüpe. Üks neist on juhuslikke arve pakkuvad vastused lõpuga ...*kui ei usu, mõõda ~loe ~kaalu üle*, teine opereerimine Kristuse elulooseikadega. Viimast esindavad ka mõned spetsiifilised motiivid lõunaeesti materjalis:

- *Kunas ol'l leib isunu?* (Kristus, kui ta lesknaiselt leiba küsis);
- *Kunas ol'l tü väsinü?* (Kristus Kolgatale minnes);
- *Kunas ol'l vesi janunu?* (Kristus ristil).

(Kasutust leiavad niisiis Kristuse poeetilised sünonüümid *leib, tee ja vesi*.)

E. Jututüübis AT 927 esinevaid motiive

Selle jutu eesti variantide süžeealine kondikava on umbes järgmine. Isa on näljasurma mõistetud ja tütar, kel on imik, külastab teda ja ühtlasi imetab ning päästab ta niiviisi surmast. Vang vabaneb, kui kohtunik ei suuda lahendada talle antud mõistatusi. Neis mõistatuses kirjeldab tütar jutu enda süžeeks olevaid sündmusi, teel vanglasse nähtud vmt. ja põhimotiive on eesti versioonides kaks:

- *Kivi õue toodi, süda sisse loodi; kelle tütar ma olin, selle emaks ma sain ja see, keda ma imetasin, oli minu ema mees;*
- *Seitse keelt, üks pea* (Linnupesa hobuse pealuus, st. teel nähtud asi).

2.5.3. Piirjuhte keerdküsimuste ja anekdootide vahel

Permjakovi paröömiate liigitelu käsitledes mainisime, et piir ütluste ning mono- ja dialoogiliste naljandite jt. mininarratiivide vahel on hajus. Piir keerdküsimuste ja anekdootide vahel on samuti hajus. Eesti uuemas aines esindavad seda kokkupuuteala eriti markantselt nn. **Armeenia raadio** seeriasse kuuluvad üksused. Neid loetakse üldiselt anekdootideks ning tegelikult ongi nad pigem narratiivid, sest kuulajalt ei oodata küsimuse äravastamist (kuid seda ei oodata ka uuemate keerdküsimuste korral üldiseltki). Muutused, mille kaudu ühest žanrist teise jõutakse, on väga lihtsat tehnilist järku: ühel juhul jutustaja refereerib justkui Armeenia raadiolt küsitut ning tolle vastuseid (ja üksus on pigem jutt), teisel juhul küsib ja vastab kõneleja justkui enda poolt (ja üksus on pigem keerdküsimus). Mõned näited keerdküsimuste vormis:

- *Mis vahe on tavalistel ja väikekorterites kasutatavatel ööpottidel? — Ainult see, et väikekorterite omadel on sang sissepoole.*
- *Mida teha, kui tiiger läks ämma kallale? — Kui ise läks, siis vaadaku ise, kuidas välja rabeleb.*
- *Mis juhtub, kui partei jõuab Sahara kõrbesse? — Kaks nädalat ei juhtu midagi, siis saab liiv otsa.*
- *Kas kommunismi ajal esineb vargusi? — Ei, sest pole midagi varastada.*
- *Kas beebit võib pesukausis pesta? — Võib, kuid pole soovitatav välja väänata.*
- *Kas võib palja pepuga siili peale istuda? — Võib kolmel erijuhul: 1) kui siil on põetud; 2) kui pepu on teise oma ja 3) kui Kodumaa käsib.*

Armeenia raadio naljad olid suurelt jaolt 1960.–1980. aastate folkloor ja levisid vohavalt kogu omaaegse Nõukogude Liidu alal, sh. meil, ning vene laenude osakaal selles aines oli tohutu. Kuid peagi oli Armeenia raadio mall Eestiski väga populaarne ning sellesse võidi valada ka muud algupära või kohaliku tekkega üksusi. (Armeenia raadiolt oli küsitud ka näiteks seda, millest tekkis Kuuba kriis (1962. a. sügisel), ja Armeenia raadio vastas, et nad täpselt ei tea, kuid arvavad, et see kutsuti kunstlikult esile selleks, et tõmmata eemale tähelepanu Endla tänava viadukti mittevalmimiselt.) See aine on meil esialgu arhiiviliselt üsna korraldamata ja uurimata, osalt ka seetõttu, et Armeenia raadio naljad olid, nagu hästi teada, valdavalt poliitilised ja nende kogumist paremal juhul taluti, nende uurimine ja materjali enda või uurimuste avaldamine oli aga kuni 1990. aastateni välistatud ja praeguseks on nad mõne aastaga kaotanud vähimagi aktuaalsuse.

Ka nn. **peamurdmisülesannete** hulgas on selliseid, kus pole tegu lühiküsimusega, vaid tekstis tuuakse pikk, igas mõttes jutu tunnustega kirjeldus või sündmustik, mis lõpeb aga küsimusega. Narratiivideks kipuvad nt. nood paljudes eri variantides ringlevad ülesanded busside, rongide ja laevade kohta, kus kuulajal aetakse pea kirjuks suure hulga tarbetu infoga, õigeaks vastamiseks vajalik info aga tuuakse nagu muuseas, harilikult kohe teksti alguses, või ei anta seda hoopis:

- On näiteks pikk jada bussipeatusi: igas läks maha niipalju ja tuli peale naapalju reisijaid — kuulaja püüab meeletult kiiresti arvutada, kuid küsitakse hoopis, mitu **peatust** oli.
- Kirjeldatakse pikalt purjeka või mootorlaeva meeskonda, antakse selle liikmete, ka marsruudi jm. kohta palju tarbetuid detaile — ning küsitakse: kui vana oli kütja? Kuulaja on selleks ajaks tõenäoliselt unustanud, et laev ei olnud aurik.

Toome lõpetuseks veel paar näidet lifti kohta:

- *Liliputi sõber elab 9. korrusel. Liliput külastab sageli sõpra, kuid alati sõidab liftiga 5. korrusele ja läheb seejärel jalgsi trepist edasi. Miks nii?*

Nn. inimsõbralikes ühiskondades, kus liftinupud on pandud ka lastele või ratastoolis istujatele kättesaadavale kõrgusele, oleks selle mõistatuse lahendamine ilmselt võimatu.

- *Kaks joodikut. Üks ütleb: “Issand, kui pikk trepp!” Teine: “Ja nii jube külmad käsipuud!” Esimene: “Aga näed, lift tuleb ka kohe!” Kus nad olid?*

Seda juttu võiks vabalt rääkida ka tavalise anekdoodina, öeldes kohe ära, et joodikud olid raudteel käpuli. Edasine kasutab ikkagi tavalist kolmarvu: 1. sõlmes on n-ö. eelpuänt, esimene infopais ja assotsiatsioon, millega dialoog viiakse reaalsusest joodiku maailmapilti; 2. sõlmes see rutiin jätkub, nagu folkloorses jutus tavaline; 3. sõlmes on puänt (“*Lift tuleb!*”).

2.6. DIDAKTILISED MONOLOOGID

Nagu mitmete muude rahvaste, nii ka eesti folklooris leidub žanrikene, mis kannab nimetust **loodushäälendid** (vrd. sks. *Naturlaut*). Need on vormelid, milles imiteeritakse loomade, lindude, esemete vm. tekitatud helisid, kusjuures vormelile antakse ühtlasi mingi semantiline mõtestus. (Need mõtestused ei ole enamasti kuigi süütud ega vagad, vaid kätkevad sotsiaalset vm. pilget. Mäletan, et kadunud Erna Normann väljendas siiraimat vaimustust iga kord, kui talle meenus, kui kaunikõlaliselt ja teravmeelselt oli pandud häälitsema rootsi talu perekell või lokulaud: *Blå välling, syr sill!*, st. ‘Sinine piimasupp, hapu heeringas!’.)

Eesti loodushäälendite hulgas on eriti produktiivsed linnulaulujäljendused (nagu hästituntud pääsukeselaul algusega *Midli-madli, kudli-kadli...* või ööbikulaul lõpuga *...tüdruk, tüdruk, laisk, laisk, too piits, too piits!*). Hea ülevaate eesti linnulaulujäljendustest annab **Eduard Laugaste (Treu)** uurimus “*Die estnischen Vogelstimmendeutungen*” (FFC 97, Helsinki, 1931).

Loodushäälendid võivad olla arendatud ka mõnevõrra keerukamateks kompositsioonistruktuurideks.

- Näiteks võidakse vastandada ühe ja sama objekti häälitused eri olukordades. Vene kiriku kell lööb kevadel kurbliku häälega: *Nälllllg!... Völllllg!... Nälllllg!... Völllllg!...* Sügisel on saagid koristatud ja tonaalsus palju mažoorsem: *Ai plinna-plänna viirukid, ai poslamasla piirukid!*

- Veski käimamineku helisid ning tempo- ja rütmimuutusi imiteerib 3-osaline gradatsioon, kus iga järgmine osa on eelmisest lühem: 1) *;;Ei tää, mis teeks, kas lääks või jääks;;* 2) *;;Tõtta, mölder, võta matti!;;* 3) *;;Vaka pealt matt!;;*

Loodushäälend võib olla ka dialoogiline. Selliseid loomade, esemete vm. objektide dialooge on nimetatud **looduskõnelusteks**.

- Rikka kukk laulab: “*Rikkal raha küllll!*” Vaese kukk vastu: “*Vaene elab kaaaa!*” Rikka kukk jälle: “*Kerjamise varaaaal!*”

Loodushääleil ja -kõnelustel on žanrilisi kokkupuuteid juttudega, kõigepealt naljanditega.

- Eesti naljandite seas on paariteistkümmet üleskirjutusega esindatud tüüp “Pruut ja peigmees lonkavad” (vt. ka tekstinäiteid **R. Põldmäe** valimikus “*Eesti rahvanaljandid*” I, nr. 394). Pr uut ja/või peigmees ja/või isamees lonkavad või on puujalaga, ning nende jalad (või lonkava inimese kasukas vm.) häälitsevad laulatusel minnes või sealt tulles. Kõige tavalisem peigmehepoolne vormel on: “*Kahetsen kaupa! Kahetsen kaupa!*”, pruudipoolne: “*Mis tehtud, see tehtud! Mis tehtud, see tehtud!*” Laulatuselt tagasi sõites võivad ka vankrirattad kõhklevalt krääksuda: “*Ei teea, mis saai, ei teea, mis saai...*”. Kui mees selle peale vihastab ja hobusele piitsa annab, muudavad rattad meelt ja ütlevad: “*Sai, mis sai! Sai, mis sai!*”

Erijuhu uskumuste, loodushäälendite, juttude ja vanasõnade puutealal moodustavad **didaktilised monoloogid**, kus kõla üldiselt ei imiteerita. Kõik sellised on printsiibis sisse võetud ka EV-sse. Toome näiteks mõned produktiivsemad neist.

- *Sääsk ütles: “Parm pask jaanipäini, mina mees mihklipäini!”* (EV 8411; u. 70 ehtsat üleskirjutust; esindab ühtlasi kokkupuutejuhtu regilauluga). Siin kui ka järgnevais näidetes võib osa variante olla puhtalt vanasõnavormilised — vrd. nt. *Parm pask jaanipäevani, sääsk mees mihklipäevani*.

- Üsna rohkesti on koduloomade ütlusi, milles nad annavad näpunäiteid selle kohta, mis ajal neid võib kevadel juba välja lasta, aga ka, kuidas neid toita ja hooldada, mida nad taluvad hästi, mida halvasti jmt.:

Siga ütles maarjapäeval: “Lähem aia-hange vahele, aga tahan kaks vakka kaeru ligi saada” (EV 6241; u. 45 var.);

Hobune ütelnud, et kui tema naha sugune lapp maad lume alt väljas on, siis tema ära ei sure, ja kui tema kõrva suguse tüki leiba ka saab, siis tema koormat ka maha ei jäta (EV 1342; u. 15 var.; ütlejaks võib olla ka lammas);

Härg ütles peremehele: “Pea mind seitse nädalat emapiimas ja lase mind viis aastat ula jooksta, siis pane mind raudäge ette!” (EV 1837; 1 var. Saaremaalt);

Hobene ütelnud: “Paremb om sõatiid sõita kui sajatiid” (EV 1322; 8 var.);

Hobene kõnelnud vanast: “Suurem rist on mul ratsa sõitmine; ennem ma vian viis miist, ennem kui kaks kannan” (EV 1317; 9 var.);

Lammas ütlen niidu aegas: “Sigigu silmapesija, kadugu tutilõikaja” (EV 10410; 5 var.).

- Vaskussi monoloogide seeria, mis põhineb samasisulistel uskumustel ja omab paralleele muistendites:

Vaskuss oli pidan ütleva, et kui tal silmad oleks, siis ta paneks ühe ööga üheksa pere ukсед kinni (EV 13883; u. 40 var.);

Vaskuss rääkin ükskord: oleks temal silmad pääs olema, siis kerigukellad lööksid ega pääv (EV 13884; u. 25 var.);

Vaskuss ütelnud: “Kui minul silmad oleksid, ma hukkaks ühe ööga üheksa perekonda rahvast ära” (EV 13885; 6 var.).

EV-s leiduv materjal laseb arvata, et vaskussi-ütluste levikudominant Eestis on põhja- ja läänerannikul ning saartel.

- On mõned kala monoloogid, kus ta õpetab, mida temast süüa ja mida järele jätta (ka neil on vasteid muistendites):

Kala ütelnud: “Jumal hoidku mind üleliia vaese või rikka kätte sattumast: rikas nülib naha seljast, vaene sööb silmad peast” (EV 3055; 22 var.);

Kala nina ja saba ei sööda mitte, sellepärast et kala ennemuiste olla öölnud: “Jäta mu tatine nina ja sitane saba ikka söömata!” (EV 3044; 2 var.).

- Tüüp EV 8170; u. 20 var. — siin räägib paastukuu küünlakuule (või on ütlejaks vastlapäev, või külm), mis vägitükke ta teeks, kui tal teine silm vett ei jookseks: ta võtaks 1) *hobuse vatsa varsa ~lehma vatsa vasika ~sea põue põrsakese*; 2) *koera küüned künnisele*; 3) *naise käed leivaastja*; 4) *mehe kuse looka*; 5) *põnnpead põrandale*.

- Mitmeid arvamusi avaldavad täi ja kirp selle kohta, millised tõrjevahendid ja/või püüdjad neile ohutud on, millised aga ohtlikud:

Täi ütelnud: “Kurika all kuulan, pajas paisun, aga saanaleil on hinge võtja” (EV 12350; u. 20 var.);

Täi olla enne ütelnud: “Kui seasõda, siis ma tüki tüvve, kui raudsõda, siis ma lase latva” (EV 12348; 5 var.; seasõda tähendab täiotsimist seaharjastest harjaga, raudsõda vastavalt noaküljega).

Vt. ka VSR, rühm 162.

- Küllalt palju õpetusi annab leib (ja ka leivaahi) selle kohta, kuidas leiba teha ja kohelda; neilgi on sageli uskumuslik taust:

Leib oli muiste ahju pannes ütlenud: “Kui mind ilma ristimata (st. kastmata) ahju pannakse, siis on mool pala; ristige mind ikka äe!” (EV 5699; 13 var.);

Leib ütelnud: “See on patt, kui teravaks ihutud noaga esmalt mind lõigatakse; ikka peab enne noaga puud lõikama, siis alles mind” (EV 5706; 1 var. Viljandist);

Ahi olevat vanast ütelnud: “Kui leivad välja võtad, siis viska tükk puid minu suu jahutuseks!” (EV 165; 2 var.).

Vt. ka VSR, rühm 188.

- On veel väike seeria ütlist, kus karu annab hinnanguid erinevaile marjadele; pihlamarjad talle üldiselt meeldivad:

Karu ütelnud: “Mussik, muasik sitt mamm, pihlik mehe mamm” (EV 3307; 2 var. Põhja-Tartumaalt).

Vt. ka VSR, rühm 4.

- Paljud muudki asjad võivad õpetusi anda:

viljad õpetavad, kuidas neid külvata või istutada, hooldada, harida — vt. VSR, rühmad 57, 64–68;

tuli õpetab, kuidas teda kohelda — vt. VSR, rühmad 140–141;

hunt räägib, milline ilm on talle soodus ja milline ohtlik ning keda ta kardab, keda aga mitte — vt. VSR, rühm 4;

rändlinnud räägivad oma saabumisest — vt. VSR, rühm 19. Jne.

2.7. KALENDARSED VANASÕNAD

Kalendaarse info säilitamiseks ja esitamiseks on mitmeid tüüpilisi elementaarstruktuure, mis meenutavad üldjoontes vanasõnade kommunikatiivseid struktuuritüüpe (vt. neist lähemalt SFL III, ptk. 1.2). Põhitüüpe näib olevat kaks:

1. Spontaansete, enamasti looduslike protsesside ja juhtumitega seotud asertoorilised (indikatiivsed) struktuurid:

- 1) väitestruktuurid ‘Päeval ~Ajal t toimub ~juhtub P ’:

Kalad koevad jaanipäeva ajal;

Jaanipäeval läheb käole odraokas kurku;

- 2) endestruktuurid ‘Kui päeval ~ajal t_1 toimub ~nähtub ~... P , siis (tavaliselt hilisemal) ajal t_2 toimub ~... Q ’:

Kui enne jaanipäeva saab maasikaid, siis enne jaagupipäeva uudseleiba;

Jaanipäeva vihm on pähklitele kahjulik.

2. Inimese tahtlike tegevustega (tihti maagiaga) seotud deontilised (normatiivsed, preskriptiivsed) struktuurid, millega liitub tihti aksioloogiliselt (hinnanguliselt) märgistatud komponente, kus öeldakse, mida

teatud rituaali täitmine annab või mida teatud keelust kinnipidamine väldib või millised pahad asjad juhtuvad, kui käske-keelde ei täideta:

1) normi või ettekirjutuse sedastused 'Päeval ~Ajal *t* tuleb teha ~tehakse / ei tohi teha *P*':

Timutihein tuleb enne jaani teha;

Jaanipäevast peale ei pesta enam meres hobuseid;

2) struktuurid 'Ettekirjutuse täitmise/rikkumise sedastus → sellest tulenev hea/halb', mis võib ees- ja tagaliikme kombinatsioonide järgi jagada "preemiateks" (kombinatsioonid 'täitmisega saavutatav hea / välditav halb / säilitatav hea / kõrvaldatav halb') ja "sanktsioonideks" (kombinatsioonid 'rikkumisega saamata jääv hea / esilekutsutav halb / kaotatav hea / säiliv halb'); järgnevaist näidetest esindavad 3 esimest "preemiaid", 4. "sanktsiooni":

Tuleb jaanituld teha, siis saab hea vili või lina

(saavutatakse hea);

Tuleb jaanituld teha, siis ei tule nõiad karja juurde

(võlditakse halb);

Tuleb jaanituld teha, siis seisab piim puhas ja valge

(säilitatakse hea);

Kui jaanitulele ei lähe, läheb maja põlema

(kutsutakse esile halb).

Osalt kalendaarseid kujutelmi edastavaist tekstidest on poeetiliste tekstide tunnuseid: troopidena mõtestuvaid komponente ja/või eufonisme (nt. alliteratsiooni, rütmi vm.), ja miski ei takista meil selliseid tekste n-ö. üht otsa pidi vanasõnadeks lugemast. Kuid nagu ootuspärane, tekib ka hulganisti juhte, kus on raske otsustada, kas antud kalendaarne tekst on poeetiliselt järku või ei ole. (Me tõime eespool näiteid **mitte**kalendaarsetest tekstidest, kus samuti ei nähtu ei troope ega heakõlataotlust, kuid mis sellest hoolimata käibivad igati normaalsete vanasõnadena.) Ka on võimatu teha selget vahet, milline teade või ütlus on just kalendaarne ja milline mitte: nt. põllundus kui selline toimub tervenisti kalendaarses tsükli ja seega on mistahes põllundusalane tähelepanek mingis mõttes ka kalendaarne. Kuigi siis nende jm. seikade tõttu pole võimalik väga täpselt hinnata kalendaarsete vanasõnade hulka eesti arhiivifondis, ei ole vist väga vale öelda, et meie kalendaarsete vanasõnatüüpide hulk on 900 ringis.

Toome taas mõned näited produktiivsemaist kalendaarsetest üksustest, mida on alust pidada vanasõnadeks.

- Tüüp EV 12287 on arhiivimaterjali hulga poolest kolme kõige "üleskirjutatuma" eesti vanasõna hulgas. Selle tüpoloogilise üksuse määravaks tunnuseks on kujutelm, et kui teatud päeval — tavaliselt tönispäeval (17. I), küünlapäeval (2. II) või seitsmepäeval (10. VII) on nii palju sajuvahet või päikesepaistet, et *mees jõuab hobuse selga hüpata*, siis tuleb kas kuiva ilma või soe suvi või saab heinad ära teha vmt. Siin pole enam tegu kalendaarse teabe suvaliste kirjapanekute, vaid poeetilist järku tekstidega, kus esindub troop: umbmäärast lühikest ajavahemikku väljendatakse teatava metonüümilise perifrasi kaudu, mida teises plaanis kõlbab kutsuda litooteseks.

- Eelmise tüüpi seitsmepäeva-redaktsioonid on tihti kontamineerunud teise produktiivse tüübiga — *Kui seitsmepäeval sajab, siis sajab seitse nädalat* (EV 10281; u. 230 var.), kus nähtub sama tüüpi metonüümilise-perifraasiline troop, mis teises plaanis on hüperbool.

- *Kui küünlapäeva ajal* (2. II) *saab härg räästa alt juua, siis maarjapäeva ajal* (25. III) *ei saa kukki* (EV 5222; u. 185 var.). Siin vastandatakse külma ja sula ilma, tihti lisatakse ka teine, "diagonaalne" kombinatsioon otse tekstis. See üksus on igas mõttes vanasõna: tal on paralleelne implikatiivne struktuur; tas esineb traditsiooniline sõnapaar *härg — kukk*; siin on troopi moodustav semantiline teisendus (täpsemalt, vanasõnades sagedane "visualisatsioon"); siin on veel *gi*-konstruktsioon, mis on paröömikas samuti sagedane ning mille abil on hea viia olukordi piirile ja tekitada liialdusi (siin ongi hüperbool ja litootes kontrasti pandud).

- *Kui paastumaarjapäeva* (25. III) *öösel külmab, külmab veel nelikümmend ööd* (EV 8174; u. 185 var.). Siin on taas metonüümiline troop, mis kasutab nn. suurte arvude seadust, st. ebamäärast pikka ajavahemikku vm. mõõtu tähistav hüperbool luuakse teatavat konkreetset ümmargust arvu nimetades.

- Tüüp EV 6439 (u. 150 var.) kirjeldab ilmastiku arengut ja külmade saabumist sügisel. Siinseil tekstidel on tüüpiline kontraheerunud kalevalavormiline paralleelne alliteratiivne ülesehitus. Rea põhikomponendid on järgmised: *Märt* (10. XI) *määndab*, *Kadri* (25. XI) *kangutab*, *Andres* (30. XI) *harutab*, *Nigul* (6. XII) *needab*, *Siim* (28. X) *teeb silla*, *Toomas* (21. XII) *tore mees sõidab üle*. See tüüp on ühtlasi omalaadset metonüümilist "pühakupersonifikatsiooni" kätkevaist kalendrivanasõnadest produktiivsem. Mitmeis variantides on kompositsioon ja kronoloogia ilmselt vastuollu sattunud: toomapäev on reas ajalisel viimane ja iluloogika järgi on olnud nõutav, et sild tehtanuks **vahetult** enne seda, kui tast üle sõidetakse.

- Vanasõnaks (EV 5235, u. 145 var.) on registreeritud ka aastaringne ajaarvamisvormel, mis on ülesehituselt üsna unikaalne nii kalendaarse kui ka paröömilise materjali taustal ja millel on kaks põhiredaktsiooni:

1) ilmselt vanem vorm, mis algab omamoodi “lugunädalatega”, tavaliselt küünlapäevast, näiteks: *Küünlast seitse sikku* (= sigadesse, “seavõtmesse”, st. maarjapäeva, 25. III), *kaheksa karja* (= karjalaskepäeva, 1. IV), *kümme kündi* (= künnipäeva, 14. IV), vahel veel ka *iiksteist jürgi* (= jüripäeva, 23. IV); loetelu võib jätkuda päevast-päeva ajaarvestusega läbi aasta; lugunädalate osa on selgelt alliteratiivne;

2) ilmselt uuem vorm, mis arvestab nädalaid päevast päeva ja algab tavaliselt kuskilt sügistalvest (kõige sagedamini jõulust või ka mihkli- või mardipäevast) ning läheb tihedama või hõredama intervalliga edasi, enamasti kuni aastaringnult, näiteks: *Jõulust 6 küünlapäeva, küünlast 7 maarjapäeva, maarjast 4 jüripäeva, jürist 9 jaanipäeva, jaanist 14 mihklipäeva* jne.; nädalate arvestus ei ole muidugi päevapealt täpne; tekstides nähtub rütmistumise algmeid ning üldsegi on ka see redaktsioon ikkagi mitte lihtsalt ärasõnastatud info, vaid tekst, vormel.

- *Laurits* (10. VIII) *laotab lehti, Pärtel* (24. VIII) *pöörab päid* (EV 5605; u. 130 var.). Ütlus käib kapsaste valmimise kohta ja kuulub semantilise teisendusviisi poolest samuti “pühakupersonifikatsioonide” hulka.

- Pühakupersonifikatsioonid on kalendrivanasõnades üldse küllalt arvukad: peale kahe senimainitu on arhiivitekstide hulga poolest silmapaistvad veel näiteks:

Jakob viskab raudnaela heinasse (EV 2300; u. 125 var.);

Jaan viskab esimese jahe kivi vette, Jaak teise ja Mihkel kolmanda (EV 2332; u. 115 var.);

Kadri hakkab kusele, aga Andres pistab pulga ette (EV 2868; u. 100 var.);

Jaan võtab püti, Jaagup kaks, Laurits lakub põhja (EV 2336; u. 80 var.);

Küll suvi soeb, Jaan teeb jalad alla (EV 10976; u. 40 var.).

- Peale mainitute on 100 või enama autentse arhiivitekstiga esindatud veel järgmised kalendrivanasõnad:

Kui kägu tuleb vitsa, siis vilja; kui urba, siis ohtu; kui lehte, siis leiba (EV 4915; u. 125 var.);

Tõnisepäevast pidi pool loomatoitu alles olema (EV 12299; u. 125 var.);

Madisepäeval antakse kanade võti kätte (EV 6275; u. 100 var.);

Karu läheb mihklipäeval pessa, küünlapäeval käänab teise külje, maarjapäeval tuleb enne päeva välja (EV 3300; u. 100 var.).

3. TÜPOLOOGIAPROBLEEME FOLKLOORI ENESEKONTROLLI SEADUSE TAUSTAL*

3.1. KAS FOLKLOORI ENESEKONTROLLI SEADUSE TOIMEL ON ŽANRISPETSIIFIKA?

Walter Andersoni kuulsas tüübimonograafias *“Kaiser und Abt”* (FFC 42, Helsinki, 1923), mida nimetasime juba mõistatusjuttude juures, on lk. 397–403 formuleeritud **folkloori enesekontrolli** (või **eneseõiidandamise**, või **stabiiliteedi**) **seadus** (*das Gesetz der Selbstberichtigung*). Anderson märgib, et uurija, kes esmakordselt rahvajuttudega kokku puutub, peab tihti hämmastuma selle üle, et rahvajutud püsivad äärmiselt stabiilseina, vaatamata nende tihti sajanditepikkusele eale ja väga laiale levikule. Üldiselt, ütleb ta, on asja püütud seletada kirjaoskamatute mälu tugevuse ja selgusega. Teisalt on aga teada, et juttude tradeerimisel ikkagi tekib alatasa põhikujust järsult põikuvaid fluktuatsioone, kuid traditsiooni põhivool summutab need peagi. Üks võimalik seletus viimasele oleks see, et rahvajutud pole loomuldas seosetute juhtumite või seikluste jaded, vaid organismid, millel on teatav loogiline ja kunstiline ühtsus. Kuid siis jääb seletamata nt. see, miks sumbuvad ka need põiked, mis seda ühtsust tegelikult ei riku. Omalt poolt pakub Anderson juttude stabiiliteedi kohta seletuse, mille olemus on lühidalt järgmine:

1) iga jutustaja on kuulnud asjaomast juttu ühelt ja samalt eelkäijalt reeglina mitte üksainus kord, vaid enam;
2) ta on kuulnud juttu reeglina mitte üheltainsalt, vaid tervelt realt erinevilt jutustajailt (ja nimelt erinevais versioonides).

Seeläbi lülitatakse traditsioonist välja juhuslikud fluktuatsioonid, mis jutu põhikujust väga järsult põikuvad, ning jutt ei muutu tundmatuseni isegi ajalisel pika ja geograafilisel laia leviku korral. Juba kuulajaskond võib jutustajat parandada, kui ta harjumuspärasest redaktsioonist kõrvale kaldub. Rahvajutustaja, kes teab juttu mitmeid erinevaid redaktsioone, teeb juhuslikke põikeid välja sõeludes õieti sedasama tööd, mis uurija oma märksa suurema materjali põhjal: ta rekonstrueerib antud jutu algkuju.

Hiljem, nii Tartu-perioodil kui ka juba Kielis elades on Anderson mitmel korral püüdnud stabiiliteediseaduse kehtivust kontrollida spetsiaalselt korraldatud eksperimentide teel — vt. nt. *“Ein volkskundliches Experiment”* (FFC 141, Helsinki, 1951) ja *“Eine neue Arbeit zur experimentellen Volkskunde”* (FFC 168, Helsinki, 1956).

Andersonil on stabiiliteediseadus formuleeritud nimelt juttude põhjal ja kontrollitud nimelt juttude peal. Nii 1923. kui 1951. a. töös on tehtud küll kerge märkus selle kohta, et stabiiliteediseadus peaks kehtima mitte ainult juttudes, vaid folklooris tervikuna. See on igati usutav, kuid seni pole keegi püüdnud kirjeldada folkloorse tagasiside mehhanisme mingis üldisemas (süsteemiteoreetilistes vm.) kategooriates. (On tõenäoline, et kui stabiiliteediseadus oleks formuleeritud tänapäeval või igatahes pärast küberneetika teket, oleks ta saanud **folkloorse tagasiside seaduse** nime, sest olemuselt on ta nimelt see.)

Ja muidugi ei ole siis ka võimalik rääkida sellest, milline just on stabiiliteediseaduse toime spetsiifika eri folkloorižanrides. Intuitsiooni põhjal võiks uskuda, et sedalaadi erinevusi tõepoolest leidub. Näiteks kui vanemat puändita naljandit võidi ilmselt kuulata korduvalt ja nauding sõltus sellest, kui meisterlikult teda jutustati, siis kaasaegne puänteeritud anekdoot teeb oma töö ära esimesel kuulmisel ja edaspidi kutsub reeglina esile hoopis psüühilise tõrjereaktsiooni — kas on siis usutav, et juttu ennast tegelikult ei kuulata, kuid oma teadmisi selle jutu kohta ometi korrigeeritakse? (On ju tavaline, et anekdooti, mida juuresolijad juba teavad, ei hakata rääkimagi.)

Juba varem toodud näidetest selgus, et

- 1) eesti vanasõna või mõistatus võib olla runovormiline või lõppriimiline kaksikvärss;
- 2) eesti vanasõna, kõnekäänd või mõistatus võib olla ka lühike sümmeetrilise struktuuriga, nt. 2×2-sõnaline “vormel”;
- 3) eesti vanasõna või mõistatus võib olla ka mingi selgema kõlakujunduseta ja rütmilise või süntaktilise korrapärase lause.

* Suur osa selles peatükis toodavast materjalist on ilmunud Mall Hiiemäe ja minu kirjutises *“On stability and variation on type and genre level”* prof. Lauri Honko 60. juubelile pühendatud kogumikus *“Folklore Processed”* (Studia Fennica I. Toim. Reimund Kvideland. Helsinki, 1992, lk. 127–140).

Seega on põhjust arvata, et ühed lühiüksused talletuvad mällu eelkõige kujundisemantikast lähtuvate assotsiatsioonidena, teised eelkõige mingite eufooniliste “ornamentidena”, kolmandad eelkõige teatavate loogilis-süntaktiliste stereotüüpidega. Vastavalt peaks olema tunduvalt erinev ka nende edaspidine käekäik folkloorses teadvuses ja väljundites.

3.2. ÜTLUSTE ERISTAATUS FOLKLOORIS

Oli juttu sellestki, et vanasõnad ja kõnekäänud käibivad retooriliste vahenditena inimeste igapäevases kõnes. Nende staatus folkloori üldfoonil meenutab seega bakterite vm. mikroorganismide staatust loomariigis: nad on väikesed, teistest lihtsama struktuuriga; nad paljunevad teistest kiiremini, kuid ka hukuvad massiliselt; kummatigi on neid mingis ajalõigus rohkem elus kui suuremaid isendeid. Teisiti öeldes,

1) “prooviaforismi” või fraseoloogilist improvisatsiooni on ilmselt hõlpsam teha kui uut laulu või juttu; tohutu hulk selliseid improvisatsioone hävib traditsiooni jõudmata, kuid mingis sünkroonilises löikes on mingis sootsiumis ikkagi käibel palju rohkem vanasõna- ja kõnekäänutüüpe kui laulu- või jututüüpe;

2) retooriline folkloor on muust folkloorist ilmselt produktiivsem mitte ainult loome, vaid ka käibe intensiivsuse mõttes, st. kasutamissageduse (aktualisatsioonide hulga) poolest, sest inimesed vestlevad märksa sagedamini kui laulavad või jutustavad.

(Selles mõttes paistavad vanasõnad ja kõnekäänud välja mitte ainult “pika folkloori” seast, vaid erinevad ka mõistatustest — vt. lähemalt järgnevas, ptk. 4.1.4.)

Kui vaadata neid arvatavasti tõeseid seiku folkloori enesekontrolli seaduse seisukohalt, kipub tekkima järgmine mõttekäik.

Retoorilised üksused on väga lühikesed ja peaksid seega hästi meelde jääma.

Nende taaskuulmiste ja taastarvitamiste sagedus on hästi suur.

Järelkult võiks olla alust uskuda, et just retoorilistes žanrides on tüpoloogiliste üksuste identiteet stabiliteediseaduse toimele eriti kindlalt kaitstud.

Seda oletust näivad kinnitavat ka kaks domineerivat kujutelmade vanasõnade ja kõnekäändude tüpoloogilise spetsiifika kohta:

1. Vanasõnad ja kõnekäänud on **klišeed**: kord kellegi poolt leiutatud või teisest keelest laenatud, käibivad nad muutumatul kujul justkui ühe ja sama pitsati üha uued ja uued jäljendid. See kujutelm on üks põhiaksoome näiteks G. Permjakovi teooriates, mille mõnede osadega oleme juba tuttavad.

2. Soome koolkonna vaimulaadi järgiv kujutelm, et vanasõnad ja kõnekäänud nagu muudki folkloorsed üksused käibivad **tüüpidega**, mis oma aktualisatsioonides varieeruvad, kuid mitte väga. Traditsioon või žanr meenutab seega maad, mille pinnast kasvavad välja puud, iga puu on küll enam või vähem haraline ja mõned naabritevahelised oksad ulatuvad kokku, kuid eri tüved seisavad siiski selgesti eraldi.

Kujutelmad folkloori, sh. vanasõnade ja kõnekäändude tüpoloogilise olemuse kohta sõltuvad küllap kaunis suuresti ka sellest, mis laadi allikatega üks või teine uurija on töötanud. Kui need on trükiallikad, kus iga tüpoloogiline üksus, mis üldse on esindatud, on esindatud reeglina üheainsa tekstiga, siis kipuvad tekkima klišeeteooriad. Keskmise suurusega arhiiv laseb näha peamiselt tüüpe, st. mõneti hajuvaid, kuid ometi kindlais raames püsivaid tekstisülemeid või -klastreid. Kui arhiivmaterjal on juba piisavalt suur, hakkab selguma, et tüpoloogiline üldpilt, mille vanasõnad ja kõnekäänud moodustavad, on üsna keerukas ja mitmekesine.

3.3. KOHERENTNE JA DIFUUSNE VARIAABLUSPILT

Eesti vanasõnade põgus vaatlus (vt. ka tabelid 1 ja 2) näitab, et lühikesed lihtlauseid, sümmeetrilise 2x2-sõnalise struktuuriga vormelid jt. lühiütlused näivad tõepoolest harrastavat klišeelähedast reprodutseerumist: variaabluspilt koosneb siin tavaliselt klišeelisest dominandist ja väheldasest hajumist selle ümber; vahel on selliseid dominante kaks või mitu, need dominandid on tihti peamiste lokaalredaktsioonide normaalkujud. Statistiliselt pikemate “proosavormilistemate” vanasõnade variaabluses on klišeelised dominandid märksa haruldasemad, sõnastusvariante palju rohkem ja sõnastusvariantide sagedusjaotus lamedam. Kalendaarsetes vanasõnades, kus tekstid võivad olla eriti pikad, on vahel suur haruldus, kui kaks arhiiviteksti **ei ole** sõnastuselt erinevad. Ei jää aga siiski muljet, et selliste tüüpide sõnastuslik hajuvus ohustaks nende tüpoloogilist identiteeti.

Tabel 1

Koherentse varieerumise näiteid eesti vanasõnadest

EV nr.	Sõnastusdominant ~-dominandid	Autentse id tekste	Sõnastus variante	Domina ndi kordu- vus
3174	<i>Kes kannatab, see kaua elab</i>	u. 200	u. 20	u. 175
14836	<i>Üheksa ametit, kümnes nälg</i>	u. 140	u. 20	u. 125
7041	<i>Enne mõtle, siis ütle</i>	u. 120	u. 20	u. 85
7961	<i>Oma silm on kuningas</i>	u. 110	u. 10	u. 100
13278	<i>Kes valetab, see varastab</i>	u. 110	u. 20	u. 80
10918	<i>Suu on südame mõõt</i>	u. 105	u. 10	u. 80
12469	<i>Kuidas töö, nõnda palk</i>	u. 100	u. 20	u. 80
13672	<i>Mida varem, seda parem</i>	u. 95	3	u. 90
14799	<i>Õö ees, surm selja taga</i>	u. 65	u. 10	u. 55
5454	<i>Kelle laps, selle nimi</i>	u. 60	6	u. 55
10111	<i>Salajutt läheb haisema</i>	u. 60	6	u. 50
7986	<i>Oma tuba, oma luba</i>	u. 50	6	u. 45
2936	<i>Kes kahju kardab, see õnne ei leia</i> <i>Kes kahju kardab, see kasu ei saa</i>	u. 195	u. 30	u. 85 u. 55
975	<i>Hea sõna võidab võõra väe</i> <i>Hea sõna sööb võõra väe</i>	u. 150	u. 25	u. 100 u. 20

Tabel 2

Difuusse varieerumise näiteid eesti vanasõnadest

EV nr.	Tüübi tiiteltekst EV-s	Ehtsaid tekste	Sõnastusvariante	Sõnastusvariandi korduvus (max)
12287	<i>Kui tõnisepäeval nii paljugi päikest paistab, et mees näeb hobuse selga hüpata, siis tuleb kena aeg</i>	u. 320	u. 315	2
4132	<i>Kui saad üle koera, siis saad üle saba ka</i>	u. 245	u. 190	5
13525	<i>Ära enne vana kaevu täis aja, kui uus valmis ei ole</i>	u. 195	u. 185	3
1337	<i>Hobune komistab nelja jala peal, siis inime ei eksi sõna peal</i>	u. 120	u. 105	6
1245	<i>Mis hiirtel viga elada, kui kassi kodus pole</i>	u. 105	u. 95	4
7260	<i>Naine jõuab põllega rohkem välja kanda kui mees koormaga sisse vedada</i>	u. 100	u. 100	1
621	<i>Ema pistab rinna suhu, aga ei pista meelt pähe</i>	u. 95	u. 90	4
1654	<i>Kes huntide hulgas on, peab nendega uluma</i>	u. 85	u. 75	10
6827	<i>Mihkclipäeva öösel kasvab kapsas veel villase lõnga katki</i>	u. 75	u. 75	2
4588	<i>Anna kurjale sõrm, siis võtab ta terve käe</i>	u. 70	u. 70	1
3005	<i>Kui kaks kõnelevad, siis pistku kolmas oma nina vöö vahele</i>	u. 65	u. 65	2
3400	<i>Mida enam kassi silitad, seda kõrgemale ta saba tõstab</i>	u. 60	u. 55	4

3.4. TÜPOLOOGILISED SEGUNEMISED (AHELAD, "RÄGASTIKUD")

Teisalt on ilmne ka see tõik, et juba üheainsa rahva paröömilises fondis (seda enam internatsionaalses) leidub arvukalt juhte, kus stabiilsed keeldub töötamast. Kaks tüpoloogilist üksust võivad kontamineeruda "põkkuva" liitumise teel või hübriidvormide vahendusel. Võib tekkida pikemaid tekstiahelaid, aga ka keerukamaid tüpoloogilisi rägastikke, mis hargnevad mitmes eri mõõtmes ja on vahel ülimalt sidusad. Selliste rägastike "vastasservadel" paiknevad tekstid sarnanevad üksteisega üpris vähe, "lähinaabrid" aga üpris suuresti, ning üleminekud võivad olla nii aste-astmelised, et näib olevat mõttetu küsida, kus lõpevad siin "ühe vanasõna variandid" ja algavad "teise vanasõna variandid" või kui mitmeks tüpoloogiliseks üksuseks seda tekstipadrikut üldse tuleks jagada.

- Püüdkem otsustada näiteks, kuimitu "eri vanasõna" on esindatud järgmises tekstisarjas (EV-numbrid on meelega lisamata jäetud):

Mis pole peas, see peab jalgus olema

Kui pole pead, siis peavad olema jalad

Halb pea — head jalad
Kellel sitt pea, sel olgu head jalad
Pea harv — jalg kerge
Kerge pea annab jalgadele tööd
Kui pea ei jaga, siis jagave jalad
Kel pia ei jäga, sel jägavad kääd ja jalad
Kellel pää hästi ei jaga, selle jalad peavad järel aitama
Kel pää ei tööta, sel jalad joosku
Ku pää ei võta, sis võtva jala
Mis pea ei tea, seda teadvad jalad
Hull pää anna ai jalolõ puhkuist
Kel tüütäs pää, tuul jalol veidemb vaiva
Pea pahane unestab — jalad vaesed vastagu
Mis pääs ei ole, seda jalad vastavad
Jalad tasuvad, mis pea võlgu jätab
Pea unustab — jalad tuletavad
Küll jalad mäletavad, ku pää unetab
Mis pea unustab, seda jalad jooksevad
Pää unetab — perse tuletab
Kui rumal pea, peavad jalad tundma
Kui ei õle piad õtsas, anna aga jalgudele valu
Ul' pää — jalal pal'lo vaiva
Loll pea on kere nuhtlus
Loll pää on persel nuhtluseks
Loll piä annab kerele vatti
Rummal pää — pallu vaiva
Ul' pää — pal'lu vaiva
Ullil iks pallo vaiva
Ul'lil palju vaiva, targal palju mõtlemist
Loll pea nuhtleb inimest
Rumal pia vaevab inimest

[Näiteid tüpoloogiliste liidete, põimete ja hargnemiste kohta on toodud ka EV I köite sissejuhatuses, p. 2.2, lk. 62–68. Tüpoloogiapilt, millesse lülitub nt. tuumkujund *vasikaga võidu jooksmas*, võiks olla illustratsioonina üsna muljetekitav.]

Selles, et folkloorsed “palad” (tüübid, tüpoloogilised üksused) ei seisa alati diskreetselt üksteise kõrval, vaid kipuvad liituma, põimuma ja segunema, pole folkloristi jaoks iseenesest midagi uut. Taolisi “orgaanilisi molekule” jm. laadi tüpoloogiasegadikke tuleb ette praktiliselt kõigis žanrides. Laulus või juttudes, kus tekst on pikem ja kätkeb palju enam struktuuritasandeid kui ütlusetekst, võivad ka tüpoloogiapadrikud olla mõnikord iseäranis keerukad — vaadatagu nt. televiisoriskeemi meenutavat graafi **Veera Pino** kirjutises “*Laulurühma “Kubjas ja teomes” tüpoloogilistest suhetest*” (kogumikus “Eesti rahvaluulest”, Tallinn, 1964, lk. 41).

Ei folkloristika üldteoorias ega ka parömioloogias kitsamalt ole seni kindlalt teadmuse faktoritest, mis põhjustavad tüpoloogilist destruktsiooni *resp.* tagavad tüpoloogia diskreetsuse ja tüüpide autonoomia.

Tüpoloogiarägastikud sunnivad eriti teravasti tajuma ka seda, kui intuiitiivsed on tegelikult parömioloogide kujutelmad ütluste tüpoloogia kohta ja kui raske (või pigem: võimatu) oleks anda mingit ühtset algoritmi otsustamiseks, milliste semantiliste, süntaktiliste, eufooniliste jm. tunnuste samasuse korral tuleks tekste lugeda samatüüpseteks ja milliste erinevuste korral eritüüpseteks — konkreetseid situatsioonid, mille kohta uurija peab oma otsustused tegema, on äärmiselt erinevad. Võib öelda koguni, et tüpoloogia ei olegi parömioloogilises teoorias (seni?) eriliseks probleemiks kujunenud — võib-olla taas seetõttu, et maailmas on üsna vähe arhiive vm. ainepanku, mille varal oleks võimalik saada enam-vähem tõelähedast mudelit paröomiote tüpoloogilise käitumise kohta või mis üldse võimaldaksid tüpoloogiaprobleeme sisukamalt tõstatadagi.

Matti Kuusi on kirjutises “*Sananparsiston rakenneanalyysin terminologiaa*” (“Virittäjä” 1963, nr. 4, lk. 340) teinud mitmeid ettepanekuid parömioloogilise mõistestiku korrastamiseks ja muuhulgas püüdnud anda ka *sananparsi*-tüübi formuleeringu. Kuusi järgi **võib ütlusetekste lugeda samatüüpseiks, kui neil on ühine idee (idea) ja tuum (ydin)**, kusjuures idee on “kasutamisuhtsust ja -funktsiooni määrav lähestikune tähendusisus” ja tuum on “keskne kujundielement (*kuvaelementti*), sõnakujund või mõistekompleks”. Seegi

piiritus aga vormistab pigem needsamad intuiitiivsed kujutelmad, mille järgi ütluste tüpoloogilist kokku-
lahkukuuluvust on määratud senigi — st. et **ütlusetüüp on selliste tekstide sülem, millel on ligikaudu
sama tähendus ning piisavalt suuri ühtelangevusi ka leksikas**. Temast on vähe abi konkreetsete
probleemjuhtude üle otsustamisel, liiati ei tee see ega mõni osavam määratlus olematuks tüpoloogilisi
sildumisi, ahelaid ja rägastikke, mille ümber käib meie praegune jutt.

Nägime niisiis,

- 1) et paljud lühiütlused harrastavad klišeelähedast reprodutseerumist, st. nende variaablus koondub mingi
dominantse sõnastusvormi (või -vormide) ümber ja
- 2) et pikemate, mittevormellike, “proosavormiliste” ütluste suur sõnastuslik hajuvus ei tarvitse eriti
õõnestada nende tüpoloogilist identiteeti.

Edasi võib küsida, kas teksti lühidusel ja vormellikkusel (ja ka eufoonikal) ongi ainult ühesuunaline,
variaablust pidurdav ja seega tüpoloogilist stabiliteeti kaitsev toime. Pikem tekst on juba mingis mõttes
“süžee”, st. mõne sõnastuselemendi väljavahetumine vm. muutus jääb n-õ. kohalikuks ega suuda tüübi
identiteeti kahjustada. Lühiütluste seavastu sisaldab vähe leksikaalseid tugipunkte ning juba üheainsagi
sõnastuselemendi asendamine teisega võib tekitada tüübitasandile küündivaid tajumuutusi, nt. vorme, mis
satuvad mõne teise tüübi “tõmbevälja” ja moodustavad tüpoloogilisi hübriide.

Toome mõned näited.

- Eesti arhiivimaterjalis leidub “kliše” *Kuidas töö, nõnda palk* (EV 12469; u. 80 kordust) ning “kliše”
Kuidas küli, nõnda vili (EV 5136; u. 10 kordust), lisaks neile üheainsa Kihelkonna üleskirjutusega esindatud
hübriid *Kuida töö, nenda vili* (EV 12472). Kas viimane on emma-kumma geneetiline järglane?
Tüpoloogiliselt ohtlikus läheduses ringleb veel muidki vorme: *Kuidas töö, nõnda saak* (EV 12468), *Iga töö
kannab oma vilja* (EV 12433) jt. Sisu kandvaid sõnu on igas tekstis vaid kaks, emma-kumma muutumine
tekitab juba tüpoloogiasegadusi.

- Vaatame järgmist tekstiseeriat:

1. Nagu ilma, nii	ehtit,	nagu rõõmu, nii rõivit
2. Nigu ilu, nii	ehte,	nigu rõõm, nii rõiva
3. Kui elu, nii	ehte,	kui rõõmu, nii rõiva
4. Kudas esi, ninda	ehe,	kudas rõõm, ninda rõõvas
5. Nigu esi, nii	asi, [-]	nigu rõõm, nii rõiva
6. Kuidas isi, nõnda	asi	
7. Kuda ise, nõnda	hilbud	
8. Kuda mies, nõnna	hilbud	
9. Kuda mees, nõnda	mekud	
10. Kuidas mees, nõnda	vammus	
11. Kuida mees, nõnda	müts	
12. Kuida mies, ninda	regi	
13. Määne Jaan, sääne	saan	

Kui kujutleda traditsioonilises vaimus folkloorset protsessi kui folklooriteoste taasesitamist ja edasikandmist,
siis mis on selles tekstiseerias see “teos” — kas iga üksiktekst eraldi? või mõni osa seeriast? või seeria
tervenisti? Või teisest suunast lähenedes: milliseid tekste siin seerias tohib lugeda üksteise suhtes
variantideks ja milliseid mitte?

Folkloristlik “soome meetodi vaimus” tüpoloogia seob tüübi identiteedi konkreetse sisulise (süžeealise,
leksikaalse) ainega — nii ka Kuusi *sananpars*-tüübi piiritus ülal. See folkloristlik tüpoloogia ei tegele
üldiselt “palade” tasandist kõrgemale ulatuvate abstraktsete sisuskeemidega, mida on laialt harrastatud nt.
strukturealistlikes jutu-uuringutes ning hiljem ka nn. tekstigrammatikas või -teoorias; ka G. Permjakovi
parömioloogilised klassifikatsioonid opereerivad peamiselt tavatüpoloogiast kõrgemal tasandil
(sünonüümirühm, nn. loogilis-semiootilised invariandid).

Mingil “eemilisel” tasandil oleks tõepoolest võimalik formeerida ka enamik viimase seeria tekste teatavaks
hüpertüübiks, ütleme, ‘Kuidas inimene, nõnda ta asjad’, sest peale semantilise sünonüümsuse on siinseil
tekstidel ka rida vormilisi ühistunnuseid:

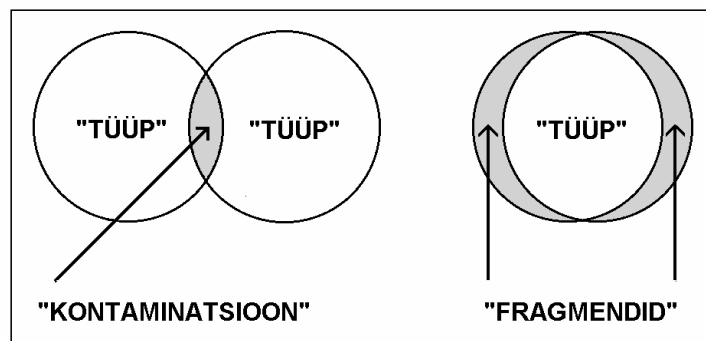
- a) süntaksimallid *Kuidas..., nõnda... ~Nigu..., nii... ~Määne..., sääne...;*
- b) korduvad sõnapaarid sümmeetrilises positsioonis;
- c) vokaalidele *i ~e ~a* toetuv assonantsipilt.

Kuid folkloristlik tüpologia soome koolkonna vaimus eeldab vaikimisi ka geneetilist seost ühte tüüpi liigitatavate tekstide vahel. Seda nõuet meie seeria kindlasti ei rahulda: põhjaeestiline (9) *Kuda mees, nõnda mekud* (EV 6511) on ilmselt soome laen; peaaegu puhtsetulise levikuga tüüp (13) *Määne Jaan, sääne saan* (EV 2343) on usutavasti mugandus vene vanasõnast *Каковы сами, таковы и сани*; sellest vene ütlusest võib olla inspireeritud ka (12) *Kuida mies, ninda regi* (EV 6522), võib-olla isegi idaeestiline (6) *Kuidas isi, nõnda asi* (EV 2215).

Nimetasime juba eespool, et lühiütlused on nähtavasti allpool teksti psühholoogilist pikkusoptimumi ning on seetõttu alati nn. *jätkamislusti* toimele (K. Krohni termin: *Lust zu erweitern*; üks folkloori varieerumist juhtivaid psühholoogilisi faktoreid). Ja lühiütlused tavatsevadki kasvatada endile sappa parallelistlikke jätke või kontamineeruda teiste samastruktuursete lühiütlustega.

- *Habe mehe au* (EV 739) jätkud on näiteks: *nina mehe nägu; naine mehe nõu; kübar mehe kõrgus; töö mehe tegu; titt mehe tigo* (= teotus); *koon mehe kogu; saabas mehe sirgus*.
- *Häda ajab härja kaevu* (EV 1727) jätkud on näiteks: *nälg ajab neiu ~naise ~lapsed ~vaese vargile; nälg ajab soe karja ~külla; surm ajab soe suhu* (= sohu); *tühi toob tüli majasse; nälg ajab sandi paluma*.

Kui liituvaid ütlusi on 2, võib tüpologiaüksimuse praktikas lahendada “tehniliselt”, arhiivimaterjalis vm. tekstifondis nähtuvate sagedusvahekordade alusel: kui komponentide *A* ja *B* liide *A&B* on esindatud vähese hulga materjaliga, siis on võimalik üksikosi *A* ja *B* käsitada “tüüpidenä”, liidet *A&B* aga “kontaminatsioonina”. Kui taas liitvorm *A&B* on ülekaalus, siis oleks liitvorm ise “tüüp” ning vormid *A* ja *B* (täpsemini \overline{AB} ja \overline{BA}) oleksid “fragmendid” (vt. joon. 3).

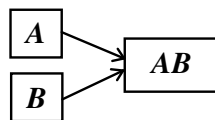

Joon. 3. Mõistete tüüp, kontaminatsioon ja fragment suhtelisus

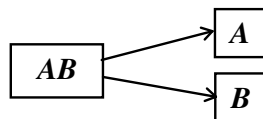
See lahendus ei tarvitse muidugi olla adekvaatne geneesiühtsuse mõttes.

AB-ühendi

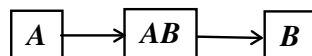
tekkekäik võib olla olnud näiteks:

või ka tükkis vastupidine:

või siis hoopis selline:

Kui aga liited on väga pikad (paljulülised), lülide arv liidetes varieerub ning liidete kombinatoorika läheb keerukaks, osa lülisid võib esineda ka iseseisvalt, osa aga ainult liidetes jne., võib selline parallelistlik protsess tekitada ka palju tõsisemaid tüpoloogilisi komplikatsioone. Lisaks võib toimuda sisuliselt kandvate sõnade variaablus igas üksikülis, võib toimuda süntaktilisi ja modaliteedimuutusi jm.

- Vaatame üht keerukamat ahelduva variaabluse näidet.
See on '**M pole G ~M-gi on G ~...**'-struktuuriga vanasõnarühm, kus marginaalne erijuht *M* välistatakse klassist *G* või jäetakse klassi *G*.
[Eesti materjali vt. EV 2842; 2897; 3117; 3561; 3708; 3894; 4368. Läänemeresoome materjali vt. PS 60.]
Toome sellest sülemist näiteid paaris eri lõikes.

A. Üksiklülides varieeruvate terminite näiteid

(väljalugemid nt.: *Lutikas pole liha*;
Lutikaski on liha;
Kui pole liha, on lutikaski liha)

Eriterminid (<i>M</i>)	Üldtermin (<i>G</i>)
<i>naine ~tüdruk ~juut ~rootslane</i>	<i>inimene</i>
<i>Käina mees ~karjane ~koduväi ~narr ~Ants (vm.)</i>	<i>mees</i>
<i>Iezupata (vm. nimi) ~lits</i>	<i>naine, eit</i>
<i>praporštšik</i>	<i>ohvitser</i>
<i>mära ~kronu ~kirju hobune</i>	<i>hobune</i>
<i>kits ~kass ~hobune</i>	<i>(kari)loom</i>
<i>siil</i>	<i>(mets)loom</i>
<i>kiisk ~luts ~heeringas NB! ka: ~vähk</i>	<i>kala</i>
<i>vares ~harakas ~tihane ~kana NB! ka: nahkhiir</i>	<i>lind</i>
<i>kadakas ~haab ~kõrend</i>	<i>puu</i>
<i>kaer</i>	<i>vilj</i>
<i>silk ~kanapoeg</i>	<i>toit</i>
<i>lutikas ~prussakas ~raisakull</i>	<i>liha</i>
<i>tohutorbik</i>	<i>nõu, anum</i>
<i>hark</i>	<i>tööriist</i>
<i>põll</i>	<i>rõivas</i>
<i>kopikas ~penn ~öör</i>	<i>raha</i>
<i>"Ford" ~"Moskvitš"</i>	<i>auto</i>

B₁. Sisustruktuuri '**M pole G**' näiteid

(mitte-eesti tekstid tõlgetena)

Kronu pole hobune, Mani (üks pühi raamatuid) pole raamat (mongoli)
Kirju hobune pole hobune, teine naine pole naine (udmurdi)
Mära ei ole hobune, baaba ei ole inimene (vene)
Mära pole hobune, ritv pole puu, (teenija)tüdruk pole inimene (soome)
Kits pole loom, virsikuaed pole aed (uiguuri)
Kits ei ole karjaloom ega naisterahvas pole inimene (eesti)
Kes kitse loomaks peab, kes juuti inimeseks (läti)
Kadakas pole puu, kits pole elajas, muhulane pole mees (eesti)
Haab ei ole puu, kits ei ole loom, kaer ei ole leib, Andrievs ei ole inimene, Iezupata ei ole eit (läti)
Ei ole kits loom ega harakas lind ega (teenija)tüdruk inimene (soome)
(Teenija)tüdruk ei ole inimene ega mära hobune ega harakas lind ega koduväi mees (soome)
Vares ei ole lind ega mära hobune (soome)
Kana ei ole lind, naine inime (eesti)
Tihane pole lind, prapor pole ohvitser (vene)
Harakas pole lind, koduväi mees, tint ei ole kala (karjala)

Kiisk ei ole kala, tohutorbik ei ole anum ega (teenija)tüdruk pole inimene (soome)
 Kiisk ei ole kala, pastel ei ole king, rootslane ei ole mees (karjala)
 Kiiska ei peeta kalaks ega narri meheks (eesti)
 Naisterahvas põle inimene, mära põle hobune, kaer põle vili, kadak põle puu ja lest põle kala (eesti)
 Vähk pole kala, nahkhiir pole lind ja sitikas pole (mets)loom (vene)
 Kopikas pole raha ega sitikas ole liha (eesti)
 Kopikas pole raha, räim pole kala, randlane pole mees (soome)
 "Ford" ei ole auto ega margariin või (soome)
 Kiisk ei ole kala, "Ford" ei ole auto (karjala)
 Kes kaeravilja viljaks ehk joodikut meheks hüüab (eesti)

B₂. Sisustruktuuri 'M-gi on G' näiteid

Loom on kasski, kuna on neljajalgne (karjala)
 Ka kiisk on omast kohast kala (komi)
 Raha on öörgi, kala on kiiskki (soome)
 Kopik ka raha ja lutik liha (eesti)
 Markki on raha, kirpki on liha (soome)
 Varblanegi on liha (uiguuri)
 Isegi konn on liha (ovambo)
 Vares on ka lind (saksa)
 Varblane on küll väike, aga ikkagi lind (türgi)
 Ka nahkhiir on lind, ka riitsinuspuu on puu (bengali)

B₃. Sisustruktuuri 'Kui pole G-d, siis on M-gi G' näiteid

Kui pole hobust, on ka kirju hobune hobune (udmurdi)
 Kalapuuduse ajal on vähkki kala (vene)
 Nälja ajal on sitikaski liha (läti)
 Kui pole kala, on ka konn kala (usbeki)
 Lindudeta külas on ka nahkhiir lind (jaapani)

Märkus: Paarid vähk — kala ja nahkhiir — lind, mis on siinseis ahelates üsna sagedased, on selles rühmas semantiliselt erandlikud, kuna nende puhul on väide 'M pole G' bukvaalselt õige (üldjuhul on see väär).

3.5. TÜPOLOOGIA SPETSIIFIKAST KÕNEKÄÄNDUDES

Me kogesime juba vanasõna ja kõnekäänu vahevorme vaadeldes (vt. ptk. 2.1.1), et žanriprobleemid põimuvad siin igal sammul tüpoloogiaprobleemidega: praktikas on võimatu eristada üheselt juhte, kus on tegu ühe ja sama tüübi vanasõnaliste ja kõnekäänuliste vormidega (nt. *Suuga teeb suure linna...*), ja juhte, kus üks (kõnekäänu-) tüüp on n-ö. teise (vanasõna-) tüübi "sees", moodustab selle osastruktuuri. St. lihtsameelne üldreegel, et žanripiirid on tugevamad piirid kui tüübiipiirid, loobub alatihiti töötamast. (Nägime analoogilisi juhte ka muude žanride piiril.)

Kõnekäändude juures — ka väljaspool nende suhteid vanasõnadega — on raskused tekstide sama- ja eritüpsuse määramisega eriti suured. Üldistus puudub. Järeldustehe (implikatsioon) puudub. Ütluse koosseisu kuuluv subjekt puudub. Ütlus on reeglina eriti lühike. St. tekst on kaitsetu ja seetõttu muutub tüpoloogiliselt ohutu variaablus puhuti peaaegu võimatuks.

- Vaatame eesti kõnekäänumaterjali (eelkõige võrdlusi), kus rumalust, lollust või hullust väljendatakse loomkujundite kaudu (arvud tekstide järel näitavad üleskirjutuste hulka arhiivis).

A. Kõrvutused või samastused loomadega

[Veised]

1. Tüüp? ~Sülem? köstri (lehma) vasikas ~köstri lehm: ((Ta on) loll ~rumal kui) köstri (lehma) (valge) vasikas (jookseb kolm päeva enne vihma koju (aga ikka jätab saba vihma kätte)) — u. 115;
 Sama loll kui köstri kahepäiväne ~kolmepäiväne vasik (kes (kaks päivä) enne vihma peitu puged) — 3 Kuu;

Rumal kui kõstri lehm (läheb kolm päeva enne vihma lauta ~pakku ~varju (siiski jätab saba välja)) jts. — u. 25

Iroonilisi vorme: Tark kui kõstre vasikas, tuleb kolm päeva enne vihma koju ja jätab siiski sabaotsa vihma kätte välja — 1 Hls;

Tark kui kõstre lehm (jooseb kolm päeva enne vihma kiili) — 2

Erandvorme: Olõt rummal' ku kõstre vasik, läät kerigu aigu lättehe — 1 Rõu;

Sa olõt nigu Tsooru härrä vasik, tuu kah lät's kolm päivä enne vihma kaardõ ala ja jät't perse väl'lä — 1 Har;

Sa oled rumal kui Kesa Antsu vasikas, kes kolm päeva enne vihma vihmavarju läheb, aga siiski perse vihma kätte jätab — 1 KJn?

2. Muud vasikad: Loll ~Rumal ~Tohm kui vasikas — u. 40;

Loll ~Rumal nagu kolmepäevane ~kahepäevane ~päevane ~sündinud vasikas — 5;

Sa oled (rumal) nagu kople vasikas — 2 (Rap, Juu);

Sa oled rumal ku vasik ilma tallin — 1 Krk;

(Tal on) vasika mõistus ~aru — 2;

Tal pole vasika arugi — 1 Sim;

Vasika arusaamisega ('kohtlane') — 1 Tõs;

lollvasikas ~tollvasikas — 2 (Wiedemann);

lorovasikas ('rumal, tola') — 1 Lüg

3. Pull: Loll kui laadapull — 6 (tekstid uueaegsed; ilmselt vorm nelikvärsilisest "paroolist": ... on loll kui laadapull, / nina otsas niidirull...);

Ul'l kui (papi) pull — 2 (kagueestiline?);

Loll kui toodso pullikene — 1 Kan

4. Härg: Loll kui härg — 1 Trm

5. Veis: Rumal(am) kui veis — 3 (inspireeritud võib-olla vanemas eestikeelses luules korduvast riimipaarist täis — veis, näiteks O. R. Holtzil — vt. EV 2251)

[Ebamäärast liiki kariloomad]

6. Tõbras: Rummal ku tõbras — 3 (ilmselt lõunaestiline)

7. Lojus: Rumal ~Loll kui lojus — 4

[Lambad, oinad]

8. Lammas: (Justku vana) lammas — 3;

Loll ~Rumal kui lammas — u. 40;

Rumal kui lumelammas — 2 (Mulgis?);

Sa oled loll kui lammas, / sul puudub purihammas — 1 Jõh;

Sul ei ole lamma vasta aru — 1 Kod

9. Oinas, pääs: Rumal ~Loll ~Juhm kui oinas — u. 30;

oinas ('juhm') — 1 Trm;

Mälupea oinas — 1 Saa;

Peast põrunud oinas — 1 Mär;

Pea laial nagu oinal — 1 Tln;

Tegi oinaks ('rumalaks') — 1 Kul;

oinaajudega — 1 Pee (õpilasargoost?);

Rumal ~Loll ~Tola kui vana pääs — 3 (kirde-estiline?)

[Kitsed, sokud]

10. Kits: Tal on kitse arud peas — 1 Nrv;

Ei ole ahtra kitse arugi pääs — 1 VNg

11. Sakk: Loll ~Rumal kui sakk — u. 25 (tekkinud või võimendunud võib-olla C. W. Freundliche "Jänese õhkamise laulu" toel — Armas kokk ja rasvamokk! / Jääger on nii loll kui sakk!)

[Sead]

12. Siga: (Ta on) rumal kui siga — u. 15;

Veel lollim kui siga — 1 Hlj;

Ul'l ku tsiga — sita süü är, saia jätt söömätä — 1 Kan;

Rumal kui õpetaja siga — 1 Vän;

Siga on ka targem (ku seuke inimene) — 2;

No siga teab küll paremini kui sina — 1 JMd v. Amb

13. Rublane põrsas: *Rumal(am) kui rublane põrsas* — u. 20 (valdavalt läänepoolne levik)

14. Muud põrsad: *Rumal ~Tuhm nagu põrsas* — 6;

Rumal kui koldepõrssas — 1 Khk;

Sa oled just paras kuine põrsas — 1Pöi

15. Orikas: *Rumal kui orikas* — 1 Pär?

[Koerad]

16. Koer: *Koer on ka teinekord targem* — 1 Ote

17. Peni: *Rumal kui meie naabripeni* — 1 Aud;

Ul'l kui marupeni — 1 Ote;

Sokaotu peni — 1 Kan

[Hobused, eeslid]

18. Hobune: *Rumal nagu poolearuga hobune* — 1 Vil

19. Varss: *Nii vähe mõistust kui varsal* — 1 Kir

20. Eesel: *Rumal ~Loll kui eesel* — 12;

Lottkõrv ja lolli näoga nagu eesel — 1 Juu;

Tegi eesliks ('rumalaks') — 1 Kul

[Loomad — varia]

21. Hunt: *Rumal nagu hundikutsikas* — 1 Vil

22. Jänes: *Glup ku märteba d'ännel* ('mardipäeva jänes') — 1 Lei

23. Hani: *Rumal nagu hani* — 7 (peam. uueaegsed)

24. Part: *Loll nagu part* — 1 Rei

25. Kana: *Meie oleme sääl kui hullud kanad* — 1 (Vestring);

Ta lätt hullus kui kanapoig — 1 Kan

26. Kalkun: *Rumal kui kalkun* — 1 Kod

27. Vares: *Rumal kui vares* — 1 Trv;

Varese ~Nonni mõistus ~meel (peas) — 4 (peam. saartelt;

vrđ. ka EV 14070: *Viiekuusel juba varese mõistus*)

28. Kull: *(Oh sina) lolli kulli poeg* — 2 (uueaegne?)

[Muud]

29. Kapsauss: *Loll nagu kapsauss* — 1 PJg (uueaegne?)

B. Kõrvutused ja samastused loomapeadega (vm. kehaosadega)

Veised: *Oh sa (taignapääga) vasikapää* — 2;

(Küll on) härjapää — 2

Lambad, oinad: *Loll ~Rumal kui lambapea* — 2 Lai;

(Sa oled (üks igavene)) lambapea — u. 20;

Ta umu keib otsas ümber naagu lamba pee — 1 Kaa;

Rumal nagu oinapää — 2 (lõunaestiline?);

(Ta on üks ~Oh sa) oinapea — 6

Varia: *Ta on lolli, tal hundi pea otsas* — 1 Phl;

tursapea ('loll') — 1 Kuu;

Rummal ku tsia kõrv — 1 Rõu

Toodud näitesarjades prevaleerivad võrdlused, kus sisu kandvaid sõnu on ainult kaks. Mis on siin püsiv ja mis muutuv? Ülaltoodud loetelu järgi võiks arvata, et püsiv on algupool *Loll kui...*, kuid kuna näited püüavad demonstreerida loomkujundite paljust, siis on tekstid siin meelega n-õ. üht otsa pidi kimpu köidetud. Kõigepealt ei piirdu kujundi-poolgi ainult loomadega: on ka nt. *Loll nagu saabas*; *Rumal kui vene jumal* jpt. Kimbu võib hõlpsalt panna hargnema ka omadusi pidi: *Arg kui koer*; *Näljane kui koer*; *Truu kui koer* jne. Edasi, adjektiivne komponent võib võrdlusetekstis kogunisti puududa: on lihtsalt *Nagu lehm*, *Nagu koer* vmt., ja tähendus on lisatud kommentaaris või selgub konteksti põhjal.

Sama probleem on tehniliselt veelgi tülikam metafoorivormide, nt. metafoorsete sõimuvormelite juures, nagu *Sa kuradi koer*; *Igavene härg* vmt. Kui liiati seesugused semantiliselt "suletud" võrdlused või metafoorid pärinevad meile võõrast kultuurist, on oletusigi raske teha. Iraanis on kohad Kasimabad ja Nazabad ning pühendamatul on ilma otseseletuseta võimatu tulla selle peale, et pärsia võrdlust *Nagu Kasimabadi koer* tarvitatakse selle kohta, kes suudab palju jala käia, võrdlus *Nagu Nazabadi koer* tähendab aga tänamatut või kurja inimest. Ka loom- vm. kujundite tuumad ise väljaspool igasuguseid lisandeid võivad eri rahvastel ja kultuurides tähenduselt suuresti hajuda — vt. kas või **Mauno Koski**

artiklis *“Erilaisia metaforia”* toodud näiteid (kogumikus “Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin”, Helsinki, 1992).

Eesti “lollide loomade” seeriat vaadates märkame kohe, et see pole mingi ühtlane “püree”, vaid siin on prototüüpeid “klimpe” ja on “vedelikku”. Kõigepealt kipuvad omaette tüpoloogiliste üksuste ilmet võtma need tekstihulgad (ja ka üksiktekstid), kus leksikaalsete tugipunktide arv on üle kahe, eriti *köstri lehma ~vasika* tsükkel, aga ka alliteratsiooni kaudu seotud ütlused *Rumal kui rublane põrsas; Loll kui laadapull; Rumal kui lumelammas* jts., samuti kus rumalaid ei kõrvutata loomade endi, vaid loomapeadega.

Edasi märkame, et osa sõnastusvorme (“klišeid”) on arhiivitekstides väga sagedased, teised haruldased, ning et osa loomi on lolluse võrdkujudena produktiivsed, teised mitte eriti. Sagedusvahekordade teadmisest on tüpologia-alaste otsustuste tegemisel printsipiis kindlasti tulu: üks asi on hinnata sõnastusvormide vahelist kaugust pelgalt keelesemantilises ruumis, teine asi aga teada lisaks, millised sõnastusvormid on folkloorset prototüüpsed, st. kuhu leksikaal-semantilises ruumis tekivad loomulikud klastrid (“tüübipõhjad” või “-südamikud”). Muidugi ei ole ka suure arhiivis esinduv väljavõte kõikjal nii tihe, et suurte arvude seadus korralikult toimima hakkaks (eesti kõnekäändude arhiivimaterjal ei ole **valdavalt** nii tihe).

Lühikõnekäändude juures võib aga sagedussuhetele orienteerumise luhta saata ka lihtsalt see, et ütluste leksikaalse “inerti” vähesuse tõttu on tüpoloogiliselt ohutu varieerumine praktiliselt võimatu.

• Vaatame näiteks tabelis 3 toodud fragmenti eesti kõnekäändude tegelikkusest (+-märgid tabeli lahtrites tähistavad kombinatsiooni olemasolu arhiivis).

Tabel 3

Võrdlusi loomadega eesti traditsioonist

	härg	lehm	sig	karu
joob kui	+	+	+	+
söüb kui	+	+	+	+
paks kui	+	+	+	+
laisk kui	+	+	+	+
magab kui	+	+	+	+

Mis võiks siin olla “tüüp”? Iga lahter eraldi? Iga eraldi rida? Või iga eraldi veerg?

Või mis kasu oleks sellest, kui teame, mitu arhiiviteksti esindab seda või teist kombinatsiooni (kui me muidugi ei soostu sellega, et osa folkloori käibib tüüpidena, osa aga lihtsalt niisama “hajaainena”)?

Veelgi enam: nagu öeldud, siin pole ruumi peaaegu mingiks tüpoloogiliselt ohutuks muutumiseks. Juba võrdlusvormi asendumine atributiivsega jätab mulje uue tüübi tekkest (või koguni allžanri muutumisest): *Magab kui sig → unisiga; Lakub kui vasikas → lakevasikas.*

Ja ka selle lapidaarse sõnastuse taustal toimub tähenduslik varieerumine. Eespool oli juttu sellest, et G. Permjakov kaldub nägema ühe ja sama vanasõnateksti otsese ja ülekantud tähenduse taga kaht erinevat homonüümset vanasõna. Meie näite juures tõuseb täpselt analoogilisi probleeme. *Söüb nagu härg* tähendab ilmselt, et süüakse **palju**; *Söüb nagu sig* võib tähendada ka seda, kuid valdavalt viitab siiski **räpakale** söömisele; need tähendusvariandid on üpris erinevad — kas nad esindavad siis kaht eri tüüpi? *Joob kui sig* ja *Joob kui karu* tähendavad ilmselt **alkoholi** joomist, *Joob kui härg* võib tähendada nii viina- kui veejoomist — kas nad esindavad seetõttu kaht eri tüüpi?

Samuti on tüpoloogiaprobleemid kindlasti platsis kõikjal, kus kõnekäänd asub vanasõna “sees” tema osastruktuurina, ning neid juhte on uputavalt palju.

3.6. ENESEKONTROLI SEADUSE ÜLDISEMA TÕLGENDUSE KATSE

Võib muidugi küsida, kas vanasõnade ja kõnekäändude tüpoloogilise hajuvuse ja kontinuatiivsuse ilmingud on pädev tõend selle kohta, et stabiiliteaduse ei toimi. Stabiiliteadusest võiks nagu üldse rääkida ainult sel eeldusel, et geneetiline ahel jutu vm. folkloorse üksuse levikus ei katke, kuid meie näidetes on üldjuhul võimatu kindlaks teha, kui mitmest eri allikast teatav verbaalsete elementaarühendite sülem lähtub ja kui suur on selles spontaanse paralleeltekke osakaal. Igatahes aga juba nn. lokaalredaktsioonide vaieldamatu olemasolu vist kõigi žanride tüpoloogias näib viitavat sellele, et enamik korrigeerivaid

tagasisidestusi toimub ikkagi just väikese levila piires, st. et stabiliteediseaduse toime on tõepoolest efektiivsem väikeses kui suures levilas.

Ka on juba üldpsühholoogiliste seikade põhjal usutav, et stabiliteediseadus kaitseb tõesti efektiivsemalt “sisumälu” kui teksti sõnasõnalist reproduktsiooni ja kaitseb paremini kausaalselt nidusaid sündmustikke ja mõtteahelaid kui juhuslikult järgnevate episoodide ridu või parallelistlike seostusi.

Võib samuti eeldada, et stabiliteediseadus kaitseb universaalsemalt žanre ja üksikteoseid, mis ei sõltu konkreetsest keelest ega sellele omasest poeetilisest koodist. Näiteks jutusüžeed, aga ka metafoorsed ütlused ületavad keelepiire mängleva kergusega, sellal kui runolaul jääb läänemeresoome keeleareaali piiridesse (sest kalevalavorm saab areneda vaid seal, kus rõhk on 1. silbil ja prefiksud praktiliselt puuduvad) ja eesti vanasõna-redaktsioon *Tühjast ei saa tüssi...* ei tohiks pääseda oma levikus kaugemale eesti lääneosast, kus *tüss* (< sks. *Tuch*) tähendab teatud kodukoitud riiet.

Kuid mis kaitseb *tii-tii*-alliteratsiooni ja lubab **selle** edasilevikut eeldusel, et *tüss* on asendatud näiteks *tikiga*? (Meenutame ka eespool toodud näiteseeriat *Kuidas ilma ~ilu ~elu ~esi ~...*, *nii ehte ~asi ~hilbud ~...*, kus nähtus täpelt sama efekt: sõnad vahelduvad, alliteratsioonipilt säilib.)

Mis on taganud kalevalakoodi püsimise aastasade kestel ja põhjutanud selle koodi generaliseerumise nii paljudesse eri žanridesse, et sel fenomenil pole Matti Kuusi arvates analoogi kogu maailma folklooris?

Miks kirjanike jm. “tulnukate” katsed regilaulu jäljendada pidevalt nurjuvad?

Miks meie vaist suudab üsna hästi eristada rahvaehtsaid vanasõnu aforistlikest imitatsioonidest?

Miks räägiti nõukogude-aegses Eestis vene keelest laenatud anekdoote tihti makarooniliselt — jutustav tekst eesti keeles, puänteriv kõnevormel või oluline osa dialoogist aga vene keeles?

Võib-olla on stabiliteediseadus oma tavatähenduses lihtsalt üks erijuht mingist hoopis universaalsemast “inertsiseadusest”, lihtsalt üks nn. ökoloogiliste pidurite hulgast, mis kontrollivad igasuguste naturaalsete süsteemide evolutsiooni, kaitsevad neid liiga järskude muutuste ja kataklüsmide eest, summutavad ajutiste fluktuatsioonide mõjud jne.?

Pole loomuvastane arvata, et jutusüžeede kaitse ja üldse tüpoloogilise “põhitasandi” kaitse on pelgalt üks folkloori enesekaitse aspektidest ning et selles üldistatud mõttes kaitseb stabiliteediseadus ka žanri tervikuna, poeetilist koodi tervikuna ja lõppeks folkloori tervikuna.

Võib oletada, et muutumise/stabiliteedi bilanss üksik- või üldjuhul kujuneb välja folkloori paljude eri tasandite ja allsüsteemide “omainertsid” või sama- ja vastassuunaliste toimete resultandina. Folkloori kui naturaalse süsteemi evolutsioon kätkeb muutusi, millest osa on vabad ja juhuslikud, teine osa tingitud süsteemis endas valitsevaist reeglitest ja sisepingetest, kolmas osa folkloorivälisest (keelelistest, psühholoogilistest, sotsiaalsetest, majanduslikest, ökoloogilistest jm.) teguritest, mille inertsid on muidugi eriti suured.

Juri Lotman on töös “*Лекции по структуральной поэтике*” (TRÜ toimetised 160, Tartu, 1964, lk. 172 jj.) ilmselt ära tabanud midagi ülimalt fundamentaalset folkloori kunstilises loomuses. Ta postuleerib nimelt, et folkloor moodustab (kõrvuti keskaegse kirjanduse ja klassitsismiga) ühe põhiliigi sõnakunstinähtustest, kus kehtib nn. **samasuse esteetika** (*эстетика тождества*). Samasuse esteetikat iseloomustab kunstiliste struktuuride, mudelite, reeglite võrdlemisi jäik etteantus, üha uute üksikute viimine samade ja samade üldskeemide alla, individuaalsuse nivelleerimine, stampide ja stereotüüpide domineerimine, eriline “klassifitseeriv” suunitlus. Lotman arvab, et samasuse esteetika korral saab teose kunstiline jõud seisneda selles, et nende üldskeemide alla viiakse leidlikkust üles näidates ka selliseid üksikuid, mille “alt” või “tagant” ei ole kerge üldskeemi avastada.

Folkloorse poeetika reeglid (nagu mittekirjakeele reeglid, igapäevase suhtlemise reeglid jpm.) on muidugi kirjutamata seadused, nad moodustavad omalaadse intuitsiooni või folklooripädevuse. Kummatigi neid järgitakse ning üks asju, mis siit tuleneb, on see, et folkloor tõrjub tagasi kõik improvisatsioonid ja “proovid”, mille küljes pole piisaval määral n-ö. oma lõhna, teisalt aga võimaldab ulatuslikku folkloorisest laenamist teosest teosesse ja/või žanrist žanri, samuti poeetilise koodi rohkemat või vähemat unifitseerumist. Kõik seegi kuulub lõppkokkuvõttes folkloori enesekaitsevahendite hulka: kõige kõrgem lävi valikul pannakse nähtavasti folkloorse ja folkloorivälise vahele, puudutagu see sisu, vormi, funktsiooni vm.

Selles enesekaitstes on aga varjul ka enesehävitamise algmed.

Võib-olla toimub nii “palade” tüpologia kaitse kui ka üksikžanride identiteedi kaitse kui ka folkloori žanrilise koosseisu kaitse jm. kõige tõhusamini keskeas olevas traditsioonis, kus folkloori sisuliste, vormiliste ja funktsionaalsete moodustajate kogum on suhtelises tasakaalus: kõik peamised rutiinid on paika pandud, süsteem on juba piisavalt liigendatud, kuid veel piisavalt diskreetne. (See on teisiti öeldes folkloori see seisund, mille korral uurijad üldse saavad kõnelda žanridest, allžanridest, tüüpidest, redaktsioonidest jne.)

Folkloori arengu algusjärgus ei ole tema põhimoodustajate endi süsteem veel piisavalt välja kujunenud. Folkloori arengu lõppjärgus süsteemi moodustajate tasakaal häirub. Võivad taanduda tavandid, mille kontekstis teatud laule või jutte esitati. Žanridevaheliste laenude hulk võib hakata paiguti ähmastama žanripiire. Saab ilmseks samasuse esteetika põhiprintsiibi — “veidi uus, kuid piisavalt vana” — varjatud vastuolu: poeetiliste väljendusvahendite arsenal hakkab ammendumas, ehk teisiti, etteantud koodireeglite raames võimalike sisuarenduste hulk hakkab ammendumas.

Siin toodud jpm. näited retooriliste žanride alalt viitavad sellele, et ka tradeerimise intensiivsus soodustab tüpoloogilist stabiliteeti vaid teatud piirini. Kui see optimum on ületatud, võivad hakata nähtuma kaks tüpoloogiliste üksuste identiteeti hävitavat efekti:

- 1) teatud semantilised piirkonnad täituvad üle ja n-ö. sisu sööb tüpologia läbi;
- 2) mõnede stereotüüpsete valmisdetailide (süntaktiliste vormelite, sõnapaaride, allitereerivate või riimuvate sõnaühendite, rütmimallide) inerts muutub nii suureks, et n-ö. vorm sööb tüpologia läbi: ei olda enam kindlad, millised nende koodielementide kombinatsioonid on traditsioonis tegelikult olemas, millised aga mitte (kuigi võiksid).

1982. aasta suvel, olles 18 aasta kestel sel või teisel viisil tegelnud eesti vanasõnadega, otsisin meeleheitlikult mööda kartoteeki ning registreid vanasõna *Rikas sööks — ei jõua süüa, vaene sööks — ei ole süüa*, ja kolleegid abistasid mind selle juures tõemeeli ja heauskselt, kuni selgus, et otsitakse tegelikult musta kassi, keda toas ei olegi: minu viirastus oli kokku pandud kahe eri vanasõna komponentidest — need olid *Rikas sööb, mida tahab; vaene sööb, mida saab* (EV 9700) ja *Sügisel sööks — ei jõua süüa, kevadel sööks — ei ole süüa* (EV 11390). Usutavasti võib sedalaadi viirastusi tekkida ka naturaalsete folkloorikandjate teadvuses, ning seega hulganisti paradoksaalseid olukordi, kus ütlus on traditsioonis samahästi kui olemas veel enne, kui ta tegelikult kellegi poolt välja öeldud ongi.

4. ŽANRIFONDI SAGEDUSJAOTUSEST

4.1. SAGEDASED JA HARULDASED

Mistahes folkloorse protsessi, sh. jutu-, laulu-, vanasõna-, mõistatus- vm. tüübi jälg rahvaluulearhiivis vm. säilikutest võib olla tugev, nõrk või midagi vahepealset. Selle jälje lihtsaimaks kvantitatiivseks mõõduks on teda esindavate üleskirjutuste arv, nt. tüübi “suurus” arhiivimaterjalis. Et jälgede tugevust oleks võimalik võrrelda, peab folkloorist võetud proovide summaarne hulk olema muidugi nimetamisväärtne, nt. arhiiv tervikuna peab olema piisavalt suur, ankeetküsitlus tehtud piisaval representatiivsustasandil jne. Kui olemasoleva info koguhulk on küllalt suur, võib meil tekkida lootusi, et valim, nt. arhiivimaterjal suudab juba mingil määral olla “elu enda” (st. folkloorse protsessi) mudeliks ja et selle mõnedes osades hakkab nn. suurte arvude seadus tööle ning meil on võimalik hinnata folklooris valitsevaid või valitsenud vahekordi kvantitatiivsete meetoditega.

Asjadel, mis on folklooris sagedased (produktiivsed) ja haruldased, on kummalgi ka oma kvalitatiivne spetsiifika. On täiesti arusaadav, miks folkloristide tähelepanu on seni kaldunud keskendumisele eelkõige “tugevate jälgedega” nähtustele. Esiteks on nad folkloori tähtsaimad moodustajad ja oma suurte inertside tõttu ka kõige võimelisemad mõjustama folkloorse protsessi kulgu. Teiseks on neil arenenud sisestruktuur ja nad kätkevad üldse palju teavet diakrooniliste ja üldteoreetiliste järelduste tegemiseks. Ei saa aga öelda, et tüübiskaala vähesagedane ots oleks folkloristile täiesti huvitu. Just mitteproduktiivsed üksused esindavad tihti kitsamat lokaaltraditsiooni, aga ka folkloorseid “neologisme”, mis pole jõudnud veel traditsiooni juurduda.

Eesti lühivormifond on õnneks piisavalt suur, et teha žanridest “edetabeleid” ja hinnata küllalt hea tõelähedusega, millised tüpoloogilised üksused on olnud kõige produktiivsemad või populaarsemad umbes saja viimase aasta lõikes. Toomegi järgnevalt need edetabelid meie kolme põhižanri kohta.

4.1.1. 100 tuntumat eesti vanasõna

[Teksti järel olev arv näitab rahvaehtsate üleskirjutuste ligikaudset hulka. Kalendaarsed vanasõnad on nimistust välja jäetud. Need jj. 20 või enama autentse tekstiga esindatud tüübid leiduvad ka eesti vanasõnade produktiivsuse edetabelis — vt. EV IV, lk. 499–514.]

1. <i>Kelle jalg tatsub, selle suu matsub</i>	360
2. <i>Kes koera saba kergitab, kui koer ise</i>	360
3. <i>Varane pühib nokka, hiline saputab tiibu</i>	310
4. <i>Pill tuleb pika ilu peale</i>	290
5. <i>Suur tükk ajab suu lõhki</i>	285
6. <i>Käbi ei kuku kännust kaugele</i>	285
7. <i>Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub</i>	280
8. <i>Meest sõnast, härga sarvest</i>	280
9. <i>Parem pool muna kui tühi koor</i>	270
10. <i>Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki</i>	265
11. <i>Paha siga, mitu viga ~Viis viga vinguril seal</i>	260
12. <i>Häda ajab härja kaevu</i>	260
13. <i>Kuidas känd, nõnda võsu</i>	250
14. <i>Varas jätab varna seina, tuli ei jäta sedagi</i>	250
15. <i>Kui saad üle koera, siis saad üle saba ka</i>	245
16. <i>Küsija suu peale ei lööda (võtja käe peale lüüakse)</i>	240
17. <i>Parem suutäis soolast kui maotäis magedat</i>	240
18. <i>Magaja kassi suhu ei jookse hiir</i>	230
19. <i>Kured lähvad — kurjad ilmad, haned lähvad — hallad taga, luiged lähvad — lumi taga</i>	225
20. <i>Sõber sõbra perse koorib</i>	225
21. <i>Valel on lühikesed jalad</i>	220
22. <i>Pada sõimab katelt, ühed mustad mõlemad</i>	220
23. <i>Tühi toob tüli majasse</i>	220
24. <i>Hea laps, kes hästi tantsib, parem veel, kes paigal seisab</i>	220
25. <i>Tööd tegijal, und magajal</i>	215
26. <i>Vaga vesi, sügav põhi</i>	210

27.	<i>Veereval kivil ei ole sammalt</i>	210
28.	<i>Kes kopikat ei korja, see rublat ei saa</i>	210
29.	<i>Vääna vitsa, kui vits väändub</i>	205
30.	<i>Kus suitsu, seal sooja</i>	205
31.	<i>Kes kannatab, see kaua elab</i>	200
32.	<i>Merel silmad, metsal kõrvad</i>	200
33.	<i>Kodus laps kuulsam, ahju peal ausam</i>	200
34.	<i>Terav kirves leiab kivi</i>	195
35.	<i>Kes kahju kardab, see õnne ei leia</i>	195
36.	<i>Ära vana kaevu täis aja, kui uus valmis ei ole</i>	195
37.	<i>Koer haugub, kuni külaline tuleb</i>	195
38.	<i>Hunt heidab küll karva, aga mitte viisi</i>	190
39.	<i>Oma kiitus haiseb</i>	190
40.	<i>Häda ei anna häbeneda (tühi kõht kõrgistada)</i>	190
41.	<i>Tühi kott ei seisa püsti</i>	190
42.	<i>Kus härga, seal sõrga</i>	190
43.	<i>Kus hundist juttu, seal hunt on</i>	190
44.	<i>Lase sant sauna, pärast tahab lavale</i>	190
45.	<i>Parem karta kui kahetseda</i>	185
46.	<i>Mis hundi suus, see hundi kõhus</i>	180
47.	<i>Mida armsam laps, seda kibedam vits</i>	175
48.	<i>Narri põldu üks kord, põld narrib sind üheksa korda</i>	175
49.	<i>Ülekohus ei seisa kotis</i>	170
50.	<i>Parem pool muna heaga kui nuumhärg pahaga</i>	170
51.	<i>Pista põrsas kotti, kui pakutakse</i>	170
52.	<i>Suu teeb suure linna, käed ei tee kärbse pesagi</i>	170
53.	<i>Kes vaest varrule kutsub või puujalga pulma</i>	170
54.	<i>Kel janu, sel jalad (kel kärnad, sel küüned)</i>	170
55.	<i>Pea tehtud pilla-palla, kaua tehtud kaunikene</i>	165
56.	<i>Lehm lüpsab suust, kana muneb nokast</i>	165
57.	<i>Aganas on leiva jätku, humalas on õlle jätku...</i>	165
58.	<i>Parem pikk ja peenike nälg kui lühike ja jäme nälg</i>	165
59.	<i>Mida rohkem koeri koos, seda vedelam lake</i>	160
60.	<i>Uus luud pühib puhta toa</i>	160
61.	<i>Aja sitta asjale, karga ise kannule</i>	160
62.	<i>Anna perse külasse ja situ ise läbi küljeluie</i>	160
63.	<i>Koera keele otsas rohi, kassi keele otsas tõbi</i>	160
64.	<i>Kaks kõva kivi ei tee head jahu</i>	155
65.	<i>Parem hoida kui oiata</i>	155
66.	<i>Kus tegijaid, seal nägijaid</i>	155
67.	<i>Kuidas lind, nõnda laul</i>	155
68.	<i>Narri meest, ära narri mehe mütsi</i>	155
69.	<i>Käsi peseb kätt</i>	150
70.	<i>Hea sõna võidab võõra väe</i>	150
71.	<i>Õige hõlma ei hakka ükski</i>	145
72.	<i>Rikka haigus ja vaese õlu on kuulsad</i>	145
73.	<i>Õnnetus käib inimesi mööda, mitte kive ega kände mööda</i>	145
74.	<i>Ilu ei panda padaje ega kaunist kattelaie</i>	140
75.	<i>Õöl üheksa poega, päeval mitu mõtet</i>	140
76.	<i>Üheksa ametit, kümnes nälg</i>	140
77.	<i>Anna pill hullu kätte, hull ajab pilli lõhki</i>	140
78.	<i>Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas</i>	140
79.	<i>Mida Juku ei õpi, seda Juhan ei tea</i>	140
80.	<i>Mis ajast, see arust</i>	140
81.	<i>Kingitud hobuse suhu ei vaadata</i>	140
82.	<i>Ära sööda siis koera, kui hunt karjas on</i>	140
83.	<i>Kass sööb kaua hoietu, peni pikka peetu</i>	140

84.	<i>Hommiku hoolekägu, lõuna leinakägu, õhtu õnnikägu</i>	140
85.	<i>Habe on mehe au</i>	135
86.	<i>Jagajale jäävad näpud</i>	135
87.	<i>Millest süda täis, sellest räägib suu</i>	135
88.	<i>Vaga siga koti naaber</i>	135
89.	<i>Võta vana sõna, aga ära söö vana osa</i>	135
90.	<i>Hunt hunti ei murra</i>	135
91.	<i>Omad vitsad peksavad kõige valusamini</i>	130
92.	<i>Rikkast perest osta hobune, vaesest vallast võta naine</i>	130
93.	<i>Magaja jagu pannakse paigale, vihastaja jagu süüakse ära</i>	130
94.	<i>Sööjal pikk käsi, lõõjal lühike</i>	130
95.	<i>Kus laudas, seal lauda taga</i>	130
96.	<i>Õndsam on anda kui võtta</i>	130
97.	<i>Parem vana habeme all kui noore piitsa all</i>	130
98.	<i>Kõik ei mahu marjamaale, müist peab jääma karjamaale</i>	125
99.	<i>Aeg annab hea nõu</i>	125
100.	<i>Ega nimi meest ei riku</i>	125

4.1.2. 100 tuntumat eesti mõistatust

[Lahendustest antakse ainult domineeriva(ma)d. Teksti järel olev arv näitab tekstide koguhulka kartoteegis. Keerdküsimusi jm. perifeeriasse kuuluvat materjali nimistu ei sisalda.]

1.	<i>Hark all, paun peal, pauna peal rist, risti peal nupp, nupu peal mets (metsas sead (kähharpeaga poisike ajab välja))?</i> — Inimene (+ peahari)	1251
2.	<i>Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline ~-keeruline?</i> — Sibul	1223
3.	<i>Lipp lipi peal (~Lipitud ja lapitud) ilma nõela pistmata?</i> — Kapsas	1192
4.	<i>Harakas aidas, saba väljas ~Hiir läheb auku, saba jääb välja?</i> — Võti	1043
5.	<i>Neli hobust tallis, viies jookseb ümber talli?</i> — Sukavardad	1021
6.	<i>Üks hiir, kaks saba?</i> — Pastel(king ja paelad taga)	968
7.	<i>Eest ~Otsast kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas (~tagant kui tambilasn)?</i> — Kana	935
8.	<i>Kolmejalgne kurat ~kits ~... ~Kurat nurgas, raudhambad suus?</i> — Vokk	898
9.	<i>Üks saun, sada akent?</i> — Puupinu	883
10.	<i>Must siga läheb lauta, ajab punased põrsad välja?</i> — Ahjuroop	878
11.	<i>Hobu hirnub Hiiumaal (valjad on Venemaal), hääl kuulub meie maile ~siia maale ~meile?</i> — Äike	842
12.	<i>Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama?</i> — Koer heidab magama	834
13.	<i>Isa pikk ja peenikene, ema lai ja latergune, pojad puperullikesed ~lapsed kõik ümmargused ~... ~Isa pikka püssirauda, ema viidi-väädiline, tütreid lit-lätakud?</i> — Humal ~Leivateoriistad jpm.	815
14.	<i>Üks vaat ~Väike valge vaadike, kahesugune õlu sees? ~... — Muna</i>	812
15.	<i>Pere sööb, laud laulab?</i> — Põrsad imevad	797
16.	<i>Keeletu, meeletu (~Ise ime, ise pime), ise maailma tark?</i> — Margapuu	796
17.	<i>Mees läheb metsa, naine nabapidi seljas?</i> — Mees lähkriga	783
18.	<i>Punane pullike, jõhvist lõake? ~Verrev lehmäkene, jõhvinõ löiakõnõ?</i> — Jõhvikas	775
19.	<i>Keerleb ja veerleb, kui otsa saab, siis muneb?</i> — Humal	764
20.	<i>Mustem kui süsi, valgem kui lumi, kõrgem kui kirik, madalam kui regi? (~kirik + regi + süsi + lumi jpm. kombinatsioon) — Harakas</i>	743
21.	<i>Mees läheb metsa, lihavaagen ~liud pea peal?</i> — Kukkk	737
22.	<i>Neli andjat, neli kandjat, kaks koeratõrjujat, üks parmupiits?</i> (varieerub rikkalikult) — Lehm	729
23.	<i>Vanamees ~Vana naine nurgas, rüpp mune täis ~süle saiu täis ~kivid kõhus ~...?</i> — Ahi, keris	721
24.	<i>Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse?</i> — Viitul ~Kannel	719
25.	<i>Hall härg, hangus sarved (~Must härg, mugulad sarved), võtab sauna sarvile (valla</i>	705

	<i>vankrile), kihelkonna kukile? — Tuuleveski</i>	
26.	<i>Üks hani, neli nina ~nokka? — Padi</i>	701
27.	<i>Pikem puist, pikem maist, madalam kui maarohi ~-hein? — Tee</i>	697
28.	<i>Punane koer ~rakake ~peni ~... haugub läbi luise aia? — Keel ja hambad</i>	696
29.	<i>Neli neitsit kusevad ühe kapa ~kingakontsa sisse ~ühte auku? — Lehmalüps</i>	690
30.	<i>Sada, sada, tuhat, tuhat lähevad niinest silda mööda raudsesse linna? ~Tirinaga-tärinaga... ~Kirju kari... — Hened (sõelast) patta</i>	689
31.	<i>Teeliba, maasuga, meresikk ~-härg, metsakukk (laane valgepea vasikas)? (siia võib tsükliseeruda veel muidki komponente) — Regi, äke, vähk, kägu vm.</i>	660
32.	<i>Kurekael ~Kassisaba ~Look üle mere? — Pajasang</i>	655
33.	<i>Mees raiub ööd ja päevad, ei saa laastu elades? — Kell</i>	646
34.	<i>Peotäis paljast, küünar ~kamalutäis karvast? — Viht</i>	634
35.	<i>Hani ~... lendab (üle õue), tiivad tilguvad verd? ~Kaks hane..., ninad tilguvad... — Kaelkoogud</i>	632
36.	<i>Siidikera, niidikera ~Siidi-niidi kerake, seitse auku sees? — Pea</i>	623
37.	<i>Sile ~Libe läheb karvase sisse ~pistab karvast? — Kinnas käte</i>	622
38.	<i>Üle ilma ulatab, ümber pea ei ulata? — Silm</i>	617
39.	<i>Tuba tuttavaid täis, üks ei tunne üht (ega) teine teist? — Jäljed</i>	613
40.	<i>Üks tuba ~uks, viis kambrit (igas kambri pime mees korteris)? — Sõrmkinnas</i>	595
41.	<i>Püksis ta kasvab, pehme ja valge, kõva ja kange, noored teda ihkavad, vanad vihkavad? (rohkesti ka muid variante) — Pähkel</i>	590
42.	<i>Ema ilma loomata, lapsed luhas laiali? ~Isa ilma sündimata, pojad suured poisikesed? — Heinasaod ja -kuhi</i>	587
43.	<i>Üks tamm, kaksteist haru, igas harus neli pesa, igas pesas seitse muna? — Aasta</i>	586
44.	<i>Hani haljas, pea paljas (nina niinega neotud)? — Viht</i>	585
45.	<i>Hobu ~Täkk tallis, saba räästas ~lakas ~väljas? — Tuli ja suits</i>	584
46.	<i>Kiigub, liigub, maha ei lange? ~Laud hiljub, laud hällib, ei laud maha lange? — Suits</i>	583
47.	<i>Tules ei põle, vees ei upu, mullas ei mädane? — Nimi</i>	573
48.	<i>Tõsta üht reit, tõsta teist reit, pane karvane vahele? — Hobuse rakendamine</i>	572
49.	<i>Kümme ~Viis kitse närivad ~söövad ühe heinakuhja ~-sao ~-koorma kallal? — Ketramine</i>	562
50.	<i>Neli neitsit ~meest jooksevad üle nurme ~teed mööda ~ajavad üksteist taga, üksteist käte ei saa? — Vankrirattad</i>	562
51.	<i>Vanamees nurgas, tilk tilli ~nina otsas? — Kaljaastja</i>	562
52.	<i>Raudne rott ~siga ~susi, villane händ ~Raudne ruun, siidine saba? — Nõel ja lõng v. niit</i>	552
53.	<i>Pea ~Liha süüakse, nahk müüakse, liha ~kondid ei kõlba koertelegi? — Lina</i>	550
54.	<i>Hobu ohjata, mees piitsata, tee tolmuta? (komponentide järjestus varieerub) — Laev</i>	540
55.	<i>Ligu linu, pinu puid, riga-raga rauda? ~Pinu puid, leisik linu, härjatäis nahka, raasike rauda? (jpm. variante) — Vokk</i>	533
56.	<i>Kaks kukke ~kaarnat ~härja kaklevad teine teisel pool mäge? ~Kaks meest..., kokku ei saa? (rohkesti veel muid variante) — Silmad</i>	526
57.	<i>Kuum ~Valge kivi aida all? — Lehma udar</i>	519
58.	<i>Puu pikkune, pilliroo ~kistavarre jämedune? — Puu süda</i>	519
59.	<i>Siga hingab igast harjasest ~iga harjase vahelt? — Keris</i>	495
60.	<i>Teises ilmas ~Hiiumaal raiutakse puid, laastud lendavad meie maale? — Lumesadu</i>	495
61.	<i>Karu kõnnib kallast mööda, raudsaapad jalas? — Ader</i>	492
62.	<i>Puujumal läheb maajumalale kosja pika piibuga, laia kaabuga? (ka: maakuningas veekuningale ~maamees meremehele ~ilmuline kalmulisele ~Indu Andule jpm.) — Kooguga kae</i>	491
63.	<i>Valge väli, kirju kari (tark ~must krantskael karja kaitseja ~pisike karjane)? — Kirik ~Raamat</i>	490
64.	<i>Mees läheb metsa, kõht kodu poole? — Sääremarjad</i>	488
65.	<i>Kui võtad, siis kasvab ~tõuseb, kui paned, siis kahaneb ~vajub? — Auk ~Häll</i>	487
66.	<i>Kaks õrretäit valgeid kanu? ~Kaks ört... täis? — Hambad</i>	482
67.	<i>Neli neitsit lähevad üle nurme nuttes ~lauldes läbi metsa? — Vankrirattad</i>	482
68.	<i>Tuhat turki, sada särki, läheb põllule, perse paljas? — Kana</i>	481

69.	<i>Lendab kui lind, mürab kui härg, tuhneb kui siga?</i> (varianditi veel muid komponente) — Sitasitikas	478
70.	<i>Saks ~Kuningas sööb, maa(mees) sööb, noaga ei lõigata, lauale ei panda?</i> — Emapiim	476
71.	<i>Lepp linna uulitsal, tamm Tartu rajal, ühte juured jooksevad, ühte ladvad langevad?</i> — Abielupaar	475
72.	<i>Enam auke maas kui tähti taevas?</i> — Kõrrepõld	474
73.	<i>Põrsas jookseb, põnn tõuseb? ~Lind lendab, pugu paisub?</i> (jpm. variante) — Ketramine, värten	471
74.	<i>Kits keldris ~koopas, keel väljas?</i> — Tuli ahjus	453
75.	<i>Nui ees, väärt taga (~Kera ees, ora taga), hiirekelder keskel?</i> — Kass	445
76.	<i>Lihane tõrs ~püüt, raudne ~vaskne ~kuldne ~hõbedane vits?</i> — Sõrmus sõrmes	445
77.	<i>Mul oli kena pruudike, pruudil kena kirstuke, ei seda võta võti lahti ega muugi muukraud lahti, kukub maha, läheb ise lahti?</i> (rohkesti veel muid variante) — Muna	437
78.	<i>Sikk ~Siga sõidab silda mööda (~Tiidu sõidab teeda mööda), karvad käivad kaksipidi?</i> — Heinakoorem	430
79.	<i>Puust pukker, niinest nikker, savist sakker? ~Nikker-nakker niinest tehtud, pukker-pakker puust tehtud, sokusarv oli sauest tehtud? ~Puust tehtud puka-paka, niinest tehtud nika-naka, sõmerane räaskop?</i> (palju muidki variante) — Leivanõu, sõel, leivaahi	429
80.	<i>Kirbu suurune, härja raskune? ~Väiksem kui kirp, raskem kui härg?</i> — Tulesäde	426
81.	<i>Pista sisse, tõmba välja, nikuta perset, töö läheb korda?</i> — Leivasõtkumine	425
82.	<i>Kiipab ja kaapab, saab saarde, siis seisab? ~Kiipa-kaapa, läts nulka nuutsahti?</i> — Luud	417
83.	<i>Must mulk, punane pulk?</i> — Porgand	414
84.	<i>Väike valge linnake ~kirik ~maja ~mõis, ei ust ega akent ees?</i> — Muna	399
85.	<i>Härg magab, (kopsud-)maksad liiguvad?</i> — Maja	398
86.	<i>Siberiku-säberiku ~Keerukõnõ-meerukõnõ, mäe küllen kükitava?</i> — Kõrvad	397
87.	<i>Maast tõusis mannerpuu, mannerpuust sai kaustapu, kaustapuust sai suur mets?</i> (varieerub rohkesti) — Hernes	395
88.	<i>Pooleaastane ~Pisike poisike, kivine ~raudne ~luine kasukas?</i> — Pähkel	393
89.	<i>Laut lambaid täis, kera(pea) oinas ~kohioinas keskel?</i> — Kuu ja tähed	385
90.	<i>Laut lambaid täis, ühelgi ei ole saba?</i> — Leivad ahjus	379
91.	<i>Isa istub, poeg pistab, tütar taga tõllitab ~sulane susib takka?</i> — Kooguga kaev	377
92.	<i>Suvine poisike, sajakordne kasukas?</i> — Kapsas	376
93.	<i>Kaks venda ~meest ~... ühe sidemega ~võõga seotud?</i> — Aiateibad	373
94.	<i>Kukk laulab kuusnas, kaasnas, kivises keldris, tammises tündris (haabses astjas)?</i> (tegelik variaablus tohutu) — Kilik	372
95.	<i>Üks ütleb: öö pikk ~öösel raske ~tuleks päev, teine ütleb: päev pikk ~..., kolmas ütleb: mul ükskõik?</i> — Säng, iste, põrand	372
96.	<i>Tuhat, tuhat, sada, sada, ühe võõga kinni?</i> — Õlekubu	370
97.	<i>Sõda õues, sõrmed risti(s)?</i> — Maja nurgad	368
98.	<i>Õösel soolik, päeval vorst?</i> — Sukk	365
99.	<i>Puine pistab ~veab, luine salvab ~litsub, vinta-vänta väänab alla? ~Puu veda, luu tsaga, Andri käänd aia taga?</i> — Puulusikaga söömine	362
100.	<i>Iline ees ja taline taga, kükats peal ja nõkats käes?</i> (varieerub rikkalikult) — Reesõit	361

4.1.3. 100 tuntumat eesti kõnekäändu

[Teksti järel olev arv näitab tekstide koguhulka kartoteegis (arvandmeis võib leiduda ebatäpsusi); autentsete üleskirjutuste arvu pole hetkel võimalik tuua. Vajadusel on lisatud viiteid EV-s leiduvatele vanasõnaparalleelidele. Tüübi piiritletus on mõneti avaram kui vanasõnade ja mõistatuste juures: nt. sama tuumkujundit sisaldavad metafoorsed ja võrdlusvormid on võetud kokku. Ühesõnalised sõimuvormelid jm. metafoorid on nimistust välja jäetud.]

1.	<i>Vana mees, (aga) varsa aru</i>	326
2.	<i>Suuga teeb suure linna, käega ei tee kärbse pesagi</i> (vrd. EV 10928)	323
3.	<i>Kust tuul, sealt meel</i> (vrd. EV 12227, 12228, 12229)	292
4.	<i>Sajab nagu oavarrest ~mammubarrest</i>	251

5.	<i>Kadus kui tina tuhka</i>	229
6.	<i>Vaene nagu kirikurott ~Valga rott ~kirikuhiir ~Paljas kui Paide rott</i>	222
7.	<i>Hilp ees, tallukas taga ~Hilp lööb talluka surnuks</i>	219
8.	<i>Nagu hane selga vesi ~Langeb maha nagu hane seljast vesi ~Nagu hane selga viska vett</i>	190
9.	<i>(Uhke ~krooksub ~hüppab) nagu konn mätta ~künka otsas ~Nüüd on konn mättale saanud (vrd. EV 4311, 6983)</i>	184
10.	<i>(Suu) jahvatab ~jookseb ~käib nagu tatraveski</i>	182
11.	<i>Üks jalg hauas, teine haua kaldal (vrd. EV 13429)</i>	179
12.	<i>Laiskus, laiskus, lase mind lahti, peremees peksab sind ja mind</i>	175
13.	<i>(Tal on) vesi ahjus</i>	175
14.	<i>Läheb nagu lepase reega</i>	173
15.	<i>Liiva-Hannus ~Mulla-Madis ~Kalmu-Kaarel ~Toone-Toomas jts. [surma personifikatsioonid]</i>	172
16.	<i>Kaval(am) kui rebane</i>	171
17.	<i>Arg kui jänes ~ (Tal on) jänese süda ~jänesenahk püksis ~jänes püksis ~põues</i>	170
18.	<i>Pane hambad varna</i>	168
19.	<i>Suve silmad, talve hambad (vrd. EV 11380)</i>	163
20.	<i>Rumal kui köstri (lehma) (valge) vasikas...</i>	163
21.	<i>Lammas ~Voon läheb vähilt villa otsima (vrd. EV 14450)</i>	161
22.	<i>Asja eest, teist taga</i>	158
23.	<i>(Nagu) koera ~krantsi ~kassi kaelas vorst ~Nagu koerale viska vorst kaela (vrd. EV 863, 4127, 9855)</i>	158
24.	<i>Nagu kana takus ~paklin ~kammitsas</i>	157
25.	<i>(Elab ~visiseb ~vindub) nagu tuli toores puus (ei kustu, ei põle) (vrd. EV 12168, 13093)</i>	155
26.	<i>(Laisk ~aeglane ~venib) nagu täi ~seatäi ~täiema ~nagu täi pulma ~nagu täi märja naha peal ~nagu täi tõrvas</i>	154
27.	<i>Ei situ sinna, kus kükitab (vrd. EV 9575, 10575, 10576)</i>	153
28.	<i>Nagu sadul sea seljas ~kuldсадul sea seljas ~Sobib nagu sadul sea selga (vrd. EV 10327, 10355, 10361)</i>	152
29.	<i>Ühele varesele palju, kahele kasinasti</i>	147
30.	<i>Pane suu kinni, süda jahtub ära</i>	146
31.	<i>Käib nagu kass ümber palava pudru ~nagu kass palava pudru juures</i>	146
32.	<i>Räägib, mis sülg suhu toob ~Mis sülg suhu toob, seda tatt takka lükkab (vrd. EV 15136)</i>	144
33.	<i>Püksid sõeluvad ~teevad püüli ~sõeluvad tuhka</i>	142
34.	<i>Hea laps, labatats ~lapik händ ~lambasilm ~..., saba taha, valmis kuts ~saba taha, saksa koer jpm. variante</i>	141
35.	<i>(Passib ~paras) nagu rusikas silmaauku ~(haige) silma peale ~kulmu peale</i>	140
36.	<i>Nagu ema ~isa suust kukkunud</i>	137
37.	<i>(Tal on) pikad näpud ~pikk põial ~(Ta on) (pika)näpumees</i>	136
38.	<i>Üks silm vahib kirikutorni, teine lihakarni ~Üks silm vahib sitsi, teine kakku ~Üks silm vahib silku, teine leiba</i>	129
39.	<i>Ega sa klaassepa poeg ole ~Ega sa klaasist ole ~Kas su isa oli klassepp?</i>	129
40.	<i>Karjub nagu siga ~põrsas ~vasikas aia vahel</i>	127
41.	<i>(Külm ~segi ~tühi) nagu hundilaut ~koeralaut ~juudilaut ~hunditall ~...</i>	125
42.	<i>Ega temagi ilmasambaks ~ilmatoeks jää (vrd. EV 2018)</i>	124
43.	<i>Hing niidiga ~villase lõngaga kaelas</i>	123
44.	<i>See kruvi logiseb, mis teisi kinni hoiab ~(Tal on) üks kruvi nõrk ~kruvid logisevad</i>	122
45.	<i>Üks räägib aeda, teine aiaauku ~Üks teeb kuhja, teine aeda</i>	121
46.	<i>Kops läks üle maksa</i>	121
47.	<i>[Mis kell on?] — Ajanäitaja</i>	121
48.	<i>Jäi kahe silma vahele ~ silmapaari vahele ~on silmade vahekohas</i>	116

49.	(Süda vm.) (kõva) kui kivi ~kerisekivi ~kivikõva jm. variante	116
50.	Pani kõrvad ~käpad pea alla	115
51.	(Kõhn ~Lahja) nagu surmakutsar	115
52.	Tuled nagu tuld tooma ~Käis tuld toomas ~Ega sa tuld tulnud tooma ~Kas tulid tuld tooma?	110
53.	(Nagu) viies ratas vankri all	110
54.	[Mis kell on?] — (Hammas)ratastega masin	110
55.	Äkiline nagu (mustlase ~sandi ~tule- ~...) püss	109
56.	Püksid naise jalas	108
57.	Hoiab nagu sitta pilpa peal ~Säeb nagu sitta pilpa peale	106
58.	Päike paistab, vihma sajab — nõiad ~tondi ~saksa lapsed vihtlevad ~vaesedlapsed nutavad ~hunt sööb võileiba ~karu vihtleb kannu otsas ~...	105
59.	(Tal on) (nagu) tuli takus	105
60.	Ega minugi ~temagi ~... suu seinapragu ole (vrd. EV 10892, 10932)	103
61.	(Tal on) veri sarve all	100
62.	Kallab nagu pangea ~ämbrist ~toobrist ~kapast ~kapa veerest	99
63.	Mõistust lusikaga antud, kulbiga võetud	97
64.	Ajab peale ~mangub ~maarub nagu mustlane	97
65.	(Läks) nagu kerisele ~Nagu vett viska kerisele ~Nagu tilk kuumale kivile	96
66.	Tallab ~Peksab (tühja tuult) ~Ajab tühja tuult taga ~(Ta on) tuuletallaja	95
67.	(On) pime kui kott ~nagu kotis ~kottpime	95
68.	Venib ~ronib ~laisk ~...nagu tigu	95
69.	Andis jalgadele tuld ~Läks tulitsi jalu ~Andis jalgadele ~päkkadele valu	94
70.	Käre kui kadakas ~Käriseb nagu kadakapõõsas ~Nagu tuli kadakas	94
71.	[Kuhu (lähed)?] — Kuke suhu	94
72.	[Miks?] — Sellepärast, et koera ~kassi nimi on Riks ~Reks ~Viks	94
73.	Tume kui tökatipudel ((kuupaistesel ööl) kartulivao vahel)	93
74.	[Mis su nimi?] — Nipitiri (võta otsast kinni ja tiri)	93
75.	Ihub hammast (kellegi peale)	92
76.	Keeb nagu pada ~Podiseb nagu pudrupada	91
77.	Tõsi kui tõrre(põhja) vesi ~tõrvavesi ~Tõnise kusi (vale kui vasikarokk ~varsa kusi)	90
78.	Härg tööle, kana sööma / Härg sööma, kukk tegema ~Härg sööma, verisarv vedama (vrd. EV 1844–1846)	89
79.	Paras surma järele saata	89
80.	Tahab teise perse peal ~seljas liugu lasta ~Laseb teise perse peal liugu (vrd. EV 11862, 11904)	88
81.	Kasejuust ~Kaserosinad ~Kõosõir ~Urvaplaaster	87
82.	Lihunik vahib rätsepa ~kingsepa aknast välja	85
83.	Must kass vahelt läbi jooksnud ~vahele sittunud	85
84.	Kõrvatagused alles märjad	85
85.	Läks Looja ~Jumala karja	83
86.	(Tal on) peenike pihus	82
87.	Andis ~Sai (külma) sauna	82
88.	Närib nagu koer konti ~Nagu koer kondi suhu saanud	82
89.	Kadus ~Vait kui vits vette	81
90.	Karjub nagu ratta peal	80
91.	Otsib ~Teeb tööd (nagu) hobuse seljast	80
92.	Viskas vedru välja	79
93.	Pani ~pistis nahka ~See on tema nahas jts.	79
94.	[Ära pane pahaks ega võta vihaks!] — Pahast saab hea piibu (vihast hea õlle)	79
95.	(Tal on) süda saapasääres ~Süda kukkus saapasäärde	78
96.	Vihma käest räästa alla	77
97.	[Kuidas käsi käib?] — Käisest ~Varrukast sisse, teisest välja	77
98.	Võttis jalad selga ~Võta jalad kaenlasse	76
99.	Elavad ~Kisuvad nagu kass ja koer	76
100.	(Tal on) papi sead söödetud ~kõstri sead söötmata ~seakiina ümber liikkamata	76

4.1.4. “Kompensatsiooniparadoks”

Meil oli juba mitmel puhul juttu sellest, et mõistused esindavad pärisfolkloori, vanasõnad ja kõnekäändud aga retoorilist folkloori; et retoorilise folkloori **aktualisatsioonide hulk** on suurem kui mõistatustel; et **improvisatoorse elemendi osakaal** (ja seetõttu kokkuvõttes ka **tüpoloogiliste üksuste arv** arhiivifondis) on ütlustes suurem kui mõistatustes, sest eluvõimelist mõistatust on kindlasti raskem teha kui juhuaforismi või -fraseologismi. Ütlusfolkloori žanridest omakorda on vanasõna “rohkem folkloor” või igal juhul “pala”, kõnekäänd või fraseologism aga mingis mõttes “pala”, mingis mõttes “ehitusmaterjal” ning eriti teravasti keele ja folkloori piiril.

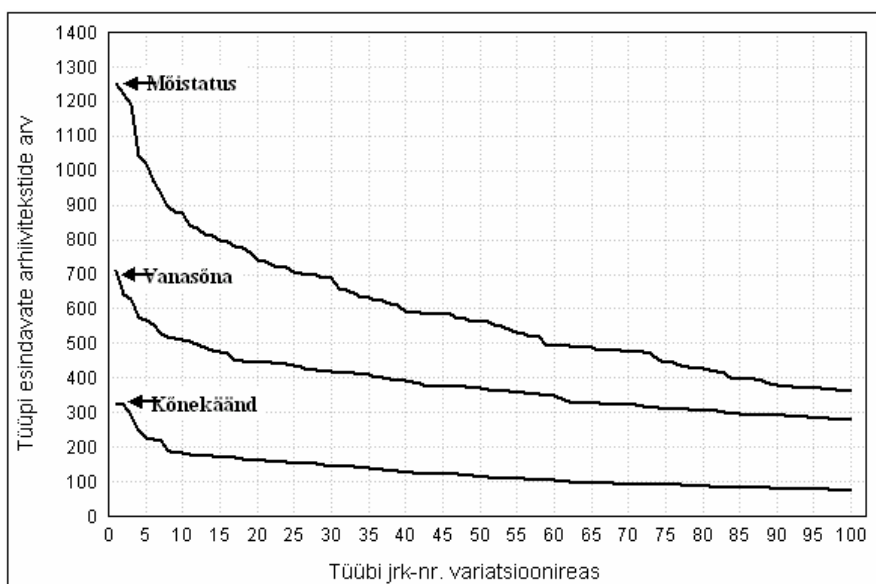
Seetõttu on ootuspärane, et kolm lühižanri asetuvad nimetatud tunnuste poolest hästi seletuvasse ja kooskõlalisse järjestusse ka arhiivimaterjalis (vt. 3 esimest karakteristikut tabelis 4). Nendega näib aga paradoksaalsel viisil dissoneerivat 4. karakteristik — tüübi “suurus” arhiivifondis (tabelis varjutatud). Me ei tea veel mõistatus- ja kõnekäändtüüpide täpset arvu eesti arhiivimaterjalis ega saa anda nende žanride produktiivsusjaotust rahvaehtsate tekstide hulka, sest mõistatustekstide autentsuskontroll on alles äsja lõppenud ja kõnekäändude oma üldse tegemata. Kuid saame nende kolme žanri tüüpide suurusi võrrelda “toortekstihulkades”, nt. 100 sagedasima edetabelite piires (vanasõnad on võrdlusmaterjalis esindatud mõnevõrra teise tüübikomplektiga ja muidugi teiste arvandmetega kui edetabelis lk. 85 jj.).

Võrdlus näib “kompensatsiooniparadoksi” olemasolu kinnitavat (vt. lähemalt arvandmed tabeli 4 kahes alumises reas ning samuti joonis 4).

Tabel 4

Lühižanride mõnede karakteristikute vahekordi arhiivifondis

Karakteristik	Kõnekäänd	Vanasõna	Mõistatus
Aktualisatsiooni sagedus	SUURIM	KESKMINE	VÄHIM
Improvisatoorse ainese osakaal	SUURIM	KESKMINE	VÄHIM
Tüübihulk fondis	SUURIM	KESKMINE	VÄHIM
Arhiivitekstide hulk tüübis	VÄHIM	KESKMINE	SUURIM
Toortekstide arv edetabeli 1. tüübis	326	711	1251
100 tekstirikkaima tüübi keskmine	128.1	383.9	597.4

Joon. 4. Tekstihulgad, millega on esindatud 100 produktiivseimat eesti mõistatust, vanasõna ja kõnekäändu

Oleks ahvatlev arvata, et see efekt peegeldab mingit salapärase loomuga mehhanismi, mille kaudu folkloorne žanr koordineerib ja kompenseerib oma põhiparameetrite (tüüp/tekst) vahekordi. Vist tõelähedasem, kuigi igavam, on siiski teine seletus: arhiiv lihtsalt pole ses lõikes tegelikkuse adekvaatne mudel. Arhiiv on valim ja tema tekkel kehtib palju seda, mis kurikuulsate urnide ja kuulikeste kohtagi. Oletagem, et lühižanride kogumisel peeti piinlikku pariteeti, nii et igasse neist kolmest torust visati täpselt m kuulikest — on päevselge, et kui 1. toru all oli ootel, ütleme, n urni (s.o. tüüpi), 2. toru all aga $2n$ urni ja 3. toru all $3n$ urni, siis on väga ootuspärane, et kuulikeste arv 1. toru urnides oli katse lõpul keskeltläbi 3 korda suurem kui 3. toru urnides. Tegelikult muidugi pariteeti ei peetud. Folkloorikogumine on Eestis alanud varem ja olnud koondkokkuvõttes jõulisem kui (fraseoloogilise) keele kogumine ning folkloorikogude osakaal meie lühivormifondis on suurim. Folkloorikogujad tajusid mõistatusi lühižanridest enimfolkloorsena ja kõnekäände vähimfolkloorsena ning seetõttu on mõistatused fondis esindatud kõige ammendatumalt, kõnekäänd aga kõige puudulikumalt. Urnidesse tehtud “visete” (st. iga asjaomast žanri esindavate autentsete arhiivitekstide) arv on seega väga tähtis, kuid seni kõige ebakindlamalt hinnatav parameeter. Provisorsete kaalutluste põhjal näib ses lõikes parim positsioon olevat vanasõnal: kui vanasõnade koondkartoteegis on praeguseks vast 400 000 toorteksti ja neist ehk 200 000 autentset, siis mõistatusi on u. 150 000 toorteksti (võib-olla 80 000 autentset) ning kõnekäände ligi 200 000 toorteksti (vast 150 000 autentset).

4.2. LADINA-AMEERIKA MUDEL JA ZIPFI REEGEL

Väga paljudes naturaalses kogumites jaotub aine mass “eri asjadeks” (st. diskreetseteks üksusteks) niiviisi, et “suuri” (sagedasi, produktiivseid, raskeid, rikkaid jne.) üksusi või indiviide on kogumis väga vähe, “väikesi” (haruldasi, eba produktiivseid, kergeid, vaeseid jne.) väga palju ja keskmisi keskmisel määral.

Viimasel ajal on palju juttu olnud näiteks nn. Ladina-Ameerika mudelist ja sellest, et on paha, kui Eesti jääb pikaks ajaks seda mudelit esindama. Ladina-Ameerika mudel puudutab, nagu teada, rikkuse jagunemist ühiskonnas ja ilmneb muuhulgas selles, et rikkaid on väga vähe ja nad on väga rikkad, vaeseid aga väga palju ja nad on väga vaesed. Minu põlvkonna üliõpilastele räägiti kümneid kordi, et V. I. Lenin uuris oma noorpõlves põllumaa jagunemist talunditeks Tsaari-Venemaal möödunud sajandi lõpul ja leidis, et jagunemine on väga ebaõiglane: väikesi kehviktalundeid selgus olevat väga palju, ja teisalt väike arv väga suuri latifundiume. See, mis Lenin leidis, oli niisiis printsipis sama Ladina-Ameerika mudel.

George Kingsley Zipf (1902–1950), statistilise lingvistika rajajaid, on oma raamatus “*The psychology of language*” (Boston, 1935) formuleerinud mitmeid keeles kehtivaid tähtsaid statistilisi seaduspärasusi, sh. selle, millega seoses kasutatakse väljendeid *Zipfi reegel* ja *Zipfi kõver* ning mis kuulub ammu lingvistika aabitsatõdede hulka. Asja olemus on taas täpselt see, mille ümber meie jutt juba käib: mingis küllalt pikas tekstilõigus on kõige rohkem selliseid sõnu, mis esinevad selles lõigus ainult üksainus kord, järsult vähem 2 korda esinevaid sõnu, mitte nii järsult sellest vähem 3 korda esinevaid sõnu jne. Skaala on pidev, sageduste vähenemine jätkub kahaneva kiirusega ja skaala teises otsas jõuame ülisagedaste “grammatiliste” sõnadeni, milliseid on üsna vähe, aga iga sellise korduvus väga suur (eesti keeles nt. *ja, ei, või, et, kui* jts.). Zipf teeb oma vaatlustest ka järelduse, et vähemalt skaala põhiosas vastab leksika sagedusjaotus ligikaudu reeglile $x^2y = \text{const.}$, kus x on sõna kordumiste arv tekstilõigus ja y näitab, mitu sõna tekstilõigus seda korduvusastet ilmutab.

Mitmed empiirilised andmed viitavad sellele, et mingi folkloorse arhiivifondi (nt. teatava žanri) sagedusjaotus tüübi- ja tekstihulkade lõikes võib olla väga universaalselt nimelt samasugust zipfilikku tüüpi, kus üleskirjutused (tekstid, variandid) vastavad “sõnakohtadele” või sõnatarvitustele (e. *sõnedele*, nagu neid vahepeal nimetati) tekstilõigus, folkloorsed “palad” e. tüübid aga eri sõnadele. Igatahes on asjalood nimelt niimoodi materjali jaotusega 4 läänemeresoome rahva — vadj, liivi, vepsa ja eesti — vanasõna-allikais: kõige rohkem on üheainsa kirjapanekuga esindatud tüüpe (mille kohta pole igakord kindlalt teada, kas nad kuuluvad väga piiratud levikuga folkloori või on kellegi improvisatsioonid), järsult vähem 2 kirjapanekuga esindatud tüüpe, jne. jne., kuni jõuame skaala teises otsas üliproduktiivsete “supertüüpideni” (vt. tabelid 5–6 ja joon. 5–6). **Pille Kippar** on saanud oma doktoritöös “*Эстонские сказки о животных*” (Tallinn, 1991, lk. 262–279) eesti loomamuinasjuttude arhiivifondi jagunemise kohta täpisealt samalaadseid tulemusi.

Tabel 5

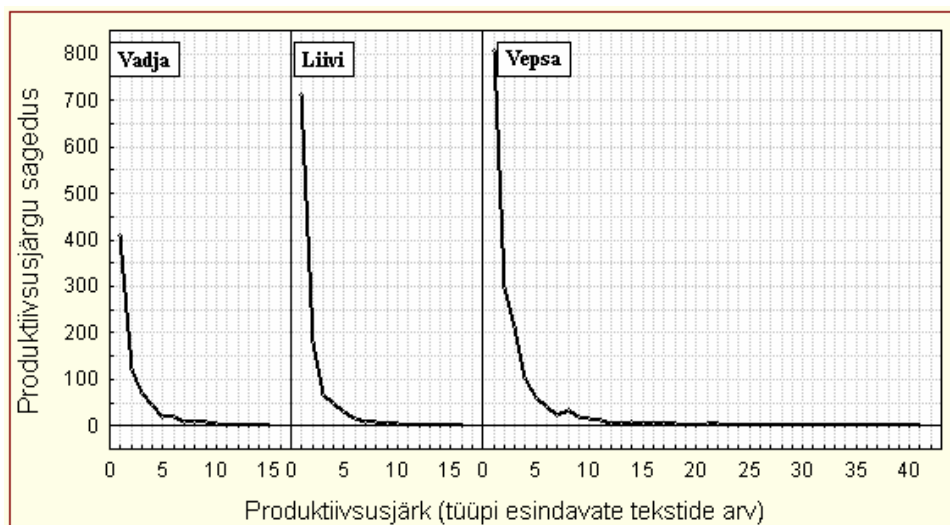
Vadja, liivi ja vepsa vanasõnade produktiivsusjärkude sagedused
 [arvandmed V. Mälgü jt. toimetatud raamatuist “*Vadja vanasõnad*” (Tallinn, 1977, lk. 5), “*Liivi vanasõnad*” I (Tallinn, 1981, lk. 13) ja “*Vepsa vanasõnad*” I (Tallinn, 1992, lk. 15);
 v_T märgib tüüpi esindavate tekstide arvu allikmaterjalis]

v_T - järk	v_T -järgu sagedus			v_T - järk	v_T -järgu sagedus			v_T - järk	v_T -järgu sagedus		
	vdj	lii	vep		vdj	lii	vep		vdj	lii	vep
1	408	711	807	15	2	1	5	29	0	0	0
2	122	180	295	16	0	1	3	30	0	0	1
3	72	67	213	17	0	0	4	31	0	0	1
4	46	47	102	18	0	0	3	32	0	0	0
5	21	31	60	19	0	0	0	33	0	0	1
6	21	17	42	20	0	0	0	34	0	0	0
7	8	10	23	21	0	0	3	35	0	0	0
8	9	7	35	22	0	0	4	36	0	0	1
9	7	4	20	23	0	0	1	37	0	0	0
10	6	6	14	24	0	0	0	38	0	0	1
11	2	2	13	25	0	0	2	39	0	0	0
12	2	1	4	26	0	0	0	40	0	0	0
13	1	2	4	27	0	0	1	41	0	0	1
14	1	1	9	28	0	0	1				

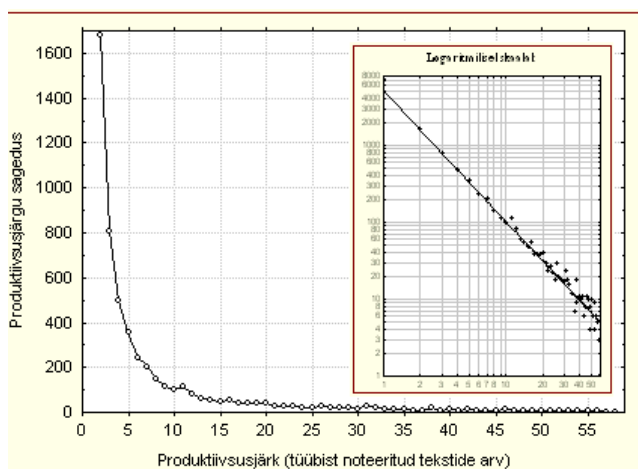
Tabel 6

Eesti vanasõnade produktiivsusjärkude (v_T -järkude) sagedused

v_T - järk	v_T -järgu sagedus	v_T - järk	v_T -järgu sagedus	v_T - järk	v_T -järgu sagedus	v_T - järk	v_T -järgu sagedus
1	7245	16	57	31	24	46	11
2	1679	17	39	32	18	47	10
3	805	18	39	33	16	48	8
4	498	19	38	34	12	49	4
5	355	20	40	35	12	50	10
6	240	21	30	36	7	51	6
7	205	22	24	37	9	52	9
8	147	23	27	38	18	53	4
9	114	24	23	39	9	54	6
10	102	25	18	40	11	55	5
11	113	26	29	41	10	56	6
12	83	27	20	42	11	57	3
13	60	28	18	43	6	58	1
14	57	29	19	44	6		
15	49	30	17	45	8		

Joon. 5. Produktiivsuse järkude histogrammid vadja, liivi ja vepsa vanasõnadest

Joon. 6. Produktiivsuse järkude histogramm eesti vanasõnadest

Zipfi vaatekohti on hilisemad uurijad mitmes plaanis kritiseerinud ja revideerinud. Meie jätame siin kontekstis küsimuse filosoofilised ja matemaatilised küljed kõrvale, sh. ei püüa anda tõlgendust nt. sellele eesti vanasõna-empiriikas nähtuvale efektile, et suurema materjali korral korrelatsiooniväli võtab 2-poolselt logaritmitud skaalal (vt. joon. 6) kaunilt lineaarse ilme, nõnda et

$$\text{norm}(y) = e^{a \ln x + b}, \text{ kus } a \approx -1.7 \text{ ja } b \approx 8.5,$$

samuti mõlgutused selle üle, milliste loodusseaduste tõttu ja kui üldiselt taolised seaduspärasused võiksid kehtida.

Tuleb küll toonitada seda, et selline sööstlaskumisrada meenutav sagedusjaotus on tõeline nuhtlus sellele, kes tahaks anda niimoodi jagunevas kogumis millelegi kvantitatiivse hinnangu ja seisab dilemma ees, kas loendada üleskirjutusi (tekste, variante) või tüüpe.

Ülal oli juttu sellest, et vanasõnatekstide massiivi jagamine tüpoloogilisteks üksusteks on paiguti väga ja väga problemaatiline. EV koostamisel on see jaotus siiski hea või kurjaga tehtud ja saadud 15140 tüpoloogilist üksust (tüüpi). Neist on vähemalt 2360 selliseid, mis on väljaandesse võetud “*honoris causa*” (st. mingeil tekstoloogilistel kaalutlustel) ja/või mille olemasolu eesti suulises traditsioonis on äärmiselt küsitav. Jääb üle 12780 tüüpi. Nendest on

7245	esindatud	1	kirjapanekuga
1679	— “ —	2	— “ —
805	— “ —	3	— “ —
498	— “ —	4	— “ —
355	— “ —	5	— “ — jne. (vt. tabel 6),

suurimad tüübid EV-s on esindatud u. 360 kirjapanekuga.

Oletame nüüd, et me kavatseme statistilise väljavõtte rajada nii, et selles oleksid esindatud kõik **tüübid**, mis kogumis sisalduvad (või iga 2., või iga 4. vm.). Sellest valimist, ükskõik millise tihedusega me ta võtaksime, moodustavad u. 57% üheainsa tekstiga esindatud tüübid, st. sellised, mille folkloorne levik on paremal juhul väga piiratud, halvemal juhul üldse küsitav. 1- kuni 5-variandilised väiketüübid moodustavad tüüpide kogusummast u. 83% (kõik ülejäänud siis 17%). Sellises statistikas domineerivad ülivõimsalt n-ö. kehvikute omadused ning tulemused saaksid ilmselt ebaobjektiivsed ja ebaõiglasel nimelt fondi tuntuimate ja “tuumseimate” moodustajate suhtes. Pealegi on vist üsna vähe tunnuseid, mille poolest tüüp on täiesti homogeenne, st. tunnu-seid, mis on selle tüübi kõigil variantidel. Sisuline samasus või lähedus on ilmselt üks selliseid tunnuseid, kuna see on juba aksiomaatika järgi põhieeldus, et tekstide samatüüpsusest üldse saaks rääkida. Kui me aga tahaksime säärases tüübile orienteeritud statistikas hinnata mingite vormitunnuste (nt. *p*-alliteratsiooni või *Kus...*, *seal...*-struktuuri) või poeetilist leksikat puudutavate tunnuste (nt. *hunt*-metafoori) sagedust, tekiks igal sammul probleeme sellega, milline tekst mõnest suuremast ja varieeruvast tüübist teda esindama panna — kas selline, millel antud tunnus esineb, või see, millel see puudub.

Meie 12 780 tüübile vastab (või: neid esindab, või: neis sisaldub) arhiivis minu hinnangul u. 84 400 üleskirjutust, mida võib lugeda rahvaehtsaiks. Seega, kui hinnata meid huvitavate asjade sagedusvõimsusi **tekstihulkade** alusel (loendades iga arhiiviteksti või iga 2. või iga 4. või hõredamalt), kus nad esindatud on, kujuneks pilt kindlasti oluliselt erinevaks. Meie 7245 1-variandilist päkapikku, mis moodustasid 57% tüübihulgast, moodustavad üleskirjutuste hulgast ainult u. 8.6%; 1-kuni 5-variandilised tüübid, mis moodustasid tüübihulgast 83%, moodustavad üleskirjutuste hulgast ainult u. 12.5%. Nii võib tunduda, et statistikad oleks adekvaatne rajada nimelt tekstihulkadele, pealegi oleks see kenasti kooskõlas ka statistikais kasutatava juhuliku väljavõtte põhimõttega: üksikteksti on loomulikum tõlgendada “loenduva indiviidina” kui tüüpi. Kuid siingi on omad agad. Umbes 420 produktiivseimat tüüpi (s.o. u. 3.3% tüübihulgast) annavad ligikaudu poole kogu variandimassist; need on tüübid, millest on laias laastus 40 või enam üleskirjutust. 10% “suurimate” tüüpide hulgast annab u. 71% variandimassist, jne. Tähendab, **kui tüübihulki registreeriv statistika kujunes meil “kehvikute statistikaks”, siis tekstihulki loendav statistika kujuneb kindlasti “ülikute statistikaks”,** mis kardetavasti kajastab üpris vähe neid protsesse, mis toimuvad väljaspool “õukonda”, st. suuremal osal tüpoloogilisest skaalast.

Sama tüüpi sagedusjaotusi võib vähemalt paröömilises materjalis tekkida ka muus lõigetel, st. kui variandimass pole jaotatud mitte “põhitasandi” tüüpideks, vaid rühmitatud mingite muude tunnuste alusel.

Kui me näiteks võtame nõuks hinnata sagedusvaherkordi poeetilises leksikas, siis võime oodata, et see aine jaguneb zipfilikult juba seetõttu, et tegu on leksikaga (sest Zipfi efekt nähtub kindlasti mitte ainult kogu leksika tasandil, vaid juba mõnel suuremal leksikaalsel väljal omaette).

Olen mõned aastad tagasi kogunud mõningase hulga materjali zootroopidega (st. loomkujunditega) opereerivate vanasõnade ja kõnekäändude alalt. Ses tekstivalimis on praegu väljavõtteid u. 60 rahva aimest, suuremalt jaolt küll tõlgetena. Tekste on kokku u. 40 000, zooterminite esinemisjuhte (siis n-ö. “sõnesid”) u. 47 550. Erinevate ja erikeelsete terminite hulk on jagatud kuidagiviisi mingeiks “põhitasandi” üksusteks (koerad, krantsid, hatad, spanjelid ja mastifid kokku, kõik veiseterminid kokku, lambad, oinad ja talled kokku jne.). Selliseid üksusi on saadud u. 250. Ning nagu oli oodatagi, näeme, et kõigist loomterminitarvitustest annavad

8 sagedasimat looma u.	1/2;
13 — “ —	2/3
20 — “ —	3/4
25 — “ —	4/5
185 ülejäänud looma kokku u.	1/5

Kui me nüüd tahame teha objektiivselt võrreldavaks nende loomade käitumised mingite muude tunnuste ja parameetrite suhtes (nt. hinnata, millised rahvad milliseid loomi eelistavad/väldivad), siis tuleb näha palju vaeva mittelineaarsete korrelatsiooniväljade jm-ga, ning enamik termineid on ikkagi nii vähesagedased, et jäävad paratamatult statistilises mõttes töövõimetuks. Kui me veel sooviksime vaadelda mingeid kombinatoorseid suhteid (nt. loomade “kooslusi” ühes tekstis), siis muutuks sageduste jagunemispilt veel ebahütlasemaks ning vähesagedaste esinemuste osakaal kogupildis suureneks veelgi tunduvalt.

5. GEOGRAAFILISE LEVIKU PROBLEEME

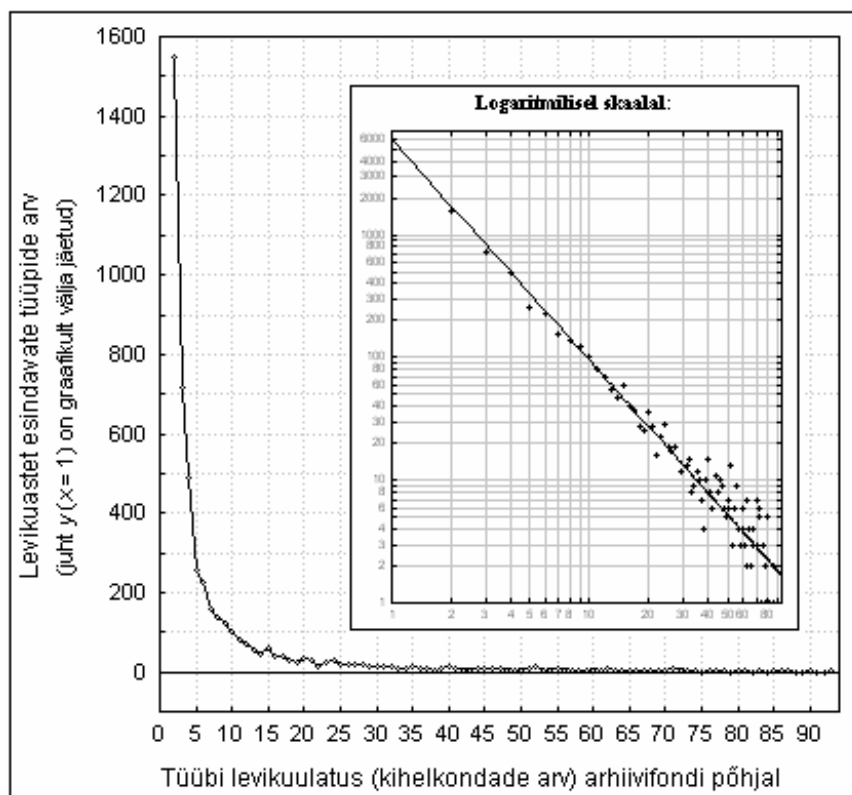
5.1. “ZIPFI NEEDUSE” GEOGRAAFILINE ASPEKT

Kui arhiivis leidub kõige rohkem selliseid mõistatusi, vanasõnu, kõnekäände vm., mida on üles kirjutatud üksainus kord, ja teisalt väga vähe suure tekstihulgaga esindatud giganttüüpe, siis on tõenäoline, et samasugune, nagu on tüübihulga jagunemispilt tekstilise produktiivsuse lõikes, on see ka folkloorsete andmekandjate või nende rühmade lõikes, st. ka geograafilise leviku lõikes. Tähendab, kõige rohkem võiks olla olemas ütlusi vm. asju, mida teab üksainus inimene (ja mis järelikult polegi folkloor), ning peaks olema rohkem neid ütlusi vm. folklooriüksusi, mida teatakse ainult ühesainsas kihelkonnas (või vallas või külas), kui neid, mis on tuntud 2 või enamas kihelkonnas (vallas, külas) — ning ka need töigad peaksid kajastuma arhiiviamestikus. Vähemalt eesti vanasõnade kohta on katseliselt kindlaks tehtud, et see on tõesti ja nimelt nõnda: tüüpide “kihelkondliku esindatuse” jaotuspilt on täiesti analoogiline tüüpide “tekstilise esindatuse” jaotuspildiga (vt. arvandmed tabelis 7, lk. 97 ja joon. 7, lk. 98). Ka see korrelatsiooniväli on logaritmitud skaalal lineaarse kujuga, st. laseb end lähteskaalal normeerida joonega, mille valem on

$$\text{norm}(y) = e^{a \ln x + b}, \text{ kus } a \approx -1.8 \text{ ja } b \approx 8.7.$$

Antud seaduspära peab vist paika mitte pelgalt iga üksiku rahva folklooris eraldi, vaid palju üldisemalt. Võib kõnelda näiteks “**Koskenjaakko-Kuusi efektist**”. Püüdes hinnata A. A. Koskenjaakko uurimuste põhjal vanasõnalaenude osakaalu soome folklooris, on **Matti Kuusi** oma juba mainitud raamatus “*Sananlaskut ja puheenparret*” (lk. 55) teinud järgmise tähelepaneku: “Yleisimät suomalaiset sananparret ovat suurelta osalta yleiseurooppalaisia sananparsia. Ei käy kiistäminen, että niiden joukossa yleensä ovat kansanomaisen aforistiikan jaloimmat, himmenemättömät helmet.” See tähelepanek jt. analoogilised lubaksid püstitada umbes sellised üldistatavas vormis hüpoteesid:

1. Zipfilik jagunemisaad — sh. geograafilise leviku lõikes — on iseloomulik mitte ainult iga üksiku rahva vanasõna- (või üldse folkloori) fondile omaette, vaid paröömilisele (või ka folkloorsele) “maailmafondile” tervikuna, ükskõik, mis täpsusastmel me tüpoloogilisi paralleele ka ei registreeriks.
2. Positiivne korrelatsioon folkloorse produktiivsuse “variandilise” ja geograafilise aspekti vahel kehtib samuti rahvusvaheliselt.

Joon. 7. Eesti vanasõnade levikuulatuse järkude histogramm

Tabel 7

Eesti vanasõnade levikuulatuse järkude (k_T -järkude) sagedused

k_T -jark	k_T -jargu sagedus	k_T -jark	k_T -jargu sagedus	k_T -jark	k_T -jargu sagedus	k_T -jark	k_T -jargu sagedus
1	7245	25	19	49	5	73	5
2	1547	26	17	50	6	74	1
3	718	27	19	51	7	75	0
4	491	28	19	52	13	76	3
5	256	29	12	53	3	77	2
6	227	30	12	54	6	78	1
7	156	31	13	55	9	79	0
8	137	32	15	56	6	80	5
9	122	33	8	57	4	81	1
10	100	34	9	58	3	82	0
11	80	35	12	59	4	83	1
12	69	36	10	60	6	84	0
13	55	37	7	61	3	85	2
14	47	38	4	62	7	86	1
15	59	39	10	63	2	87	1
16	40	40	15	64	4	88	0
17	38	41	8	65	2	89	0
18	27	42	6	66	4	90	1
19	25	43	6	67	4	91	0
20	36	44	11	68	3	92	0
21	28	45	8	69	4	93	1
22	16	46	10	70	3		
23	23	47	9	71	7		
24	29	48	6	72	6		

Minu teada pole keegi selliseid hüpoteese püstitanud, kuid läänemeresoome vanasõnade võrdlevas väljaandes “*Proverbia septentrionalia*” (PS) sisalduv info annaks oivalisi argumente nende kinnituseks. Olgu näiteks toodud kaks konkreetset teesi (tabelite 8 ja 9 pealkirjadena) koos neid tõendavate arvandmetega.

Tabel 8

- Mida enamal arvul läänemere soome rahvastel mingi ütlus on tuntud, seda kõrgem on ta keskmine produktiivsus eesti (vm. üksiku rahva) traditsioonis.

A	B	[A -veeru arvud osutavad, kuimitmel läänemeresoome rahval tuntud vanasõnade rühmaga on tegu; B -veerus on näidatud vastavasse rühma kuuluva eesti vanasõna keskmine produktiivsus (teda esindavate ehtsate arhiivitektide keskmine hulk)]
6	130	
5	71	
4	58	
3	52	

Tabel 9

- Mida suurem arv läänemeresoome rahvaid ütlust tunneb, seda suurem on ka mitte-läänemeresoome naabrite keskmine arv, kes seda ütlust samuti tunnevad.

A	$B=4$	$B=3$	$B=2$	$B=1$	$B=0$	$\Sigma(A)$	$\bar{B}(A)$
6	39	8	4	1	–	52	3.63
5	56	23	27	11	7	124	2.89
4	61	35	39	31	21	187	2.45
3	37	37	43	57	83	257	1.56
$\Sigma(B)$	193	103	113	100	111	620	

[A märgib endiselt vanasõna tundvate läänemeresoome rahvaste arvu, B — sedasama vanasõna tundvate mitte-läänemeresoome naaberrahvaste arvu. Arvud tabeli lahtrites näitavad A - ja B -väärtuste igale kombinatsioonile vastavate vanasõnatüüpide hulka PS-is, $\Sigma(A)$ ja $\Sigma(B)$ — summaarseid tüübihulki vastavais lõigetes. Veerus $\bar{B}(A)$ on toodud igale A -järgule vastav (kaalutud) B -keskmine.]

Edasi vaatleme folkloori geograafilise leviku probleeme eesti vanasõnade näitel. Vanasõnad pole meil polügoniks valitud seetõttu, et nad oleksid printsipis parim aine levikuprobleemide valgustamiseks. Vastupidi, kui meid huvitab näiteks mingite eriti vanade ainekihtide, etniliste alade vms. tuvastamine, oleks kindlasti mõistlikum võtta uurimise alla regilaulud või mõistatused. Vanasõnad on näiteks võetud lihtsalt seetõttu, et paljudel pooljuhuslikel asjaoludel on vanasõnast saanud seni ainuke žanr eesti folklooris, mille arhiiviainestik on tehniliselt sellises korras, et statistilisi arvutusi on üldse võimalik teha ning neid on mõnel määral ka püütud teha.

Oletagem näiteks, et me tahaksime eesti vanasõnade levikuandmestiku põhjal uurida Eesti kihelkondade vahelise folkloorse seose tihedust, luua Eesti “vanasõnaraajoonide” tüpoloogia vmt. Kas selleks on vaja tingimata teha arvutusi? Murdealade, folkloorialade või etnograafiliste rajoonide piire on määratletud juba sadakond aastat eksperthinnangute põhjal. Võetakse teatav hulk n-ö. olulisi tunnuseid (nagu 3. välte vokaalide kõrgenemine või mitmuse nominatiivi lõpp, või adra- või saunatiübid, või kevadised kiikumistähtjad vm.), leitakse nende levikupildid ja kohad, kust **samajooned** e. **isoliinid** kõige sagedamini läbi jooksevad, ning nimetatakse isoliinidega eristatud alad murdealadeks, folkloorialadeks või etnograafilisteks rajoonideks. Seda metoodikat võib vaidlustada: otsused võivad olla meelevaldsed, sest nende aluseks on ainult osa olemasolevast infost, ning pole alati selge, millised tunnused just on tähtsad, võivad tekkida konkureerivad alternatiivid jne. Kujutlegem, et tahaksime olla objektiivsemad ja oma rajoonipiirid toorinfo põhjal välja arvutada.

Me uurimisainel lasub teadaolevalt “Zipfi needus”: eesti vanasõnad jagunevad ka geograafilises plaanis nii, et 12780-st autentseks arvatud vanasõnatüübist on u. 8000 (ligi 63%) selliseid, mille üleskirjutused pärinevad teadmata kust või pelgalt ühestainsast kihelkonnast ega võimalda seega levikusuhete jälgimist.

Meil pole ette antud, kui palju rajooni meie tüpoloogias peaks tekkima, kui suured nad peaksid olema, kui erineva suurusega nad tohiks olla jne.

Meil tuleks ühitada oma statistikas drastiliselt erinevate sagedusvõimsusega üksused.

5.2. KIHELKONDADE SAGEDUSVÕIMSUSED

Folkloristide käsutuses on paraku liiga vähe korrastatud teavet, et öelda midagi julgelt üldistavat “folkloori statistikas” kehtivate seaduspärasuste kohta, sh. žanrifondi jagunemise kohta kahes fundamentaalses plaanis:

- 1) tüpoloogiliste üksuste (“folklooriteoste”) sagedusjaotus neid kätkevate “andmekandjate” (inimeste, mingi kihelkonna ainet talletanud saatjaskondade vm.) lõikes;
- 2) andmekandjate sagedusjaotus neis sisalduvate tüpoloogiliste üksuste (või üldse folkloorihulkade) lõikes.

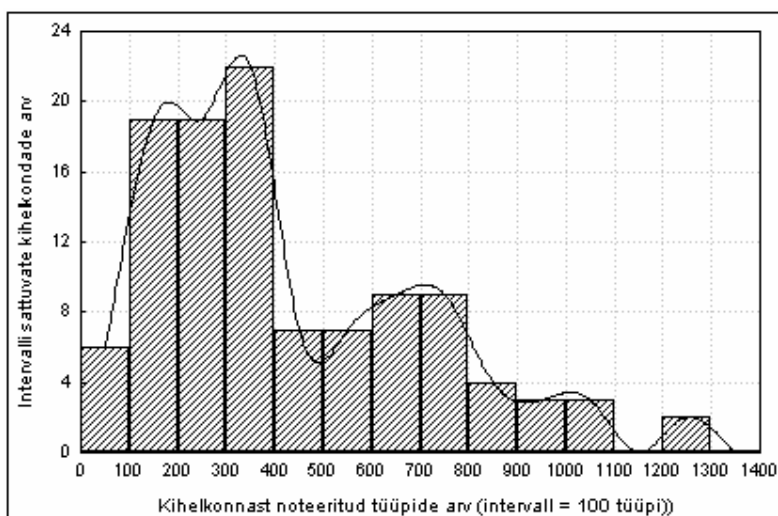
Sõandasin ülal väita, et mulle teadaolevad andmestikud ja vaatlused, samuti keelestatistilised jm. paralleelid viitavad sellele, et esimeses plaanis võiks üldine olla zipfilik jaotustüüp, mida juba tutvustasime. Andmekandjad näivad jagunevat neis sisalduvate folkloorihulkade (sh. tüübihulkade) poolest teistviisi (vt. tabel 10 ja joon. 8, lk. 100): kuna produktiivsuskala vabadusastmete arv on mitte sadakond nagu tüüpide jagunemisel kihelkondade vahel, vaid u. 1300, siis on t_K -skaala jagatud 100 tüübi suurusteks intervallideks; lainelise käiguga histogramm meenutab mitme normaaljaotuse ühendit.

Jaotuspiltide erinevused neis lõigetes (k_T ja t_K) ei hakka iseendast tervele mõistusele vastu. On täiesti loomulik kujutleda, et ka elusas folklooris toimub traditsiooni ja improvisatsiooni piiril tunglemine ning seetõttu enamik ütlusi, mõistatusi vm., mis satuvad arhiivi, on tõesti piiratud levikuga. On aga täiesti loomuvastane kujutleda, et mõnes kihelkonnas vm. vähegi suuremas piirkonnas saaksid olla absoluutses ülekaalus inimesed, kes on nii rumalad, et teavad ainult 1–2 ütlust, mõistatust, anekdooti vm.

Tabel 10

Eesti kihelkondade jagunemine neist noteeritud “geograafiliselt suhtlevate” vanasõnatüüpide arvu (t_K) järgi

t_K - intervall	Intervalli sagedus	t_K - intervall	Intervalli sagedus	t_K - intervall	Intervalli sagedus
1–100	6	501–600	7	1001–1100	3
101–200	19	601–700	9	1101–1200	0
201–300	19	701–800	9	1201–1300	2
301–400	22	801–900	4	üle 1300	0
401–500	7	901–1000	3		

Joon. 8. Eesti kihelkondade histogramm neist noteeritud “geograafiliselt suhtlevate” vanasõnatüüpide arvu järgi

Kuid aine jagunemine on ka kihelkondade lõikes äärmiselt ebahütlane. Toome tabelis 11 arvandmeid viimase histogrammi aluseks olnud variatsioonirea mõlemast otsast (Jaan Sandra kogutud aines pärineb Setust või Vastseliinast).

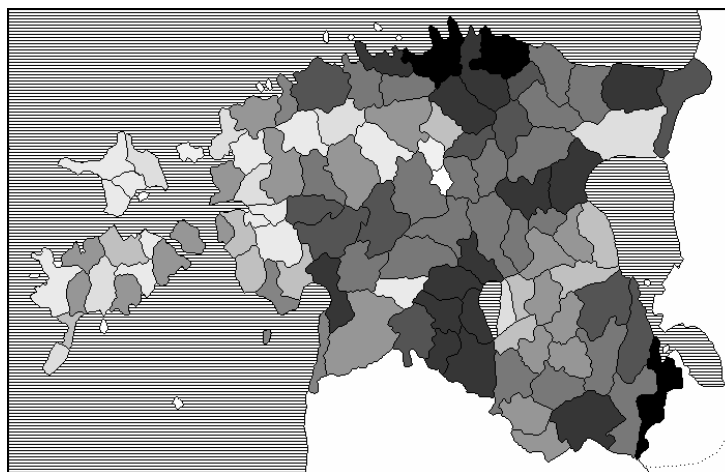
Tabel 11

Väikese ja suure vanasõnamaterjaliga esindatud geograafilisi üksusi Eestis

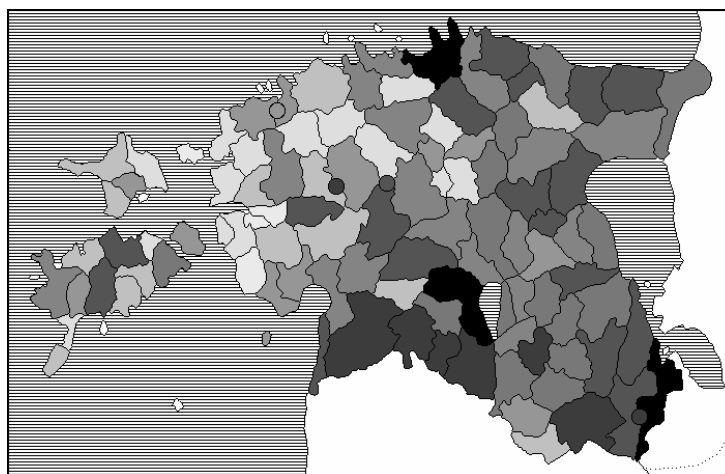
Kihelkond	Tüüpe	Kihelkond	Tüüpe
Vormsi	7	Halliste	819
Lihula	9	Otepää	845
Kirbla	10	Helme	861
Varbla	31	Setu	906
Hageri	40	Saarde	912
Jaani	49	Tarvastu	980
Noarootsi	52	[J. Sandra]	1004
Karuse	63	Rõuge	1007
Anseküla	68	Viljandi	1158
Järva-Madise	76	Kuusalu	1191

Kõrvalepõikena võiks meid huvitada küsimus, kas folkloorsest aimest rikkad ja vaesed alad paiknevad kaardil juhuslikult või on siin märgata üldtendentse. Seni ainus arvestatav kihelkondlik koondstatistika eesti rahvaluulekogude kohta koos mitmete žanride kogumistiheduse kaartidega on toodud **Richard Viidebaumi** ja **Oskar Looritsa** kirjutises “*Eesti rahvaluulekogude statistiline ülevaade*” koguteoses “Vanavara vallast” (Tartu, 1932, lk. 195–219). Sedalaadi kartogrammide juures tuleb muidugi silmas pidada, et iga kihelkonna arvkarakteristik on tegelikult pealestikku kaks faktorit: sealse folkloori **kogumise** intensiivsus ja folkloorse **traditsiooni enda** intensiivsus, ning esimene sõltus küllap suuresti teisest. Nõnda peaksid neilt kaartidelt ühtlasi läbi paistma ka Eesti tähtsamad folkloorialad (rahvalaulude kaardi kohta ütlevad autorid seda otsesõnu ise).

Paljud sellest andmestikust ei pea praeguseks enam paika, sest kogud on vahepealse 60 aastaga määratult kasvanud, on muutunud folkloor ise ja ka kogujate huvisuunad, on selgunud ebaautentsete tekstide masendavalt suur osakaal lühivormifondis jne. Enamik vahepealseist muutustest pole, tõsi küll, kehastunud analoogilisteks kauniteks tabeliteks ja kaartideks: saame ainult regilaulude ja vanasõnade kohta tuua kõrvutused, mis peegeldavad asjade seisust 30 aastat hiljem (vt. kaardid 1 ja 2: mida tumedamaks on varjutatud see või teine kihelkond, seda rohkem on sealt üleskirjutusi).

Kaart 1. Üleskirjutatud regilauluvariantide hulk kihelkonniti

Kaart 2. Üleskirjutatud vanasõnavariantide hulk kihelkonniti

Kui eri žanride kogumiskaarte (ja vanemaid uuematega) võrrelda, näeme, et üldpilt (“mustade plekkide” paiknemine) on püsivalt selgeilmeline, ja nimelt järgmine.

1. Eesti suurimad laulualad on:

- 1) Viru-, Harju- ja Järvamaa puuteala ümbruse kihelkonnad (eriti Kuusalu ja Haljala);
- 2) Mulgi (*incl.* Viljandi ja Kolga-Jaani kihelkonnad);
- 3) Setu.

2. Eesti tähtsamad folkloorialad üldisemas plaanis on:

- 1) Lõuna-Eesti üldse, eriti Mulgi ja Kagu-Eesti;
- 2) Ranna-Eesti, eriti kirdepoolne põhjarannik.

5.3. EMPIIRILISED LEVIKUPILDID

Meil tuleks oma statistikas järelkult leida moodused, et teha võimalikult objektiivselt võrreldavaks:

- 1) alad, kust ainek on üles kirjutatud palju, ja need, kust seda on üles kirjutatud vähe (kui ainek on **väga** vähe, nagu Vormsist, Lihulast või Kirblast, on asjaomase kihelkonna lülitamine statistikkasse muidugi lootusetu);
- 2) vanasõnad, mida on üles kirjutatud vaid vähestest kihelkondadest, kui ka need, mis on tuntud üle maa (kui vaatlused toimuvad tüübitasandil, on ilmselt mõttekas kõrvale jätta “geograafiliselt mittesuhtlevad” tüübid; vormi- vm. tunnuste korral, mida esindavad nimelt üksiktekstid, oleks ilmselt mõttekas kogu aines arvesse võtta).

On kõigepealt ootuspärane (ja nii juhtub ka tegelikult), et me hakkame empiirikast saada kaht liiki eraldusjooni (isoliine):

- 1) “suurte”, paljudest kihelkondadest noteeritud tüüpide korral “kõikjal on, kuid siin niiviisi, seal teistviisi”-tüüpi isoliine;
- 2) “väikeste”, st. vähestest kihelkondadest noteeritud tüüpide korral “siin on, seal ei ole”-tüüpi isoliine.

5.3.1. Lokaalredaktsioonid

Esimest tüüpi isoliinid eraldavad printsiiabis neid modifikatsioone, mida folkloristikas nimetatakse **lokaalredaktsioonideks**. Lokaalredaktsioonid on tavaliselt mitme (kompositsioonilist, leksikaalset, süntaktilist, eufoonilist vm. järku) tunnuse omamoodi sündroomid; need tunnused ühekaupa võivad hajuda mitmes erinevas suunas. Lokaalredaktsioonidest võib palju abi olla tüüpide geneesisuhete jm. diakrooniliste seikade uurimisel.

Toome näiteks kolm eesti vanasõnatüüpi, millel on kenad selged lokaalredaktsioonid.

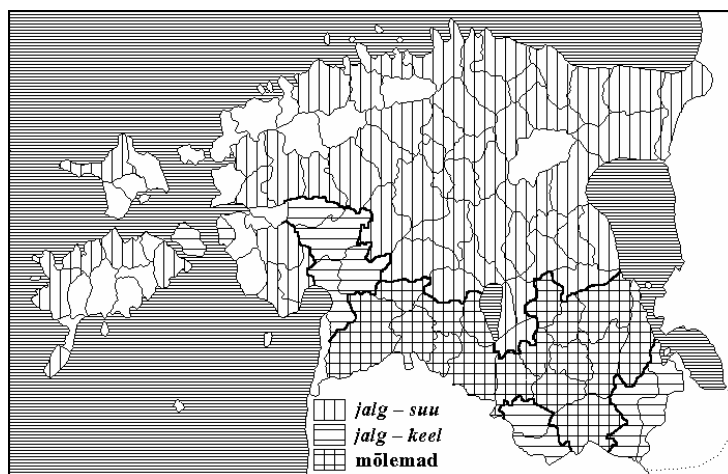
- **Kelle jalg tatsub, selle suu matsub** (EV 2399; u. 360 var.)

See on üks eesti favoriitvanasõnu, püsiva 3+3- või 2+2-sõnalise sümmeetrilise struktuuriga. Põhielemendid, mille variantide järgi moodustuvad lokaalredaktsioonid, on

- 1) somaatiline paar;
- 2) deskriptiivverbide paar, mis harva transformeerub ka adjektiivide paariks.

Lokalisatsioonide iseloomustuseks võib öelda järgmist.

A. Somaatiliste elementide kombinatsioonid on *jalg — suu* ja *jalg — keel*. Esimene on peaaegu üle-eestilise levikuga: puudub ainult mitmeist Põhja-Pärnumaa ja Läänemaa kihelkondadest ning teisalt Kagu-Eesti soppidest (Krl, Har, Vas, Se). Teine on selgelt lõunaeestiline, kuid ulatub ka Põhja-Pärnumaale ja ilmselt veelgi lääne poole, kombineerub seal aga muidugi teiste verbidega kui Lõuna-Eestis.

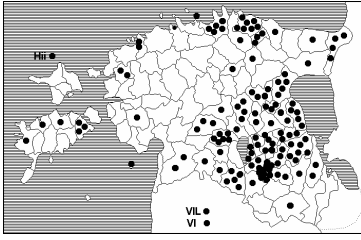

Kaart 3a. EV 2399 põhiredaktsioonid somaatika järgi

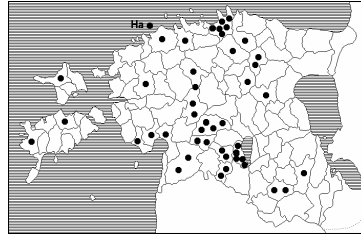
Me jälgime edaspidi lähemalt seaduspära: **lõunaeesti folklooril on tugev spetsiifika, põhjaeesti omal mitte**. Selle üheks avalduseks on konfiguratsioon, kus redaktsioonide levikualad pole lihtviisiliselt välistuvad, vaid põhjaeesti redaktsioon on ühtlasi “markeerimata” või “üldredaktsioon” ja lõunaeesti oma “markeeritud” või “omaredaktsioon”.

B. Deskriptiivverbipaaride sülemid:

1. Vormid *tatsub — matsub* (vt. kaart 3b) ja *tatsutab — matsutab* (kaart 3c) ühendis paariga *jalg — suu* on kõige levinuma “üldredaktsiooni” elemendid: seejuures on esimese levikudominant selgelt Ida-Eestis (just Peipsi-Pihkva ja Võrtsjärve vahelisel alal), teine on selgelt läänepoolsem.

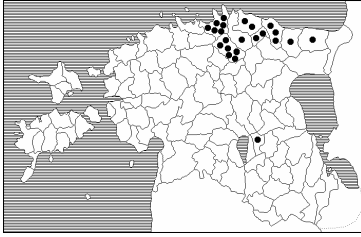

Kaart 3b. EV 2399:
tatsub – matsub

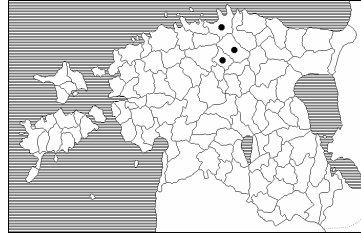

Kaart 3c. EV 2399:
tätsab – matsutab

Paar *tatsab* — *matsab* (vt. kaart 3d) on levinud peam. Viru rannapoolseis kihelkondades, Amblas ja Kuusalus; *tätsab* — *mätsab* (kaart 3e) esineb mõnedes Järva- ja Harjumaal kihelkondades.

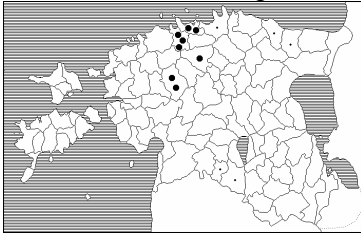

Kaart 3d. EV 2399:
tatsab – matsab

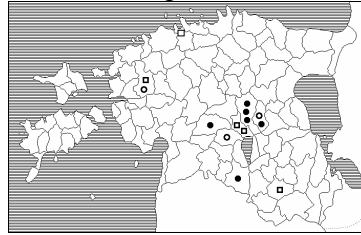

Kaart 3e. EV 2399:
tätsab ja/või mätsab

Paari *tatsatab* — *matsatab* (vt. kaart 3f) kohtab valdavalt Harjumaal. Lõuna-Eestis esindab seda sülemit kontraheerunud *tats* — *mats*. Eriti Põhja-Viljandimaal, juhuti ka muis paigus tulevad ette *pats*-algulised vormid *tats*- või *täts*-alguliste asemel (vt. kaart 3g).

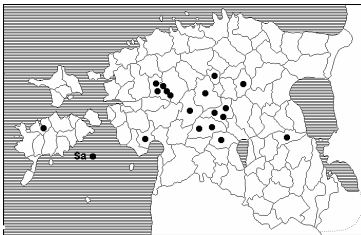

Kaart 3f. EV 2399:
tatsatab ja/või matsatab

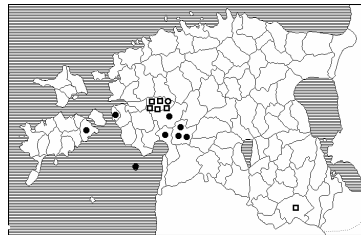

Kaart 3g. EV 2399:
● *patsub* – *matsub*
○ *patsutab* – *matsutab*
□ *patsatab* – *matsatab*

2. Kesk- ja lääne- ning edelapoolses Eestis *jalg kergatab* ~*kergitab* ~*kergatelle* ~*kerkib*. Ütluse teises pooles liituvad nendega Kesk-Eestis harilikud põhjaeestilised *suu matsatab* ~*matsutab* ~*maitsetab* ~*maitseb* (vt. kaart 3h), Lääne- ja Edela-Eestis aga *keel*-komponendiga redaktsioonid: peam. Põhja-Pärnumaal (aga ka Lääne- ja Saaremaal) *keel nälpsatab* ~*nälbatab* ~*nilbatab*. Vigalas näib olevat kihelkondlik lokaalkuju *keel li(m)psatab* ~*laksatab* (vt. kaart 3i).

Kaart 3h. EV 2399:
jalg kergatab – *suu matsatab*
~*matsutab* (ka: *kergitab* – *matsutab*
~*maitsetab*, *kergatelle* – *matsatelle*
jms.)

Kaart 3i. EV 2399:
● *jalg kergatab* – *keel nälbatab*
~*nilpsatab* ~*nilbatab*
○ *jalg kergatab* – *keel laksatab*
□ *jalg kergatab* – *keel li(m)psatab*

3. Järelkomponent *keel* + *nälb-* *~nälp-* *~nilb-* *~nilp-*algusega verb on tüüpiliselt pärnumaine (vrd. eelm. p.). Lõuna-Pärnumaal ja Paistus on aga *jalg*-komponendiga seonduvad verbid teised: tavalised on siin liited *jalg hilpab ~hilpas ~hülpäs ~hüppab ~tilpab* + *kiil nälpäs ~nälpab ~nilpas ~nilpab*.

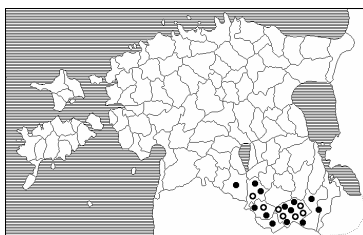
4. Tarvastu kihelkonna lokaalvormid on *Kelle jalg lämpap ~lampap, selle kiil nälpap ~limpap*.

Sõnastusvariandid ja nende levikukohad on niisiis selges korrelatsioonis: keskeestilised erivormid (*jalg kergatab* + *suu matsatab* jts.) on mõlemas mõttes “vahepealsed” harjumaiste jt. põhjapoolsemate (*jalg tatsatab* + *suu matsatab* vms.) ja põhjapärnumaiste (*jalg kergatab* + *keel nälbatab* vms.) vormide vahel, viimased omakorda keskeestiliste ja lõunapärnumaiste (*jalg hilpab* + *kiil nilpab* vms.) vahel, lõunapärnumaised omakorda põhjapärnumaiste ja Tarvastu vormide vahel jne.

5. Idapoolse Lõuna-Eestis (TaL, Vö, Se) on esikomponent läbivalt *jalg tüntsahas ~tümpsähäs ~tümpahas* jts., kuid järelkomponendi variandid lokaaliseeruvad:

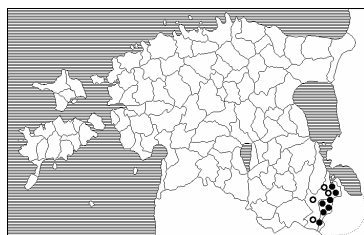
a) *kiil li(m)psahas ~limpsatus* jts. (vt. kaart 3j) on levinud kitsal alal, mis jääb vastu Läti piiri Helme ja Vastseliina kihelkonna vahele (Hel, San, Krl, Har, Rõu, kord ka Vas ja Se);

b) *kiil nilp(s)ahas ~nilpsatas ~nilps* jts. (vt. kaart 3k) on tüüpilised Setu vormid, paar üleskirjutust ka Vastseliinast.

Kaart 3j. EV 2399:

- *jalg tümpsähäs – kiil li(m)psahas*
- *jalg tünds ~tündsatas ~tündsähäs*
– *kiil limps(ahas)* jmt.

Kaart 3k. EV 2399:

- *jalg tümp(s)ähäs –*
kiil nilp(s)ahas
- *jalg tüntsähäs – kiil nilp(s)ahas*

C. Adjektiivvormid *Kelle(l) jalg kerge, selle(l) ~tol kiil ~suu nilbe* jts. esinevad kitsal Kagu-Eesti alal: Võnnus, Põlvas ja Räpinas.

D. Süntaktiline raam on enamasti *Kelle..., selle...,* harva *Kel..., sel..., Kui..., siis...;* Kagu-Eestis on sagedased ellipteerunud vormid, nagu *Jalg tümpsähäs, kiil nilpsahas* vmt.

- **Magaja kassi suhu ei jookse hiir** (EV 6297; u. 340 var.)

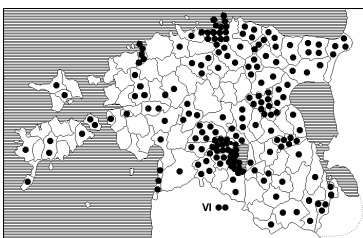
Selle tüübi variaablussõlmed on:

- 1) kassi atribuut (*magaja* või *laisk*);
- 2) koht, kuhu saakloom ei jookse (*suhu ~perse*);
- 3) saakloom ise (*hiir ~rott*).

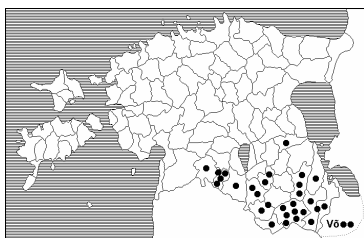
Neis tekkivate muutuste kombinatsioonide järgi kujunevad lokaalredaktsioonid (järgnevalt levikukaartidel on ülevaatlikkuse huvides näidatud ainult üksikelementide, mitte aga nende lõplike kombinatsioonide lokaliseerumised).

1. Domineeriv “normaalredaktsioon” (vt. kaart 4a) läbib elemendid *magaja* + *suhu* + *hiir* ja selle levik on valdavalt põhjaeestiline, kuid palju kirjapanekuid on ka Mulgist ja Viljandimaalt üldse.

2. Vahetus *laisk* pro *magaja* (vt. kaart 4b) on selgelt lõunaeestiline.

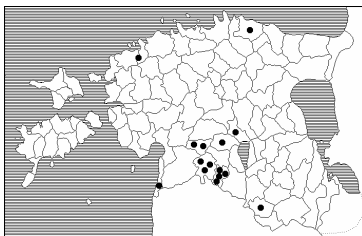
Kaart 4a. EV 6297:
magaja + *suhu* + *hiir*
(normaalredaktsioon)

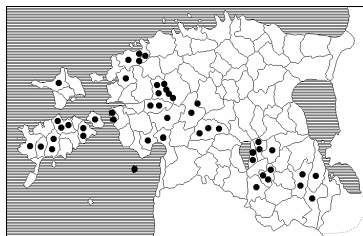
Kaart 4b. EV 6297:
laisk pro *magaja*

3. Normaalredaktsioonilise *suhu* alternatiiv on *perse* (vt. kaart 4c); see on eelkõige Viljandimaal levinud variant (juhuslikke üleskirjutusi on ka mujalt).

4. Vahetuse *rott* pro *hiir* (vt. kaart 4d) levikuala haarab saari ja mandri-Läänemaad ning jätkub pika katkendliku loode-kagusuunalise vöödina läbi kogu maa.

Kaart 4c. EV 6297:
perse pro *suhu*

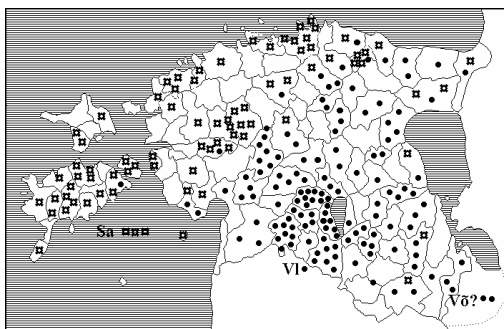

Kaart 4d. EV 6297:
rott pro *hiir*

- *Kes kahju kardab, see õnne ei leia ~kasu ei saa* (EV 2936; u. 195 var.)

Ülal tiiteltekstis näidatud variantide järgi tekib 2 põhiredaktsiooni, mille vaheline piir kulgeb umbes Audru — Lüganuse joont pidi. Ülekaalus on kagupoolne redaktsioon lõpuga *õnne ei leia*, loodepoolne redaktsioon on lõpuga *kasu ei saa* (vt. kaart 5).

Kaart 5.
EV 2936 kaks
põhiredaktsiooni:
2 — *õnne ei leia*
□ — *kasu ei saa*

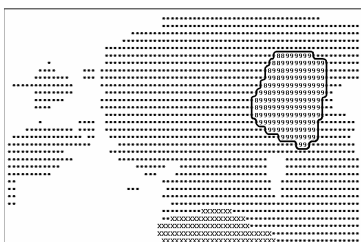

Jääb mulje, et *Kes kahju kardab, see õnne ei leia* on vormide *Kes kahju kardab, see kasu ei saa* ja *Kes õnnetust kardab, see õnne ei leia* hübriid, sest normaalsemad oleksid puhtad antonüümipaardid *kahju — kasu* ja *õnnetus — õnn*. Viimast paari esineb selles eesti tüübis küll ainult paaril korral, kuid talle on häid lähendeid vene ja läti paralleelides (vrd. *Несчастья бояться — счастья не видеть* ja *No nelaimēs bisies, laimi neredzēsi*). Redaktsiooni *kasu ei saa* laenamist siia eesti tüüpi (nt. lääne poolt) on raske oletada: sel ei leidu head vastet ei saksa, rootsi ega soome keelest.

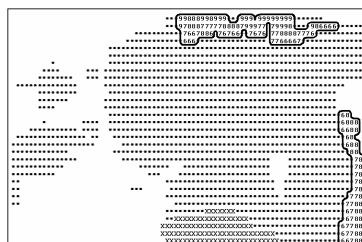
5.3.2. Piiratud levikuga vanasõnad

Kitsama ulatusega “siin on, seal ei ole”-tüüpi levikupildid võivad uurijale samuti ahvatlusi valmistada. Võib näiteks tekkida soov luua nende levikupiltide tüpoloogiat ja püüda interpreteerida ajas kulgevaid protsesse, mille jälgedeks levikupildid on, katsuda luua nende protsesside matemaatilisi mudeleid jne.

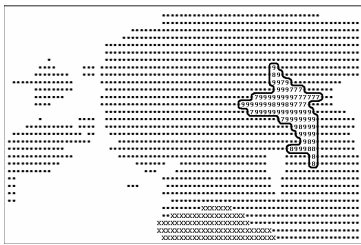
- Kauneid näiteid sedalaadi levikupiltides nähtuvaist “elementaarkonfiguratsioonidest” on toodud **Mart R Emmeli** töös “*Large data bases in quantitative history*” (Tallinn, 1979); R Emmeli figuurid (vt. kaardid 6a–i) on saadud ajaloo-alase info põhjal.

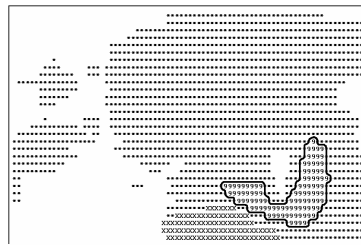
Kaart 6a. Laik (Spot)

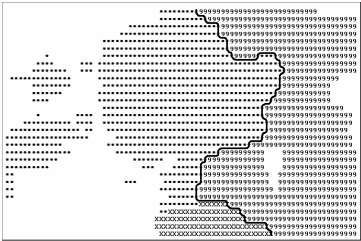
Kaart 6b. Triip (Stripe)

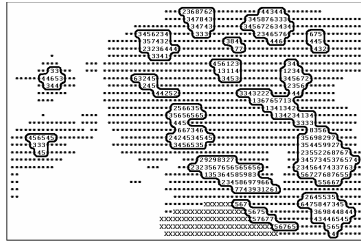
Kaart 6c. Täht (Star)

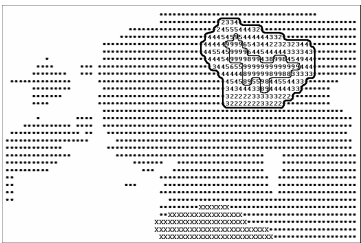
Kaart 6d. Poolkuu (Crescent)

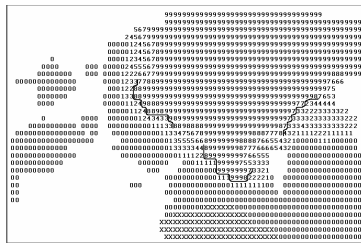
Kaart 6e. Pidev joon (Steady line)

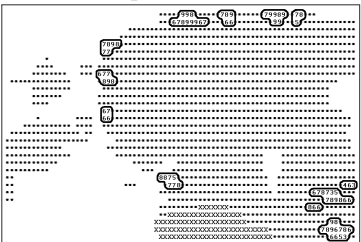
Kaart 6f. Kõikjal on midagi (Something is everywhere)

Kaart 6g. Täht laigu sees (Star in the spot)

Kaart 6h. Ebapüsiv joon (Unsteady line)

Kaart 6i. Perifeerias on, keskel ei (Periphery has - no in the middle)

Need jt. kujundid annavad end tihti küllalt lihtsal viisil seletada.

Näiteks:

- 1) kui midagi tekib kuskil areali keskel, siis on levikupildiks ootuspäraselt mingi radiaalne laik;
- 2) kui nähtuse levikupildiks on “täht” ja nähtus on tekkinud

areaali keskel, tuleks otsida põhjusi, miks levik on mõnedes suundades soodustatum, teistes pärsitum;

- 3) kui midagi luuakse või laenatakse kuskil areaali piiril või mere ääres, võib levikupildiks olla kaare vm. kujuga front;
- 4) kui miski levib piki jõe vm. ühendustee ääri, siis saab levikupilt vöödi kuju;
- 5) kui miski, mis on küllalt vana, hakkab taanduma, võib seda protsessi kajastada pilt “perifeerias on, keskel ei ole”;
- 6) pilt “igalpool on midagi” või “siin-seal on midagi” võiks viidata sellele, et meil on liiga vähe infot nähtuse tegelike levikupiiride kohta jne.

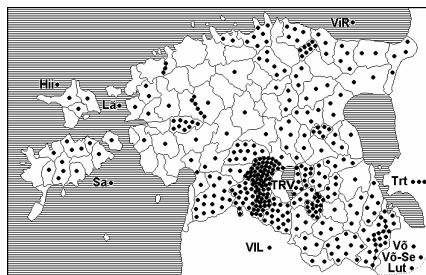
Kui keegi hakkaks lootma, et eesti vanasõnade “väikestes” levikupiltides võiksid samuti domineerida taolised ilusad kompaktsed ja hästitõlgenduvad figuurid, siis ta eksiks suuresti (võib-olla on ilusad pildid mistahes empiirikas üldse pigem erand kui reegel).

- Tegin kunagi järgmise katse.

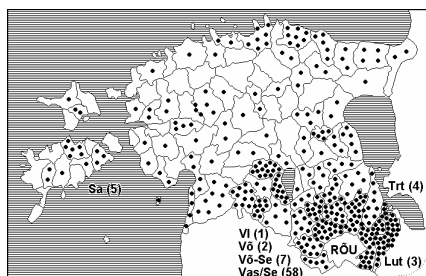
Võtsin kõik piiratud levikuga eesti vanasõnad (täpsemalt, sellised, mida oli üles kirjutatud 2 kuni 4 kihelkonnast), valisin mingi “ema”- või märkkihelkonna ja kandsin ühele kaardile kõik selle kihelkonna partnerid nois väikestes levikupiltides: kui näiteks märkkihelkonnal A oli selles ainesos 5 kohtumist kihelkonnaga B, siis jäi kihelkonna B kontuuridesse 5 märki. Toon paar näidet tekkinud partneripilvedest (vt. kaardid 7a–f).

Nimetame mõned põhimuljed, mis selles katses saadud levikupiltidest (sh. siin näiteks tooduist) võiksid jääda.

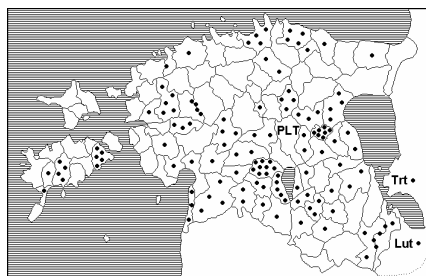
**Kaart 7a.
Tarvastu**

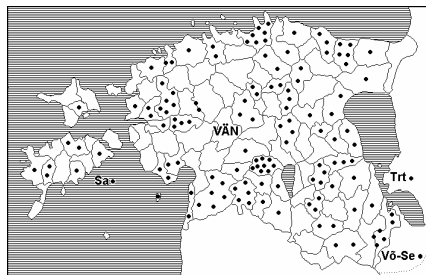
**Kaart 7b.
Rõuge**

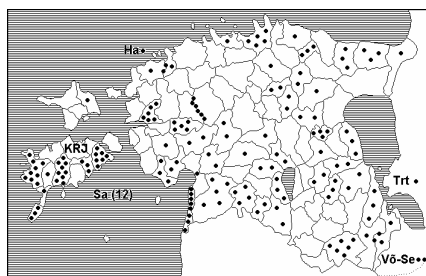
**Kaart 7c.
Põltsamaa**

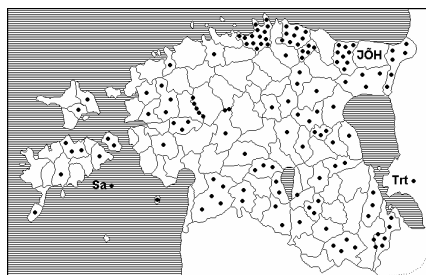
**Kaart 7d.
Vändra**

**Kaart 7e.
Karja**

**Kaart 7f.
Jõhvi**

Esmamulje on see, et hajumine on üllatavalt suur, nii et saadut pole võimalik kujutleda mingite naturaalsete, suuliste, geneetiliselt sidusate folkloorsete protsesside jälgede summana. Keegi ei ole uurinud võimalike mürade laadi ja tekkepõhjust. Oletamisi võiks pakkuda näiteks järgmisi seletusi:

1. Ehk tugevaim faktor on trükiallikate vahendav-võimendav toime, mida juba eespool mitmes seoses mainisime. Kui vanasõnast on üks kirjapanek, ütleme, Jõhvist ja teine Paldiskist ja üleskirjutajaiks on õpilased, siis enne kui hakata siin nägema nt. kalurite omaaegse meritsi suhtlemise jälge, peaks silmas pidama, et see vanasõna võib olla ära õpitud (kui mitte suisa maha kirjutatud) mõnest mõlemal pool käibinud kooliraamatust.

2. Tüpoloogiline üksus võib olla formeeritud küll puhtfolkloorseist tekstidest, kuid (osalt või tervenisti) sellistest, mille vahel tegelikult geneetilist seost pole. Nt. kahe või enama tüübi leksikaalselt erandlikud modifikatsioonid võivad osutada tunduvalt sarnasemaiks omavahel kui kumbki oma geneetiliste tõsisugulastega. Aga ka suhteliselt tühja semantilise ümbruse korral võib olla omaette tüpoloogiline üksus moodustatud paarist-kolmest tekstist, mis esindavad *generatio aequivoca* toimel tekkinud mikrotraditsioone või omaloomingut ning on juhtumisi semantilisel ja leksikaalselt nii sarnased, et tunduvad ühe ja sama tüübi variantidena.

Teine mulje on, et “emakihelkonna” lähedal on partnerite pilv üldiselt siiski selgelt tihedam ja vastupidi, st. inimgeograafias kehtiv universaal ‘Mida lähemal, seda sarnasemad’ leiab ka meie aines tõestust.

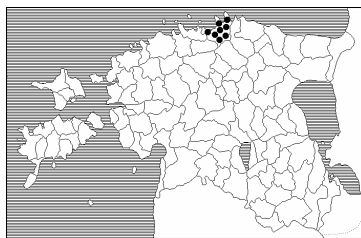
Kolmas mulje on, et kuigi hajuvus on üldiselt suur, on see Eesti erinevais piirkondades palja silmaga nähtavalt erinev:

- 1) Lõuna-Eestis koonduvad partnerid oma “emakihelkonna” ümber märksa tihedamalt, Põhja-Eestis märksa hajusamalt;
- 2) perifeeriatel, sh. Ranna-Eesti alal on koondumine märksa tihedam kui südamaal.

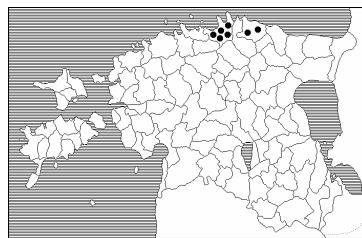
Ka ulatuslikumate ‘on / ei ole’-levikupiltide, nagu ka lokaalredaktsioonide kontuurid on pahatihti hägused ja pildid ise katkendlikud ning levikukollete keskmed võivad paikneda suvalistes kohtades. Seetõttu on neid pilte nende toorkujul ja empiirilisel viisil raske võrrelda ja liigitada.

- Raamatus “*Meri andab, meri ottab. Valimik Lahemaa vanasõnu*” (Tallinn, 1981, lk. 6–36) ja kirjutises “*Lahemaa vanasõnade iseloomustamiseks*” (kogumikus “Lahemaa uurimused II. Rahvusparki asustusajalugu ja etnograafia” (Tallinn, 1985, lk. 88–103)) on skitseeritud peamised piiratumal ulatusega levikupiltide tüübid, milles kõige sagedamini satuvad osalema “Lahemaa kihelkondadest” (Kuusalust, Haljalast ja Kadriinast) pärinevad vanasõnatekstid, ning toodud näiteks paar tosinat levikukaarti. Need levikutüübid osutusid u. sellisteks (vt. kaardid 8a–t).

1. Puht-lahemaaline (Kuusalu ja/või Haljala ja/või Kadriina kihelkonnaga piirduv) levikutüüp (vt. kaardid 8a–b):

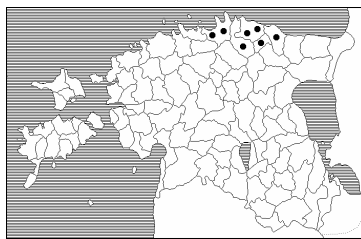

Kaart 8a. EV 3557:
Harvast kõhvã lõhvãtüb, sidãgi panna tãmãle ouks

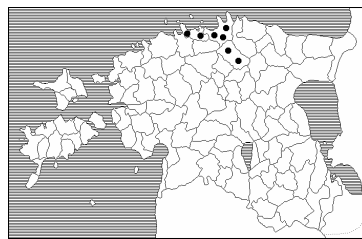

Kaart 8b. EV 2708:
Jodagi joudepapp tegeb, kui ei ole muud, ristib surni vasiku

2. Tüüp, kus levik haarab ühe või mitu “Lahemaa kihelkondadest” ja ühe või mitu nende naaberkihelkondadest (kaardid 8c–d):

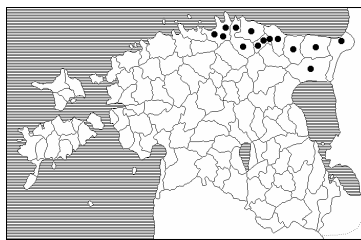

Kaart 8c. EV 860:
Harvast haraka saba kirju

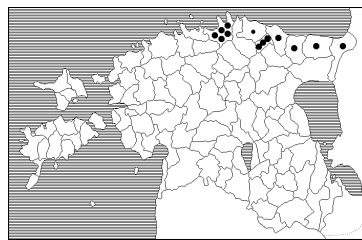

Kaart 8d. EV 13703:
Varane vaatab pugu alla, hiline saba alla

3. Kirderannaline levikutüüp
(kaardid 8e–f):

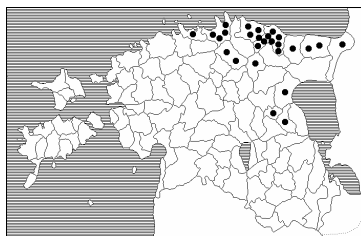

Kaart 8e. EV 14504:
*Ära väsis äkiline,
vastu piab pikaline*

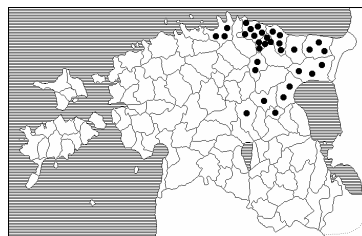

Kaart 8f. EV 13319:
Ega vana kuer valet ei haugu

4. Ranna-Eestit ja Põhja-Tartumaa kihelkondi haarav levikutüüp (kaardid 8g–h):

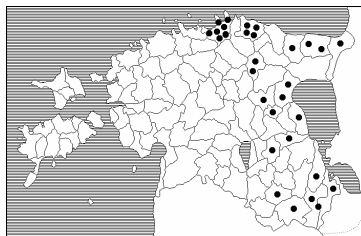

Kaart 8g. EV 9600:
Kes ree rikub, see ree rakendab

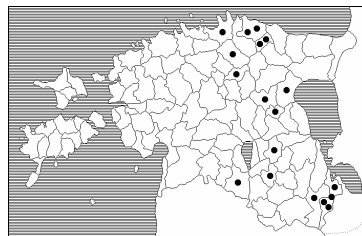

Kaart 8h. EV 3115:
*Kanad puule, laisad tööle,
usinad und magama*

5. Idaeestiline levikutüüp — maksimumina Ranna-Eesti + Tartumaa + Võrumaa + Setumaa (kaardid 8i–j):

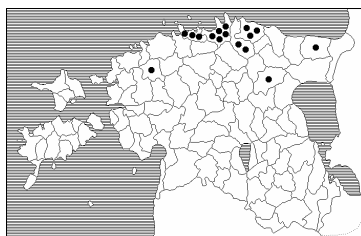

Kaart 8i. EV 126:
Parem aega müüa kui osta

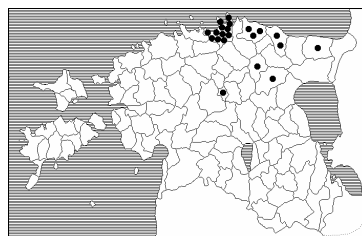

Kaart 8j. EV 622:
*Ema sureb, isa sõgeneb
~Imä kooles, esä sõgenes*

6. Viru-Järva levikutüüp
(kaardid 8k–l):

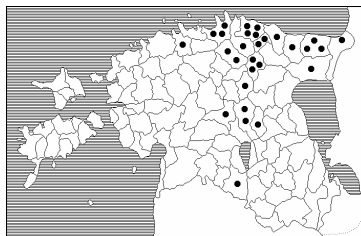

Kaart 8k. EV 1584:
*Teeb hull paljugi,
elab viisas vähemalgi*

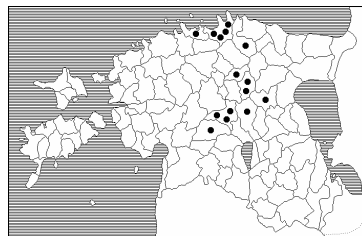

Kaart 8l. EV 7469:
*Kes noorelt nobe,
see virk vananagi*

7. Tüüp, kus levik ulatub Ranna-Eestist u. Haljala — Võrtsjärve joont pidi lõunasse (kaardid 8m–n):

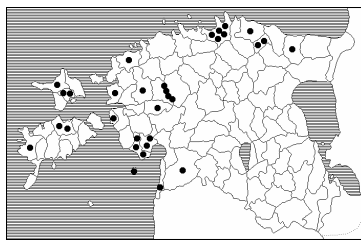

Kaart 8m. EV 2385:
*Ega jalab jää,
et jäljed jäävad*

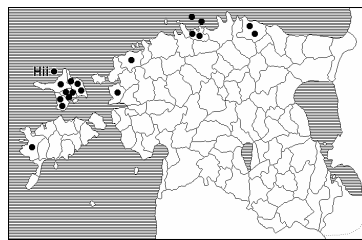

Kaart 8n. EV 3069:
*Mis kala keegi püüab,
seda ta saab*

8. Levikutüüp põhjarannik + looderannik + läänerannik + saared (kaardid 8o–p):

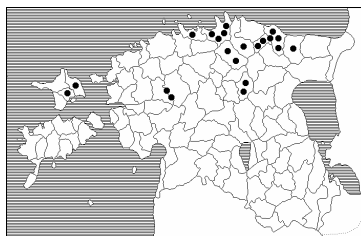

Kaart 8o. EV 6785:
Mets vaese mehe kasukas

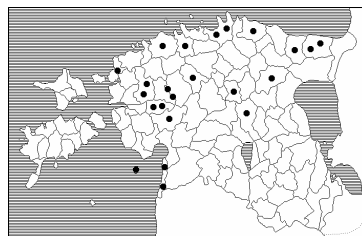

Kaart 8p. EV 322:
*Andrus aus mees annab jõulud,
Toomas toores mees toob jõulud...*

9. Laiem põhjaeestiline levikutüüp oma mitmeis modifikatsioonides (kaardid 8q–r):

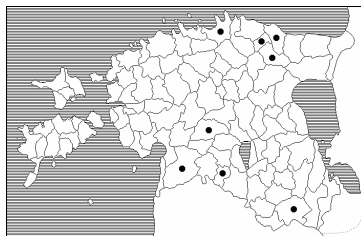

Kaart 8q. EV 4152:
Löö koera ehk silita koera

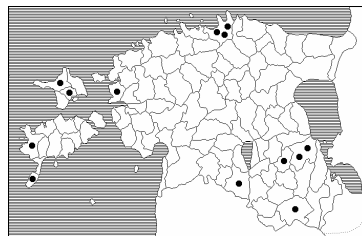

Kaart 8r. EV 1277:
*Ega siis hing hukka ei lähe,
kui ihu harida saab*

10. Perifeersete kolletega (nt. Ranna-Eesti + Kagu-Eesti + saared vm.) esindatud levikutüüp (kaardid 8s–t):

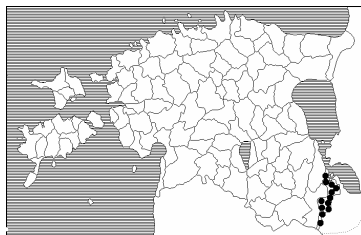
Kaart 8s. EV 12694:
Tühjad pead ikka püsti

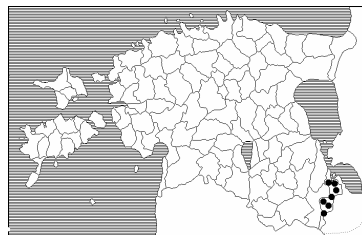
Kaart 8t. EV 14874:
Ega üks tukk kaua suitse

• Analoogilisi märkalasid võib valida ka mujalt Eestist. Kui võtta uurimisobjektiks näiteks “Võru- ja Setumaa vanasõnad”, võiks rääkida umbes järgmistest põhitüüpidest (vt. kaardid 9a–t):

1. Levik piirdub Setuga (kaardid 9a–b):

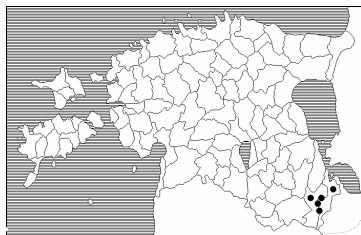

Kaart 9a. EV 1714:
Häbū õlõõi saust, õt silmä lätt

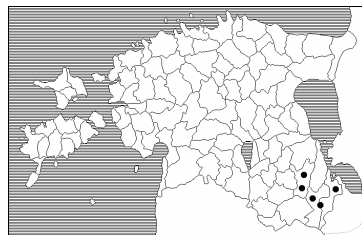

Kaart 9b. EV 5424:
Mis määgide, ku põetäi

2. Levik haarab Setut ja sellega külnevaid Võrumaa kihelkondi (kaardid 9c–d):

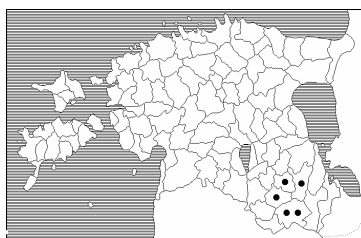

Kaart 9c. EV 5563:
Latsõ koolja löüdäs läve alt

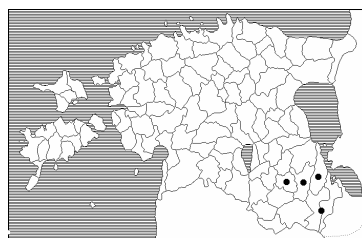

Kaart 9d. EV 5058:
Paremb um iks külä õnnele ku külä kaheole

3. Levik kätkeb mingi kombinatsiooni Võrumaa kihelkondadest (kaardid 9e–f):

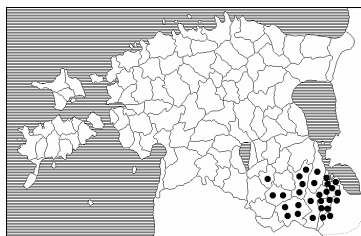

Kaart 9e. EV 1027:
*Hää om härra leiba süvvä,
kuri om kanda karbatsit*

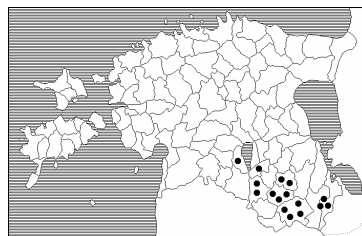

Kaart 9f. EV 217:
*Avita menejat mõrsjat
ja asujat majja*

4. Leviku põhiareaal on Võru- ja Setumaa; puhuti võib liituda lähedasi Lõuna-Tartumaa (või ka Lõuna-Viljandimaa) kihelkondi (kaardid 9g–h):

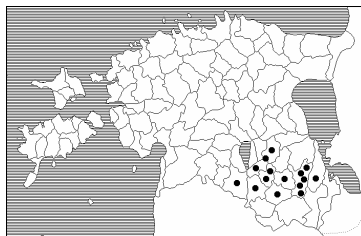

Kaart 9g. EV 1564:
Hull kitt or'a tüüd, laisk latse tüüd

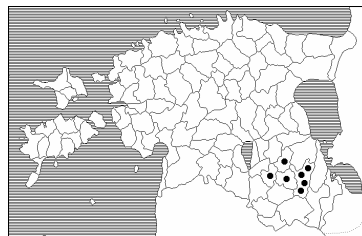

Kaart 9h. EV 638:
*Emä põlve naal kasus lats innembi
ku esä salvõ naal*

5. Levikukolde kese on kuskil Võrumaa ja Lõuna-Tartumaa piiril (kaardid 9i–j):

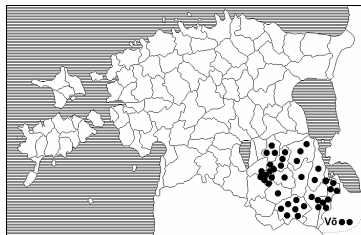

Kaart 9i. EV 96:
*Aig tulep, lammaš põetas,
hää tüirik naises võetas*

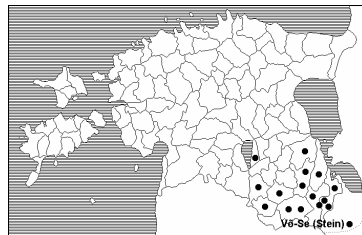

Kaart 9j. EV 1002:
*Hää häritä, hooletu hobõsida:
ei süüitä, ei sõita*

6. Levik haarab peamiselt Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa kihelkondi, reeglina ka Setumaad (kaardid 9k–l):

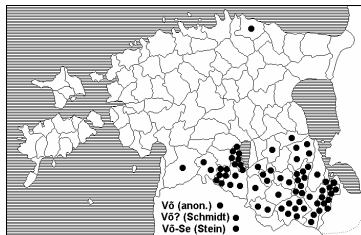

Kaart 9k. EV 733:
Äkki haarat, suu palutat

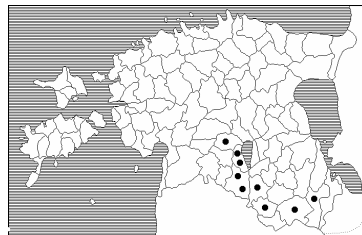

Kaart 9l. EV 1477:
Kel huul, sel kuur

7. Laiemad (puht- või valdavalt lõunaestilised levikupildid, kuhu on haaratud ka Võrumaa kihelkondi ning Setu (kaardid 9m–n):

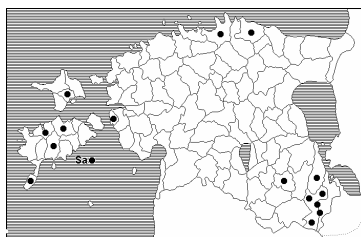
Kaart 9m. EV 1014:
Hää lats tunnus hällü, kaunis karja

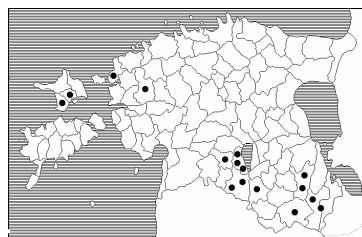
Kaart 9n. EV 5052:
Küllä jääb küläsüük

8. Levik on kitsamalt või laiemalt idaeestiline (vt. 5. tüüp “Lahemaa tüübistikus”, kaardid 8i–j).

9. Mitmesugused mittenidusad levikupildid, kus koldeid on Eesti eri äärealadelt ning võru-setu kolle on üks neist (kaardid 9o–p; vrd. samuti 10. tüüp “Lahemaa tüübistikus”, kaardid 8s–t):

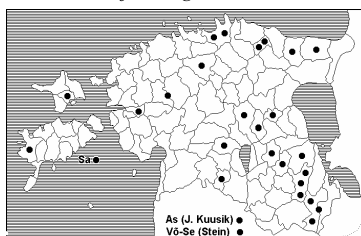

Kaart 9o. EV 1524:
Hoora nutt ja varga vanne...

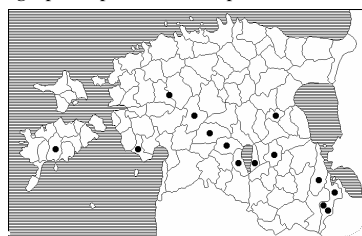

Kaart 9p. EV 1904:
Igä pikk, pesmäldä ei päse'

10. Veidraid (laiu, kuid hõredaid) levikupilte (kaardid 9q–r):

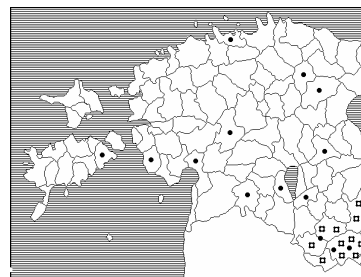

Kaart 9q. EV 2373:
Läheb jahimees metsa – pane pada kummuli; läheb kalamees kalale – pane pada tulele

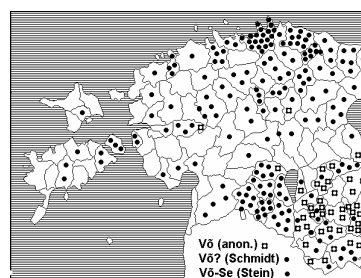

Kaart 9r. EV 5684: *Hoia leiba heinaajaks*

11. Laiema põhiredaktsiooni või üldleviku taustal eristub võru-setu (või laiem kagu-eestiline, või lõunaeestiline) lokaalredaktsioon (kaardid 9s–t):

Kaart 9s. EV 1641:
Hunt tahab hurjutamist, raha lugemist, saks palumist...
(⌘ – komponendiga *susi hagõmist* vormid)

Kaart 9t. EV 929:
Hea laps, kes hästi tantsib, parem laps, kes paigal seisab
(⌘ – vormid, kus ainsuse 3. isiku asemel on ainsuse 2. isik, nt. *Hää om, kui häste tantsit, paremb viil, kui kui paigal saisat* vmt.)

5.4. SEOSEKOEFFITSIENDID JA “VANASÕNARAJOONID”

5.4.1. Kihelkondade vahelise seosetiheduse hindamine. Materjali stereotüüpsus ja unikaalsus

Nii ei jää ilmselt muud võimalust eesti “vanasõnaraajoonide” korrektsemaks selgitamiseks kui püüda kogu empiiriliste levikupiltide virr-varr ohjeldada ühtsesse statistikasse sel teel, et arvutame seosetihedushinnangud nt. iga kihelkonnapaari (vm. ulatusega alade) vahel ja leiame rajad, kus seos on kõige nõrgem — need oleksid siis otsitavate rajoonide piirid.

Summa summarum võib etno-, lingvo- vm. inimgeograafias kasutada kogu seda metoodilist arsenalit, mis geograafilises või üldstatistikas on välja töötatud. (Esmase sissevaate saamiseks etnograafilise ja folkloorse ainese kvantitatiivse uurimise probleemidesse võib soovitada **Matti Sarmela** raamatut “*Perinneaineiston*”

kvantitatiivisesta tutkimuksesta” (Helsinki, 1970). Siin on toodud ka mitmeid tavalisemaid valemeid seosetiheduskoefitsientide arutamiseks, mida võib kasutada ja on kasutatud etnogeograafilises statistikas.)

Kihelkondade (vm. geograafiliste üksuste või mistahes statistiliste arvestusüksuste) seosetiheduse hinnang baseerub protseduuril, kus mingite parameetrite alusel võrreldakse asjaomaste kihelkondade vm. alade folkloorse ühisosa võimsust nende kihelkondade vm. alade summaarse(te) folkloorse(te) võimsus(t)ega.

Selle protseduuri elementaarseimaks vormiks on suhteliste sageduste arvutamine, mille abil on võimalik “toorsagedusi” objektiivsemalt hinnata. Lihtsameelselt öeldes: kui objektile X on ligikaudu võrdse suurusega ühisosad objektidega A , B ja C , kuid A tervikvõimsus on suur, B tervikvõimsus keskmine ja C oma väike, siis X -i “sarnasus” või seosetihedus A -ga on suhteliselt väike, B -ga keskmine ja C -ga suhteliselt suur.

- Võrdleme näiteks kaht kartogrammi (vt. kaardid 10a ja 10b).

1. on üks lähtekaarte äsja kirjeldatud “partneripilvede” vaatlusest piiratud levikuga vanasõnade põhjal, kus “emakihelkonnaks” oli võetud Rapla ja Märjamaa piiril asuvas Kõrvetaguse külas elanud suurkoguja Emilie Poomi materjal (kaart 10a). Me, nagu olevat öelnud kuulus füüsik Rutherford, “näeme, et me mitte midagi ei näe”: Poomi kodukoha naaberkihelkondades pole mingit visuaalselt märgatavat punktikuhjumit, mis viitaks ühiste tüüpide arvukusele.

2. kartogramm (10b) näitab sedasama pilti suhteliste sagedustena: iga punkt kaardil märgib (täisarvulise täpsusega) suurust

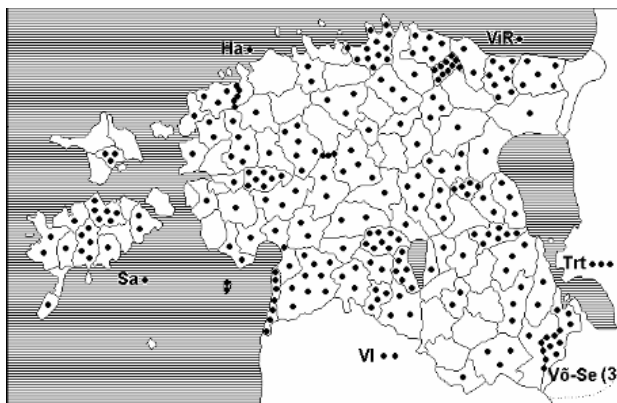
$$(P_n K) : \sum K \times 100,$$

kus $P_n K$ tähendab Poomi “kohtumiste” (ühiste tüüpide) arvu partnerkihelkonnaga ja $\sum K$ partnerkihelkonda esindavate tüüpide üldarvu vaatluses. Kui nt. Poomil on Amblaga 3 ühist tüüpi ja Ambla on esindatud vaatluses üldse 160 tüübiga, siis

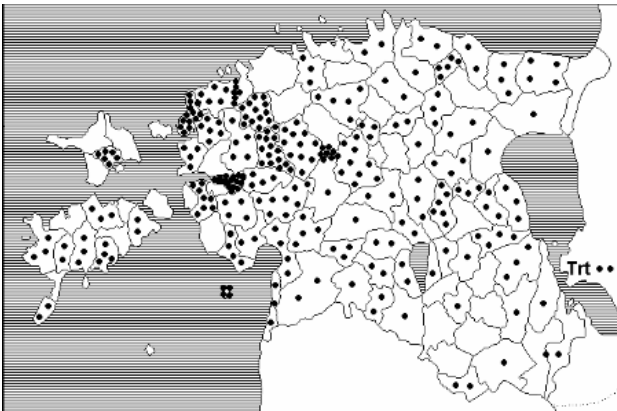
$$3 : 160 \times 100 \approx 2 \text{ (punkti kaardil).}$$

Nii on Lääne-Eestile iseloomulik üleskirjutuste vähesus arvesse võetud, ühisosa hinnang objektiivsem ja kohtumiste tiheduspilt loomulikum.

Kaart 10a. E. Poomi (Rap v. Mär) haruldasema vanasõnaainese geograafiline taust (toorandmed)

Kaart 10b. E. Poomi (Rap v. Mär) haruldasema vanasõnaainese geograafiline taust (suhtelised sagedused)

Näib, et tüübihulk üldse ei ole parim parameeter geograafiliste arvestusüksuste ja nende ühisosade võimsuse mõõtmiseks. Ainel on ka teine karakteristik — nimetame seda **stereotüüpsuseks/ unikaalsuseks**.

- Selgitame asja olemust lihtsa näitega.

Oletagem, et mingi kihelkonna, ütleme, Rõuge üleskirjutustes on esindatud ainult 5 eri vanasõna (st. tüüpi). Igaüht neist 5-st on peale Rõuge üles kirjutatud veel täpselt 4-st **mingist** muust (siis kokku 5-st) kihelkonnast. Rõuge materjali võimsusmõõduks tüübihulga lool oleks seega 5 ja stereotüüpsusmõõduks $5 \times 5 = 25$.

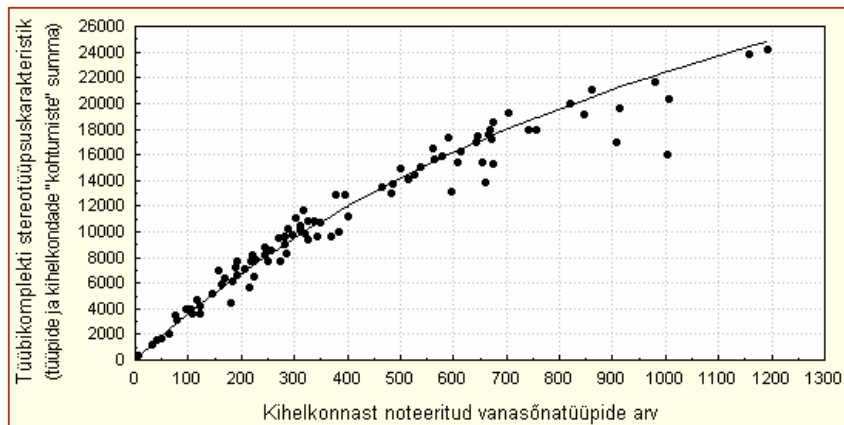
Kujutleme, edasi, et kuskilt teisest kihelkonnast, ütleme, Peetrist, on samuti üleskirjutusi ainult 5-st tüübist. Kuid seekord on igaüks neist 5-st tuntud väga laialt: peale Peetri veel täpselt 49-s **mingis** muus (st. kokku 50-s) kihelkonnas. Peetri võimsusmõõduks tüübihulga lool on niisiis samuti 5, kuid Peetri materjali stereotüüpsus on $5 \times 50 = 250$, seega 10 korda suurem kui Rõuge omal.

Nüüd kujutagem, et mingi kolmanda kihelkonna, ütleme, Otepää materjal (millest me midagi lähemat ei tea ega peagi teadma) on niihästi Rõuge kui Peetri omaga 3 ühist tüüpi. Lihtsates suhtarvudes summaarsete tüübihulkade järgi oleks seosetihedushinnang siis mõlemal juhul 60% (3/5). Kuid terve mõistus ütleb, et see hinnang pole objektiivne: tegelikult on Otepää ja Rõuge suhe palju tihedam kui Otepää ja Peetri suhe, sest 3 tüüpi suurune ühisosa Rõugega on saadud võrratult unikaalsemest ainesest ja peaks “maksma” palju rohkem, kuna suhtlemine on toimunud palju vaesemais oludes.

Toodud näidetes olid absoluutarvud valitud meelega absurdid. Naturaalses aines midagi nii drastilist ei toimu ja üldiselt on muidugi nii, et mida rohkem on teatud ainevalimis tüüpe (olgu selleks valimiks ka mingist kihelkonnast noteeritud tüüpide koguhulk), seda rohkem on selle tüübihulga taga ka “kohtumisi” geograafiliste üksuste vahel, ja sama kehtib ühisosade kohta. Kuid statistika orienteerimine stereotüüpsusnäitudele ei saa toimuda ka eriti triviaalselt, sest “Zipfi needuse” tõttu ei ole kihelkonnast üleskirjutatud tüübihulkade ja neile vastavate stereotüüpsusarakteristikute vahetegur lineaarne. Väiksem tüübivalim koosneb paratamatult suhteliselt stereotüüpsemast aineist ja suurem tüübivalim suhteliselt unikaalsemest.

Kui üldkogumiks, millest valim pärineb, on mingite tüüpide (nt. eesti vanasõnatüüpide) nimistu, tekib kõnealune efekt seetõttu, et produktiivseid tüüpe on üldkogumis endas vähe ja valimi suurendamine saab toimuda ainult ebaproduktiivsema (st. unikaalsema) aine arvel. Loomulikult viisil saadud tüübihulkade (ütlemes, mingeist kihelkonnadest kirjapandud vanasõnatüüpide nimistute) korral tekib see efekt seetõttu, et iga taoline tüübihulk esindub vahetult mingis tekstihulgas (nt. teatud kihelkonnast pärinevate arhiivitekside hulgas) ning selle tekstihulga taga on omakorda pinnalisemate või põhjalikumate meenutamisprotseduuride summa. (Kui kihelkonnadest *A* ja *B* on mõlemast kirja pandud nt. 1000 vanasõnateksti, kuid *A*-kihelkonnas on tegutsenud 12 pinnapealsemat saatjat ja *B*-kihelkonnas 4 põhjalikumate, siis *A*-kihelkonna materjal peaks jagunema tunduvalt vähemaks arvukaks tüüpideks kui *B*-kihelkonna oma.)

Joonis 9 näitab mittelineaarset korrelatsioonivälja kõigi Eesti kihelkondade vanasõnaaine suuruse (“geograafiliselt suhtlevate”, st. vähemalt 2-st eri kihelkonnast üleskirjutatud tüüpide arvu) ja stereotüüpsuse (st. ses aines toimuvate tüüpi ja kihelkonna “kohtumiste” summaarse hulga) vahel. Nagu statistikas üldiselt, nii ka siin on vahetegurite mittelineaarsus mitmes mõttes tülikas, alates sellest, kui me tahaksime objektiivselt normeerida ja võrrelda väikeste ja suurte tüübihulkadega esindatud kihelkondade summaarseid stereotüüpsusnäite, ning lõpetades ühisosi puudutavate arvutuste ja hinnangutega. Küsimus pole isegi mitte piisavalt täpse lähendfunktsiooni leidmises, vaid sellise lähendfunktsiooni leidmises, millel oleks seesmine loogika.

Joon. 9. Tüübihulga suuruse ja aine stereotüüpsuse seos eesti vanasõnades

- Toodud joonisel näidatud trendijoon järgib näiteks funktsiooni, mis annab päris hea lähendi, kuigi lähtub pelgalt järgimisest metafoorselt mõtisklusest.

Meie lähteandmestik on kujutletav tabelina, mille read märgivad nt. geograafilisi K -üksusi (kihelkondi), veerud tüpoloogilisi T -üksusi (vanasõnatüüpe) ja ristid tabeli lahtrites kihelkondade ja vanasõnade “kohtumisi” (fragment sellest nähtub tabelis 12):

Tabel 12

Geograafiliste ja tüpoloogiliste üksuste “kohtumised”

	T_1	T_2	T_3	T_4	T_5	T_6	T_7	T_8	T_9	---	T_{4777}
K_1	x	x	x	x				x	x		x
K_2	x	x	x	x		x		x	x		x
K_3	x			x	x	x	x		x		
K_4		x	x		x	x	x		x		x

K_{110}	x			x		x			x		

Kui seda tabelit tõlgendada ruumina ja tabelis asuvaid riste aina, siis protseduuri, millega eraldatakse see osa tüüpe, mis esineb mingis i -ndas kihelkonnas, neist, mida seal ei esine, võib mõista omamoodi filtreerimisena isepärase klappidega kolvi abil: i -nda kihelkonna klapp on parajasti suletud, ülejäänud avatud. Nii suguse filtreerimisega tekitatakse ühel pool kolbi tihendus ja teisel pool hõrendus, ning võiks oletada, et nende suhe jääb iga i korral ligikaudu samaks. Mõeldavad lähtesuured selle oletuse formaliseerimiseks võiksid olla siis:

ΣT — tüüpide üldsumma kogumis e. “silindri” pikkus, mida mööda liigub “kolb” (= 4777);

ΣK — kihelkondade üldarv e. “silindri” teine mõõde (= 110);

ΣR — ristide, s.o. tüüpide ja kihelkondade “kohtumiste” kogusumma tabelis e. “aine” hulk (= 41754);

t_{K_i} — kihelkonnast K_i noteeritud tüüpide arv e. selle “silindriosa” pikkus, milles toimub “tihendus”;

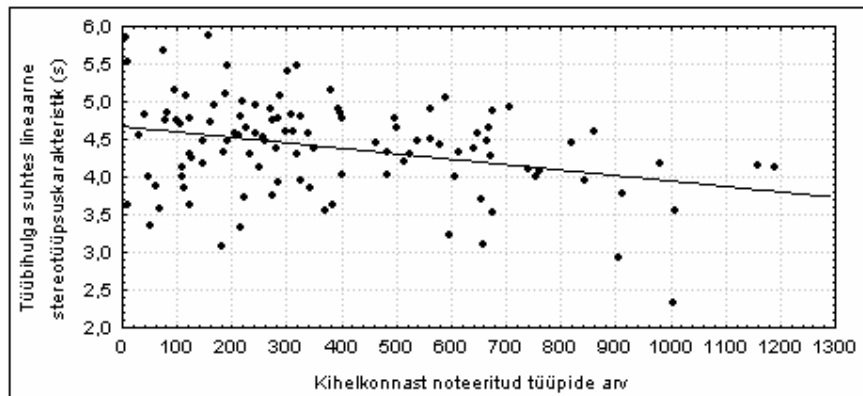
r_{K_i} — kihelkonna K_i materjali stereotüüpsuskarakteristik e. “aine” hulk selles “silindriosas”, kus toimub “tihendus”.

ΣK on meie probleemi puhul ilmselt konstantne, st. liiane.

Oletuse, mida tahame kontrollida, võiks siis formuleerida järgmiselt (mugavuse mõttes on parem, kui see oletatava lineaarse käitumisega suurus poleks kaduvväike kümnendmurd):

$$s_{K_i} = \frac{r_{K_i}}{t_{K_i}} \cdot \frac{\sum R - r_{K_i}}{\sum T - t_{K_i}} \approx \text{const.} ?$$

Nagu näeme jooniselt 10, peab meie oletus s_K -karakteristiku lineaarsuse suhtes paika, oletus konstantsuse suhtes ei pea. Ka on selgesti näha, et t_K väiksemate väärtuste juures on s_K -välja hajuvus suurem, suuremate juures väiksem. Siinkohal pole tarvidust lähemalt kirjeldada normeerimisprotseduure, mille abil selle välja näidud objektiivsemalt võrreldavaiks teisendati. Olgu öeldud, et neis protseduurides kasutati põhiliselt lineaarse regressioonanalüüsi elemente.

Joon. 10. Lineaarne stereotüüpsuskarakteristik s_K

(norm $(y) = -0.001 x + 4.67$)

Kõigi nende jm. detailide kohta võib lähemalt lugeda kirjutisest “*Some aspects of proverb distribution*” KKI arvutuslingvistika sektori juures 18.–19. detsembril 1979. a. toimunud sümposiumi “Mathematical processing of cartographic data” materjalides (Tallinn, 1979, lk. 28 jj.) ning preprintidist KKI-16 “*Towards the typology of Estonian folklore regions*” (Tallinn, 1980). Toome siinkohal (vt. tabel 13) ainult ülal kirjeldatud stereotüüpsusarvutuste lähte- ja tulemandmed kõigi Eesti kihelkondade kohta. (“Liitkihelkondade” all on esitatud asjaomased karakteristikud mõnede täpselt määratlemata üksiksaatjate materjalide kohta: *HMd/Ris* tähistab G. J. Treumanni, *Juu/Vän* H. Virkuse, *Mär/Rap* E. Poomi ning *Vas/Se* J. Sandra ja H. Prantsu materjali.)

Tabel 13

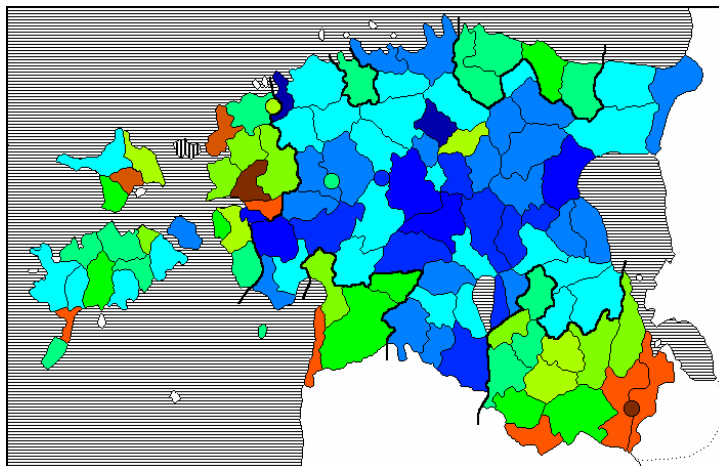
Eesti kihelkondade vanasõnamaterjali stereotüüpsuskarakteristikud

[$\Delta_{0K} = s_K$ – norm (s_K); Δ_{1K} on naaberkihelkondade vahel silutud Δ_0 -näidud ja Δ_{2K} samal viisil silutud Δ_1 -näidud. Nt. $\Delta_1(\text{Amb}) = (\Delta_0(\text{Amb}) + \Delta_0(\text{Kuu}) + \Delta_0(\text{Kad}) + \Delta_0(\text{VMr}) + \Delta_0(\text{JJn}) + \Delta_0(\text{JMd}) + \Delta_0(\text{Kos}) + \Delta_0(\text{HJn})) : 8$]

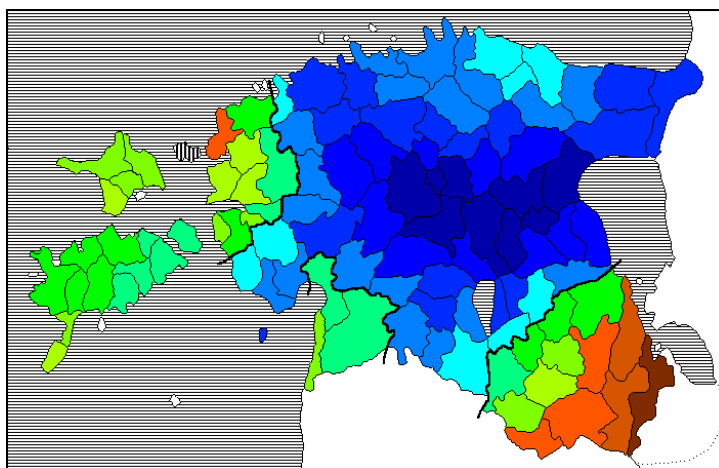
Kihelkond	t_K	r_K	s_K	norm (s_K)	Δ_{0K}	Δ_{1K}	Δ_{2K}
Amb	642	16920	4.39	4.21	0.18	0.18	0.19
Ann	217	7756	4.79	4.51	0.28	0.34	0.37
Ans	68	2045	3.57	4.62	-1.05	-0.29	-0.35
Aud	244	8236	4.56	4.49	0.07	0.29	0.17
Emm	126	4316	4.26	4.58	-0.32	-0.39	-0.43
Hag	40	1631	4.81	4.64	0.17	0.17	0.28
Han	148	4911	4.17	4.56	-0.39	-0.31	-0.33
Har	123	3648	3.62	4.58	-0.96	-0.57	-0.53
Hel	861	21018	4.61	4.05	0.56	0.11	0.09
HJn	79	3083	4.74	4.61	0.13	0.15	0.18
Hlj	755	17890	3.99	4.12	-0.13	-0.03	0.06
Hls	819	20038	4.46	4.08	0.38	0.07	0.12
HMd	157	6957	5.88	4.56	1.33	0.07	0.07
HMd/Ris	273	7753	3.76	4.47	-0.71	0.00	0.00
Hää	596	13155	3.23	4.24	-1.01	-0.58	-0.33
Iis	338	10801	4.58	4.43	0.16	0.35	0.29
Jaa	49	1662	4.00	4.63	-0.63	-0.09	-0.15
JJn	224	6476	3.73	4.51	-0.78	0.31	0.27
JMd	76	3503	5.66	4.61	1.05	0.17	0.27
Juu	99	3823	4.76	4.60	0.16	0.42	0.36
Juu/Vän	379	12836	5.15	4.40	0.76	0.00	0.00
Jõe	275	9407	4.76	4.47	0.29	0.15	0.14
Jõh	564	15696	4.50	4.26	0.24	0.21	0.23
Jäm	234	7586	4.31	4.50	-0.19	-0.62	-0.46
Jür	320	9832	4.29	4.44	-0.15	0.13	0.21
Kaa	482	13006	4.03	4.32	-0.29	-0.24	-0.21
Kad	282	9005	4.38	4.47	-0.08	0.15	0.10
Kam	485	13700	4.32	4.32	0.00	-0.18	-0.22
Kan	385	10055	3.62	4.39	-0.77	-0.44	-0.38
Kei	162	5937	4.72	4.55	0.17	0.35	0.20
Khk	257	8530	4.52	4.48	0.03	-0.30	-0.26
Khn	262	8592	4.46	4.48	-0.02	0.15	0.20
Kir	10	315	3.62	4.66	-1.04	-0.23	-0.18
KJn	261	8687	4.55	4.48	0.06	0.51	0.35
Kod	500	14690	4.64	4.31	0.33	0.41	0.35
Koe	401	12721	4.78	4.38	0.40	0.31	0.38
Kos	298	9771	4.59	4.45	0.14	0.33	0.26
Krj	608	15405	4.01	4.23	-0.22	-0.29	-0.22
Krk	665	17524	4.47	4.19	0.28	0.36	0.19
Krl	249	7723	4.13	4.49	-0.36	-0.34	-0.36
Kse	63	2055	3.87	4.62	-0.75	-0.31	-0.26
Ksi	288	10255	5.07	4.46	0.61	0.48	0.43
Kul	343	9604	3.86	4.42	-0.56	-0.13	-0.13
Kuu	1191	24151	4.13	3.81	0.32	0.12	0.12
Kõp	122	4232	4.30	4.58	-0.28	0.18	0.12
Käi	215	5660	3.33	4.51	-1.19	-0.51	-0.39
Kär	212	7294	4.56	4.52	0.04	-0.30	-0.25
Lai	669	17970	4.64	4.19	0.45	0.59	0.47

Lih	9	431	5.53	4.66	0.86	-0.34	-0.31
LNg	110	3697	4.12	4.59	-0.47	-0.73	-0.47
Lüg	741	17944	4.10	4.13	-0.03	0.08	0.16
Mar	180	4504	3.09	4.54	-1.45	-0.57	-0.41
Mih	191	7758	5.48	4.53	0.95	0.14	0.04
MMg	310	10469	4.82	4.45	0.38	0.41	0.38
Muh	220	8133	5.01	4.51	0.50	-0.13	-0.14
Mus	184	6157	4.32	4.54	-0.22	-0.13	-0.25
Mär	117	4711	5.07	4.59	0.48	0.22	0.19
Mär/Rap	760	18192	4.08	4.12	-0.04	0.00	0.00
Nis	82	3259	4.85	4.61	0.24	0.28	0.13
Noa	52	1489	3.36	4.63	-1.27	-0.60	-0.53
Nõo	515	14045	4.19	4.30	-0.10	-0.03	0.03
Ote	845	19182	3.95	4.06	-0.10	-0.34	-0.22
Pai	106	4028	4.70	4.59	0.11	0.59	0.46
Pal	705	19231	4.93	4.16	0.77	0.51	0.47
Pee	96	3997	5.16	4.60	0.56	0.40	0.42
Pha	227	7881	4.66	4.51	0.16	-0.07	-0.16
Phl	114	3602	3.86	4.59	-0.73	-0.17	-0.33
Pil	301	11123	5.40	4.45	0.95	0.53	0.47
PJg	188	7232	5.11	4.53	0.58	0.31	0.21
Plt	562	16510	4.91	4.26	0.64	0.46	0.41
Plv	654	15465	3.71	4.20	-0.49	-0.52	-0.50
Pst	537	15112	4.48	4.28	0.20	0.24	0.20
Puh	327	10866	4.79	4.43	0.35	0.20	0.29
Pär	327	9390	3.95	4.43	-0.48	-0.15	-0.05
Pöi	525	14468	4.29	4.29	.00	-0.05	-0.11
Rak	673	17239	4.29	4.18	0.11	0.07	0.08
Ran	396	12833	4.91	4.38	0.53	0.26	0.27
Rap	245	8815	4.95	4.49	0.46	0.29	0.30
Rei	123	4671	4.77	4.58	0.19	-0.51	-0.39
Rid	109	3575	4.01	4.59	-0.58	-0.58	-0.49
Ris	193	6618	4.47	4.53	-0.06	-0.21	-0.22
Rõn	284	8298	3.92	4.46	-0.54	0.11	0.04
Rõu	1007	20327	3.55	3.94	-0.39	-0.69	-0.57
Räp	674	15285	3.52	4.18	-0.67	-0.65	-0.67
Saa	912	19645	3.77	4.01	-0.24	-0.25	-0.11
San	349	10716	4.38	4.42	-0.04	-0.22	-0.19
Se	906	16960	2.92	4.01	-1.09	-1.12	-0.89
Se/Vas	1004	15975	2.33	3.94	-1.61	0.00	0.00
Sim	270	9474	4.90	4.47	0.42	0.45	0.35
SJn	675	18573	4.87	4.18	0.69	0.30	0.34
TMr	614	16287	4.34	4.23	0.11	0.13	0.13
Tor	311	10137	4.60	4.44	0.16	0.09	0.15
Trm	591	17382	5.05	4.24	0.81	0.47	0.46
Trv	980	21683	4.19	3.96	0.22	0.22	0.19
Tõs	283	9670	4.79	4.47	0.32	0.24	0.19
Tür	318	11727	5.48	4.44	1.04	0.43	0.45
Urv	370	9599	3.56	4.40	-0.85	-0.43	-0.43
Vai	399	12801	4.85	4.38	0.47	0.29	0.28
Var	31	1204	4.55	4.65	-0.10	0.11	0.04
Vas	660	13839	3.09	4.19	-1.10	-0.89	-0.77
Vig	647	17452	4.58	4.20	0.38	0.18	0.11
Vil	1158	23843	4.16	3.83	0.33	0.20	0.27
VJg	169	6429	4.96	4.55	0.41	0.17	0.18
Vll	146	5172	4.48	4.56	-0.08	-0.18	-0.15
VMr	499	14961	4.79	4.31	0.48	0.14	0.22
VNg	400	11207	4.01	4.38	-0.37	-0.00	0.06
Vor	7	355	5.84	4.66	1.18	0.00	0.00
Võn	464	13534	4.46	4.33	0.12	-0.19	-0.28
Vän	580	15852	4.43	4.25	0.18	0.55	0.36
Äks	206	7125	4.57	4.52	0.04	0.35	0.31

Kartograafilised projektsioonid tabeli 13 veergudest 6 ja 8 on näha kaartidel 11a ja 11b: 11a näitab põikeid stereotüpsusnormist esmastes Δ_{0K} -näitudes ja kaart 11b kahe silumisringi järel tekkinud Δ_{2K} -näitude pilti. Unikaalseima ainega alad on kujutatud “kõrgustikena” ja stereotüüpseima ainega alad “sügavikena”.

Kaart 11a. Eesti kihelkondade vanasõnamaterjali stereotüpsuskarakteristikud (toornäidud)

Kaart 11b. Eesti kihelkondade vanasõnamaterjali stereotüpsuskarakteristikud (2. silumisringi tulem)

Kaart näitab selgesti üldtendentse, mis vist üsna universaalselt iseloomustavad mistahes keelelist, folkloorset või etnograafilist ainet, sh. eesti oma:

1) perifeeriais on materjal unikaalsem, sisemaal stereotüüpsem, Eesti geograafilise keskme ümbruses kõige stereotüüpsem;

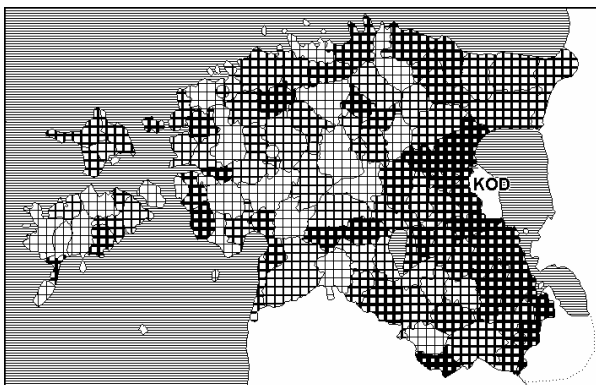
2) lõunaeesti (ja eriti kagueesti) materjal on läbilõhki unikaalsem kui põhjaeesti oma.

Teisiti öeldes, lõunaeesti ja (teiste) perifeersete alade ainel on selge spetsiifika, põhjaeesti (eriti Kesk-Eesti) ainel spetsiifikat pole: on palju ütlusi, mis on tuntud ainult Lõuna-Eestis, ja väga vähe selliseid, mis on tuntud ainult Kesk-Eestis. (Sisuliselt needsamad efektid tulid ilmsiks ka 2–4 kihelkonnast noteeritud väikevanasõnade levikuhajumites, mida eespool vaatlesime.)

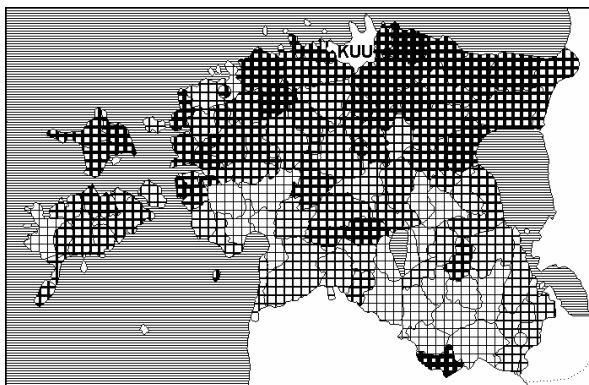
Selgus, et kihelkondade ühisosade, seega kihelkondade vahelise seosetiheduse hinnangud on samuti võimalik ümber baseerida ühisosade suuruselt hälvete suurusle stereotüpsusnormide suhtes: normist suurem stereotüpsus tähendab normist lödvemat, normist väiksem stereotüpsus tihedamat seost. Sama ülaltoodud valemi järgi õnnestus ka kõigi kihelkonnapaaride ühisosade stereotüpsuskarakteristikud teisendada lineaarse käitumisega koefitsientideks. (Ühisosakoefitsientide väli tervikuna meenutas oma kontuurilt küll trampliini, kuid iga kihelkonna koefitsientiväli, mis iseloomustas ta ühisosi kõigi ülejäänud kihelkondadega, säilitas eraldi võetuna lineaarse kuju ja oli siis ka normeeritav lineaarse trendijoonega ning “trampliini”-efekt

tekkis seetõttu, et vähesema materjaliga esindatud kihelkondade trendid olid y-telje suhtes teravamana nurga all, suurema materjaliga kihelkondade trendid lamedama nurga all, umbes nagu hästituntud sadul- jmt. kõverpindade kujutistes.)

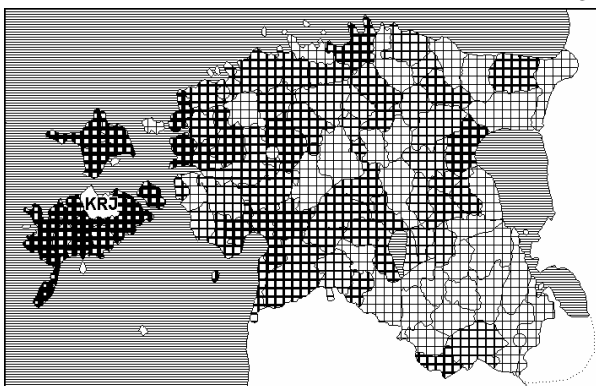
Toome näiteks kartogramme mõnede kihelkondade suhtlemistiheduse kohta ülejäänutega ühepoolsete hinnangutena, mis on saadud kirjeldatud meetodikat kasutades (vt. kaardid 12a–d). Näideteks valitud kihelkonnad (Kodavere, Kuusalu, Karja ja Helme) paiknevad maa äärealadel, kuid nende materjali stereotüüpsusaste on keskmine. Juhime tähelepanu sellele, et Kuusalu kihelkond suhtleb märksa tihedamalt Kirde-Eesti kui Loode-Eesti partneritega ning Helme kihelkond suhtleb palju jõulisemalt Lõuna-Tartumaa ja Võrumaaga kui Lõuna-Viljandimaaga, kuhu ta geograafiliselt kuulub.

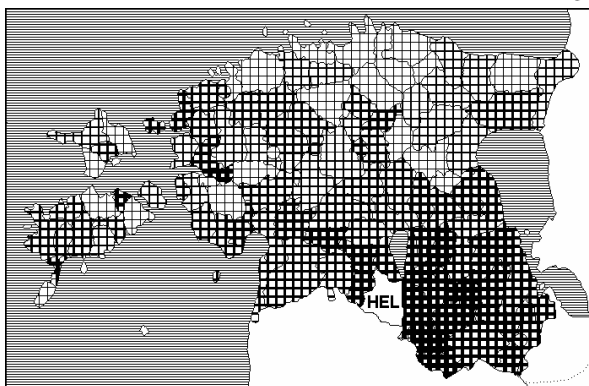
Kaart 12a. Kodavere kihelkonna suhtlemistihedus teistega

Kaart 12b. Kuusalu kihelkonna suhtlemistihedus teistega

Kaart 12c. Karja kihelkonna suhtlemistihedus teistega

Kaart 12d. Helme kihelkonna suhtlemistihedus teistega

5.4.2. Eesti “vanasõnarajoonid”

Sama andmestiku ja ligikaudu sama meetodika alusel leiti Eesti kihelkonnapaaride jaoks ka kahepoolsed hinnangud ja nende põhjal määrati Eesti “vanasõnarajoonide” piirid. Konkreetne protseduur oli selline, et kahepoolsed seosetiheduskoefitsiendid järjestati ning kõige tihedamaist seostest alates hakati maad täitma kihelkondi ühendavate graafidega ja jätkati seni, kuni iga kihelkond oli angažeeritud mõnesse graafi. “Veelahkmeid” graafide vahel käsitati siis 1. astme rajoonide piiridena (vt. kaart 13a).

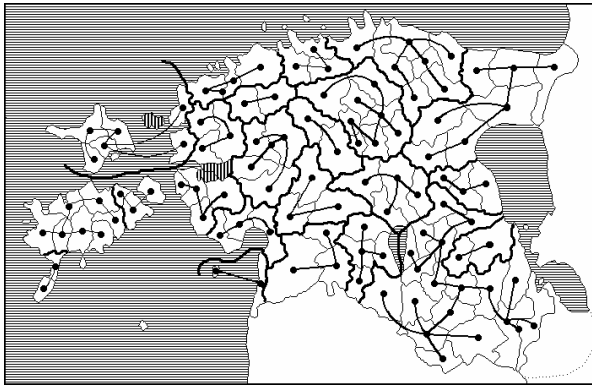
Selles vaatluses arvestati ainult naaberkihelkondade vaheliste seoste tugevusi, kuid põhimõtteliselt saaks ja tulekski arvesse võtta ka mittekülgnevate kihelkondade vahekorrad.

Edasi võrreldi 1. astme rajoonide materjale omavahel umbes sama meetodika järgi ja saadi suuremad, 2. astme rajoonid jne., kuni maa oli poolitatud üheainsa “4. astme joonega”.

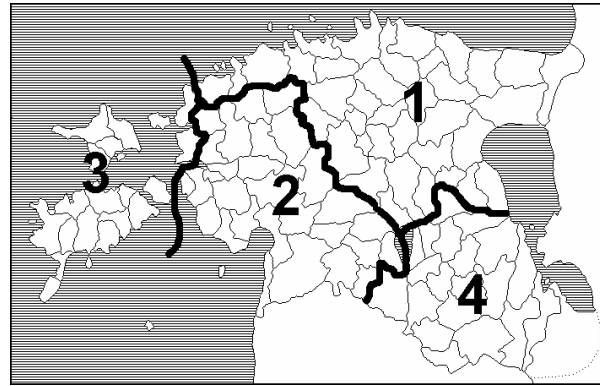
3. astmel tekkisid rajoonid (vt. kaart 13b), mida võiks määratleda umbes järgmiselt:

- 1) Põhja-Eesti ilma lääneosa ja saarteta;
- 2) Lääne-Eesti “laias mõttes”, sh. põhiosa Mulgist;
- 3) saared koos Ridala ja Noarootsi kihelkondadega;
- 4) Kagu-Eesti “laias mõttes” (TaL + Võ + Se) koos Helme kihelkonnaga.

Kui võrrelda neid vanasõnarajoone Eesti etnograafiliste ja folkloorsete põhiraajoonidega **Oskar Looritsal** (kaart 14, lk. 235, mis on võrdlemisi täpne imitatsioon raamatus “*Grundzüge des estnischen Volksglaubens*” I (Lund, 1949, lk. 5) leiduvast originaalist), näeme rajoonide üldkontuurides üsna suuri kokkulangevusi.

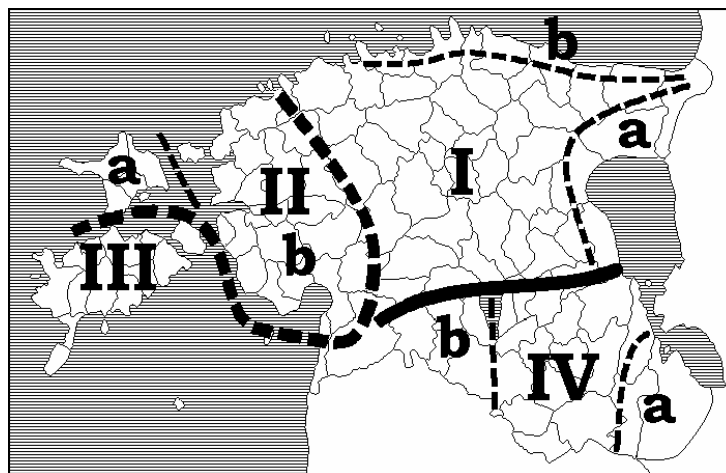

Kaart 13a. 1. astme vanasõnaraajoonid Eestis

Kaart 13b. 3. astme vanasõnaraajoonid Eestis

Hiljem on **Sirje Murumets-Ainsaar** umbes samasugust metoodikat katsetanud Eesti rajoneerimiseks murdesõnavara põhjal ning detailsemalt jälginud Saaremaa kihelkondade suhteid (vt. nt. kirjutises “*On measuring interregional linguistic communication*” Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt Tallinnas 23.–25. aprillil 1981. a. korraldatud sümposiumi “Processing of dialectological data” materjalides (Tallinn, 1981, lk. 43–80). Ka Murumetsa vaatluste põhjal võib öelda, et stereotüüpsusnäitudele orienteeritud arvutusviis toimib üsna rahuldavalt.

Kaart 14. Eesti etnograafilised ja folkloorirajoonid
Oskar Looritsa järgi

Originaalkaardile lisatud tähiste seletus:

- I. Põhja-Eesti** (a: Kodavere-Alutaguse allala mõnede vadjaräaste joontega; b: rannikuala rohkete soomepärase joontega);
- II. Lääne-Eesti** (a: Hiiumaa; b: Sise-Pärnumaa ehk Junnimaa);
- III. Saaremaa**;
- IV. Lõuna-Eesti** (a: Setumaa; b: Mulgimaa).

5.5. GEOGRAAFILISE VAATLUSE ÜLDISEMAID ASPEKTE

5.5.1. Mitte ainult tüpologia

Püüame oma vaatevälja laiendada.

Kartograafilised vm. folkloori geograafilist levikut puudutavad uurimused ei pea asja vaatlema nimelt tüüpide ja tüübihulkade lõikes. Folklooritekstidel, sh. lühivormitekstidel on peale selle, et nad kuuluvad mingisse tüpoloogilistesse üksustesse, veel hulk teisi (sisu-, vormi- jm.) tunnuseid ja ka vastavad geograafilised probleemiseaded lõpmatult võimalusterikkad. Keegi pole seni püüdnud varuda mingit selgemat teavet selle kohta,

- kas nt. Eesti mõnedel aladel on ühed teemad vanasõnades domineerivamad kui teistes ja/või suhtumised maailma asjusse siin nii- ja seal naasugused,
- või kas ühed piirkonnad soosivad mõistatusi ühtede, teised teiste asjade kohta,
- või kas võib öelda, et eri piirkondade folkloorses metafoorikas nähtuvad korrelatsioonid erinevate leksikaalsete väljadega (ja seega ka eri liiki referentidega),
- või kas nt. võrdlused on Eesti mõnedes piirkondades suhteliselt populaarsemad kui teistes,
- või kas Eesti eri kohtade folklooris prevaleerivad erinevad alliteratsioonimallid,
- või kas Eesti eri kohtade vanasõnades prevaleerivad erinevad süntaksimallid jne. jne.

5.5.2. Faktidelt seletustele

Kogu see tegevus, mida oleme siiani kirjeldanud, jääb loomuldasa mingite levikupiltide pelgaks väljaselgitamiseks, olgu need pildid me ees kas oma “toorel” kujul või (kui teeme andmetega ka arvutusi) mingil viisil teisendatud. Folkloorirajoonide väljaselgitamine kui selline pole samuti midagi muud kui teatud levikufaktide väljaselgitamine. Neid fakte tuleks aga püüda ka seletada.

Keel, materiaalne (etnograafiline) kultuur ja folkloor on kolm tähtsat inimkultuuri haru, mille uurimisega nn. inimgeograafias on mainitaval määral tegeldud. Seosed nende kolme vahel ei ole kausatsiooni suuna poolest vabad ja folklooril on siin mitmes mõttes marginaalne positsioon. Materiaalse kultuuri alase traditsiooni kujunemist ning eripära eri kohtades tingivad peamiselt looduslikud ja sotsiaal-ajaloolised (majanduslikud, demograafilised jm.) faktorid, keele kujunemist mõlemad nimetatud faktoriliigid, pluss keelesüsteemis endas toimivad tugevad mõjurid. Folkloor on aga veel suurema hulga faktorite mõjuvallas kui materiaalne kultuur või keel. Teda võivad mõjustada

- 1) printsiibis kõik looduskeskkonna faktorid;
- 2) sotsiaalsed (majanduslikud, demograafilised jm.) faktorid: sõjad, taudid, kindlasti väga tugevalt ka ränded;
- 3) keelelised faktorid (ka folkloori kohta võib semiootilist slängi kasutades öelda, et ta on keele suhtes teisene modelleeriv süsteem).

Folkloori staatus on seega mõneti paradoksaalne: ühest küljest peaks ta justkui olema äärmiselt determineeritud, teisalt on siin ometi — ilmselt suuremal määral kui etnograafias, kindlasti aga suuremal määral kui keeles — võimalikud vabad muutused, vaba loomine, improvisatsioon

Neist seikadest võib pikemata teha järeldusi ka faktide seletamise plaanis, sh. geograafilises aspektis. Üks järeldustest on see: folkloori geograafilise leviku faktide seletamisel on sisukate tulemuste saamiseks vaja suuremat hulka taustinformatsiooni kui keele või materiaalse kultuuri levikufaktide juures. St. enne kui meil on õigust kõnelda folklooritekstide ning nende sisu- ja vormielementide tõesti vabast loomisest, vabast vastuvõtust, vabast teisendamisest ja neid vabu protsesse juhtivaist psühholoogilistest seaduspärasustest, peaksid meil olema arvesse võetud kõik folkloorivälised faktorid, mis võiksid muuta need folkloorsed protsessid mittevabadeks — midagi tingida, midagi välistada, midagi soodustada, midagi takistada jne. Otsida folkloorifaktide korrelatsioone loetletud vm. liiki faktoritega pole eriti lihtne juba seetõttu, et enamik andmeid ei ole heal kasutamismõõl kujul kättesaadavad. Seletuskatseid on üldse tehtud vähe, neist vähestest on paljud olnud edutud ja seletused jäänud enamasti hüpoteesideks, mida pole võimalik tõestada ega kummutada.

Vaatame edasi paari konkreetset näidet, millel on tegu lühivormidega.

5.5.3. “Hobuse ja härja geograafia” vanasõnades ja tegelikkuses

Refereerin lühidalt katset, mida on kirjeldatud artiklis “*Folkloristliku kartograafia töömailt. Eskiis hobuse ja härja geograafiast*” (“Keel ja Kirjandus” 1978, nr. 11, lk. 669 jj.).

Enamikul Eesti alast on minevikus kasutatud veoloomadena peamiselt härgi. Hobuse on olnud domineeriv veoloom ainult Kagu-Eestis (väidetavalt vene ja läti mõjude tõttu) ja levinud sealt mujale Lõuna-Eestisse ning edasi Kesk- ja Põhja-Eestisse. Hobuse kui veolooma ekspansioon on seejuures olnud suhteliselt hiline ja territoriaalselt ebahühtlane, sõltudes ka sõdade, näljaaegade ja loomataudide poolt põhjustatud hävinguist. Rikkaliku andmestiku veoloomade dünaamika kohta Eestis, eriti 18. sajandist alates, on kogunud ja läbi töötanud H. Ligi; 19. sajandist on võimalik kasutada P. Jordani ja F. von Jung-Stillingi statistikaid. Kõige kauem on härgi kasutatud veoloomadena Lääne-Eestis — Saare- ja Läänemaal ning Harjumaa lääneosas (Harju-Madises näiteks veel Teise maailmasõja eelõhtul).

Nüüd võib küsida, kas hobuse ja härja levikuseigad tegelikkuses võiksid kajastuda kuidagi ka folkloori levikuseikades. Või konkreetselt: kas võib öelda, et aladel, kus hobune on kauem olnud domineerivaks veoloomaks, on ta ka folklooris produktiivsem kui temaatiline referent või kujundiloomevahend, ja kas nende alade folklooris, kus härjaküünd ja -vedu hääbus hiljem, on sagedasem just härg? Et saada vastust vähemalt küsimusele sedalaadi küsimuste küsimise põhimõttelise mõistlikkuse kohta, leidsin sõnade *hobune* ja *härg* absoluutsagedused kõigi Eesti kihelkondade vanasõnades ja arvutasin nende kolligatsioonikoefitsiendid (“kahemõttelised suhtelised sagedused”) Eesti erinevate aladega “tingmaakondade” kaupa (täpsemalt: Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel jagunevad maakonnad on poolitatud, kusjuures Saarde ja Häädemeeste on arvatud samuti Lõuna-Pärnumaale, säilitamaks põhja- ja lõunaesti adratüüpide levilate vahelist mõeldavalt olulist eraldusjoont; Võru- ja Setumaa ning Lutsi ja Leivu asunduste andmestikud on ühendatud). Tulemused osutusid sellisteks, nagu näitab tabel 14.

Tabel 14

Sõnade *hobune* ja *härg* esinemus Eesti eri alade vanasõnades

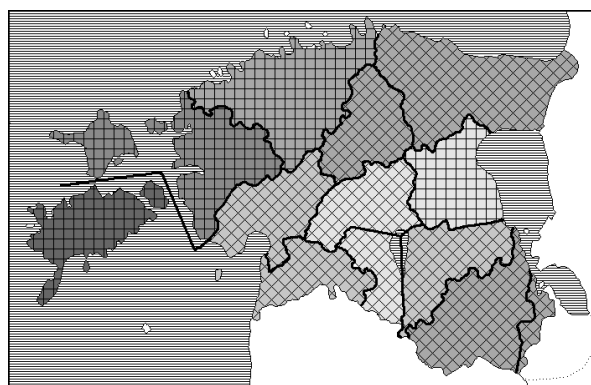
Maakond/ ala (lüh.)	Absoluutsagedused			Seosekoefitsiendid	
	<i>hobune</i>	<i>härg</i>	Kokku	<i>hobune</i>	<i>härg</i>
Vi	183	146	329	1.06	0.94
Jä	70	56	126	1.06	0.94
Ha	162	160	322	0.96	1.05
Lä	97	111	208	0.89	1.13
Sa	99	135	234	0.80	1.22
PäP	108	89	197	1.04	0.95
PäL	111	93	204	1.04	0.96
VIL	162	139	301	1.02	0.97
VIP	117	104	221	1.01	0.99
TaP	143	134	277	0.98	1.02
TaL	167	141	308	1.03	0.97
Võ+Se+...	293	236	529	1.05	0.94
Kokku:	1712	1544	3256		

Maakondade järjestus “hobulembesuse” järgi oleks siis:

Vi → Jä → Võ +... → PäP → PäL → TaL → VIL → VIP → TaP → Ha → Lä → Sa

(ja “härjalembesuse” pingerida vastupidine).

Kartograafilises esituses näeb pilt välja järgmiselt (vt. kaart 15):

Kaart 15. Sõnade *hobune* ja *härg* suhteline sagedus Eesti eri alade vanasõnades

[Horisontaal-vertikaalselt viirutatud aladel on eelistuses *härg*, diagonaalselt viirutatud aladel *hobune*; tumedam taust tähistab tugevamaid eelistusi ja vastupidi.]

Korrelatsioonid on, nagu näeme, küllalt nõrgad, kuid hobuse ja härja tegelike levikufaktidega üsna heas kooskõlas. Mõneti ootamatu on ehk see, et *hobune* on Viru- ja Järvamaal isegi veel veidi tugevamas eelistuses kui Kagu-Eestis, kuid ka P. Jordani statistika Eestimaa kubermangu kohta aastast 1863 viitab sellele, et hobuse võidukäik on 19. saj. algupoolel olnud eriti kiire just Viru- ja Järvamaal. Statistikatest ja hobusele orienteeritud nn. alutaguse adra levikufaktidest jääb ka mulje, et hobust populariseerivaid vene

mõjusid on Eestisse juba varemgi tulnud mitte üksi Lõuna-Eesti, vaid ka Kirde-Eesti kaudu. Toodud kartogrammi põhjal võiks tekkida tahtmine seletada *här*-sõna minimaalset eelistatust Põhja-Tartumaal sellega, et see ala on jäänud kuidagi vene mõjude kagu- ja kirdehoovuse vahele Peipsi järve “varju”, pigemini seletub see siiski ehk lihtsalt statistilise juhuslikkusega, kuna Kesk-Eesti vanasõnaaines on teatavasti üldse väga stereotüüpne ja selles nähtuvad mistahes korrelatsioonid üsna nõrgad.

5.5.4. Eesti “talvekeskme-geograafia”

Eesti rahvakalendris on terve hulk üksusi, mida võib käsitada talvekeskme kalendaarse asukoha määrangutena; enamasti on need määrangud formuleeritud poeetilistes terminites, st. vastavaid üksusi on põhjust lugeda ühtlasi kalendaarsete vanasõnade hulka. Talvekeskme-määrangud toimuvad nt. järgmiste kujundite kaudu (osa neist on sünekdohhaalse varjundiga bukvaalkriteeriumid):

1. **Pool toitu:**

- a) *pool loomatoitu ~põhku ~härjaheina ~... peab alles olema;*
- b) *pool inimesesööki ~peremehe leiba ~... peab alles olema;*
- c) mõlemad koos (*leib pooleks, põhk pooleks* vm. sõnastuses).

2. **Talve keskpaik ~hari:**

- a) *pool talve möödas ~talve keskpaik ~talv loetakse pooleks* jmt.;
- b) *talve hari ~päev istub tareharjal* vmt. vorme.

3. **Pool lund taevas** (sh. endevormid, nagu *Kui ...-päeval sajab, siis on pool lund alles taevas*).

4. **Silm hakkab vett jooksuma:**

- a) *külmal ~talvel ~ilmal ~päeval hakkab teine silm vett jooksuma;*
- b) *seal hakkab teine silm vett jooksuma;*
- c) *...-kuul hakkab teine silm vett jooksuma.*

5. **Selg pooleks:**

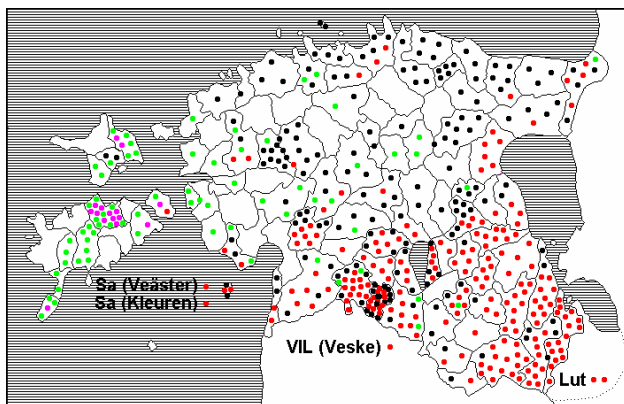
- a) *talve ~külma selgroog katki ~selgroog pooleks ~kael pooleks* vmt.;
- b) seesama kujutelm seoses ilmaennetega;
- c) vastav “talve selja katkiraiumise” komme.

6. **Külma süda lõhki.**

7. **Pöörab teise külje** jm. loomade talveunega seotud kujundid:

- a₁) *karu pöörab teise külje;*
- a₂) *karu hakkab teist käppa imema;*
- a₃) mõlemad eelmised koos;
- b) *uss pöörab teise külje;*
- c) *matakad ~putukad ~kärbsed pööravad teise külje.*

Loetletud motiive kätkevate tekstide pärimiskohad on näha kaardil 16 (motiive endid ei ole tehnilistel põhjustel eristatud).

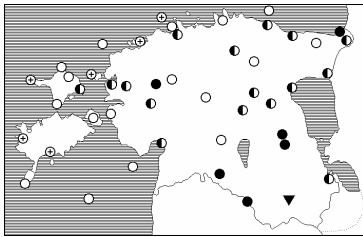

Kaart 16. Eesti talvekeskmedaatumid

- — tõnispäev (17. jaanuar)
- — paavlipäev (25. jaanuar)
- — küünlapäev (2. veebruar)
- — madispäev (24. veebruar)

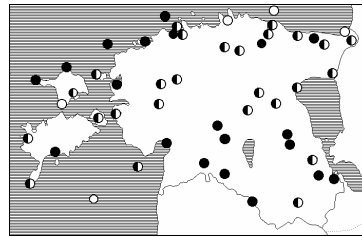
Mõned ülaltoodud kujutelmadest on üsna üheselt kinnistunud teatud kindlate päevade külge: nt. 3, 7b ja 7c seonduvad peamiselt madisepäevaga (24. veebruar). Saartel on sagedaseks talveharjadaatumiks paavlipäev (25. jaanuar). Valdavad tähtpäevad, mille ümber on koondunud mitmeid eri talvekeskmekujundeid peaaegu kogu mandri-Eestis, on aga tõnisepäev (17. jaanuar) ja küünlapäev (2. veebruar). Seejuures, nagu selgesti näha ka kaardilt, domineerib umbes Narva — Pärnu joonest loode poole tõnisepäev ja kagu poole küünlapäev. (Juba **Selma Lätt** on “*Eesti rahvakalendris*” I (Tallinn, 1970, lk. 15, 18 ja 57) sellele duaalsusele põgusalt tähelepanu juhtinud.) Talvekeskmedaatumite niisugusele lokaliseerimisele on raske seletust anda. Nimetame mõnesid ebaõnnestunud seletuskatseid.

1. Loomulikum oleks otsida korrelatsiooni looduslike, eelkõige meteoroloogiliste faktidega. Kuid just temperatuuristatistikatega on rahvapärased talvekeskmedaatumid lausa risti vastuolus: aasta külmim dekaad on kalendaarselt varaseim Kagu-Eestis ja hiliseim Eesti rannaladel, eriti Loode-Eestis ja saartel (vt. kaart 17a); ka pakasemaksimumide ajad on Lõuna-Eestis üldiselt varaseimad ja Põhja-Eesti mandriosas hilisemad (vt. kaart 17b).

Kaart 17a. Madalaima keskmise temperatuuriga dekaad Eestis:

- ◊ – jaanuari 3. dekaad;
- – jaanuari 3. ja veebruari 1. dekaad;
- 4 – veebruari 1. dekaad;
- – veebruari 1. ja/või 2. dekaad;
- + – veel hiljem

Kaart 17b. Pakasemaksimumide ajad Eestis:

- – jaanuar;
- 4 – jaanuar ja veebruar;
- – veebruar

2. Talvekeskme tähtpäevade geograafiline konfiguratsioon Eestis ei lase end seletada ka võimalike (nt. soome, vene, läti vm.) välismõjudega. Soomes näib olevat talveharja seostamine antoniusepäevaga sootuks tundmatu, selles rollis on mõneti hilisemad päevad, eriti heikkipäev (19. või 20. jaanuar) ja paavlipäev (25. jaanuar). Samuti on ebausutav küünlapäeva kui talvekeskme laenamine venelastelt, sest trükiallikate põhjal otsustades seonduvad talvekeskme-kujundid vene traditsioonis küünlapäevast märksa varasemate päevadega: peetripäevaga (16. jaanuar), timofeipäevaga (22. jaanuar), eriti aga nähtavasti aksinjapäevaga (24. jaanuar). Ka on **V. Tšitšerov** (“*Зимний период русского земледельческого календаря*”, Moskva, 1957, lk. 214) sõnaselgelt öelnud, et Kesk- ja Põhja-Venemaa külas on olnud talvekeskmeks jaanuari keskpäev. Küünlapäev (*сретенье*) on vene rahvakalendris iseenesest küll oluline tähtpäev, kuid koondab enda ümber peamiselt juba talve ja kevade kohtumise ja võitluse, ilmade heitlikkuse jmt kujundeid. **P. Šmitsi** raamatus “*Latviešu tautas ticējumi*” (Riia, 1940–1941) toodud info järgi arvates pole küünlapäev ka läti traditsioonis talveharjadaatumina tuntud.

3. Rahvakalendri juures on üldtuntud tõsiasi see, et hästi populaarsed tähtpäevad kalduvad “neelama”, assimileerima endasse kujutelmi ja tavu, mis seonduvad algselt mõne muu, vähem populaarse tähtpäevaga. Kui näiteks Lõuna-Eesti rahvakalendris tervikuna oleks küünlapäev suhteliselt tuntum kui tõnisepäev (ning Põhja-Eestis ümberpöörduvalt), võiks see anda tugikoha ka meie talvekeskme-paradoksi seletamiseks. Eesti arhiivmaterjali statistika — olgu kalendri vanasõnade kohta eraldi või kõiki usundi- ja kombeloolisi teateid haarav — ei jäta kahjuks ka seda seletusvõimalust: nii vanasõnade kui ka koondandmete lõikes on tõnisepäeval kerge positiivne seos nimelt Lõuna-Eestiga ja küünlapäeval Põhja-Eestiga.

5.5.5. Juttudes AT 875 ja 922 esinevad mõistatamismotiivid

Kogumikus “*Studies in Folklore and Popular Religion*” (Tartu, 1996, lk. 55–79) ilmunud töös püüdsin leida vastust küsimusele: mil määral on võimalik neis juttudes esinevate mõistatuste Eesti-sisese geograafilise leviku fakte seletada **Walter Andersoni** (“*Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks*”. FFC 42) ja **Jan de Vriesi** (“*Die Märchen von klugen Rätselförern*”. FFC 73) monograafiais toodud globaaltaustade abil. Seal leidub viiteid ka vene vastetele **D. Sadovnikovi** väljaandes “*Загадки русского народа*” (Moskva, 1960) ja **V. Mitrofanova** toimetatud raamatus

"*Загадки*" (Leningrad, 1968) ning soome paralleelidele **Lea Virtase, Annikki Kaivola-Bregenhøj** ja **Aarre Nymani** publikatsioonis "*Arvoitukset*" (Pieksamäki, 1977). Lühend KHM märgib **vendade Grimmide** muinasjutukogumikku.

A. Jutule AT 875 iseloomulikud superlatiivid

Superlatiive sisaldavad küsimused on eesti jutukontekstides üllatavalt haruldased, kuigi väljaspool jutte on produktiivsemad neist eesti traditsioonis kaheldamatult olemas ja ilmutavad selget tendentsi aretada omavahel kontaminatsioonilisi liitvorme. Kuigi need üksused käituvad eesti traditsioonis täiesti nagu tavalised mõistatused ning miski ei viita nende seosele jutuga AT 875 ega muude mõistatusjuttudega, proovime siiski kõrvutada nende geograafilise leviku pilte de Vries'i poolt toodud üldtaustadega.

- **Mis on kõige kiirem ~kiirem kui hobune ~lind ~välk?**
(Mõte, meel)

Kaardil 18 näeme üsna selget "laialt lõunaestilist" levikupilti üldiselt ning veidi piiratumat ja aktsenteeritumat, kui pidada silmas just superlatiivses vormis küsimusi.

De Vries'i (lk. 69) üldeuroopalik levikutaust on lai, kuid slaavi (ja ennekõike lääneslaavi) komponent näib selles domineerivat, samuti on esindatud napp leedu materjal. Ma ei püüdnud teha mingeid spetsiaalseid jõupingutusi selgitamiseks selle ega järgmiste küsimuste levikutaustu puht-mõistatusaines. Igatahes aga esineb see küsimus oma superlatiivvormis ka vene mõistatusallikais (nt. Mitrofanova nr. 1594; Sadovnikov nr. 2416) ning komparatiivvormis (*väledam kui lind*) vähemasti soome, soomerootsi ja inglise allikais (nt. Arvoitukset nr. 964).

- **Mis on kõige rammusam ~rasvasem kui rasv? (Maa, muld)**

Kaart 19 näitab, et selle mõistatuse levikupilt eesti empiirikas koosneb kolmest koldest: a) põhjarannik; b) Lääne-Eesti, sh. saared; c) Lõuna-Eesti. De Vries'i üldtaustas on tugevaimad germaani (sh. skandinaavia) ja slaavi moodustajad. Ma ei leidnud seda küsimust soome mõistatuste väljaandest, kuid vene väljaannetes ta esineb (nt. Sadovnikov nr. 2359; Mitrofanova nr. 1934). Ehk näitavad siis eesti levikukolded siin erinevaid laenusuundi (nt. soomlastelt, rootslastelt, samuti balti ja slaavi mõjusid).

- **Mis on kõige magusam ~magusam kui mesi?**

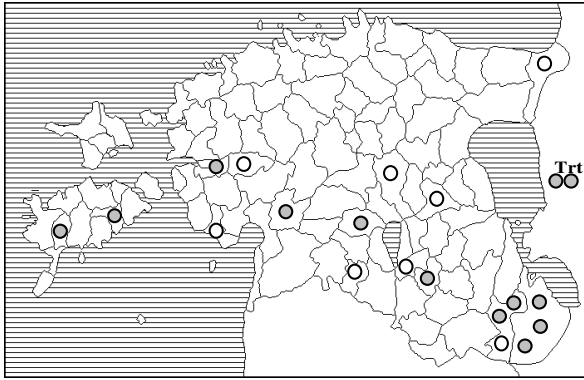
Taas on AT 875 üldises traditsiooniväljas üsna ilmsed germaani ja slaavi dominandid (de Vries, lk. 79). Ka iseseisva mõistatusena on see üksus väga vana ja laialt levinud (nt. venelastel — vt. Mitrofanova nr-d 1598–1599 'Uni' ja 1327 'Emapiim'; samuti soomlastel — vt. Arvoitukset nr. 632, kus leiduvad ka viited läti, rootsi jm. paralleelidele). Küsimus on väga tihti kontamineerunud teiste komparatiivsete stereotüüpidega, nagu *mustem kui süsi, tugevam kui lõvi ~karu, vedelam kui vesi* jts.

Eestis on see mõistatus esindatud u. 160 arhiivitekstiga, mis pärinevad paljudest eri kantidest. Paistavad silma mõned enam-vähem selgesti lokaliseerunud kontaminatsioonid (vt. kaart 20):

- a) kuulus Piiblist pärinev (Km 14,18) vorm *magusam kui mesi + tugevam kui lõvi* on selgesti lõunaestiline, võib-olla vene mõjude tõttu; igatahes esineb see vorm ka vene mõistatusallikais;
- b) paar *magusam kui mesi + tugevam kui karu* esineb paaris Ida-Eesti tekstis ning on ehk "kodustatud" eelmise, piiblivormi põhjal);
- c) paar *magusam kui mesi + vedelam kui vesi* on samuti lõunapoolse levikuga ning esindatud Viljandimaa ja Lõuna-Tartumaa üleskirjutustega; teise komponendi levikuala (eraldi või ühenduses muude komponentidega) on tegelikult märksa laiem.

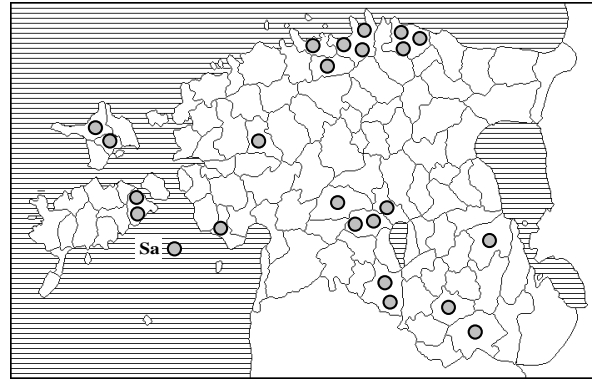
- **Mis on kõige pehmem ~pehmem kui padi?**

Geograafiliselt (ja siis ka geneetiliselt) olulisim distinktsioon on kätketud selle mõistatuse kahte tavalisimasse lahendisse — 'Käsi' ja 'Ema süli ~põlved ~rind'. Esimene lahend — nii jutus AT 875 (vt. de Vries, lk. 87) kui ka tavalistes mõistatuses — näib prevaleerivat slaavi traditsioonis (vrd. Mitrofanova nr. 1569) ja teine Lääne-Euroopas (vrd. Arvoitukset nr. 728, sealsamas ka viited rootsi ja soomerootsi allikaile). Eesti materjalis on nende vastuste geograafilise kollokatsioon väga selge (vt. kaart 21):

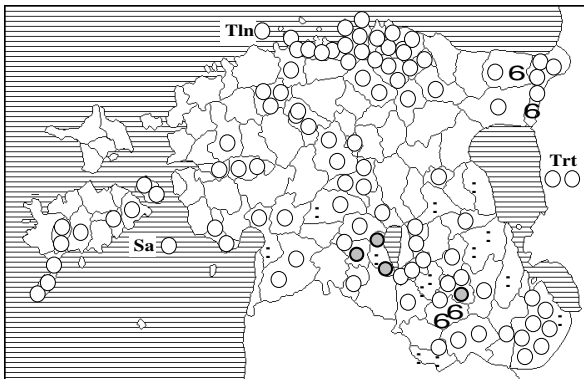

Kaart 18. Mis on kõige kürem?

- — Mis on kõige kürem?
- — Mis on kürem kui hobune ~lind ~tuul ~välk?

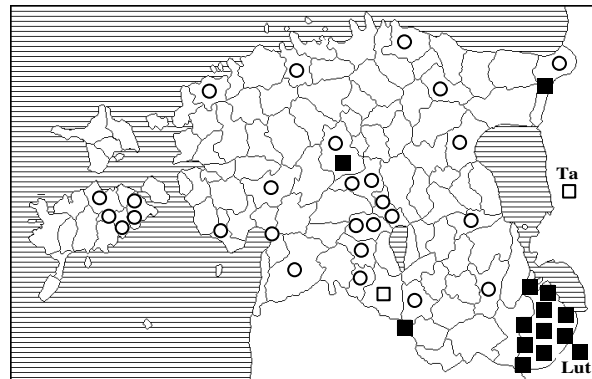

Kaart 19. Mis on kõige rammusam ~rasvasem kui rasv?

Kaart 20. Mis on kõige magusam ~magusam kui mesi?

- — kõige magusam ~magusam kui mesi - varia
- — magusam kui mesi + tugevam kui lõvi
- △ — magusam kui mesi + tugevam kui karu
- ◇ — magusam kui mesi + vedelam kui vesi

Kaart 21. Mis on pehmem kui padi ~kõige pehmem?

- — Vastus: Ema süli ~põlved ~rind
- — Vastus: Käsi
- △ — Vastus: Ema käsi

B. Jutus AT 922 ettetulevaid küsimusi

- **Kui kõrge on taevas? ~Kui palju maad on maa pealt taevasse?**

Lahend A1: suvalise arvu ütlemine + ettepanek üle kontrollida — eesti esinemus pärineb Lõuna-Tartumaalt (Nõo, Ran), kuid üldtaust on tüüpi “Something is everywhere” (itaalia, saksa, leedu, vene, soome, tšuvaši). Anderson (lk. 139) ütleb samuti, et see on AT 922 *locus communis*, üldstereotüüp, mis sisaldub mitmete eri küsimuste vastustes ega lase end geograafilise meetodi abil uurida.

Lahend A3: 1 ~3 päeva teekond ja viited Kristusele ja Eliasele — on Eestis esindatud samuti enam Lõuna-Eesti materjaliga (Vil, Ote, Vas, Urv), kuid üldtaust on hõredalt üle-euroopaline (rumeenia, saksa, soomerootsi, poola, slovaki, sloveeni, soome). Andersoni andmeil (lk. 126) ilmub see küsimus esmakordselt saksakeelses tekstis aastal 1548, seejärel slovakkidel 1791; Anderson arvab, et vastuse algkoduks on olnudki saksa keeleala, kust see on igas suunas edasi levinud.

Lahend A5: 1 silmapilk ~nagu silmaga ulatab nägema — tuleb ette kahes Põhja-Eesti tekstis (Kuu, Mär), võib olla saksa või soome laen, sest üldtaust on eranditult läänepoolne (prantsuse, vallooni, saksa, soomerootsi, soome); slaavi aines puudub hoopis.

Lahend A7: taevas pole kaugel, sest kui müristab, on kuulda, samuti kaudsemad viited piksele ja vihmajule — võivad Eestis olla vene laenud: nende esinemus on idaeestiline, eriti kagueestiline (Nrv, Vas, Se, Lut) ja üldtaust on pea puhtalt idaslaaviline (vene, valgevene, ukraina, bulgaaria).

Lahend A8: viited piisavalt pikale lehma- või vasikasabale (vastuses või küsimuses) — on eesti kartoteegis esindatud pelgalt ühe Kambja tekstiga, kuid üldtaust on ilmselt läänepoolne (šoti, flaami, soomerootsi, soome).

Ülejäänud vastusevariantide esinemus on Eestis ja üldisemaltki niivõrd vähene ja juhuslik, et nende päritolu kohta on võimatu midagi oletadagi.

- ***Kui sügav on meri?***

Selle küsimuse domineeriv vastus — üks kivivise ~nii sügav, et kiviga põhja visata jõuab jts. — on eesti tekstides esindatud valdavalt Kesk-Eesti ja Lõuna-Tartumaa materjaliga (tuleb ette kõikekokku kümnekonnas tekstis). Andersoni taustandmeil tuleb dominantvastus (ja küsimus tervenisti) ette peamiselt Lääne-Euroopa, eriti saksa ja skandinaavia tekstides, slaavi aines puudub. Anderson (lk. 132–133) arvab, et kašuubi, poola, taani ja eesti tekstidesse on see sügenenud saksa laenuna, ja midagi muud levikut aust ei lase tõepoolest arvata.

Eestis on seda küsimuse-vastuse paarikut aidanud tutvustada ka “Pärno Eesti-rahwa Kalender” 1879 (lk. 7), kus ta on toodud (ju ehk saksa keelest tõlgitud) omaette keerdküsimusena.

- ***Kui palju ~Mitu tilka vett on meres?***

Tuleb ette ainult 5 eesti tekstis (Trm, Trt, Nõo, San v. Rõn ning M. J. Eiseni teadmata päritoluga tekst); tekstide idaeestiline lokaliseerimine on ilmselt juhuslik. Dominantvastust — sule enne merre voolavad jõed, et saaksin mõõta — esindab eesti tekstidest 3.

AT 922 kontekstis on küsimuse levik nimetamisväärselt lai ja arvukas kogu Lääne-Euroopas, kuid Anderson (lk. 137–139) loeb seda küsimust väljasurevaks ja suuresti juba väljasurnudki küsimuseks: ta esinemus on olnud märksa jõulisem vanades kui uuemais allikates; saksakeelset teadmust on nähtavasti aidanud säilitada trükiallikad (“Eulenspiegelbuch” ja Grimmide muinasjutud). Eraldi mõistatusena (koos dominantvastusega) on üksus eriti vana ja tuleb ette juba Plutarchosel.

Eesti tekstide päritolu kohta pole võimalik arvata midagi kindlamat (kuid vrd. ka kommentaar küsimuse *Kui pikk on igavik?* juures!).

- ***Kui sügav on maa(ker)?***

Dominantvastustes väidetakse, et isa või vanaisa läks 7 ~75 ~... aasta eest maa alla ja pole veel tagasi, või läks mõõtma ja kui naaseb, saame teada.

Eestis on küsimus koos dominantvastusega esindatud vaid kolmes Setu ja ühes Lutsi tekstis ning ühtlasi üks harvu kindlamini seletuvaid juhte. Küsimus on oma globaaltaustal selgelt vene algupära ja tuntud ka venekeelsega külgnevail aladel (balti, läänemeresoome, kaukaasia), kuid Lääne-Euroopas (sh. lääneslaavi rahvastel) peaaegu tundmatu.

Kagu-Eesti esinemus on siis ilmne vene laen.

- ***Kui lai on maa(ilm) ~Kuidas 24 tunniga (~Kui kiiresti on võimalik) ümber maailma reisida?***

On esindatud u. 10 eesti tekstis, mis ühtlasi esindavad enamasti dominantvastust, st. mitmesuguseid päikesele viitavaid variante.

Ta tuleb ette juba 13. sajandi allikais, on globaalplaanis AT 922 produktiivsemaid küsimusi üldse ja esindatud enamikus Euroopa keeltes. Anderson (lk. 150 jj.) loeb väga tähtsaks küsimuse formuleeringut, st. kas on juttu maailma **laiusest** või **ümber maailma** reisimisest: 1. esindab kujutelma kettakujulise Maa kohta ning tuleb ette keskeltläbi vanemais allikais; 2. esindab kujutelma kerakujulise Maa kohta ning teda esindavad allikad on kokkuvõttes hilisemad. Küsimuse formuleeringute levikunimistust Andersonil (lk. 146–147) selgub samuti, et 1. põhiformuleeringu allvorm *Kui lai on maa(ilm)?* tuleb ette domineerivalt idaslaavi rahvastel, eelkõige venelastel ning nendega külgnevail läänemeresoomlastel, allvorm *Kui palju maad on idast läände?* aga ainult rootslastel ja soomlastel.

Eesti aine levikupildis, kui hõre see ka poleks (vt. kaart 22), annab tõepoolest aimata, et küsimus *Kui lai on maa(ilm)?* esineb peamiselt Kagu-Eesti tekstides (San v. Rõn, Vas, Se, Lut) ja võiks siis tõlgendada vene laenuna; küsimus *Kui kiiresti võib reisida ümber maailma?* aga on esindatud valdavalt Põhja- ja eriti Loode-Eesti ainega (Kad, Amb, Vig, Noa, Rei, Pal, Trt, kuigi ka Se) ja võiks olla käsitatav ehk soome või rootsi laenuna.

- ***Kus on maailma keskpunkt?***

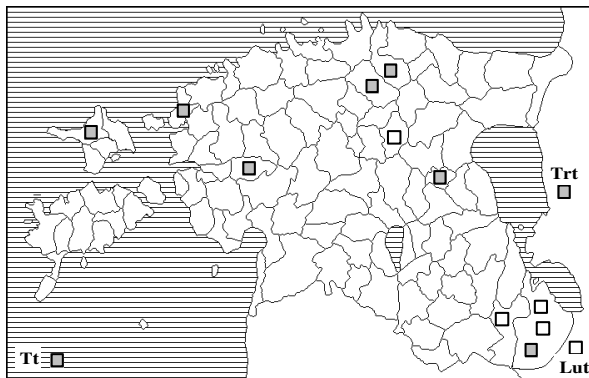
Küsimus ja selle dominantvastus — siin, kus ma seisan, kui ei usu, mõõda üle jmt. — on levikuulatusest vist AT 922 küsimustest globaalseim, ka esineb ta mitmetes vanades (13.–16. saj.) tekstides.

Eesti tekste on 8 ja nende levikupilt kaunis sporaadiline (VJg, Rei, Sa, Vän, Trv, Kõp, Ran, Tln ja Trt). Seda on raske mingil mõistlikul viisil seletada. Anderson (lk. 161–162) loeb väga heuristiliseks selle küsimuse tüüpilisi kooslusi teiste küsimustega. Selgub nimelt olevat 2 väga tunnuslikku kooslust:

a) tüüpiliselt idamaine kooslus *Kus on maailma kese? + Mis on kuningas väärt? + Mida ma mõtlen?* ja

b) tüüpiliselt lääneeuroopalik (algselt prantsuse) kooslus *Kus on maailma kese?* + *Kui palju on taevas tähti?* + *Mida ma mõiten?*

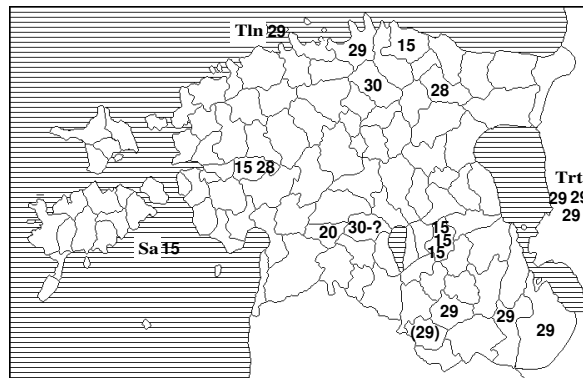
Kahjuks ei anna seegi taustinfo tuge eesti tekstide geneesi selgitamiseks: siin pole võimalik tuvastada nende koosluste vähimaidki jälgi.

Kaart 22. Kui lai on maailm?

□ — *Kui lai on maailm?*

□ — *Kui ruttu saab reisida ümber maailma?*

Kaart 23. Kui palju maksab kuningas?

[Numbrid märgivad hõbemüntide ~-rublade ~... arvu]

• ***Kui palju tähti on taevas?***

Küsimus on Andersoni järgi (lk. 170 jj.) jutus AT 922 üks vanimaid, selle algupära on selgelt idamaine ja levik ka Euroopas väga lai, kuid idaeuroopa (eriti idaslaavi) dominant taaski selgelt nähtav.

Küsimus esineb eesti arhiivianes vähemalt 10 korral — 9 jututekstis ja üks kord omaette keerdküsimusena. Kõik tekstid on juhtumisi viru- ja tartumaised, st. idaeestilised, ning neis on esindatud kõik peamised vastusevariandid:

a) dominantvastus juhusliku suure arvu nimetamisega (Andersonil H3) on nii kõikjalleiduv, et Anderson seda üldsegi ei analüüsi (meil 1 Hlj, 1 Nõo ja 1 Trt tekstis);

b) *Niisama palju kui liivateri ~liiva mere ääres* (H1), mille analoogi kohtame ka Piiblis (nt. Psalmides 78,27; 139,18) esineb 1 eesti (San v. Rõn), pealeselle veel 1 saksa ja 1 soomerootsi tekstis ning araabia ajaloolase Ibn-Abdulhakami iidse tekstis (u. 850. a. m.a.j. — vt. Anderson, lk. 171);

c) *Niisama palju kui karvu peas* (H2), mis Andersoni järgi (lk. 171) on eelmise, varasema vastuse välja tõrjunud alul Idamail ja seejärel kogu levikualal; meil 1 Nõo tekstis;

d) *Niisama palju kui täppe paberil* (H3), mis Andersoni järgi (lk. 172) läheb tagasi Grimmide muinasjuttudele; meil 1 TMr tekstis ja M. J. Eiseni teadmata päritoluga kirjapanekus (vt. ka kommentaar küsimuse *Kui pikk on igavik?* juures!).

Nende taustandmete põhjal ei julge ma arvata midagi eesti tekstide geneesi, sh. levikupildi näiva idapoolsuse põhjuste kohta.

• ***Kui raske on ~Kui palju kaalub kuu?***

Domineeriv vastus lähtub naela ja nelja veerandi suhtest. Andersoni (lk. 174–175) andmeil on kogu esinemus suhteliselt noor, mitte varasem 19. sajandist, ning levikuala selgelt lääneeuroopaline (prantsuse, portugali, tšehhi, inglise, saksa, taani, soome, eesti). Produktiivsuse näitade järgi peab Anderson küsimuse algkoduks Prantsusmaad, kust see on levinud Saksamaale ja need kaks kollet on tekitanud kogu muu esinemuse.

Eesti esinemus AT 922 raames piirdub 3 tekstiga (Pai, Jür ja hiline 1935. a. üleskirjutus Urvastest). Kui Eesti jaoks ainuke seletusvariant selle küsimuse tekke kohta on laenamine sakslastelt, võib-olla on ta siis laenatud sakslastelt. Kuid võimendava vahelülina võib olla siin kaasa töötanud selle küsimuse-vastusepaari esinemus omaette keerdküsimusena eestikeelseis trükistes, millest varasem on “Isamaa Kalender” 1879 (lk. 65 ja 69), mis on järeltulijatena andnud päris hulga ebaautentseid arhiivitekste.

• ***Mis maksab kuldne ader ~kuldne troon ~kuninga kroon?***

Selle küsimuse domineeriv vastus viitab niisiis kevadise vihmasaju põllunduslikule väärtusele. Paarik on AT 922 konstituendina suhteliselt noor ja esineb siin mitmeil Lääne-Euroopa rahvastel: eriti produktiivsena taanlastel, aga ka muil Skandinaavia rahvastel ja soomlastel, ungarlastel, sakslastel, rumeenlastel ja serbohorvaatidel. Kuid ta koguesinemus ei piirdu AT 922-ga, vaid teda kohtab muiski

mõistatusmuinasjuttudes (AT 875, 920), veel jutus AT 981*, samuti omaette naljandina, mis on rahvusvaheliselt tuntud (sh. Eestis), kuid millel vist pole seni AT-numbrit. Kevadist vihma on mitmesuguste hinnaliste asjadega kõrvutatud ka mitmete rahvaste vanasõnades (sh. soome ja eesti omades — vt. nt. **Jouko Hautala** raamatus “*Vanhat merkkipäivät*”, lk. 212, 222, 233; EV nr-id 2321, 3677, 6070, 14044, 14063).

• **Mis mina väärt olen ~Kui palju maksab kuningas ~...?**

Küsimus on AT 922-s esitatavate hulgas sageduselt 2. kohal ja domineeriv on vastus, mis viitab Kristuse äramüümisele 30 hõbeseekli eest: kõige sagedamini nimetatav hind on 29 rahaühikut. Andersoni hinnangul (lk. 198) kuulub see küsimus jutu AT 922 vanimate hulka. Ta levik on globaalne, sh. leidub teda paljudes Aasia tekstides.

Eesti tekstides on see küsimus esindatud u. 18 korral (sh. 1 kord omaette keerdküsimusena) ja ta levik vastab enam-vähem R Emmeli tüübile “Periphery has, no in the middle”:

- 1) Viru-Järva-Harju kolle (Hlj, VJg, Amb, Kuu);
- 2) läänepoolne kolle (2 Vig, Sa);
- 3) lõunaeesti kolle (Vil, Kõp, 3 Trt, 3 Nõo, Urv, Krl (keerdküsimusena), Vas, Se).

Selle pildi järgi võiks ju oletada, et 1. kolle esindab soome ja/või saksa laene (liiati on asjaomaseis küsimusteahelais muidki läänepoolsuse tunnuseid), Kagu-Eesti esinemus aga vene laene. Kuid minu käsutuses oleva info põhjal pole seda võimalik tõestada. Igatahes Andersoni marginaal (lk. 194), et dominantarvu 29 tüüpilisemaist erandeist on arv 15 levinud eriti Ida-Euroopas, arv 28 aga Lääne-Euroopas, ei anna päritolu seletamiseks mingit abi — vt. kaart 23.

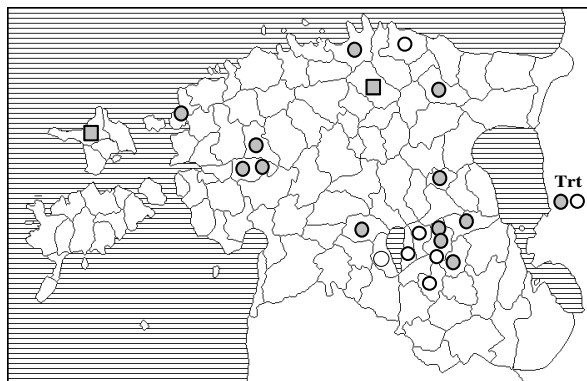
• **Mis ma praegu mõtlen? ~Mida kuningas praegu mõtleb? jts.**

Küsimus pole Andersoni (lk. 224) andmeil eriti vana (varaseim tekst 1526), kuid ta levik on olnud kiire ning talt on kujunenud AT 922 kõige sagedasem küsimus üldse, mis neis tekstides, kus ta esineb, on ühtlasi viimane ja käivitab jutu süžeele puändi. Enamik Andersonil toodud vastustest on õieti ühe ja sellesama vastuse variandid.

Eesti tekste, kus see puäntküsimus esineb, on u. 20 ja levikupilt tekitab illusiooni kahest levikukoldest:

- 1) põhja-loodepoolne (Hlj, VJg, Amb, Kuu, Mär, 2 Vig, Noa, Rei) ja
- 2) Võrtsjärve ümbritsev ning Peipsi ja Võrtsjärve vaheline ala (Trv, Vil, Pal, TMr, Trt, Kam, 3 Nõo, Puh, Ran, Ote) — vt. kaart 24.

Lõunaeesti tekstides on vaimuliku asemel sageli maine ülik (mõisnik, minister, vürst). Kas mainitud levikukolded on juhuste kuhjumisest tulenev illusioon ja kas tegelaste eri konfiguratsioonid seletuvad millegagi, seda ei julge ma arvata.

Kaart 24. Mis ma praegu mõtlen?

- — Karjus vaimuliku (pastori ~papi ~...) asemel
- — Keegi muu (köster ~kutsar ~mõlder) vaimuliku asemel
- — Karjus mõisniku ~ministri asemel
- — Pastor ilma asendava isikuta

• **Kui pikk on igavik? ~Mitu sekundit on igavikus?**

Küsimus esineb Andersoni materjalis ainult 6 korda (flaami, taani, soomerootsi, norra ja eesti tekstides) ja 3 eesti tekstis (TMr, San/Rõn ja M. J. Eiseni teadmata päritoluga üleskirjutus). Anderson (lk. 232) taandab selle küsimuse tervikuna vendade Grimmide teksti (nr. 152) mõjule. Vist kehtib öeldu samahästi ka kõigi

eesti tekstide kohta, olgu vahetult kasutatud allikad siis millised tahes. Grimmidel (KHM, lk. 624) on vastus sellele küsimusele järgmine: “in Hinterpommern liegt der Demantberg, der hat eine Stunde in die Höhe, eine Stunde in die Breite und eine Stunde in die Tiefe; dahin kommt alle hundert Jahr ein Vögelein und wetzt sein Schnäbelein daran, und wenn der ganze Berg abgewetzt ist, dann ist die erste Sekunde der Ewigkeit vorbei.” Eesti vastused on kindlasti sellesama variandid. Edasi, see on Grimmide tekstis 3. küsimus ja sellele eelnevad küsimus *Mitu tilka on meres?*, mille vastuseks nõue peatada enne merre voolavad jõed, ning küsimus *Mitu tähte on taevas?*, mille vastuses viidatakse punkte täistipitud paberilehele; kõik eesti tekstid sisaldavad neidsamu naaberküsimusi ja -vastuseid kas täiesti täpselt või veidi muudetult.

5.5.6. Kvaasisõnad mõistatustes: geograafiline ahvatlus

Jaan Kaplinski jt. on avaldanud arvamust, et läänemeresoome keeled on kõigi maailma keelte hulgas unikaalsed selle poolest, et neis on kui mitte piiratud, siis igatahes väga avarad võimalused improvisatsioonideks onomatopöa ja deskriptiivide alal. Eesti deskriptiive on kirjakeele piires ka mõnevõrra uuritud, kuid keegi ei ole empiirilise materjali hankimiseks selt alalt pöördunud eesti mõistatuste poole, kuigi eesti mõistatused, aga ka lastelaulud võiksid olla oivaline allikas rahva- ja murdekeele deskriptiivide uurimiseks.

Eesti (ja vist üldse läänemeresoome) mõistatused näiteks kubisevad asjust, mida võiks nimetada kvaasisõnadeks. Mõistatustes ei piirdu mõistatuslikkuse tekitamise vahendid pelgalt metafoorikaga, vaid küünivad sõnatüvede semantilise destruktsiooni tasemele. Kui sõna ei ole tähenduslikult “normaalne” (ma ei mõtle siin ülekantud tähendusi jmt.), siis on ta enamasti kas pärisnimi või deskriptiiv ~onomatopöa. Mõistatustes kohtab alati juhte, kus mingis kindlas variaablussõlmes vahelduvaist sõnadest osa mõtestub pärisnimedena, osa “normaalsete” sõnadena, osa jääbki mõistatuslikuks: kõla on, kuid tähendust pole.

Vaatame paari näidet.

- Mõistatus heinakoorma kohta ***Tiidu sõidab teeda mööda, Tiidu karvad kaksipidi***

1. positsioonis olev sõna on kõige sagedamini *Tiidu* v. *Tiido* v. *Tiitus* (st. ilmselt pärisnimi), kuid tulevad ette ka *tiide*, *tiida*, *tiidi*, *teedu*, *teede*, *titu*, *tetu*, *tita*, *teta*, *tite*, *tidu*, *tidi*, *tibu*, *teebu*, *tiia*, *tiiu*, *tits*, *tiidse*.

Mis siin mida tähendab? Kas *Tiiu* on ka pärisnimi? *Tiia* on ilmselt liiga uus pärisnimi, et olla pärisnimi mõistatustes? Kas *tita* ja *tite* tähendavad beebit? Kas *tibu* tähendab teatavat noorlindu? Kas *teedu* tähendab vanameest — vrd. kagueesti *teeda(kene)*? Kas *tiidse* on kiisu? Mis on aga *tiide*, *tiida*, *tiidi*, *titu*, *teta*, *tidu*, *tidi*, *teebu*, *tits*?

Sageli esinevad sellised hämara tähendusega sõnad paaris, umbes nagu tavalised reduplikatiivsõnad *kippu-kõppu*, *litakad-lätakad*, *nirr-norr*, *pirra-parra*, *silka-solka*, *vinta-vänta* jpm.

- ***Kukk laulab kuurdes, käärdes, kivises keldris, tammises tündris*** on üks Äksist kirjapandud variant mõistatusest kilgi kohta. Laulmine võib toimuda peale nende kohtade veel nt. *vaskses vaagnas*, *haabses astjas*, *umbses hoones*, *raudses rakkas*, *savises saunas* ja mujal. Meid huvitab aga siinkohal just esimene laulukoht, mis on tähistatud sisult hämarate reduplikatiividega, mille varieerumisvõime on jahmatamapanev (järgnev näiteloend pole kaugeltki ammendav):

a) *kuusikun+kaasikun*;

b) *kuusis+kaasis*, *koosis+kaasis*, *kiisis+kaasis*;

c) *kuusnas+kaasnas*, *kiisnas+kaasnas*;

d) *keerus+käärus*, *kuuris+kaaris*;

e) *kuurnas+kaarnas*;

f) *kuurdis+kaardis*, *koordis+käärdis*, *kuurdes+käärdes*;

g) *kuudis+kaadis*, *kiidis+kuudis*;

h) *kuudris+kaadris*, *kiidren+kaadren*;

i) *kuutses+kaatses*;

j) *kiingas+koongas*, *kiingam+kuungam*;

k) *kuugnas+kaagnas*, *kiignas+kaagnas*, *kiignas+kuugnas*, *iignas+aagnas*;

l) *kiiglen+kaaglen*;

m) *kuuksis+kaaksis*, *kiikses+kaakses*, *kiiksub+kääksub*;

n) *kuukses+muukses*, *kuukus+muukus*, *kulksis+mulksis*;

o) *koosus+moosus*, *kuusus+muusus*, *kuuses+muuses*, *kuu sees + maa sees*;

samuti *puu sees + maa sees*; *kuudsren+muudsren*; *kuldriis+kaldriis*; *tildres+töldres*; *kliiksen+klaaksen*;

kiipsis+kaapsis; *kiibas+kaabas* jm.

• **Nikker-nakker niinest tehtud, pukker-pakker puust tehtud, sokusarv oli sauest tehtud** on üks variante produktiivsest mõistatusest leivateoriistade vm. kohta ja siin on tüüpiliselt 3 alliteratiivset varieerumissõlme (*pu-pu+ni-ni+sa-sa* vmt.), mis sageli taas kätkevad reduplikatiive. Loetleme siingi mõningaid reduplikatiivseid variante, nimelt *p-p*-algulisest sõlmest:

- a) *puka-paka, pika-paka, pika-puka, pika-poka, puku-paku*;
 - b) *pukker-pakker, pukker-päkker, puker-puker, pikker-päkker, piker-paker, piker-puker, piker-pöker, puker-vaker, puger-pager, poger-pager, pooker-paaker*;
 - c) *pikel-pukel*;
 - d) *pikerdi-pakerdi, pikerdi-pukerdi, pikerdi-päkerdi, pikerdud-päkerdud*;
 - e) *pukeldi-pukeldi, pigeldi-pugeldi*;
 - f) *puhka-pahka, puhka-pähka, pohka-pahka, pihka-pahka*;
 - g) *puhkel-pahkel*;
 - h) *puta-pata*;
 - i) *putter-patter*;
 - j) *pupa-papa, pupa-päpa*;
 - k) *puper-paper, pupõrdi-papõrdi, puperdi-päperdi*;
 - l) *punker-panker, pinker-punker*;
 - m) *punda-panda*;
 - n) *punder-pander, punter-panter, pinter-panter, punter-vunter*;
 - o) *pumba-pamba, pompa-pampa*;
 - p) *pumber-pamber, pomber-pamber, pimber-pomber, pomberdi-pamberdi*;
 - q) *pumbel-pambel*;
 - r) *pommer-pammer, pimmer-pommer, pummerdi-pammerdi*;
 - s) *pundsa-pandsa, puntsel-pantsel*;
 - t) *pulju-luljuka, pulli-lullike, puuli-luulike*;
- lisaks hulk alliteratiivseid, kuid mittereduplikatiivseid vorme.

• **Puust pukutid, luust lukutid, nahast nika-nakatid** on mõistatus härjaikke kohta, kus kirjeldatakse lisaks veel härja luiseid sarvi ja nahast ikkejuttasid. Reduplikatiivid esinevad peamiselt viimases, *n*-alliteratsiooniga osas. Toome näiteid sellestki tüübist:

- a) *nibu-näbu, nibi(d)-näbid, nibu(d)-nabu(d), nibed-nabid; nibu-narud; niga-naga*;
- b) *nipi-näpi; nik(a)-naka, nik-näka*;
- c) *niput-napud, nipat-näpat; nikat-nakat*;
- d) *nibi(nad)-näbinad, nibi-nobinad, nibu-nabunad, nibu-nabinad, nipu-nobinad, nipp-nabinad; nig(nad)-naginad, nig(nad)-naginad, nig(nad)-naginad; nidi-nädinad*;
- e) *nibingid-nabingid*;
- f) *nibu-nabumid, nibu-näbumid, nibi-näbemed; nidemed-nademed, nidi-nademed, nidi-nädemed, nidu-nadumid; niga-nademed; nidu-nabumid*;
- g) *nibi(lad)-nabilad, nibu-nabulad, nibeli-näbeli*;
- h) *nibidi-nabidi, nibudi-nabudi, nibu-nabutid, niputi-naputi, nipid-näpitimed, nipi-näpitimid; nigadi-nagadi, nigadi-nägadi, niga-nagadi, nika(d)-nakatid, nikati-nakati*;
- i) *nibu-nabukad, nibi-nobiga*;
- j) *niga-nagamused, nig(nad)-nägimaksed*;
- k) *nibi-nabilised, niba-nabuline, niba-nabuline, nipi-näpiline; nigu-näguline*;
- l) *niburi-naburi, niber-naberlised*;
- m) */varia:/ nig(nad)-nägijad; nig(nad)-nagitsad; nibu-nabulitsi; nipu-napuksed; nips-napsutid; nissise-nässise; nisi-nasine*.

Intuitsioon ütleb, et fonotaktilised mallid, mille järgi need kõlamängud toimuvad, on paikkondlikult erinevad. Keegi pole seda seni püüdnud tõestada ega ümber lükata. Kuid kui selgub, et erinevused tõepoolest lokaliseeruvad, oleks põnev seletada, miks see on nõnda ja kas erinevused lasevad end korreleerida nt. üldisemate murdejoontega.

5.5.7. Folklooriprotsessi ajalooline rekonstrueerimine

Folkloori geograafilise leviku jälgimise vist ülim (ja vist kõige raskemini saavutatav) eesmärk on folkloori enda ajaloo uurimine, folkloori kui ajaloolise protsessi rekonstrueerimine. Nagu hästi teame, oli just see eesmärk — folklooriteose algkuju, tekkeaja ja -koha, levimisteede jmt. väljaselgitamine — ka võrdlev-

ajaloolise e. nn. soome meetodi põhiidee ja kvintessents. Folklooriprotsessi geograafilise eluruumi suurus võis ainekult sõltuvalt olla vägagi erinev, piirjuhul globaalne.

Sellest, mida kujutas endast materjali analüüs soome koolkonna vaimus, võib saada mõningase ettekujutuse ka eesti autorite tööde põhjal — nt. nende põhjal, mis on avaldatud koguteostes “Vanavara vallast” (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad I, Tartu, 1932) ja “Kaleviste mailt” (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, Tartu, 1935). Kõige muljetekitavam siinseist on **Herbert Tampere** kirjutis “*Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses*” (raamatus “Vanavara vallast”, lk. 59–116).

Soome meetodil kirjutatud tööd käivad valdavalt rahvusvahelise levikuga juttude ning läänemeresoome runo- ja regilaulude kohta. Lühivormide alalt on uurimusi küllalt vähe. Silmapaistvamad neist on **Antti Aarne** tööd mõistatuste kohta: “*Vertailevia arvoitustutkimuksia*” (Helsinki, 1917), eriti aga “*Vergleichende Rätselforschungen*” I (FFC 26, Helsinki, 1918), II (FFC 27, Helsinki, 1919) ja III (FFC 28, Hamina, 1920), kus jälgitakse mitmete rahvusvaheliselt tuntud mõistatuste genesiprobleeme. Aarne käsitleb nt. järgnevaid mõistatustüüpe ja -sarju.

1. Mõistatused raamatu ja kirjutamise kohta (eesti vasted nt. *Valge põld, must seeme ja Valge väli, kirju kari...*).
2. Mõistatused aasta kohta, kus aastat kujutatakse 12-harulise puuna (vrd. eesti *Üks tamm, kaksteist haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna*).
3. Ka sfinksi mõistatusena tuntud vormel inimese eaperioodide kui ööpäevatsükli kohta (*Kes käib hommikul nelja jalaga, päeval kahe jalaga ja õhtul kolme jalaga?*).
4. Eriti germaani rahvastel produktiivne mõistatus kahejalgsel (inimene), kes istub kolmejalgsel (toolil) ja sööb ühejalgsel (sinki); tuleb neljajalgne (koer) ja haarab ühejalgsel; kahejalgsel võtab kolmejalgsel ja lööb neljajalgset; neljajalgne laseb ühejalgsel lahti. Sellest mõistatusest on ka eesti arhiivimaterjalis kolm ilmselt autentset teksti. Rõuge tekst aastast 1894 kõlab nt. järgmiselt: *Kats jalga (kingsepp) istus kolmõ jala (järi) pääl, tege ütte jalga (saabast); neli jalga (koer) tulõ ja taht ütte jalga är võtta; kats jalga võtt ütte jala ja lüü nelä jalalõ nii, et kolm jalga saa*.
5. Mõistatused, mis kirjeldavad (kodu)loomi kehaosi loendavate parafraaside kaudu, nagu eesti lehma-mõistatus *Neli andjat, neli kandjat, kaks koeratõrjujat, üks parmupiits*, kassi-mõistatus *Neli nipijalga, kaks kikikõrva ja suur pitk tolulolu*, koera-mõistatus *Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama*, hobuse-mõistatus *Üks teeb timp-tamp, teine teeb timp-tamp, kolmas teeb timp-tamp, neljas teeb timp-tamp, viies teeb karviuh jts*.
6. Mõistatused ratsaniku, ka rakendi jmt. asjade kohta komponentidega *kaks pead, kuus jalga, neli silma* jts.

Ütluste kohta võib nimetada nt. **Anshelm Koskenjaakko** töid “*Koira suomalaisissa ynnä virolaisissa sananlaskuissa*” (Helsinki, 1909), “*Laki, oikeus ja oikeudenkäynti suomalaisissa sananlaskuissa*” (Helsinki, 1913) ning “*Virkamiehet ja herrat suomalaisissa sananlaskuissa*” (Helsinki, 1929). Need teosed ei ole oma tasemelt eriti silmapaistvad.

Matti Kuusi fundamentaalne teos “*Regen bei Sonnenschein*” (FFC 171, Helsinki, 1957) ei esinda küll soome meetodit ta klassikalisel kujul, kuid lähtub ometi selle n-õ. parimaist traditsioonidest. Töö käsitleb globaalse leviku ja usundilise taustaga ütlusterühma algusega *Päike paistab, vihma sajab...*, mis on ka Eestis tuntud (nt. jätkudega ... *nõiad ~tondi lapsed ~saksa lapsed vihitlevad ~vaesedlapsed nutavad ~hunt sööb võsas võileiba ~karu vihitleb kannu otsas* jm.). Materjal pärineb u. 100 rahvalt või etnoselt. Põhi-, eriti aga taustinformatsiooni hulk, millega neis ütlustes esinevaid kujundeid ja kujutelmi seostatakse, on vapustav.

Soome meetodil kirjutatud teadustööd ongi enamasti monograafiad või artiklid ühe kindla tüübi või ainesülemi kohta. See eeldab siis ka, et uuritav nähtus peab olema folklooris piisavalt produktiivne. Soome meetod tervenisti oli seega folkloori “ülükute”, mitte “kehvikute” uurimise meetod.

6. ÜTLUSTE JA MÕISTATUSTE SISUPLAANIST

6.1. EELMÄRKUSI

Järgnev on deskriptiivne esmalähend, kus püütakse teha nägu, et see lõige meie ainest on üpris lihtne. Tegelikult on see tükati hästigi keeruline. Nimetame sissejuhatuseks mõned momendid.

1. Žanrifondi jagamisel teemariühmadeks vm. sisuklassideks kerkib tõsiseid teoreetilisi probleeme. Neist tuleb juttu ühes selle sarja järgmistest raamatuist (vt. SFL III).
2. Eri teemade vm. sisuüksuste produktiivsuse hindamisel kerkivad meie ette praktiliste probleemidena kõik need komplikatsioonid, mis tulenevad folkloorse fondi sagedusjaotusest endast. Näiteks on kindel, et ka teemade vm. sisuüksuste lõikes ootab meid ees seesama “Zipfi needus”, mis tüpoloogilis-tekstilises ja geograafilises plaanis — st. “hiidteemasid” vm. produktiivseid sisuklasse, millel oleks seesmine struktuur ja mida oleks võimalik mingil viisil vaadelda, on üsna vähe ja ebaproductiivseid teemasid vm. sisuklasse hästi palju; ka kvantitatiivsete hinnangute juures kerkib sama “kehvikute” ja “ülikute” kvoteerimise dilemma, mida eespool mainisime.
3. Kohati võivad veidraid elamusi tekitada juba *teema* mõiste empiirikal kohaldamise katsed kui sellised. Näiteks mõistatustes on kaks sisutasandit — “näiline” ja “tegelik” — väga järsult eraldi. (Mõelgem sellele, et mittemetafoorseid vanasõnu on küllaga, “otsese tähendusega” mõistatus seevastu on kujutelm, mis kuulub enam-vähem absurdide hulka.) Seega on mõistatuse puhul täiesti õigustatud küsimus, kas “teemat” esindab teksti enda mõistukõneline bukvaalsisu või vastus. Mõistatuste perifeerse osa (nt. mõnede keerdküsimuste alaliikide), samuti elementaarset järku fraseologismide juures tundub üsna naljakas küsidagi, mis teemat see või teine neist esindab. Mis teema on, ütleme, keerdküsimusel *Milleks on inimesel käed?* — *Selleks, et särk seljas ringi ei käiks*, või fraseologismidel *taevas halasta, kae nalja, võta näpust, üle mõistuse vpm.?*

6.2. PARÖÖMIKA VAHEKORD FILOSOOFIAGA

Vanasõnu on tavatsetud nimetada rahvapäraseks filosoofiaks. Kui mõista filosoofiat ta ranges tänapäevases tähenduses, näib selline lähendamine vägagi küsitav.

1. Filosoofia on teadusliku, **teoreetilise** maailmavaate väljendus; vanasõnad on **argise** maailmavaate väljendus.
2. Filosoofia esitab oma seisukohad **otseselt, terminoloogilises** keeles, vanasõna aga **poetilises, kujundlikus** keeles (metafooride, allegooriate jmt. kaudu). Filosoofia vm. teadusliku teooria tugev kül on terminite ühetähenduslikkus, kujundite mitmetähenduslikkus on vanasõna tugev kül.
3. Filosoofiline teooria taotleb olla võimalikult **kompaktne**, seesmiselt **kooskõlastatud** vaadete süsteem, sisulised ja loogilised vasturääkivused selles on taunitavad. Mingi rahva vanasõnafond (või mõni sünkrooniline lõige sellest) on empiiriliste tähelepanekute, kujutluste ja seisukohavõtude **difuusne** kogum, mis on ühtsest kogemusest ja tahtest koordineerimata, “killufilosoofiline” mosaiik ning vasturääkivused eri vanasõnades pakutavate väidete, hinnangute ja imperatiivide vahel on (suuresti juba vanasõnade suulise folkloorse käibimisviisi tõttu) otse paratamatud. Vähemalt Francis Baconist peale on neile vastuoludele ka tähelepanu juhitud.
4. Filosoofia alustab reeglina millestki väga põhimõttelisest ja **üldisest**, mingite väga abstraktsete mõistete ja vahekordade postuleerimisest ning arendab oma mõttekäike **“ülalt alla”** konkreetsemaile üksikküsimustele. Vanasõna seevastu on oma geneesi, käibimisviisi kui ka funktsioonide poolest aheldatud **konkreetse** argise elupraktika külge ega saa printsibiis üldistuda kuhugi (vähemalt mitte väljapoole konkreetse semantilise kujundi mõtestatavuspiire). Vanasõna võtab igapäevasest elust oma allegooriad jm. kujundid, igapäevast elu vaadeldes tuletab ta oma väited ja järeldused. Niisama vahetult ja otse suunab ta oma didaktika sessesamasse argiellu tagasi. Vanasõna ei juurdle suurt elukaugete asjade ümber: mis on maailm ja teadvus, subjekt ja objekt, kas ja mis mõttes on maailmal algus ja lõpp, mis on aeg ja ruum, kas Jumal on olemas jne. Tal pole mingit vajadustki selle kõige kallal juurelda.

Märksa sarnasem on paröömika filosoofiale selle ajaloolises retrospektiivis.

Kui Euroopa filosoofia “sõna tõsises mõttes” väljus mütoloogilise maailmavaate rüpest u. 6. sajandil e.m.a. (nn. eelsokraatikud Thales, Anaximandros, Anaximenes, Pythagoras, Herakleitos jt.), eksisteeris kõrvuti mütoloogilise maailmavaatega kahtlemata ka empiirilis-argine maailmavaatekiht ning viimast esindasid kahtlemata ka praeguste paröömiate eellased. Kui sarnased nad olid nende tekstidega, mida me

tavatseme nimetada vanasõnadeks ja mis oma põhimassis on üles kirjutatud paari viimase aastasaja kestel, seda on raske arvata.

E. I. Gordon ja **Noah Kramer** on dešifreerinud kuningas Assurbanipali raamatukogu säilmetest sumeri kiilkirjas savitahvlitelt sadu *tel-tum*-žanri kuuluvaid tekste, mis pärinevad ajast ligikaudu 2000 a. e.m.a. (vt. raamatus “*Sumerian Proverbs. Glimpses of everyday life in ancient Mesopotamia*”, Philadelphia, 1959), ning **Otto Moll** on neist jt. vanadest paröömika-allikaist kirjutanud ajakirjas “*Proverbium*” nr. 6 (1966), lk. 113–120, kus sumeri ainest on toodud ka rohkesti näiteid. Väidetavasti on sumeri *tel-tum*’ide seas rohkesti selliseid, mis meenutavad tänapäevaste vanasõnade mitmeid alaliike, samuti paradokse, pilkeid, joomasõnu, valmi- ja anekdoodilaadseid üksusi jm. Seega on nende hulgas palju selliseid, mille žanriline kuuluvus on hämar.

Ka Piiblis (st. Vanas Testamendis) on osi, mis koosnevadki peamiselt paröömiatest ja on seejuures väga vanad — nt. Saalomoni Õpetussõnad (rahvusvahelise nimega *Proverbia*) pärineb ajast u. 1000 a. e.m.a.

Seega on loomulik uskuda, et folkloorne paröömika on geneetiliselt üks filosoofia juuri.

Filosoofia tekkeajal, mil maailmavaate teoreetiline vorm tänapäeva mõttes puudus, ei saanud olla teravat distinktsiooni ka **teoreetilise** ja **argise** maailmavaate vahel.

Puudus selge vahe teadmiste **pragmaatilise** ja **puhtgnoseoloogilise** väärtuse vahel.

Antiigis on filosoofia seos igapäevase ja praktilisega olnud märksa tihedam kui tänapäeval, kus filosoofiale käepärast oleva infoorme hulk on ülimalt suur. Paröömilise tarkuse põhi- või lõppfunktsioon on inimeste ellusuhtumist ja käitumist kujundada ja normeerida, st. lõppkokkuvõttes praktikat suunata. Sama funktsiooni täitmise võib endale võtta ka filosoofia: antiigis on see eriti iseloomulik olnud just hellenismiaja õpetustele — stoitsismile, skeptitsismile ja epikurismile.

Filosoofia ei pea üldse algama naturfilosoofiast nagu Vana-Kreekas, ta võib alata ka nimelt eetikast nagu Hiinas, ning rakenduslik (didaktiline, “elufilosoofiline”) suunitlus võib filosoofiale omaseks jääda kogu ta arenguloo vältel nagu näiteks Indias.

Permjakovi süstemaatikat jälgides võisime tõdeda, et piir paröömika ja narratiivi vahel on kaunis hajus. Juba muistses pärimuses polnud ütlusvorm elutarkuse vahendamise ainuke vorm. Didaktilise ütlusega ühealine, kui mitte vanem, on ka valm. Seoses valmiga kerkib eriti teravalt mitmeid küsimusi, nagu küsimus poeetilise algme suhetest filosoofilise, mütoloogilise, didaktilise, retoorilise, sh. poeetilise-metafoorse ülekande vahekorras teaduslik-loogilise ja mütoloogilise-religioosusega, samuti kultuuriteksti puhtteoreetilise funktsiooni suhetest ta gnoseoloogilise ja pragmaatilise didaktilise funktsiooniga.

Ajalooost, eriti taas vanemast, võib tuua rohkesti näiteid kultuuritekstidest, mille kohta on tänapäevase liigenduse termineis raske öelda, kas nad kuuluvad teaduse, religiooni või poeesia valdkonda (on viidatud nt. Parmenidese ja Lucretiuse poemidele, India ja Pärsia luulevormilistele traktaatidele ja didaktilistele kogumikele). Teisalt ei ole aforistlikud žanrid ise poeetiliste žanride maastikul tsentraalsed (vrd. terminid *epika, lüürika, draamatika*), vaid pigem perifeersed.

Erinemine **difuussuse/kompaktsuse** poolest on ehk kardinaalseim erinevus folkloorse paröömika ja filosoofia vahel, kuigi antiigist näib leiduvat näiteid ka filosoofia või selle eelastmete difuusse esinemisvormi kohta, nagu nn. seitsme targa aforismid või dialoogivormilised diatriibid.

6.3. VANASÕNADE MAAILMAVAATELISED PÕHITENDENTSID

Visandame nüüd paar teesi vanasõnade endi maailmavaate iseloomustamiseks.

1. Iga rahva vanasõnafond (st. poeetilise-didaktiliste ütluste repertuaar) pakub harilikult hulganisti tähelepanekuid ka nende empiiriliste seaduste kohta, mis valitsevad **inimvälises looduses** (eriti selliseid, mis puudutavad põllunduse ja karjanduse jaoks olulist meteoroloogiat). Siiski ei ole vanasõna peamine huvifookus

MITTE inimese ja **looduse**

ega inimese ja **Jumala**

ega inimese ja inimese poolt loodud **asjade**,

VAID inimese ja **inimese** suhete juures.

Vanasõnades on mõnevõrra “loodusteaduslikku”, veidi usundlikku, ju ehk natuke filosoofilist, eelkõige peaks siit aga otsima sotsiaalpsühholoogia ja/või kõlblusteadvuse avaldusi.

2. Kuigi iga rahva vanasõnafond on, nagu öeldud, täis üksteisele vasturääkivaid lauseid, on vanasõnade elutunnetuses (samuti ka troobiloomes jm. asjus) midagi otse globaalselt ühtset.

Uurijad on korduvalt tähelepanu juhtinud sellele, et paröömilise maailmatajumise ühtsus (nagu ka analoogiad eri rahvaste ja kultuuride folklooris üldse) ei taandu sugugi ainult laenamisele. Ulatuslikke sarnasusi nähtub ka nende rahvaste fondides, kelle vahel isegi kaudne laenamine on välistatud.

Eesti fraseoloog **A. Reitsak** (võib-olla toetudes vene folkloristika klassikule M. Rõbnikovale) on selliste analoogiate põhjuseks lugenud

- 1) sotsiaalse tekkekeskkonna ja ajaloolise arenguprotsessi sarnasusi eri rahvastel;
- 2) eetiliste normide spontaanset sarnasust eri rahvastel;
- 3) inimtunnetuse ühtsust, mis toob vanasõnadesse mõttekäikude analoogia, loogika ja kausaalsuse ühesuguse mõistmise.

Vanasõna on mitte ükski üldmentaliteedi, vaid ka otse temaatika poolest antropotsentristlik, kuid teisalt

- 1) vanasõnatraditsiooni kandjate informeeritus maailma asjust on üsna väike;
- 2) vanasõna on oma seisukohtades iseseisev (st. pole nimetamisväärselt mõjustatud ühestki teoreetilisest õpetusest — natuurfilosoofiast, ideoloogiast, eetikast, religioonist);
- 3) vanasõna kui folkloor on oma käibimisviisi poolest difuusne.

Seetõttu saab vanasõna **antropotsentristlik** maailmanägemine paratamatult **egotsentristliku** kvaliteedi.

3. Vanasõnad on aga läbilõhki ka üsna julmade sotsiaalsete ja majanduslike olude peegeldus. Pealegi on nad valdavalt varata ja võimuta inimeste tõekspidamiste peegeldus. Seetõttu ei ole vanasõnade egotsentrism agressiivne, vaid omamoodi “naturaalselt enesekaitsealise” laadiga, konservatiivne ja pessimistlik.

Vanasõna näib andvat inimesele teda ümbritseva maailmaga suhtlemiseks umbes järgmised põhipostulaadid:

1. Maailm on vaenulik ja elus on halba kaugelt rohkem kui head.

2. Inimene (eriti üksikisik) on selle kurjuse vastu jõuetu.

3. Töö ja vaev on paratamatu.

4. Kuidas sina teistega, nõnda teised sinuga.

Seega on vanasõnafond lõppkokkuvõttes selline hinnangute ja normide kogu, kus naturaalseks ideaaliks on iseenda eksistentsi säilitamine ning naturaalseks printsipiiks ja hea ekvivalendiks on kasu (või pigem: kahju vältimine või minimeerimine).

Neist üldpostulaatidest tulenevad suuresti paröömilise ellusuhtumise lähemad üksikasjad, näiteks:

- et vanasõna loeb kõige taunitavamaiks neid pahesid, mis kahjustavad nende kandjat ennast: laiskust, lollust ja ettevaatamatust, ning suurimaiks voorusteks vastavalt virkust, tarkust ja ettevaatlikkust;
- et vanasõna eelistab äraootamist ennatlikkusele ja aktiivsusele;
- et vanasõna rõhutab kõiges mõõdukust;
- et vanasõna eelistab vana uuele, tuntut tundmatule;
- et vanasõna eelistab naturaalseid väärtusi võõrandatuile (näiteks tervist ja tarkust varale).

6.4. SISULT KOHERENTSEMAID AINESÜLEMEID EESTI VANASÕNADES

Muidugi ei valitse vanasõnade ideestikis ka mingi jäägitu ühtsus.

Vanasõnades on tihti püütud leida nende või teiste rahvuslike erijoonte ja mentaliteetide kajastusi. Pahatihti on tulemusena leitud küll eelkõige seda, et rahvas N. on üks suurepärane rahvas: ta on sügavalt jumalakartlik (või siis just üdini stiihilis-materialistlik — olenevalt sellest, kuidas otsija ise neid asju näeb), pooldab eetilisi inimsuhteid, hindab töökust ja säästlikkust ning taunib laiskust ja pillamist, saab aru, kui tähtis on lapsi õigesti kasvatada ja vanemaid austada, harrastab ja propageerib terveid eluviise jne.

See kõik ei pea sugugi olema jäägitult vale ega rumal, kuid sisukohaste vaatluste meetoodika on seni olnud nii impressionistlik, primitiivne ja tendentslik, et pole kuigi usutav, et sel moel oleks võimalik ühe rahva mentaliteeti teise omast usaldusväärselt eristada. Pigem võib üldine ja eriline olla vanasõnades korraldatud niiviisi, et samad temaatilised või hoiakulised universaalid korduvad paljude rahvaste elutarkuses ja annavad põhidominante, erinevused seevastu ilmnevad märksa nõrgemate tendentsidena, mis n-ö. palja silmaga ehk välja ei paistagi.

Meie oma järgnevas skitsis ei püüa eesti vanasõnade temaatilisi dominante mingilgi määral võrrelda teiste rahvaste omadega.

“*Vanasõnaraamatu*” lõpus (lk. 565–580) on lühike ülevaade selle raamatu sisulisest süsteemist. Selles on (lk. 571) ka loetelu kõige produktiivsemaist n-ö. keskastme teemarühmadest (“keskastme” selles mõttes, et me võime teemasid endid käsitada laiemate ja kitsamatena, nii et nood laiemad koosnevad noist

kitsamaist). Sagedushinnangute aluseks on seal tüübihulgad (st. on tehtud “kehvikute statistika”). Need produktiivseimad teemarühmad on järgmised.

1. Laps; vanemate ja laste suhted	570 tüüpi
2. Töö, virkus/laiskus, nende seos saagi, tasu, käekäiguga	520 –”–
3. Rääkimine/vaikimine; klatš, kriitika, kiitus/laitus, kiitlemine	500 –”–
4. Naisevõtt/meheleminek, kaasavalik	480 –”–
5. Maaviljelus, põld, saagiended	450 –”–
6. Aeg, selle kulg, toime, ratsionaalne kasutamine	430 –”–
7. Toit ja söömine	420 –”–
8. Rikkus/vaesus; rikka ja vaese suhted	330 –”–
9. Vargus, kuritegu, süü, karistus	330 –”–
10. Oma/võõras, ise/teine, ilm	290 –”–
11. Loomakasvatus	290 –”–
12. Looduse kalendaarne muutumine	270 –”–
13. Hea/halb, mure/rõõm, õnn/õnnetus; juhus, saatus	240 –”–

Nendesse teemaringidesse langeb veidi üle 1/3 teadaolevate eesti vanasõnatüüpide koguvarust. Kui arvestada üksnes vaieldamatult autentset ainekogu, kujuneks nende teemade osakaal kogumis veelgi suuremaks. Kui arvestada lisaks, et tüpoloogiliselt produktiivsetes teemarühmades on ka iga üksiktüübi “variandiline” produktiivsus eeldatavasti keskmisest suurem, siis tekstihulkade lool võiks nende osakaal repertuaaris olla eriti jõuline.

Heidame nüüd lähema pilgu mõnedesse neist teemarühmadest.

6.4.1. Ütlused tööst ja selle seosest saagi, tasu, käekäiguga

Vanasõnades nagu keeles üldiseltki võib kõnelda polüseemiast ja sünonüümiast.

Polüseemia põhiallikaks vanasõnades on metafoori semantiline indefiniitsus (mitmetimõistetavus).

- Näiteks karjala vanasõna *Midä syöt, (ga) sidä(i) parral valuu* võib tähendada vähemalt:
 - a) ‘kuidas teed, vastavalt sellele on ka palk ja tulemused’;
 - b) ‘ametiõppijal juhtub kahju või eksitusi’;
 - c) ‘mida teed, vastavalt sellele ka välja näed või kõneled’;
 - d) üldse mitte midagi konkreetset, kasutatuna naljasõnana puhul, kui kellelgi pudeneb toitu lõuale või riietele.

Sünonüümiast on vanasõnades samuti tavaline: mitu eri vanasõna võivad väljendada ligikaudu üht ja sedasama “ideed”. Sünonüümiread ja -sülemid võivad vanasõnades nagu leksikaski olla hämarate piirjoontega, partsiaalsed ja mitmes suunas laialivalguvad. Vahel võivad nad olla üpris suured.

Absoluutselt produktiivseim sünonüümirühm eesti aines on ilmselt see, mis esindab ideed ‘Töö annab leiba, laiskus ja hooletus toob nälga’ (vt. VSR, rühmad 446–450).

Tekstide üldstruktuuri poolest on siia sünonüümirühma kuuluvate ütluste põhivormid sellised (lisatavad näited on osalt tegelikud, osalt fiktiivsed):

- 1) ‘Kui jah, siis jah’ (*Kes teeb, see saab*);
- 2) ‘Kui ei, siis ei’ (*Kes ei tee, see ei saa*);
- 3) ‘Kui jah, siis jah; kui ei, siis ei’ (*Kes teeb, see saab, aga kes ei tee, see ei saa*);
- 4) ‘Kuidas [jah või ei / hea või halb], nõnda [vastavalt jah või ei / hea või halb]’ (*Kuidas tegu, nõnda saak*);
- 5) ‘Enam ~Parem jah kui ei’ (*Parem teha kui mitte teha*);

Siia sünonüümirühma satuvad ka mitmed üliproduktiivsed tüübid, mistõttu “ülikute statistikas” (st. variandistatistikas) näiks selle üldidee dominantsus veelgi silmatorkavam.

- Näiteks järgmised 9 tüüpi annavad kokku ligi 1400 arhiiviteksti:

[“jah-jah”-struktuur:]

Kelle jalg tatsub, selle suu matsub (EV 2399; u. 360 var.);

Jala põlvini muaga — suu kõrvuni väega (EV 2392; u. 65 var.);

[“ei-ei”-struktuur:]

Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki (EV 12899;

u. 265 var.);

Magaja kassi suhu ei jookse hiir (EV 6297; u. 230 var.);
Persealune soe — ninaalune külm (EV 8700; u. 60 var.);
 [“kuidas-nõnda”-struktuur:]
Kuidas liikkad, nõnda läheb (EV 6179; u. 100 var.);
Kuidas töö, nõnda palk (EV 12469; u. 100 var.);
Kuidas käsi teeb, nõnda kael kannab (EV 4978; u. 100 var.);
 [“enam-kui”-struktuur:]
Enam saab ikka piskust tööst kui suurest seisust (EV 4978;
 u. 90 var.).

Umbes selline on sünonüümirühma tuum, mis edasi hajub mitmes suunas, sest

- 1) tekstist endast ei tarvitse täpselt selguda, millised on ta leksikaalsete moodustajate konkreetset referentsiaalsed tõlgitsused ja referentsiaalse tõlgitsusala ulatus üldisemalt;
- 2) ei tarvitse selguda, kas öeldavat tuleb mõista siiralt või irooniliselt;
- 3) lause “süntaksifiguuri” esindavad vormielelemendid (*Kes...*, *see...*; *Kuidas...*, *nõnda...*; *Parem... kui...* jts.) ei toimi pelgalt formaalloogiliste komponentidena, vaid osalevad kogu teksti sisulises mõtestumises. Püüame demonstreerida neid ja muid hajumisi konkreetsete näidete varal.

- *Kuidas töö, nõnda palk*

Kui kaugele tohivad selle lause tarvitused hälbida otseselt töö ja palga, vaeva ja kasu vmt. vahekordi silmas pidavaist mõtestustest? Kas seda lauset üldse on kasutatudki peamiselt bukvaalse töö ja palga või üldse positiivsete tegude ja tulemuste kohta, või pigem just iroonilises, parastavas mõttes, nii et “töö” tähendab pahategu ja “palk” karistust vm. paha tagajärge?

- *Kes otsib, see leiab*

Mida otsid, seda leiad

Mis keegi otsib, seda ta leiab

See tekstisari näitab päris hästi, et implikatiivse üldstruktuuri korral on vormielelementide konkreetset leksikaalsed kehastused tihti küll suvalised ja sünonüümsed, kuid see pole ka absoluutne. Intuitsioon ütleb, et 1. lause peab silmas eelkõige teadlikku sihilepüüdmist ja -jõudmist, 2. lauses tuleks aga “otsimist” mõista eelkõige kui halba suundumust, millest “otsija” ise endale aru ei anna (vrd. ka tuuma *otsa otsima* fraseoloogismides, nagu *Eks ta otsa otsib, Nagu hull hunt otsib otsa* jms.). Selle tausta tõttu tundub 3. lause sisult veidi laialivalguvana, ja edasi tundub, et just selle vormi korral võiks “leidmine” tähendada ka mitte objektiivset, vaid illusoorset resultaati ‘Mida keegi soovib näha, seda ta kaldub ka nägema (kuigi seda ehk polegi)’, nt. kui jutuaineks on eelarvamuste jõud.

- *Kes kõik nõmmed nõtkub, see kõik marjad maitseb*

Kes kibedat kannatab, see magusat maitseb

Kes kõik marjad maitseb, see kõik kibedat ka katsub

Kas *marjade maitmine* 1. lauses tähendab nimelt midagi head või nimelt midagi halba (st. on iroonia) või nimelt nii üht kui ka teist korraga? Kas eelmisega osasünonüümses 2. lauses tähendab *kibeda kannatamine* asju, mis inimene meelega võtab enda peale (tööd, vaeva vmt.) ja milles ta on aktiivne, või ka nt. saatuselõoke ja kannatusi? Kui viimane tõlgitsus on võimalik, siis kipub ütluse üldidee modifitseeruma kujule ‘Jumal? ~Elu? ~Saatus? kompenseerib inimesele ta raskused ja kannatused’ (ja vastupidi: ‘Naudingud toovad (loomulike või üleloomulike põhjuste tõttu) kannatusi’? — vrd. nt. 3. lause).

- *Kes teeb, see saab; kes ei tee, see ei saa*

Kes teeb, see ei saa; kes ei tee, see saab

2. lauset, kus jaatud ja eitused on tõstetud “ristakuti”, pole eesti arhiivitekstide hulgas olemas, kuid kujutlegem, et seegi on vanasõna. Ka viimane lause leiaks ilmselt endale semantilises ruumis tähenduse, see oleks aga 1. teksti omast juba väga erinev — ta võiks olla näiteks ütlus sotsiaalse ülekohtu kohta (‘Ühed teevad töö, teised söövad nende töövilja’) või ütlus juhuse, õnne, “elu paradokside” kohta (nagu *Laisk koer — hea õnn; Lollil on õnne* jts.).

(Analoogilisi vahekordi võib traditsioonis kohata ka sisu kandvate elementide vahel, ja reeglina pole asjaomaste tekstide semantikas ka sel juhul mingit “peegelsümmeetriat” — vrd. nt. *Kus suitsu, seal tuld* ja *Kus tuld, seal suitsu* või *Kes sööb, see teeb* ja *Kes teeb, see sööb*.)

- *Kes teeb, see sööb*

See lause laseb ühtlasi näitlikustada veel ühe — modaalse — hajuvusmõõtme olemasolu vanasõnade sisuplaanis. Lause võib ilmselt omada nt. järgmisi tähendusvariante:

- a) ‘Kes töötab, on virk, see **võib, saab** süüa, elab jõukalt’ vmt.;
- b₁) ‘Kes kõvasti töötab, see **peab loomulikult** ka tublisti sööma, et jaksata’;
- b₂) ‘Kes kõvasti töötab, see **peab paraku** ka palju sööma (ja seega varusid raiskama).

(Me peatume vanasõnade modaalsel t ahendusaspektidel lähemalt SFL-sarja III osas.)

- *T oo kiidab tegijat ~meistrit*
Igal vaeval oma kasu

Puhuti on vanas onatekstidest raske välja lugeda, kas t oo ja virkuse eest lubatavad hüved (ning laiskuse ja hooletuse tagajärjel ennustatavad pahed) on nimelt ainelist laadi (palk, täis k oht, jõukas elu) või ka “sotsiaal-aatelist” laadi (lugupidamine, t anumeel *versus* p oligus, laitus, karistus) või ka “individuaal-aatelist” laadi (r oom, rahuldus, virgus *versus* hingehukatus, vaimne stagnatsioon).

- *Kuidas sina põllule, nõnda põld sinule*
Kes mulda ei k inna, see k ort ei murra
Kes hoost s oodab, see sõidab
Kuidas sa s oodad, nenda l upsad

Nagu nägime, võis t ooeteema laieneda vanasõnades üldisemaks tegutsemise teemaks. See võib aga ka kitseneda — nt. ‘p ollut ooks’ või ‘loomapidamiseks’ (vastavalt laused 1–2 ja 3–4 ülal). Noodki jpt. laused omakorda ei ole asjaomaste kitsendustega j agalt seotud, vaid võivad ilmselt tähendada ka t ood ja hoolepidamist üldisemalt.

- *Magaja kassi suhu ei jookse hiir*
Uni ei anna uuta kuube
Ei lase mure magada, hool ei unda uinuda
Ega unest p atsi ei saa
Jala põlvini muaga — suu kõrvuni väega
Ilu ei sünni patta panna

Igas selle sarja lauses on kujundlikke termineid, mis esindavad kas ainult une ja magamise “skeemi” (nagu 2. ja 3. lause) või pelgalt toidu ja s oomise “skeemi” (5. ja 6. lause) või mõlemaid (1. ja 4. lause). Sõna *magama* võib par oomikas ja fraseoloogias tähendada lihtsalt ‘magama’, või ka ‘laisk, aeglane olema’, või ka ‘uimane, t ahelepanematu olema’ vm.; samuti võib *s ooma* tähendada bukvaalselt s oomist, aga ka k yllast elu ja jõukust üldisemalt, teisalt ka kulutamist või hävitamist üldisemalt jne. Võib öelda, et lausetes 1, 2 ja 4 ülal on “tegelikult” juttu laiskusest, mis on omakorda laialivalgub mõiste ja tähendab seda, et keegi t ootab vähe aega (ja magab kaua) ja/või aeglaselt ja/või jõudu s aastes ja/või hooletult, lohakalt (ei viimistle, piirdub minimaalselt vajalikkuga). Nende nüansside kaudu satub “laiskuse” paradigma kokkupuutesse rea muude paradigmadega, nagu “aeg”, “f uisiline jõud”, “kulutamine/s aastmine”, “ilu” jt.

ldisus-erisus-, kausaalsus- jm. vahekordi pidi kulgeb pea iga teema juurest semantilisi “s unapse” teiste juurde. T ood ja palka, vaeva ja kasu käsitlevad õpetused näiteks on üks liik ratsionaalse tegutsemise õpetusi. Hargmiku muis sõlmedes antakse juhiseid õigete eesmärkide ja vahendite valikuks, oma võimete hindamiseks, kästakse talitada kaalutletult ja ettevaatlikult, olla oma taotlustes visa, õpetatakse kogumise ja kulutamise strateegiaid jne.

6.4.2. tlused aja (eriti aja kasutamise ja toime) kohta

ks t ooeteema juurest hargnevaid “s unapse” seob teda ütlustega aja ratsionaalse kasutamise kohta (vt. VSR, rühmad 400–419). See teemaring (A) on p ohidominant aja kohta käivate ütluste seas ja seda esindavate ütluste hulk on oma ideestikult üsna hästi struktureeritud. Teine produktiivsem aines ulem (B) puudutab aja objektiivseid külgi. Nimetame kummastki mõnesid p ohil oikeid.

A₁. Vara / hilja / õigeaegselt

1. ldidee ‘Varakult on hea ~Hilja on paha ~Parem varakult kui hilja’.

- Selle ldidee produktiivsemaid modifikatsioone on ‘Varajane olla on kasulik, hiljaks j aada kahjulik’ ja üks produktiivsemaid kujundisarju selles *varase/hilise linnu ~varese* metafoorid:

Varane (lind ~vares) pühib nokka, hiline saputab tiibu (EV 13702; u. 310 var.; üks produktiivsemaid eesti vanasõnu üldse);

Varane lind ei kahjats (EV 13694; *linnu*-kujundiga 1 var. Kullamaalt);

Varane lind leiab ikka tera (EV 13698; 1 var. Emmastest);

Vara linnuke tõuseb, vara ka nokki puhastab (EV 13674; 1 var. Saaremaalt);

Varane lind vahib pugu alla, hiline saba alla (EV 13703; materjal Amblast, Kuusalust ja J el ahntmest, kokku 7 var.);

Hiline vares haigutab, varane vares maigutab (EV 1248; *varese*-kujundiga 1 var. Torist);

Hiline vares iks n alg a n age (EV 1255; 1 var. V onnust);

Hillane vares jääb saagist ilma (EV 1256; 3 var.);

Viimane vares kraabib kõik hunnikud laiali (EV 14080; 1 var. Häädemeestelt).

Väljaspool linnu-tsükli kuulub siia veel 2 üldtuntud ütlust:

Mida varem, seda parem (EV 13672; u. 95 var.) ja

Kes hiljaks jääb, see ilma jääb (EV 1263; u. 60 var.).

• Teine modifikatsioon on 'Mis võid, tee täna ära; ära lükka asju homseks' (vt. VSR, rühm 406):

Mis täna tehtud, see homme hooleta (EV 12371; u. 100 var.);

Tänasida toimetusi / ära viska homse varna (EV 12411; u. 85 var.; "Kalevipoja"-sentents, millest eespool oli juttu lähemalt).

• Idee 'Vara on parem kui hilja' veel üks produktiivseid modifikatsioone on õpetustesari ööpäeva jagamise kohta (VSR, rühm 405). Vanasõnad käsivad üksmeelselt tõusta ja tööd alustada vara. Magamamineku suhtes on arvamused kaksipidised.

Tüpoloogiliselt üldisem näib olevat hoiak, et ka õhtule jääda ja magama minna tuleb vara, mitte võtta ööajast tööajale lisa:

Õnnetu tieb kõik õhtad, vilets kõik videvikud (EV 14703; 1 Jõh, 1 Hlj);

Sie taba talu hävitab, kie õhta virku ja hommiku laiska (EV 11461; 1 Lüg, 1 Hlj, 1 Kuu);

Enne päikest endale, pärast päikest pergelille (EV 9281; 1 Jõh, 2 Kuu; algupäralt regilaul või runovormiline loits); samalt uskumustest lähtub ka EV 9313: *Pealt päikeselooja töö — tondile tubakaraha teenimine* (1 Kos, 1 Kul).

Nagu näeme, pärineb enamik seda hoiakut esindavat ainekust millegipärast põhjarannikult.

Sigadega magama, kanadega üles (EV 10371; u. 25 var.) seevastu ilmselt soovib ka õhtul kaua ülal olla (sest sead lähevad tõesti hilja magama), seega näib soovitatavat üldse vähe magada.

Tundub, et kanu ja sigu vastandavaid vormeleid töödeldes pole traditsioonikandjad isegi endile alati aru andnud tekkivate ornamentide semantikast. Vanasõnadena on üles kirjutatud ja tüpoloogilise üksusena EV 3113 toodud ka pöördvorme *Kanadega magama, sigadega üles* jmt. Kui eeldada, et vanasõna vaevalt soovib olla laisk ja hiline, siis peaks arvama, et viimane vorm mõtestub õieti ainult kõnekäänuna, st. on mitteüldistav repliik selle kohta, kuidas laisk toimib tegelikult. EV 3112/10371 variantide hulgas on ka selline huvitav tekst Kodaverest:

Kes õhtu kukk, hommoko siga; kes õhtu siga, sii hommoko kukk.

See lause saab minu meelest tähendada ainult 'Kes läheb vara magama, see tõuseb hilja üles, ja kes läheb hilja, see tõuseb vara', st. siis 'Kes on laisk, see on laisk õieti või alati, kes aga virk, see virk õieti või alati' või midagi sarnast. See näppude peal väljaarvutatav mõttekäik tundub olevat paröömiliselt irrelevantne. Tegu pole vist ka tahtliku kalambuuriga, nagu vanasõnavormiline *Parem rikas, aga terve, kui vaene, aga haige*, rehepapi-naljandi vormel *Saagu mu hammas luuks ja keel lihaks, kui ma valetan* jmt.

• Ning veel üks modifikatsioon: 'Rakenda meetmeid õigeaegselt, mitte siis, kui on juba hilja' (VSR, rühm 403):

Ära siis enam koera sööda, kui hunt karjas (EV 4189; u. 140 var.);

Mine siis veel ojuma, kui vesi persen om (EV 12850; u. 20 var., enamik neist Lõuna-Eestist);

Kui laps uppunud, on hilja kaevule kaant teha (EV 2906; u. 10 var.);

Ärä pane enämb värjit kinni, kui hobene vällä om joosnu (EV 1395; 7 var., enamasti TaL ja Võ).

2. Teisalt on asju, mida vanasõnade arvates ei tule teha liiga vara.

• 'Vana ~Halvemat asja ei tohi enne ära visata, kui uus ~parem käes' (vt. VSR, rühm 414):

Ära enne vana kaevu täis aja ~vanasse kaevu süлга ~..., kui uus valmis (EV 13525; u. 195 var.);

Ära enne solgivett maha viska, kui puhas käe on (EV 13536;

u. 20 var.);

Ära poo enne vana koera üles, kui noor haukuma hakkab (EV 13526; u. 15 var.).

• 'Ei tule rõõmustada ~loota ~ehitada õhulosse ~teha järeldusi ~... enne, kui asi kindel' (vt. VSR, rühmad 412 ja 413):

Ära kiida päeva enne õhtut (EV 3750; u. 90 var.);

Ära kiida ilma enne õhtut (EV 3748; u. 50 var.);

Ära hõiska enne õhtut (EV 1689; u. 85 var.; võib-olla Kreutzwaldi "Kalevipoja"-sententsi folkloorne järeltulija — vt. nende vahekorra lähemalt lk. 51–52);

Ära müü enne karu nahka, kui karu käes (EV 3315; u. 40 var.);

Ära sulgi enne nopi, kui lind käes ei ole (EV 10692; u. 25 var.);

Ära varsa selga ära rõhu (EV 13862; 3 var.; pärit ilmselt naljandist AT 1430).

• 'Ei tule teha asju enne, kui vajalikud eeltingimused olemas ja aeg küps' (VSR, rühm 411):

Ära enne hoost osta, kui tall valmis (EV 1412; 7 var.)

Ära enne talli tee, kui veel hobust ei ole (EV 11497; 6 var.)

Need kaks lauset on ühtlasi järjekordsed kenad näited vormi- ja tähenduspooretest, mida vanasõnades alatasa kohtab ja mille semantilisele asümmeeriale enne viitasime.

3. Tihti pole võimalik täpselt vahet teha, kus vanasõna ütleb just 'Mitte liiga vara!', kus 'Mitte liiga hilja!' ja kus 'Mitte liiga vara ega liiga hilja (st. parajal ajal)!'. Kummati leidub ütlusi, mis üsna selgesti käivad nimelt õigeaegsuse, paraja aja kohta ning pakuvad juhtnööre, nagu 'Tee kõik asjad oma õigel ja seatud ajal' (VSR, rühm 400), 'Tegutse siis, kui hetk soodne' (VSR, rühm 402) jmt.:

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal (EV 12492; u. 115 var.);

Igal asjal oma aeg (EV 420; u. 25 var.);

Tao rauda, kui raud kuum on (EV 9570; u. 75 var.).

A₂. Aeglaselt / ruttu

Kuna inimese kogemus ajast on terviklik, siis ei saa ka üheselt otsustada selle üle, kus vanasõna peab silmas just momente ajavoolus, kus aga protsesside temposid. Näiteks aeg, mille vältel "raud" on "kuum", on eeldatavasti üsna lühike, kust järeldub vaikimisi, et "tagumine" peaks nagu toimuma mitte üksi õigel ajal, vaid ka üsna energiliselt ja kiires tempos.

- Domineeriv hoiak paröömikas on ootuspäraselt see, et pikkamisi on parem kui kiirustades, sest tasapikka tehtud töö ja pikalt kaalutletud otsused on kvaliteetsed ja vastupidi (vt. VSR, rühm 417):

Aegamööda asjad käivad (EV 134; u. 105 var.);

Anna aega atra seada (EV 103; u. 35 var.).

Kiirustades tehtud asjade viletsat kvaliteeti iseloomustavad vanasõnad on Eestis tihti selgete lokaliseerimistega.

Kärme töö on kärnikane (EV 4954; u. 30 var.) üleskirjutused pärinevad enamasti Virumaalt, mõnedest sellega külgnevaist Järvamaa kihelkondadest ja Kuusalust.

Kass pia puja tege, a sõkõ sünnüse (EV 3379; u. 35 var.) põhilevila piirdub Võru- ja Setumaaga (üksikuid tekste ka Lõuna-Tartumaalt, Karksist ja mujalt). Ütlus on laia rahvusvahelise levikuga, Eestisse jõudnud ilmselt vene (ja läti?) laenuna; kena assotsiatiivne kujund püüab jätta mulje, nagu oleks kassil valida, kui kaua ta oma poegi viimistleb ja kas nad sünnivad pimedatena või ei.

Hädalisel pole hända taga (tiitsal pole teed ees) (EV 1801; u. 55 var.) on tuntud ainult saartel (üksikuid küsitava autentsusega tekste ka Mulgist). Selles vanasõnas käib kriitika vist üldisemalt tormakuse ja riparapa toimimise (mitte pelgalt kiirustades tehtud töö) kohta.

Elementaarkomponendid *Rutaka töö rumala* ja *Hilise töö ilusa* (EV 9887) ning *Pea tehtud pillapalla* ja *Kaua tehtud kaunikene* (EV 8487; u. 165 var.) on laiema levikuga, kuid kontamineeruvad rohkesti omavahel ning muude sünonüümsete vanasõnadega, nagu EV 4954 ja EV 134, ning annavad neis ühendes vahel "tugevama komponendi" järgi lokaalredaktsioone.

- On vastukaaluks ka kümnekond eesti vanasõna, kus kiirust näib eelistatavat aeglusele (VSR, rühm 418), nt.

Kes tööd taga ei aja, seda ajab töö taga (EV 12456; 5 var.);

Tüü lätt ruttaja käen, ega tüü tegijä käen ei lää (EV 12558; 2 var.) jm.,

kuid nende hulgas pole ühtki silmapaistvalt produktiivset ja nad kannavad ka temaatilisi piiranguid: kuna juttu on enamasti töötegemisest, siis tõlgenduvad nad pigem ajaraiskamise kui laiskuse ühe vormi laisuse kui kiirustamise kiitusena.

Näeme siis, et paröömikale üldomane ettevaatlik ja pessimistlik hoiak väljendub ka aja kasutamise strateegiais: raskete ja ebameeldivate asjadega ei tohi viivitada, sildade põletamise ja lootuste hellitamisega ei maksa kiirustada; kiiresti on tõhusam, kuid pikkamisi ohutum.

B. Ütlused aja objektiivsete külgede kohta

Need ütlused kõnelevad ajaga seotud "teoreetilistest" probleemidest: aja kulgemisest ja möödumisest, toimest, minevikust-olevikust-tulevikust jmt. asjust (vt. VSR, rühmad 902–912).

- Aja **toimed** on selle ainesülemi sisuline dominant ja põhiideeks on: 'Aeg vanandab, kaotab, hävitab kõik, sh. aga ka kõik halva (st. toob lohutust ja unustust) ning üldse desaktualiseerib ja devalveerib kõik' (VSR, rühmad 905–907):

Mis ajast, see arust (EV 124; u. 140 var.);

Aeg kõik haavad parandab (EV 72; u. 25 var.);

Igal asjal on kaks otsa (algus ja lõpp) (EV 423; u. 25 var.);

Aeg kõik asjad lõpetab (EV 70; 12 var.).

- Aja teine põhitõime on see, et ta on “filter”: toob arutust, annab infot, selgitab välja tõe jne. (VSR, rühm 908):

Küll aeg kõik asjad arutab (EV 69; u. 10 var.);

Aeg annab arutust (EV 58; u. 10 var.);

Aeg toob asja valge ette (EV 84; 2 var.).

Veel öeldakse aja kohta, et ta kulgeb aeglaselt, kuid vääramatult ega peatu iial (VSR, rühmad 902 ja 903), kõik tuleb, algab ja lõpeb omal seatud ajal (VSR, rühmad 904–905), et tulevikku pole võimalik ette näha (VSR, rühm 909); võrreldakse tulevikku ja minevikku (VSR, rühmad 909–910) jm.

6.4.3. Ütlused rääkimise ja vaikimise, kõneaktide, kõnelise suhtlemise kohta

A. Rääkimine / vaikimine. Kuulujutud

- Juba paröömilise maailmavaate põhipostulaatide põhjal võib arvata ning ka tegelikult empiirikas leiab kinnitust, et vanasõnad soovivad pigem vaikida kui rääkida, hoiatavad, et inimene ei räägiks välja kõike, mida ta teab, loevad rumalaks seda, kes palju lobiseb, käsivad enne mõelda, mida, kellele ja kuidas rääkida (VSR, rühmad 756–759):

Enne mõtle, siis ütle (EV 7041; u. 120 var.);

Rääkimine hõbe, vaikimine kuld (EV 9956; u. 65 var.);

Räägi meest, aga ära nimeta meest (EV 9942; u. 65 var.);

Pea pool suud kinni (EV 8971; u. 50 var.);

Kes palju räägib, see palju valetab (EV 8328; u. 50 var.);

Näe palju, kuule palju, ära palju pajata (EV 7667; u. 20 var.).

Üks rääkimise riske on see, et öeldut ei saa enam tagasi võtta (VSR, rühm 765).

Laia rahvusvahelise levikuga on näiteks vanasõnasülem, kus sõna võrreldakse peost välja lastud varblase vm. linnuga, keda ei saa enam kinni püüda, või ammutud noole ~lastud kuuli ~visatud kiviga, mida ei saa tagasi kutsuda:

Sõna olõ_õi varblanõ: suust vällä ar' ütled, kätte inäb ei saa (EV 11128; 2 var., siinses Setu tekstis ilmselt vene laenuna).

Teise võimaluse neist asjust kõnelda annab sabast haaramise kujund:

Lahtilastud sõnal ei ole hända ~Ei sõna saa sabast pidada (EV 11105; 8 var.); vrd ka kõnekäändu: *Sain veel sõnasabast kinni*.

Vt. ka alapunkt D järgnevas.

- Teisalt on selge, et tegelikult inimesed räägivad pidevalt ja kõigest. Neil on hinge peal tundeid, mis nõuavad väljavalamist, ja mõtteid, mis vajavad jagamist (VSR, rühm 761):

Millest süda täis, sellest räägib suu (EV 11341; u. 135 var.);

Mis mee peal, see keele peal (EV 6468; u. 40 var.).

- Tuleb arvestada, et “ilm” on kõige, sh. sinu suhtes uudishimulik ja räägib kõigest, mis huvi pakub, ning räägib sindki taga kus iganes. Kuulujuttudel on kombeks levida ja teel eriti pakse värve omandada (VSR, rühmad 763 ja 766):

Kes ilma suud jõuab sulguda ~Ilma suud ja suurt teed ei saa kinni panna (EV 1990; u. 60 var.);

Kus kaks koos, seal kolmas suus (EV 3008; u. 25 var.);

Ennem taganet kivi ja kannu eest ära kui kurja sõna eest ~Puu iist pakõt ar, sõna iist saa_ai taada (EV 3935; u. 15 var.);

Rahva raamat on suur ja lai ~Ilma jutt ja rahva raamat (EV 9533; u. 15 var.);

Rahvas räägib raibet juttu, inimesed imelikku (EV 9534; 5 var.).

B. Räägitava vahetõde ja tegelikkusega

Juttude tõeväärsuse probleemiga tegelevad vanasõnad üsna põhjalikult ja mitmes plaanis, olgu siis räägitava sisuks minevikus toimunud või tulevikus toimuma hakkavad sündmused.

B₁. Valetamise teema

Valetamist kui üldteemat pole tekstide metafoorsuse tõttu võimalik selgepiirilisel eraldada valetamise erivormide (klatši, sõnamurdmise, hooplemise) kohta käivast aimest, samuti ebaõigluse, autuse, salalikkuse,

süüdioleku jts. teemadest. See teema esindab kõige puhtamal kujul räägitava suhet toiminuga, minevikuga ning ta on produktiivne tüübiloome mõttes ja eesti repertuaaris esindatud ka mitmete hästi jõuliste üksiktüüpidega.

- Domineeriv hoiak valetamise suhtes on eitav. Valetada ei soovitata, sest vale tuleb välja ja toob valetajale kahju: ta kaotab usalduse, saab karistada vm. (vt. VSR, rühmad 724, 726, 727 jj.):

Valel on lühikesed jalad (EV 13249; u. 220 var.);

Söö, mis küps, räägi, mis tõsi (EV 11281; u. 110 var.);

Kes valetab, see varastab (EV 13278; u. 110 var.);

Tõsi tõuseb, vale vajub (EV 12326; u. 85 var.);

Kes kord on valetanud, seda teist kord enam ei usta ~Kes valetab, seda ei usta ka siis, kui ta tõtt räägib (EV 13276; u. 10 var.).

- Kuid ebameeldivustega peab arvestama ka tõerääkija, sest tõde on valus kuulata (VSR, rühm 730).

B₂. Kuulujuttude tõepõhi

Mainisime juba eespool, et naturaalne vanasõnafond on omavahel kooskõlastamata väidete, hinnangute ja imperatiivide kogum ning alatihti tuleb ette, et eri vanasõnad justkui vaidleksid omavahel. Kuulujuttude tõepõhi on üks selliseid vaidlusareene, kus ühtlasi nähtub vanasõnasemantika teine erijoon: sisulised vasturääkivused eri lausete vahel pole täpsetes jaatus-eitusvahekordades, vaid ebamääraselt hajuvad ja “vildakad”.

- Jaatav alternatiiv ‘Kuulujutud ei teki asjata; enamasti selgub pärast ikka, et neil oli tõepõhi’ (VSR, rühm 767) on selgelt tugevam. Eestis on enamik siinset ainek vormistatud haukuva koera kujundi kaudu:

Koer haugub, kuni külaline tuleb (EV 4086; u. 195 var.);

Seni peni hauk, kui susi karja manu tule (EV 8559; u. 20 var.);

Ega pini ilma ei haugu, olgu susi ehk tõrvaskand (EV 8540; u. 20 var.);

Pini hauk niikavva, ku asi saa (EV 8570; u. 15 var.);

Ega koer muidu haugu (EV 4014; u. 15 var.).

Kuulujuttude tõepõhjast kõnelemise vahenditeks on sobinud ka hapendumisprotsesside (põlemise, mädanemise) meeleliselt tajutavad signaalid (suits, hais):

Kus suitsu, seal tuld (EV 10650, u. 90 var.);

Ega hais ilmast tõuse (EV 767; 1 var. Helmest).

- Eitav alternatiiv ‘Kuulujutt on tihti alusetu või liialdatud’ (VSR, rühm 768) on märksa vähem produktiivne ja kipub kokku sulama üldisema liialdamisteedega.

Eitav alternatiiv on nõrgem juba loogilise kvantifikatsiooni plaanis. Kuna vanasõnade loogikat üldse on mõistlikum tõlgendada “pehme” loogikana ja kvantifikatsiooniskaala äärmusi pigem ‘enamasti / enamasti mitte’ kui ‘absoluutselt alati / mitte kunagi’, siis ka “olemasolu-kvantorid” *vahel, juhtub, tihti* jts. näivad diferentseeruvat mingi “psühholoogilise keskme” ümber ülespoole ja allapoole: ‘mitte küll üldiselt ~sageli, kuid juhtub’ / ‘juhtub küll, kuid mitte üldiselt ~sageli’ (vrd. ka SFL III, ptk. 1.1). Viimast varianti esindavad ka näiteks laused:

Ep ole igakord suurt tuld, kus suur suits tõuseb (EV 12143; 1 var. Wiedemannilt; vrd. vastand EV 10650 eelmises näiteseerias);

Vahest tehakse tuli sinna, kus vesi on (EV 12180; 4 var.);

Vahest tehakse härg sinna, kus mitte sörgagi ei ole (EV 1867; 1 var. Pärnu-Jaagupist).

B₃. Lubamine ja sõnapidamine

Räägitava suhet tulevikuga peetakse silmas vanasõnades, kus on juttu lubamisest ja täitmisest, sõnapidamisest ja -murdmisest.

- Sõnapidamist loetakse tähtsaks, kuid ühtlasi raskeks: lubajaid on rohkem kui täitjaid ja head lubajad pahatihti halvad täitjad. Tegemine maksab rohkem kui lubamine, kuid ka lubamine on omamoodi juba võlg ja lubadusi ei tule anda kergekäeliselt (VSR, rühmad 734–736; vrd ka 511):

Meest sõnast, härga sarvest (EV 6619; u. 280 var.);

Parem üks “säh” kui kaks “küll saab” (EV 14918; u. 15 var.);

Kes palju lubab, see vähe annab ~Lahke lubaja on alati laisk täitja (EV 8321; u. 10 var.);

Ei koer sinna situ, kuhu kükitab (EV 9575; u. 10 var.);

Kerge lubada, raske täita (EV 3596; 7 var.);

Tõutus on teise mehe oma (EV 12308; kuni 8 var.).

- Vanasõnade vaheliste vasturääkivuste “ebatäpsuse” üks tüüpilisi ilminguid on ka see, et tugevam alternatiiv on esindatud tõsiseltvõetavate lausetega, nõrgem aga peamiselt vanasõnavormiliste naljasõnadega. (Näiteks üldine hoiak viinajoomise ja kõrtsiskäimise suhtes on vanasõnades vägagi kriitiline, kuid selle kõrval tulevad ette ka sõnakõlksud, nagu *Kui ei ole surmatõbi, siis saab ikka viinast abi; Joo viina, siis ei tunne piina; Jumal hoiab joodikut* jmt.) Selline alternatiivne paradokslev “underground” leidub ka sõnapidamise teema juures (VSR, rühm 737):

Lubamine ~Lubaja on ka hea mees (EV 12307; u. 65 var.);

Hea lubamine on parem kui halb täitmine (EV 944; 4 var.);

Ega katte hääd ei või saia — lubada ja tetä (EV 2952; 1–2 var. Räpinast).

B₄. Hinnangute adekvaatus

Sõnade ja tegelikkuse vahekorra produktiivseid töötlussuundi on veel hinnangute (hooplemise ja kriitika, kiituse ja laitude) adekvaatus. Tekstide metafoorsus jätab sellegi teemarühma piirjooned akvarelseteks. Pole igakord selge, kas peetakse silmas hinnangut kui hoiakut, suhtumist või nimelt väljaõeldud hinnangut, kas jutt käib täpselt hooplemise kohta, või katteta lubamise kohta, või alusetute õhulosside kohta, või liialdamise kohta üldiselt vmt.

- Soovitatakse hinnata asju õigesti, kuid mõõndakse, et tegelikult alati nii ei juhtu (halba kiidetakse, head laidetakse); just hüperboolsed hinnangud osutuvad tihti vääradeks (VSR, rühm 769):

Mis sa tühja kiidad või nälga austad (EV 12651; 12 var.);

Ega keegi ole nii hea, kui kiidetakse, ega keegi ole nii paha, kui laidetakse (EV 1149; u. 10 var.);

Kiida head ja põlga paha (EV 3726; 1 var. Pärnust).

- Hooplemisele kohalduvad ka sõnade ja tõeluse, sõnade ja tegude, sõnade ja teadmise vahekordi vormistavad üldstereotüübid ‘Kes palju räägib, see vähe teeb ~suudab, ~teab vmt’ ja ‘Kes vähe teeb ~teab, ~..., see palju räägib’ (VSR, rühm 770):

Suu teeb suure linna, käed ei tee kärbsesepesagi (EV 10928; u. 170 var., lisaks u. 320 kõnekäänuvormilist teksti);

Tühi tünn kumiseb (EV 12690; üle 10 var.).

C. Hinnangud iseenda ja teiste kohta

Vastandused ‘ise/teine’ ja ‘mina/maailm’ on vanasõnade egotsentristlikus maailmapildis üldse ootuspäraselt sagedased.

(VSR rühmades 848–861 on toodud neid lõikeid puudutavate vaadete kontsentraat eesti paröömikas: ilm on paremal juhul kalk ja osavõtmatu, halvemal juhul kuri ja kaval; teda pole võimalik mõista ega kontrollida, talt pole lootat, ta meele järele pole võimalik olla, ta asjusse pole mõtet sekkuda; igauks elab endale, peab silmas omaenda kasu ja tunneb omaenda valu, teise häda on puu küljes; inimene teab ise omad asjad ja kannab oma tegude tagajärjed.)

Kiituse/laituse teema seondub tihti vastandusega ‘ise/teine’. Selle liitteema arendused on produktiivsed ja mitmekesised (vt. VSR, rühmad 773–777).

- Vanasõnad laidavad kalduvust iseend (või enda tehtut, oma lähikondseid jmt.) muudest paremaks pidada ja kiita ning ironiseerivad selle üle, kuid mõõnavad, et inimestel selline kalduvus tegelikult on:

Kes koera saba kergitab, kui ta ise ei kergita (EV 4046; u. 360 var.);

Oma kiitus haiseb (EV 7902; u. 190 var.);

Ära kiida iseennast, lase teised kiita (EV 3749; u. 65 var.);

Igamees kiidab oma (EV 3722; u. 10 var.).

- Iseenda kiitmisest veelgi põhjalikumalt on läbi töötatud teiste kritiseerimise teema, mis on esindatud selliste üksteisesse sulavate ideedega, nagu

‘Teiste pisivigu märgatakse ja kritiseeritakse, omaenda suuri puudusi mitte’;

‘Teist on kergem kritiseerida (~rääkida ~naerda ~õpetada) kui ise paremini teha’;

‘Vaata enne ennast, siis naera teisi ~Ära naera teisi, kui sa ise pole parem’;

Pada sõimab katelt, ühed mustad mõlemad (EV 8196; u. 220 var.);

Teise silmas näed pindugi, aga oma silmas ei näe palkigi (EV 11889; u. 50 var.);

Ega oma lapse sitt ei haise (EV 7838; u. 15 var.);

Oma viga ei paista silma (EV 11894; 6 var.);

Oma viga selja taga, teise viga silma ees (EV 7990; 2–3 var.);

Teist oskab igauks õpetada (EV 11897; 1–2 var. Rakverest).

Kritiseerimist on tihti väljendatud just *pühkimise*, eriti *uksealuse ~ukseesise pühkimise* kujundi kaudu, mis Gyula Paczolay andmeil (“*European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian,*

Sanskrit, Chinese and Japanese”) on tuntud vähemalt 34 Euroopa keeles. Eesti arhiivist pärinevad nt järgmised vormid:

Pühi enne oma ukseesine puhtaks, siis mine teise oma pühkima (EV 9374; u. 60 var.);

Igaiüks pühkigu oma ukseesist (EV 9372; 5 var.);

Teise uksealust on ju kerge pühkida, aga oma uksealust mitte (EV 11982; 1 var. Karjast);

Kes palju teise ukseesist pühib, siis selle ukseesine kogub prügi täis (EV 11830; 1 var Põltsamaalt);

Ei maksa enne teise nina pühkima rutata, kui oma ninaalune puhas pole (EV 9373; 5 var.);

Ära küla küürima mine, kui kodu koristamata on (EV 5061; 1 var. Palamuselt).

Eesti vanasõna ei jutlusta eriti abivalmidust, kuid soovitab suure kritiseerimise asemel siiski:

Kus viga näed laita, seal tule ja aita (EV 14006; u. 90 var.).

D. Sõna (sh. hooplemise, tagarääkimise, naeru, kiituse, hea sõna, meelitamise) mõju, kasulikkus/kahjulikkus

Vanasõnad teevad otsustusi rääkimise mõju kohta nii rääkija kui räägitava aspektist (vt. VSR, eriti rühmad 779–789). Need vaatekohad konkretiseerivad eelkõige paröömilisi üldstereotüüpe ‘Aktiivsus on riskantsem kui hoidumine’, ‘Materiaalne on tegelikum kui ideaalne’ ja ‘Heast võib tulla head või halba, kuid halvast tuleb ainult halba’.

- Liigne rääkimine on paremal juhul kasutu, enamasti aga suisa kahjulik: võidakse reeta saladusi või anda enda kohta ebasoovitavat teavet (vrd. ka alapunkt A ülal); võidakse rikkuda suhted kaaslastega; võidakse solvata või vihastada neid, kel on väge karistada või kätte maksta vmt.:

Kel suur suu, sel lai selg (EV 10858; u. 55 var.);

Suu saat säätävve, siia rikk tervise (EV 10918; u. 30 var. Lõuna-Eestist);

Pal’lu juttu ei täidä kõttu (EV 8366; u. 25 var.);

Pea suu kinni, seisab selg terve (EV 10874; 12 var.);

Üks sõna köidab, üheksa ei päästa (EV 15025; 7 var.);

Tühi jutt toob tüli (EV 12665; 5 var.);

Mis suu küsis, tuud sälg saa (EV 10872; 4 var.: Rõu, Se);

Kes palju räägib, palju vastab (EV 8326; 4 var.).

- Naeru nimetavais ütlustes pole taaski alati selge, kas mõeldakse naeru kellegi üle, st. pilget, või siis naeru kui ohtlikku muretust ja kergemeelsust. Kuid naerjale heandeliseks ei loeta teda ilmselt kummaski vormis:

Kes pärast naerab, naerab paremini (EV 7165; u. 45 var.);

Kes teist naerab, see ise naeruks jääb (EV 11841; u. 10 var.);

Eks naer tule ikka nuttes kodu (EV 7134; 5 var.).

- Peale reaalse ebameeldivuse ennustavad eesti vanasõnad naerjale ja pilkajale ka omalaadseid “kvaasimütoloogilisi” sanktsioone, mis seonduvad *pinnu* ja *naela* kujunditega ja armastavad kontamineeruda (vt. nende kohta lähemalt ka kirjutistes “*Vanasõnaparoodiatest*” (“Keel ja Kirjandus” 1985, nr. 8) ning “*Retoorilise, modaalse, loogilise ja süntaktilise plaani seostest eesti vanasõnades*” (“Keel ja Kirjandus” 1997, nr. 6)):

Pilkajal on pind perse (EV 8831; u. 10 var.);

Naerjale kasvas nagel perse, kaitstõistku pääd pääle (EV 7156; u. 25 var.);

Pilkajale läheb pind perse, naerjal läheb nael perse, kaks pead kasvab peale (EV 8831+7156);

Pilkaja perse pinnad ja naerja suhu hambad (EV 8831+7157).

- Naer, pilge, tagarääkimine (samuti etteheited, sõim jms.) ei tee midagi realselt paha ka naerdavale või räägitavale; pole põhjust neisse liiga valulikult suhtuda, tagarääkimine võib olla kaudselt tunnustuski:

Ega naer nahka riku ega tühi jutt tiikki võta (EV 7133; u. 90 var.);

Aja tuult rusikaga taga ~Löö rusikaga tuult ehk aja tühja juttu taga (EV 12708; u. 30 var.);

Ko naarat rõivast, sis naarat rätseppä; ko naarat inemiist, sis naarat Jumalat (EV 7163; u. 25 var.);

Inimene, keda räägitakse, hobune, kellega sõidetakse (EV 2108; u. 15 var.);

Ega haukumine haava tee (EV 881; 12 var.);

Nal’la või iks tetä, ega kiil palki ei kanna’ (EV 10890; 5 var.);

Las ilm laidab, küll Jumal aitab (EV 2002; 5 var.);

Koer haugub — tuul kannab (EV 4089; 4 var.).

Ka naerupelgajat hoiatatakse groteskse pseudoendega:

Kes naaru pelgäs, tuu piiru koolõs (ja pussuga peetäs peie) (EV 7136; u. 50 var.).

- Siinkohal ei püüta lähemalt analüüsida “positiivsete kõneaktide” semantikat eesti keeles. Igatahes on ilmne, et eesti vanasõnades pole *hea sõna, kiitus* ja *libe keel* hinnanguliselt sünonüümsed.

Hea sõna mõju toonitatakse kõigiti:

Hea sõna võidab võõra väe (EV 975; u. 150 var.);

Hüü sõna süü vaese vaiva (EV 1073; 11 var. Kagu-Eestist);

Ega hää sõna raha massa õi ~Head sõnad võivad palju, aga maksavad vähe (EV 886; 4 var.);

Hää sõna suun, küpär peon, sis saat ilmast häste läbi (EV 7121; 4 var.)

Hää sõna suus, lai tee ees (EV 1040; 2 var.).

Kiitust ei peeta suurt mikski, liiati võib kiidetav ülbeks muutuda:

Mida enam kassi silitad, seda kõrgemale ta saba tõstab (EV 3400; u. 60 var.);

Kaua kits kiitusega elab ehk vasikas palvega (EV 3896+13868; 2+13 var.);

Mis sest kasu, kui koer küüdnab, ehk kahju, kui lits laidab (EV 4770; 4 var.);

Koer elab kiitusest, mitte inimene (EV 4083; 2 var.).

Suhtumine mesikeelsusse (vt. VSR, rühm 744) on jäigalt eitav; eesti vanasõna meelest on libekeelsus sama mis kahekeelsus:

Suu ehen sulasõber, tagasellä kaalalõikaja (EV 10889; u. 45 var.);

Libe keel, tige meel (EV 3725; u. 20 var.);

Suu ees sõber, seljataga vaendlane (EV 10886; 7 var.);

Mesi suus, sapp südamis (EV 6747; 6 var.);

Kel magõhust, tuul sagõhust (EV 6333; 3 var. Setust).

Kes kitäp, see petäp (EV 3725; 3 var.);

Eest silma libe, taga selga tige (EV 10445; 2 var.);

Suu ehen mesi, tagasel'lä vesi (EV 10888; 2 var.);

Suust sõber, persesest nõgel (EV 10923; 1 var.).

E. Kõneleja emotsionaalse seisundi ja üldisemate eluhoiakute väljendamine

- Sellel teematsüklil on kõigepealt ühisosa kritiseerimist puudutava temaatikaga, mida esindab üsna produktiivne vormimall 'Süüd ühel, süüd teisel':

Süüd rokal, süüd vasikal (EV 11450; u. 100 var.)

Viga viisun ja häda räten (EV 14008; 12 var.)

Süüdi härral, süüdi härjal, vaga saab vahelt (EV 11443; 3 var.)

Süüd süütjal, viga vihtjal (EV 11446; 3 var.)

Süüd rokal, süüd roka keetjal (EV 11445; 2 var.)

Süü katlal, süü kaanel (EV 11448; 1 var.)

Süüdü um ruunal, süüdü kah ruhel (EV 11447; 1 var.)

Süüd koeral, süüd kondil (EV 11444; 1 var.)

Süü keitjal, süü sööjal (EV 11449; 1 var.)

- Viriseja ja nuriseja suhtes on eesti vanasõna põlglikult meelestatud (vt. VSR, rühm 794), kuid üliproduktiivsete hulka kuulub ainult üks ütlus —

Paha siga, mitu viga, kärss kärnas ja maa külmanud (EV 8237; u. 260 var.).

- Muretsemise ja hädaldamise suhtuvad vanasõnad kahtviisi. Ühelt poolt

Hädaldamine annab aastase taarihaude (EV 3262; u. 20 var.);

Äitsejes härngki ületalve piedä (EV 1868; 3 var. Kuusalust);

Õige mure on suur vara (EV 14561; 1 var.);

Ei inimene saa linnu kombel elada (EV 2095; 1 var.).

Kuid sellesama kirikukirjandusest lähtuva *muretu linnukese* kujundi kaudu võib olla vormistatud ka vastupidine mõte:

Lind ei murese kunagi homse päeva ette — elab ka ära (EV 5920; 1 var.).

Samuti ka:

Tulõ päiv ne kand hoole (EV 9303; 2 var.);

Mure ei aita kedagi üle mulgu (EV 6911; 1 var.);

Küll Jummal hoole kand, kallil ajal süvvä and (EV 2650; 1 var.).

- Üht-teist on vanasõnadel õelda ka nalja ja naljatamise kohta (VSR, rühmad 798–800). Siingi kohtab vastakaid seisukohavõtte, ning taas tuleb mõnda, et sõnadega *naer* ja *nali* kaetavate meelesõnadite ja kommunikatsiooniaktide gamma on vanasõnades hästi mitmekesine ega võimalda selget vahet teha selles, kus vanasõna peab silmas verbaalset nalja ja kus lustilist või kergelt meelt kui sellist. Ühtlasi on siin võimalik

tuua musternäide selle kohta, et arhiivivariantide hulka võib folkloorse produktiivsuse mõõduks pidada vaid reservatsioonidega, eriti uuemal ajal moodi läinud ütluste kohta:

Naer on terviseks on EV-s (nr. 7144) esindatud üheainsa üleskirjutusega!

Sama vaatekohta jagavad ka ütlused

Nali on enam kui kopik raha (EV 7361; 6 var.);

Parem on naerja silmi vaadata kui nutja silmi (EV 7373; 3 var.);

Naljal on mitu atra, vihal ei ole ütteri (EV 7158; 2 var.) jt.

Kuid vanasõna — ettevaatlik ja mõõdukas, nagu ta on — ei unusta ka meenutamast, et naeru ja naljaga peab mõõtu pidama, sest ühest küljest võib nali tõeks kätte minna, teisalt ei võeta liialt naervat ja alpivot inimest tõsiselt ega peeta ka targaks:

Lolli ~Narri tuntakse suurest naerust (EV 7250; 7 var.);

Näita lollile näppu — loll naerab ennast lõhki (EV 6017) peaks olema tänapäeval samuti küllalt tuntud ja kasutusel, kuid on eesti arhiivmaterjalis esindatud ainult ühe ilmselt soomemõjulise Kuusalu tekstiga;

Tõsi tõeks, nali naljaks (EV 12325; u. 20 var.) võiks heauskselt panna sisaldama ettekirjutust, et tuleb nende kahe vahel vahet teha, kuid see ütlus on geneetiliselt suguluses fraasiga *nali naljaks*, mis on lihtsalt jutujätk puhuks, kui tehakse ettepanek naljalt tõsisele jutule üle minna, ega tarvitse samuti tähendada midagi enam.

Pill tuleb pika ilu peale (EV 8846; u. 290 var.) ei kuulu kindlasti enam kõneliselt vahendatava nalja teema juurde, vaid kätkeb üldisemat hoiatust kergemeelsete eluviiside harrastajale.

6.5. EESTI MÕISTATUSTE LAHENDITEST

6.5.1. Üldteavet ja -probleeme

Vaatame põgusalt, millised semantilised regioonid ja üksikobjektid on enim inspireerinud esivanemate mõistatusloomet.

Mõistatuste kartoteek on hetkel üks Eesti Rahvaluule Arhiivi kõige paremini korraldatud žanrikartoteeke. Selle töö põhiosa on teinud 1930. aastate lõpul — 1940. aastate algul **Erna Normann**. Kartoteegis on kaks tasandit:

- 1) alamtasand, mis on tüpoloogiline, st. kõik ühe ja sama mõistatuse variandid on viidud kokku;
- 2) ülemtasand, kus materjal on koondatud vastuste (või keerukamail puhkudel domineeriva vastuse) järgi teatavate märksõnade alla ja need märksõnad on järjestatud alfabeetiliselt: AADAM → AASTA → ABI → ABIELU jne. Keerdküsimused jm. perifeeria on korraldatud omaette süsteemi.

Meie siinne provisoorne ülevaade lähtubki E. Normanni märksõnadest sellisel kujul, nagu nad praegu on: neid lahendeid on käsitatud omamoodi “alamastme teemadena” ning püütud grupeerida neid mingeiks üldisemat järku semantilisteks klassideks. Sagedushinnangud, mida püütakse anda, on mõistagi esialgsed ja ebatäpsed — seda mitmel põhjusel.

Esiteks. Nagu juba korduvalt ka öeldud, on nii eesti vanasõnade kui ka mõistatuste arhiivitekstide rahvaehtsusega suuri probleeme. Tekstide autentsuskontroll on äsja lõpetatud, kuid tulemusi pole olnud võimalik siinses statistikas veel arvestada. Seetõttu rajaneb see toortekstinäitudele ja siin osaleb paratamatult hulganisti libatekste (ning isegi -tüüpe), mis võivad tuua kokkuvõtetesse mõnevõrra müra.

Teiseks. Mingi mõistatustüübi lahendite mass võib jaguneda samamoodi, nagu nägime eespool jagunevat vanasõnade sõnastusvormi: kord väga **koherentselt** mingi dominantlahendi ümber, kord väga **difuusselt** mitmete eri lahendite vahel.

- Toome mõned näited koherentse jagunemise kohta.

Lipp lipi peal, lapp lapi peal... tähendab väga valdavalt kapsast ja vaid üksikjuhtudel lindu, kuid uuemais tekstides ka “Kommunaari” kinga, N. linna lapitud asfalti vm.;

Neli hobust tallis, viies jookseb ümber talli — tähendustekimp on väga koherentselt koondunud sukavarraste ja suka- või kindakudumise ümber;

Üks hiir, kaks saba on domineerivalt ‘Pastel’, võib olla ka mõni muu jalats, kuid peale jalatsite erandjuhtudel veel ainult ‘Põll’;

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas tähendab põhiliselt kana, juhtumisi ka hane, pääsukest vm. lindu, kuid pea mitte midagi muud peale lindude;

Kolmejalgne kurat ~kits... ei saa hakata kuigi edukalt tähendama muid kolmejalgseid asju peale voki, sest tal peavad olema veel *raudhambad suus*;

Hobu hirnub Hiiumaal, hää! kostab meie maile ei tähenda praktiliselt midagi muud peale äikese ~pikse ~köue ~müristamise;

Must siga läheb lauta, ajab punased põrsad välja tähendab ainult roopi ~tuleharki ~ahjuluuda ~sütesegamist ~süte ahjust väljaajamist vmt.

• Kuid juba produktiivsemategi mõistatuste hulgas kohtab ka selliseid, kus suurima tähendusdominandi kõrvale tekib muid või nähtub tähendustekogumi suuremaidki hajumisi, sõltuvalt ka tekstide endi variaablusest.

Üks saun, sada akent tähendab valdavalt puupinu (ka haoriita või -sülda vms.), kuid selle kõrval ka muid “auklikke asju”, nt. sörmkübarat ja sõela ~sarja (kumbagi u. 40 üleskirjutuses), samuti korvi (u. 20 tekstis, mis pärinevad peamiselt Võrumaalt ja Setust) jm.

Harakas ~Hiir aidas, saba väljas — tugev dominant on küll ‘Võti’, eriti ‘Aidavõti’, kuid see mõistatus võib vabalt tähendada ka mitmeid muid varrega asju vm. väljaulatuvaid sabu:

nt. eriti Võrus ja Setus, kus harakas pole mitte *aidas*, vaid *linnas* (*Harak liinah, hand välläh ~Harak lätt liina, jätt hanna vällä* vmt.), on vastuseks ‘Leivalabidas’ või ka ‘Leibade ahjupanek’ (nende tähendustega tekste on arhiivis ehk 120 ümber);

teine suurem alternatiiv on ‘Kulp pajas’ (ligi 40 üleskirjutust), siingi on harakas sagedamini linnas kui aidas ja variaablus hargneb edasi ning vormid *Part ~Kukk vees ~meres, saba väljas* tähendavad ainult kulpi; veel võib tähenduseks olla ‘Tuli ja suits’ — ilmselt on siin tähenduste segunemist soodustanud hästi produktiivne lähitüüp *Hobu ~Täkk tallis, saba räästas ~lakas ~väljas*, mis tähendab valdavalt just tuld ja suitsu, kuid võib tähendada ka võtit, lusikat vm. (eriti kui saba on lihtsalt *väljas*, mitte lihtsalt *räästas* ega *lakas*);

veel võib see mõistatus tähendada maja nurgapalke, lusikat vaagnas või suus, ahjuluuda jm.

• Eriti ilmekas on ses plaanis mõistatustüüp algusega *Isa pikk ja peenikene... ~Isal pikk samm... ~Isa sirge...* Siin on lootusetult ühte sulanud kahe järsult erineva tähendusdominandiga tekstid — need dominandid on ‘Humal’ ja ‘Leivategu (labidas + ahi + pätsid vmt.)’. Lisaks neile on tähenduste hulgas veel muid — kokku u. 20 eri lahendit. Pikale isale järgneb ema ja emale pojad ~tütred ~lapsed. Olenevalt sellest, kuidas neid on iseloomustatud, on tähenduste jagunemise tugevaid nihkeid, kuid ümberjagunemiste pilt on siiski ainult statistiline, nii et tekstimassi ei õnnestu parimalgi tahtmisel jagada selgesti eristuvaiks tüüpideks. Kõige jämedamais joontes võib vanemaile omistatavate atribuutide ja tekstide tähenduste vahetõrje iseloomustada järgmiselt.

1. Isa atribuudid ei määra tekstide tähenduses peaaegu midagi.

2. Ema tunnuskond jaguneb üsna selgelt kaheks: a) ‘köver’, ‘väänlev’; b) ‘lai’, ‘latakas ~lapergune’, ‘jämme’.

3. Kui ema on köver või väänlev, tähendab mõistatus valdavalt humalat (u. 170 teksti); üsna haruldasse redaktsiooni *Isa õige, ema köver, tütar läpajalg, väimees völmölder* kuuluvad tekstid tähendavad hernest.

4. Laia, lapiku, paksu ema korral on kõige sagedasem lahend ‘Leivategu’, kuid materjali jagunemine eri lahendite vahel on küllalt hajus ja lahendid sõltuvad suuresti sellest, kuidas on kirjeldatud pika isa ja laia ema järeltulijaid (lapsi ~poegi ~poegi-tütred vm.); see peab paika ka tekstide kohta, kus ema üldse puudub.

4.1. Kui emal on *lai magu ~köht ~nägu*, on lapsed enamasti *ümmargused* või *ümarikud* (u. 25 teksti) ja vastuseks on ‘Leivategu’. Pilt on umbes sama ka siis, kui ema on *lai ja lühike, paks ja jämme, jämme lühike* vmt. ning lapsed *ühesugused* ja/või *ümmargused* (u. 40 vastust ‘Leivategu’, 5 ‘Humal’ ning paar muud).

4.2. Kui ema on *lai ja latergune ~lai ja laberik ~lai ja latakas* ning lapsed taas *ühesugused* ja/või *ümmargused*, hajuvad tähendused peamiselt ümarate pätside (u. 20 teksti) ja ümarate herneste (u. 10 teksti) vahel, kuid u. 10 korda esineb ka vastus ‘Humal’.

4.3. Kui ema on *lai* või *lai ja lühike*, on just lapsed tihti *lapikud* või *latergused* (ligi 20 teksti) ning tähendus on läbivalt ‘Leivategu’.

4.4. Ka atribuuti *köver* võib ema asemel kanda tütar või poeg. Sellised vormid jagunevad kolme põhiredaktsiooni:

a) *tütre käsi köver, poja pea ümmargune ~...* (u. 40 teksti), mis tähendab valdavalt humalat; põhiosa üleskirjutusi pärineb u. Tallinn — Tartu joonest kirde poole jäävalt alalt;

b) *tütre käsi köver, poja pea lõhki* tähendab kaevu (u. 10 üleskirjutust Järva- ja Virumaalt);

c) *tütar kähara peaga, poeg kõvera jalaga* on levinud peamiselt Põhja-Tartumaal ja tähendab enamasti humalat.

4.5. Komponentidega *tütred lit(a)-lätakad ~laiad (kui) latakad* tekstid tähendavad reeglina humalat ka laia ja laperguse ema korral. (Kui ema on väntlik või köver ja tekst tähendab humalat, on eriti Pärnu- ja Viljandimaal tüüpiline jätk *...tütred lit-lätakad, pojad pulli-lullilised*, Lääne-Eestis ja saartel on tütar sagedamini *lai latakas ~lai kui latikas ~lai latsergune* vmt. ja talle järgneb kas *poeg Poolamaa kuningas* (eriti Hiiumaal), *poeg pisike pupsakas ~punane popsakas* vmt., Sõrves ka *poeg popsik vihane*.)

4.6. Laiale (ja lapergusele või lühikesele) või laia maoga emale võivad järgneda pojad, keda on iseloomustatud *punder-*, *puntr-*, *punts-*, *ponts-*, *pund-*, *punt-*, *punn-*, *põnn-*alguliste vmt. alliteratiivsete üksiksonade või reduplikatiividega (*pojalapsed punderikud ~poterikud*, *pojad pinde-punderikud*, *pojad pundi-pandilised*, *pojalapsed pontsukesed*, *pojalapsed pontsukesed*, *pojalapsed pinni-põnni* vmt.), sel juhul on lahendiks läbivalt 'Leivategu' (u. 50 teksti). Sellised vormid on levinud eriti Mulgis ja Lõuna-Tartumaal, samuti Põhja-Viljandimaa kihelkondades.

4.7. Üsna hajus tähenduspiilt on tekstidel, kus (harilikult laiale ja latergusele) emale järgnevad pojad, kes kannavad iseloomustusi, nagu *puperullikesed*, *puperullikesed*, *pupupullikesed*, *puperpullikesed*, *puperpullikesed*, *puperpallikesed*, *puperpallergused*, *pupipillikesed*, *puperullikesed*, *puperlillikesed*, *puderullikesed*, *puterunnilised* vm. (*-kesed* asemel võib regulaarselt olla *-lised*). Nende vormide üleskirjutusi on u. 50 enam-vähem kogu Põhja-Eesti alalt ja 4 Lõuna-Eestist. Rohkem kui 20 tekstil on lahendiks 'Kartul' ja nad moodustavad suurema osa selle lahendi esinemusest üldse; levik näib olevat peamiselt põhjaeestiline (kompaktsemalt on kirjapanekuid Järva- ja Harjumaalt), võimendina on toiminud ehk Lindforsi 1879. a. kalendris avaldatud tekst *Isa pik ja peenikene, ema lai ja laterkune ning poead puperullilised* ('Kardulid'). Kuid on ka kümnekond teksti, kus lit-lätakad tütreid puuduvad, kuid tähenduseks on ometi 'Humal'; lahendite hulgas on veel 'Leivategu', 'Kuhi', 'Uba' jm.

5. Variaabluse põhistereotüübid ujuvad eranditemes. Nii võivad pojad olla iseloomustatud veel deskriptiividega, nagu *piuse-puuselised*, *puuri-luurilised*, *pumbi-lumbilised*, *pumu-rumulised*, *puhtad pumbakad* jpm.

Kolmandaks. Mõistatused ei esita tihtipeale mitte lihtsalt selgete ruumipiiridega objekte, mis on suvalisest taustast esile tõstetud, vaid terveid objektide komplekte või paljudest elementidest koosnevaid situatsioone.

Vaatame veel kord äsja toodud näiteid: mõistatus võtmest (*Harakas aidas...*) — võti on **luku** sees, lukk **ukse** ees ja uks ise on eeldatavasti **aidauks**;

mõistatus *Neli hobust tallis...* — esile on enamasti tõstetud sukavardad, kuid sukaloomus ise on seal ka ja **inimene** ka ja **kudumine** toimub ka;

Lagi all, lagi peal... on viiul või **kannel ise**, kuid teda **mängitakse** ka, st. seal on tegelikult ka **inimene**;

Sada, sada, tuhat, tuhat, lähevad niinest silda mööda raudsesse linna — need on **hernerid** ja neid valatakse **sõelast patta** ja **valaja** ise peaks samuti olema situatsioonis "juurdemõeldav";

Hani lendab üle õue, tiivad tilguvad verd — siin on kõige markantsem element kindlasti **kaelkoogud**, kuid siin on ka **panged** ja pangedes **vesi** ja vesi **loksub maha** ja vee **kandmine** toimub ka, st. **kandja** on situatsioonis ka;

Karu kõnnib kallakul, raudsaapad jalas — siin on fookuses **ader**, aga **kündmine** toimub ka, st. **kündja** on seal ka;

Puujumal läheb maajumalale kosja pika piibuga ja laia kaabuga — see on kõik kokku ehk **kaev**, kuid kirjeldus antakse komponentideks lahutatud parafrasina, kus osaleb ka **ämber** ja **kaevuauk** ja **-kook** ning toimub ka **veevõtmine**, st. on ka **võtja**.

Sellised instrumendi, agendi, tegevuse jm. elementide ühendid on ka elus üldse väga tüüpilised ja teevad raskeks anda selgepiirilisi hinnanguid selle kohta, kui sageli kordub see või teine semantiline element mõistatuses. (Ka arhiivitekstide endi juures leiduvad vastused tõstavad situatiivsest kompleksist esile kord ühe, kord teise külje, kord nimetavad situatsiooni tervikuna.)

Neljandaks. On olemas ahelstruktuuriga mõistatustüüpe (või kontaminatsioone, sarju), mille lahendiks pole üldse mingi selge üksikobjekt ega ka keerukama struktuuriga, kuid siiski ühtne situatsioon, vaid samuti kui tekstis endas mingite asjade loend või jada. St. vastuste **paradigmaatilise** ja **süntagmaatilise** hajuvuse nähud (vrd. äsjased "Teiseks" ja "Kolmandaks") esinevad siin korraga.

- On olemas lopsakalt varieeruv eesti mõistatus, mis kätkeb näiteid ka sedalaadi "kvaasisõnadest", mida eespool nimetasime — nt. *Puust pukker, niinest nikker, savist sakker*; *~Nikker-nakker niinest tehtud, pukker-pakker puust tehtud, sokusarv oli sauest tehtud*; *~Puust tehtud puka-paka, niinest tehtud nika-naka, sõmerane räaskop* jpt.

Tähenduslik põhikontuur — **leivateoriistad** — on küllalt selge: puust asi on leivaaastja, niinest asi sõel ja savine asi leivaahi. Kuid üleskirjutajate poolt lisatud seletustest nähtub rohkesti tähenduste tuhmumise ilminguid. Näiteks mõistatavate elementide arv tekstis ja vastuses toodavate arv võib olla erinev. Edasi, vastuse komponentidesse võib sügeneda leivateo-situatsiooni jaoks "võõraid" elemente: nt. niinest ese selgub tihti olevat viisk. Kogu 3-lüline ahel võib koosneda komponentidest, mille kohale on raske mõelda mingitki ühisnimetajat: nt. ['Maja' + 'Viisk' + 'Ahi'] või ['Lähker' + 'Niinekõis' + 'Korsten'] või ['Sõel' + 'Märss' + 'Savipada'] või ['Lähker' + 'Sõel' + 'Kirves' (viimase peitekujund rannaeesti redaktsioonis on *rauast raksmann*)].

Kuid on ka ehk sadakond teksti, kus lahendused ei moodusta **leivanõude** komplekti, kuid moodustavad mõne teise alternatiivse (tõsi küll, need komplektid on tihti katkendlikud). Sagedasemaid selliste alternatiivide näiteks:

‘**Maja**’: a) seinad puust + katus niinest + ahi nagu põhiredaktsiooniski, või b) katus + seinad + korsten, või c) maja “ise” + katus + ahi, või d) tähendus üldse lahti kirjutamata;

‘**Saun**’: sauna ise puust + viht niinest + ahi ~keris nagu põhiredaktsiooniski;

‘**Leivakoti-komponendid**’: piimapütt puust + märss niinest + leib (*sõmerane tatsvaar*);

‘**Kangakudumine ~Kangasteljed**’ (tavaliselt lahti kirjutamata);

‘**Vokk**’: võib-olla eksikombel segi aetud mõistatusega *Pugu puid, ligu linu, natuke nahka, raasuke rauda*.

• On ahelstruktuuriga mõistatuse, mille elemendid üldse ei kirjelda mõistatuskeeles mingit ühtset situatsiooni, agregaat viim. Eestis on sellistest ahelmõistatustest tuntumaid *Teeliba, maasuga, metsakukk, meresikk*: iga komponent on liitsõnaline “kenning”; ahel võib olla siinsest näitest pikem või lühem. Nende komponentide sagedasemad vastused on:

teeliba — ‘Regi’ ~‘Ader’;

maasuga — ‘Äke’;

metsakukk — ‘Kägu’ (vm. lind);

meresikk — ‘Vähk’ ~‘Kala’ ~‘Paat’ vm.

Kõik need variaablusnähud on siinsetes vaatlustes arvestamata jäetud.

6.5.2. Eesti mõistatuste lahendite sagedused

Toome nüüd lähemaid andmeid eesti mõistatuste lahendite kohta:

1) lahendmärksõnade üldnimistu;

2) 100 produktiivseima lahendmärksõna edetabeli ning loendi mõistatustüüpidest, mille varal 3 esimest lahendit oma tüübikohapunktid teenisid;

3) koondstatistika selle kohta, kuivõrd ühed või teised “ontoloogilised regioonid” ja allalad on inspireerinud esivanemate mõistatusloomet;

4) kõige esileküündivamate semantiliste ja pragmaatiliste dominantide loendi ning paar üldistavat kujutelmakomponentide kohta, mis neid dominante võiksid põhjustada.

Anname kõigepealt lahendmärksõnade nimistu tervikuna.

Järgnevasse statistikasse on võetud ainult need lahendmärksõnad, mille all leidis vähemalt üks enam kui üheainsa tekstiga esindatud mõistatustüüp, ja ka iga produktiivsema märksõna alt on arvestusse võetud ainult 2 ja enama tekstiga esindatud tüübid. Vene- jt. võõrkeelseid tekste ei ole arvesse võetud. Kaldjoonega eraldatud arvud näitavad teksti- ja tüübihulki, mis iga asjaomast lahendit esindavad.

vokk (+osad) 3214/43; lehm (+osad, tegevused, lüps) 2585/23; kana 2285/21; kapsas 2274/15; kaev (+osad, veevõtmise) 2218/33; tuli (+tegemine, säde jmt.) 2094/32; ahi (+osad) 1938/44; hein (+koorem, kuhi, saad jm.) 1859/27; pähkel (+puu, söömine) 1815/17; muna 1805/21; inimene 1757/11; veski (+liigid, osad jne.) 1721/36; humal 1680/11; silm (+osad, pilk) 1624/22; leib (+tegu) 1463/21; pada (+osad) 1424/15; sibul 1420/11; võti, keeramine 1380/10; koer (+osad, tegevused) 1369/20; regi (+osad, sõit) 1353/14; kell, uur 1343/27; nõel 1337/19; kinnas (+käsi) 1328/10; kirik, kabel (+osad) 1319/27; vanker (+rattad) 1294/19; viht, -a 1285/9; jalats, kangimine 1239/21; puuriit, pinu 1195/5; siga (+osad, tegevused, liigid) 1121/18; sukavardad, -kudumine 1088/5; äke 1082/21; kukk (+osad, tegevused) 1081/29; lumi (+hang, -sadu, tuisk) 1078/29; vikerkaar 1076/14; keel 1058/10; maja (+osad) 1049/16; tee (*way*) (+elemendid) 1014/12; suits 996/21; kass (+osad) 994/12; harakas 979/5; laev (+osad, sõit) 978/12; küünal 975/12; ahjuroop (+tulehark jm.) 956/4; lina (+osad, õitsemine) 946/20; hobune 944/18; päike 915/48; äike 901/9; margapuu 895/8; kaljanõu, -astja jmt. 879/18; püss (+kuul, laskmine) 878/28; lähker 865/7; jõhvikas 857/9; ader (+osad) 854/15; jõgi 832/20; puu (+osad, koed, liigid) 803/21; viul 771/5; hambad 770/8; käsikivi 763/10; padi 747/4; vähk 736/19; lõng (+kerimine, haspeldamine) 733/19; rakend 731/3; hernerid 689/1; ketramine 689/6; kanep 679/6; sukk 675/7; pea 667/6; aasta 656/12; nimi 656/6; veekandmine 656/5; jälg 652/4; raamat (+liigid: piibel jm.) 640/16; peer 636/9; aken 617/18; sõrmus 599/6; uks (+osad, manused) 592/19; taevaskuul 582/13; porgand 576/6; härg (sh. ikkes) 568/9; hernes (+kaun) 556/6; jalg 553/9; jää 538/14; mesipuu 527/15; põld, kõrrepõld 522/5; vorst (+-tikk, tegemine) 504/7; kangas (+kudumine) 503/13; sitasitikas 499/5; tatt, tatine nina, nuuskamine 495/8; abielu 494/3; puur, oherd 492/8; luud (+osad) 491/11; häll 488/6; auk 487/1; emapiim 478/2; maasikas 474/4; paat, lootsik 470/12; õunapuu 467/6; kirikukell, tornikell (+löömine) 455/12; tuul, maru 453/20; tara 445/7; köis (+osad, tegemine) 439/8; kirp 435/14; kangasteljed (+osad) 431/13; kõrv 431/6; sõel+leivaahi+leivalabidas 429/1; söömine (+puulusikas) 422/7; villakraas, kraasimine

419/7; suguelund 401/34; kilk 397/5; õled (+kott, kubu) 395/7; külm, pakane 385/7; lõuguti 385/9; rukis 379/6; süng+iste+põrand 372/1; meri 363/5; prees 358/7; sörmkübar 343/5; kirjutamine, kiri 340/13; karp 327/2; torupill 320/7; vari 309/19; räästatilgad 304/2; süng 301/11; seinapragu 298/6; ratsasõit 294/2; võrk: kalapüük 293/7; juuksed 292/6; Punane meri 289/1; mesilane 287/9; siil 280/16; nina 279/7; iste (ka: tool, pink jts.) 275/6; uni 273/5; udu 270/6; seen 267/6; roe, sitt(umine) 260/5; lamp 258/7; naine, tüdruk 253/3; kirjutussulg 252/12; kirikuõpetaja 251/13; nädal 250/6; püksid 249/6; vanker+regi+hobune 248/1; tulused (raud+kivi+tael) 245/5; sõel(umine) 244/15; kuu (*moon*) 240/13; pilliroog 239/1; põrand 236/4; laud 233/4; hani 231/4; pilv 231/7; omasugune 225/1; katus (+osad) 224/8; uhmer, tampimine 223/8; kurk, -gi 219/5; peerg (+pilak jm.) 213/10; pajupill, vile 211/5; suu 211/5; palk, -i 210/4; müts, kübar 204/6; pois 201/2; pühad 200/8; jooginõu (kapp, kruus jms.) 194/12; kannel 193/2; känd 193/5; suguüh 193/13; pääsuke 190/4; kirves 187/9; tatar 184/6; laps (+sünd, imetamine) 182/6; lambarauad 181/9; vill, -a 176/3; sipelgapesa 173/5; saag 172/8; sammal 170/3; kasukas 169/8; puusärk, kirst 169/4; lääts 167/5; vaat, aam, tünn (+osad) 164/6; vasikas 164/1; lukk 163/7; suhkur 163/6; ahel 160/2; kaalikas 160/6; haigus 155/2; lammas (+osad, tegevused) 152/12; vares 148/4; võrk, noot (+tegemine) 148/7; hari 143/12; Joonas 142/4; sadul 142/3; konn 141/11; vaarikas 141/2; uba, -kaun 140/6; sipelgas 138/4; lagi, parred jmt. 137/5; käsi (+küüned) 135/13; tahk, käi, luisk 131/10; krapp, kaelakell 130/7; õng(itsemine) 129/2; piip 128/16; vesi 128/6; korsten 127/6; sool, -a 127/7; habe 125/4; kull 124/1; toober 124/3; võrguhark 121/1; puder 120/7; lambaniitmine 119/3; hunt 117/5; kündmine 111/3; vihtlemine 111/2; nuga 106/9; vihm 104/9; süli 103/1; Eeva 102/2; naeris 102/2; sepalõõts 102/5; vale 101/2; naba 95/3; nõges 95/3; kartul 93/13; kaste 91/4; kuub 88/3; sirp 87/4; tubakas, suits 87/2; käärid 86/6; pilt 86/3; vits 86/3; mõök 84/1; putk 84/1; maa 83/8; tanu, pärg (+kudumine) 83/5; elavhõbe 82/1; pihlakas 82/1; tahm 82/3; kalmistu 81/3; linatõõtlemine 81/2; valgus 81/4; vili (+rõuk jmt.) 80/2; lubi 79/3; raha 76/7; sulg (*höyhen*) 75/3; unenägu 75/1; hõõvel(damine) 74/2; süsi 74/5; tigu, teokarp 74/2; kepp 73/3; Aadam 71/4; kusemine 70/4; neer 70/2; orav 69/3; karu 67/1; oksaauk 67/2; hiir 65/7; toomingamari 65/2; kulp 63/3; mutt 62/4; patt, -u 61/2; varn 61/4; [lahend teadmata] 60/27; pesa 59/7; ritv 58/1; sild 58/2; kägu 57/1; rohutirts, ritsikas 57/4; potiraud 55/1; soo, raba 55/1; pudel 54/11; täi (+tapmine) 54/5; vikat 53/4; kaelaraha 52/2; tulekahju 52/6; uss, madu 52/7; maailm 50/2; varas 50/1; kits, sokk 49/3; eile 47/1; pliiats 47/3; tuletikud, -toos 47/4; mõistus 46/1; vaagen, liud, kauss 44/5; ait 43/3; särk 43/3; kask 42/9; kõrts 42/1; nael 42/2; võlillil 41/3; kari 40/1; lennuk 40/4; muhv 40/2; vaip 40/1; kala 39/5; Noa 38/1; nisa 37/2; sääsk, kihulane 36/2; teemasin, samovar 36/3; latern 35/3; täna 35/1; rahn 33/3; ämblik 33/7; perse 32/4; tuhk 32/2; rahe 31/3; ristimine 31/1; heinaniitmine 30/1; kurg 30/2; Loti naine 29/1; hang, vigel 28/4; helmed 28/3; rasv 28/1; piim 27/2; soolavakk 27/1; õlu (+tegemine) 27/5; ihuliige 25/1; kelder 25/2; lusikas 25/6; teetähis, verstapost 25/2; või (+tegemine) 24/3; kaer 23/1; kosk 23/1; õlpmad, kaelkoogud 23/3; kaas 22/1; prillid 22/2; vagadus 22/1; klaas 21/1; loom 21/1; lüpsik 21/2; mõistatus 21/3; õigus 21/1; hernehirmutus 20/2; kuusk 20/1; päevalill 20/2; ööpäev 20/2; kütis, ale 19/1; soojus, palavus 19/3; surm 19/3; traktor 18/3; kirjemark 17/1; mets 17/4; mitte midagi 17/2; peegel 17/5; raudteerong 17/3; viin 17/5; kuu (*month*) 16/1; laen, võlg 16/2; lipp 16/2; pall 16/2; peenar 16/1; saladus 16/1; taevatähed 16/5; öökull 16/2; seelik 15/1; vaha 15/2; õun 15/5; auto 14/4; leivanõu 14/3; mesi, kõrg 14/2; suudlus 14/2; Jeesus 13/2; jänes 13/4; koit 13/2; põll 13/1; rangid 13/1; kaja 12/3; liblikas 12/1; nahkhiir 12/1; nõõp 12/1; piimamees 12/1; prussakas 12/3; sooled 12/1; takjas 12/2; kriit 11/1; kärbes 11/2; look 11/1; oinas (+osad) 11/1; orel 11/1; raiepakk 11/1; reha 11/2; rõigas 11/2; tasku 11/2; vöö 11/1; öö 11/2; ingel 10/1; linnased 10/3; oder 10/2; raadio 10/3; seep 10/2; silmakulmud 10/1; surnu 10/3; ajaleht 9/1; kibuvits (+mari) 9/2; pimedus 9/1; surnumatja 9/2; sõjavägi 9/1; kivi 8/2; kott, märss jmt. 8/2; labidas 8/2; nägemine 8/1; saba, järjekord 8/1; talv, -e 8/2; varandus 8/1; aevastus 7/1; elu, iga 7/2; kasvamine 7/1; käbi 7/2; lillakas 7/1; matt 7/1; paber 7/1; pearätt, sall 7/2; pilak 7/2; rist 7/1; rätsep 7/1; trumm 7/2; valgusfoor 7/1; varblane 7/1; armastus 6/3; kohv 6/1; murakas 6/1; mure 6/2; mõte, meel 6/1; rahakott 6/1; ropsimõök 6/1; saun 6/1; selg 6/1; sikusarv 6/2; südametunnistus 6/1; Taaniel 6/1; telefon 6/2; tervis 6/1; äi 6/1; korv 5/2; kõht 5/2; kõrvarõngas 5/1; külv 5/1; pannkook, pliin 5/2; päev 5/1; redel 5/2; rehealune 5/1; ristikhein 5/2; võõrasema 5/1; värav 5/1; hiirelõks 4/1; juust 4/1; kino 4/1; kirss 4/1; kurikas 4/1; nõelatoos 4/1; osi 4/1; pann 4/2; piibeht 4/1; süllapuu 4/1; tedrekuju 4/1; telegraaf 4/1; televiisor 4/1; uisk 4/1; vurr, -i 4/1; võimänd 4/1; ämber 4/2; kartulikoobas 3/1; kääruud 3/1; Laatsarus 3/1; liiv 3/1; linaligu 3/1; loodus 3/1; löoke 3/1; mölder 3/1; naaskel 3/1; nool 3/1; pabeross 3/1; pesu, pesemine 3/1; pits 3/1; redis 3/1; tiiger 3/1; tilkhein 3/1; tint, tindipott 3/1; tramm 3/1; võrgukupp 3/1; ööbik 3/1; eesel 2/1; haavaleht 2/1; heinaküün 2/1; härmatis 2/1; joomine 2/1; jõud 2/1; kaaren, ronk 2/1; kadakas 2/1; kahvel 2/1; kelk 2/1; kile 2/1; kirjakott 2/1; koot, vart 2/1; korp 2/1; kukerpuu 2/1; kõrvits 2/1; käterätik 2/1; küttepuid 2/1; laut 2/1; lehter 2/1; lutikas 2/1; maakaart 2/1; magun 2/1; majakas 2/1; Mooses 2/1; mustikas 2/1; määnd, -i 2/1; niidumasin 2/1; nutt, -u 2/1; nälg 2/1; ohakas 2/1; omnibus 2/1; pikkus 2/1; pintsel 2/1; pipar 2/1; putukas 2/1; pühkmed 2/1; saepukk 2/1; saluut

2/1; seadus 2/1; sedelgas 2/1; sepikoda 2/1; sepp 2/1; süda 2/1; tahvel 2/1; tiritamm 2/1; tomat 2/1; triikraud 2/1; tuulelipp 2/1; villkopp 2/1; õhk 2/1; õli 2/1.

Tabelis 15 on toodud 100 produktiivseimat lahendmärksõna.

Need on leitud järgmise lihtsa meetodika järgi: iga lahend on saanud kohapunkte a) teda esindavate tekstide arvu järgi ja b) teda esindavate produktiivsemate (10 või enama üleskirjutusega) tüüpide arvu järgi: esikoha eest 100 p., 2. koha eest 99 jne.; koondtulemuseks on loetud kohapunktide summa. Näiteks lahend 'Vokk' on esikohal nii tüübi- kui tekstilõikes, saab kummagi esikoha eest 100 punkti, kokku siis 200; lahend 'Kaev' saab tekstilõikes 5. koha eest 96 punkti ja tüübilõikes 3. koha eest 98 punkti, kokku 194 jne.

Tabel 15

100 produktiivseimat lahendmärksõna eesti mõistatustes

Jrk-nr.	Märksõna	Tekste	Tüüpe	Punkte kokku
1.	Vokk (+ osad)	3214	24	200
2.	Kaev (+ osad, veevõtmine)	2218	19	194
3.	Lehm (+ osad, tegevused, lüps)	2585	13	191
4.	Ahi (+ osad)	1941	19	191
5.	Kana	2285	13	189
6.	Veski (+ liigid, osad jne.)	1721	22	188
7.	Hein (+ koorem, kuhi, saad jm.)	1859	14	187
8.	Tuli (+ tegemine, säde jmt.)	2094	12	185
9.	Leib (+ -tegu)	1463	12	175
10.	Silm (+ osad, pilk)	1624	11	173
11.	Kirik, kabel (+ osad)	1319	15	173
12.	Pähkel (+ -puu, söömine)	1815	9	170
13.	Koer (+ osad, tegevused)	1369	12	170
14.	Kapsas	2274	8	169
15.	Regi (+ osad, sõit)	1353	10	163
16.	Lumi (+ hang, -sadu, -tuisk)	1078	14	161
17.	Kell, uur	1343	9	157
18.	Pada (+ osad)	1424	8	156
19.	Jalats, kangimine	1239	10	155
20.	Äke	1082	11	155
21.	Päike	915	15	150
22.	Nõel	1337	8	149
23.	Kukk (+ osad, tegevused)	1081	9	145
24.	Püss (+ kuul, laskmine)	878	12	138
25.	Sibul	1420	6	136
26.	Võti, keeramine	1380	6	134
27.	Suits	996	8	132
28.	Muna	1805	5	131
29.	Jõgi	832	11	131
30.	Inimene	1757	5	129
31.	Tee (<i>way</i>) (+ elemendid)	1014	7	127
32.	Hobune	944	8	124
33.	Siga (+ osad, tegevused, liigid)	1121	6	122
34.	Laev (+ osad, sõit)	978	7	122
35.	Vähk	736	10	121
36.	Lõng (+ kerimine, haspeldamine)	733	10	119
37.	Lina (+ osad, õitsemine)	946	7	118
38.	Vikerkaar	1076	6	116
39.	Vanker (+ rattad)	1294	5	114
40.	Maja (+ osad)	1049	6	113
41.	Puu (+ osad, koed, liigid)	803	8	113
42.	Kaljanõu, -astja jmt.	879	7	112
43.	Humal	1680	4	111

44.	Kass (+ osad)	994	6	109
45.	Uks (+ osad, manused)	592	11	108
46.	Ader (+ osad)	854	7	107
47.	Aken	617	9	102
48.	Viht (-a)	1285	4	97
49.	Küünal	975	5	96
50.	Keel	1058	4	87
51.	Taevas, -laotus	582	7	82
52.	Kangas (+ -kudumine)	503	8	81
53.	Hambad	770	5	80
54.	Härg (sh. ikkes)	568	7	79
55.	Kinnas (+ käsi)	1328	3	78
56.	Käsikivi	763	5	78
57.	Raamat (+ liigid: piibel jts.)	640	6	75
58.	Mesipuu	527	7	74
59.	Suguelund	401	9	74
60.	Puuriit, pinu	1195	2	73
61.	Peer	636	6	73
62.	Sõel(umine)	244	9	73
63.	Sukavardad, -kudumine	1088	3	71
64.	Jõhvikas	857	4	69
65.	Kirikukell, tornikell (+ -löömine)	455	8	68
66.	Tuul, maru	453	8	66
67.	Harakas	979	3	61
68.	Ahjuroop (+ tulehark vm. manused)	956	2	58
69.	Ketramine	689	4	57
70.	Kirp	435	7	55
71.	Äike	901	2	54
72.	Kanep	679	4	54
73.	Vari	309	7	54
74.	Margapuu	895	3	53
75.	Lammas (+ osad, tegevused)	152	7	53
76.	Lähker	865	3	50
77.	Nimi	656	4	50
78.	Vorst (+ -tikk, -tegemine)	504	5	50
79.	Viiul	771	3	45
80.	Puur, oherd	492	5	44
81.	Köis (+ osad, tegemine)	439	6	44
82.	Külm, pakane	385	6	43
83.	Padi	747	2	42
84.	Sõrmus	599	4	42
85.	Lõuguti	385	6	42
86.	Kirves	187	6	41
87.	Rakend	731	3	39
88.	Herned patta	689	1	37
89.	Paat, lootsik	470	5	37
90.	Hernes (+ -kaun)	556	4	36
91.	Sukk	675	3	35
92.	Pea	667	3	34
93.	Jää	538	4	33
94.	Aasta	656	3	32
95.	Veekandmine	656	2	31
96.	Kirjutamine, kiri	340	5	31
97.	Jälg	652	3	30
98.	Torupill	320	5	30
99.	Säng	301	5	29
100.	Võrk: kalapüük	293	5	28
Kokku:		97908	724	

Näeme niisiis, et vanasõnadest tuttav “ülükute” ja “kehvikute” vaheline dünaamika peab paika ka mõistatuste lahendite kohta: meie 100 produktiivseimat märksõna ammendavad ainult u. 26% vaatluses osalenud tüübivara, kuid u. 73% tekstivara.

Nimetame veel mõistatused, mille pealt kolm produktiivseimat lahendamärksõna teenisid oma tüübikohapunktid (iga näiteteksti järel sulgudes on tekstide üldarv vastavas tüübis).

1. ‘Vokk (+ selle osad, ketramine)’ — 24 tüüpi:

- 1) *Kolmejalgne kurat, raudhambad suus?* (898)
- 2) *Ligu linu, pinu puid, raasuke rauda, natuke nahka?* (533)
- 3) *Põrsas jookseb, põnn tõuseb?* (471)
- 4) *Istub kui isand, sõidab kui saks, tallatakse kui vana koera?* (204)
- 5) *Mõista, mõista, mõlle-rõlle, kõputimed kõlle-rõlle, pea peal piiritsepaelad?* (168)
- 6) *Üks impab, teine timpab ~Üks üirapuu, teine tüürapuu, kolmas koguni kõver...?* (135)
- 7) *Elav surnu reite vahel ~Tütar tüine, ema aher, elab surnu reite vahel?* (130)
- 8) *Üks kits, kaks selgroogu?* (96)
- 9) *Jänes jookseb jääda mööda, saba sõuab saarta mööda ~Jänes keksib jää peal, jälgi ei näe?* (84)
- 10) *Hobune jookseb, liha jääb vähemaks?* (71)
- 11) *Ekü-reku reisiline, siiri-kuuri viiriline, mis see siiri-kuuri vedab, seda vedab veike riku?* (68)
- 12) *Ohjad jooksevad, tee käib ringi?* (48)
- 13) *Jõgi jookseb, jõhvid suus?* (46)
- 14) *Külili sööb, püsti magab?* (34)
- 15) *Hoitakse kui emandat, sõkutakse kui litsi?* (26)
- 16) *Kena lehm ~kits, kikkis ~keerud sarved?* (23)
- 17) *Kümme küllilde, säidse sällilde, neli nelätol'köla?* (22)
- 18) *Hunt jookseb hura-hara, pää täriseb pänta-ränta, sabaroodu ronta-ronta?* (20)
- 19) *Keerukõnõ, meerukõnõ, sais säksa poisikõnõ?* (19)
- 20) *Viis vitiauku, kuus kutiauku, seitsmes lorutamese auku (kaheksas karvatutt)?* (18)
- 21) *Titini tiriseb, põlvini põriseb, päält titi lööb timbertammi?* (16)
- 22) *Valge nirkige jookseb ümber mäta?* (14)
- 23) *Kuurem all ja rattad piäl?* (12)
- 24) *Ema ees, tühi kõht, tütar taga, täis kõht?* (10)

2. ‘Kaev’ — 19 tüüpi:

- 1) *Puujumal läheb maajumalale kosja pika piibuga, laia kaabuga ~Maakuningas... ~Ilmuline...?* (491)
- 2) *Isa istub, poeg pistab, tütar taga tõllitab?* (377)
- 3) *Taat koogutab memme mulgu pääl ~Isanda nina tilgub emanda moldi?* (245)
- 4) *Vanamees vaevas, käsipidi taevas, loeb taevatahti, mere põhjast liiva?* (216)
- 5) *Neitsit neljanurgeline, Kadri kahejätkuline ~Nebu nellänurgeline, kabu katejakuline?* (144)
- 6) *Küläpini küikikällä, lugõ taivah tähti?* (134)
- 7) *Tütred käivad emale, ema ei saa ilmaski tütrile?* (87)
- 8) *Küünra pikkune, küünra laiune, kümme paari härgi ei jõua paigast vedada?* (83)
- 9) *Küla poole kükitab, kodu poole kumardab?* (60)
- 10) *Pime õues, piits peos?* (47)
- 11) *Mart maas, Pärt puus, Tõnis taevas, saba suus?* (40)
- 12) *Alla lätt aher, mäele tulõ tüine?* (27)
- 13) *Läheb sisse, väriseb, tuleb välja, tilgub?* (26)
- 14) *Issameieke, teine tuike, tuleb kivivarest välja, pikk piits peus, hõbehelm otsas?* (24)
- 15) *Andja ei väsi, võtja väsib?* (20)
- 16) *Taade titti tõmmatas, tare taga röögätäs?* (17)
- 17) *Auk maa sehen, aid ümmer, teibäs püsti, tõine risti?* (13)
- 18) *Kui külge puudutad, siis kummardab, kui mööda lähed, siis ei liigutagi?* (11)
- 19) *Pütt seest vitsutõit?* (10)

3. ‘Lehm, ta somaatika, tegevused; lüps’ — 13 tüüpi:

- 1) *Neli andjat, neli kandjat, kaks koeratõrjujat, üks parmupiits?* (729)
- 2) *Neli sump suud piti, kats kaes taivahe?* (108)
- 3) *Ait nelja tulba pääl?* (16)
- 4) *Eest irk-ork, tagant viuh-väuh?* (13)
- 5) *Vesi jookseb vastamäge üles?* (30)

- 6) Üks halg kütab kaks ahju? (239)
- 7) Pea alaspidi, jalad ülespidi? (13)
- 8) Tüvi ülespidi, latv alapidi? (212)
- 9) Kuum ~Valge kivi aida all? (519)
- 10) Neli pütsikast kasvavad ühe mätta otsas? (10)
- 11) Neli auku niidikeras? (11)
- 12) Neli neitsit kusevad ühte auku ~ühe kapa ~kingakontsa sisse? (690)
- 13) Neli neitsit tantsiva üte saapaseere sehen? (48)

Edasi püüdsin lahendite kogumassi jagada mingitesse “ontoloogilistesse põhiregioonidesse” ja eristada suuremais regioonides välja produktiivsemad allrühmad. Tulemused on näha tabelis 16. Rõhutan taas, et sedalaadi lineaarsete nimistute koostamine saab toimuda vaid suure meelevaldsuse hinnaga, kuna paratamatult tuleb katki kärstada elu elusat kudet.

Tabel 16

Eesti mõistatuste lahendite jagunemine ontoloogiliste põhiregioonide lõikes

Ontoloogiline regioon ja produktiivsemad allrühmad selles	Tekste	Tüüpe	Märksõnu
Esemed ja tööriistad, nende kasutamine (ka toit ja selle valmistamine), sh.:	52874	1109	225
Rõivad (jm. tekstiil), jalatsid; nende valmistamine ja valmistamisriistad	16459	261	32
Toidud, joogid, toiduained; toidu valmistamine ja valmistamisriistad	5436	131	31
Maismaa-liiklusvahendid ja sõit nendega; rakend	4130	56	15
Anumad, mahutid	2757	78	18
Tule, valgustuse, kütmise, süütamisega seotud esemed ja rajatised	2738	48	9
Toasisustus (laud, iste, süng jms.)	2477	36	7
Mööduriistad	2242	36	3
Põllutöö- ja rehepeksuriistad, nende abil tehtavad tööd	2150	51	11
Veesõidukid, kalapüük, kalastusriistad	2142	42	7
Pillid ja muud helitekitamisvahendid	2104	43	9
Pesemine; pesemis-, puhastus- ja pühkevahendid	2053	41	10
Terariistad (sh. vikat ja sirp); teritusvahendid	1606	74	15
Botaaniline sfäär (taimed, puud, viljad jne., nende osad), sh.:	17925	290	60
Puud, nende osad, koed, viljad	5132	82	34
Aed- ja juurviljad	4862	63	44
Heintaimed	1867	30	24
Kiudtaimed (lina, kanep)	1625	26	14
Marjad	1565	23	27
Teraviljad	1091	26	42
Zooloogiline sfäär laias tõlgitsuses (v.a. inimene ise), sh.:	17397	367	60
Koduloomad (imetajad)	8175	122	13
Kodulinnud	3597	54	6
Putukad	1918	59	78
Mitte-kodulinnud	1592	26	48
Veeloomad (kala, vähk)	775	24	14
Mitte-koduloomad (imetajad)	688	42	27
Inimlik sfäär laias tõlgitsuses (somaatiline + mentaalne + sotsiaalne), sh.:	15638	337	93
Somaatika; füsioloogilised funktsioonid ja tegevused, eritised; elu ja surm	10455	229	46
Mentaalsed ja sotsiaalsed küljed	1885	50	22
Inimene kui selline üldse	1757	11	1
Ameti, soo, ea, sugulusvahekorra vm. järgi spetsifitseeritud inimtüübid	832	27	12
Piiblitegelased	705	19	11
Hooned jm. ehitised ja rajatised ning nende osad	12927	274	30
Meteoroloogiline sfäär, “elemendid”	8556	205	23
Maastikusfäär, maastikuelemendid	4064	62	11
Astronoomiline sfäär (taevakehad, taevaolus jne.)	3073	102	7
Aeg, selle üksused, ajaarvamine	1248	36	10
Ained	396	20	9
Erandid ja lahendita mõistatused	86	28	4
Kokku:	134184	2830	532

Nagu näeme, jagunevad sagedused ontoloogiliste regioonide vahel ja suuremate regioonide sees väga ebahütlaselt. Et tuua kogupildist välja sisulised dominantid ja orienteerida need ühtlasi inimese põhivajadustele, tegime ontoloogilise rakursiga võrreldes mõningaid ümberpaigutusi, mille tulemusel tekkis selline jagunemine, nagu näitab tabel 17.

Tabel 17

Sisudominandid eesti mõistatuste lahendites

Sisuklass	Tekste umbes	Tüüpe umbes
Toit ja jook: toiduained, sh. aed- ja juurviljad, teraviljad, marjad jm. söödavad botaanilised annid (kuid mitte lihatoiduallikad); anumad, mahutid; toidu valmistamine ja selleks vajalikud riistad; valmistoidud ja joogid, söömine	19900	360
Kehakatted: rõivad (jm. tekstiil), jalatsid; nende valmistamine ja selleks vajalikud riistad	16500	260
Eluase: hooned jm. ehitised ja rajatised ning nende osad; toasisustus, mööbel	15400	310
Muud tööriistad ja esemed (ning nendega töötamine): põllutöö- ja rebepeksuriistad; maismaa-liiklusvahendid, rakend; veesõidukid, kalastusriistad; terariistad ja teritusvahendid; pesemis-, puhastus- ja pühkevahendid; mööduriistad	14300	300
Koduloomad ja -linnud	11800	180
Inimese füüsis: somaatika; füsioloogilised funktsioonid ja tegevused, eritised; elu ja surm	10500	230
Tuli: ahju, kütmise, tuletõrjumise, valgustusega seotud asjad	6800	130
Meteoroloogiline sfäär (ilma tuletata)	6500	170

Nende dominantide arvele läheb u. 76% vaatlusalusest tekstimassist ja u. 68% tüübihulgast.

Eesti mõistatuste lahendite vaatluse kokkuvõtteks võib öelda järgmist.

1. Mõistatusi tehakse valdavalt konkreetsete füüsiliste objektide või nende komplektide kohta, eelkõige nende visuaalselt jälgitavat väliskuju silmas pidades. Kui jälgida lahendite edetabeli favoriite ning eelkõige just seda, kuimitu eri mõistatust ühe või teise asja kohta on tehtud, siis näivad eriti palju inspiratsiooni pakkunavat huvitava “sakilise” siluetiga esemed, rajatised ja loomad (vokk, kaev, veski, kirik, äke, regi; lehm, kana, kukk, vähk) või sellised, millelega seonduvad optilisi (valgus-, pimedus-, värvi-) efekte (ahi, päike, lumi, tuli).

2. See on aga pelgalt asja ülakiht. Juba üksikfavoriitide, veel enam aga üldiste sisudominantide vaatlus näitab selgesti: valdav enamik mõistatusi käib tähtsate igapäevaste asjade ja tegevuste kohta, nagu toit, kehakatted, peavari, koduloomad, inimese enda keha, ka ilmastikunähtused. Vokiga tehakse lõnga ja sellest riideid; kaevust saab joogivett, veskilt jahu, millest tehakse leiba; ahi annab sooja ja selles tehakse leiba; ka leib ise on favoriitide esikümnes; päike on universaalne eluallikas; veis ja koer on sagedasimad loomad ka enamiku rahvaste vanasõnades; silm on tähtsaim meeleelund; tuli ja püss on inimese klassikalised sõbrad-vaenlased; kirik on usu ja ülekohtu kehastus ühtaegu, jne. jne.

3. Kui eespool toonitati korduvalt, et vanasõnad on väga inimkeskse suunitlusega aines, siis näeme nüüd, et ka mõistatused on omal moel äärmiselt inimkesksed — nad ei jaga küll õpetusi toimetulekuks omasuguste ja vägevamatega, kuid ajenduvad oma mõistukõnes kummatigi inimese poolt tehtud ja/või inimese jaoks esmatähtsatest asjadest ja töödest. Aga kogu inimlooming on lõppeks sel või teisel viisil inimkeskne.

Vaatluse lisaproduktina tekkis ühtlasi lähemat teavet

a) eesti mõistatustüüpide ja -tekstide üldarvu kohta: meie vaatluses, kus 1 tekstiga esindatud “kehvikud” on välja jäetud, sattus osalema **2830 tüüpi**, mida esindab kokku **134 184 teksti**, teisiti öeldes, eesti mõistatustüüpe on tõesti vähe;

b) eesti mõistatustüüpide sagedusjaotuse kohta tekstihulkade lõikes: see jaotus on ettearvatult zipfilik;

c) lahendmärksõnade hulga kohta: Normanni kartoteegis fikseeritud märksõnu, mis on esindatud vähegi arvestatava hulga materjaliga, selgus olevat **832** (lahendita mõistatused on arvestatud üheks märksõnaks);

d) lahendite sagedusjaotuse kohta tüübi- ja tekstihulkade lõikes; needki jaotused osutusid zipflikeks.

(Kuna oleme eelnevas demonstreerinud zipflike sagedusjaotusi juba piisava hulga joonistega, siis loobume siinkohal liiate graafikute esitamisest.)

Viidatud allikad ja kirjutised

- AARNE, ANTTI. *Vertailevia arvoitustutkimuksia*. Helsinki, 1917
- AARNE, ANTTI. *Vergleichende Rätsselforschungen* I: FFC 26, Helsinki, 1918; II: FFC 27, Helsinki, 1919; III: FFC 28, Hamina, 1920
- ANDERSON, WALTER. *Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks*. FFC 42, Helsinki, 1923
- ANDERSON, WALTER. *Ein volkskundliches Experiment*. FFC 141, Helsinki, 1951
- ANDERSON, WALTER. *Eine neue Arbeit zur experimentellen Volkskunde*. FFC 168, Helsinki, 1956
- BARAG, L., BEREZOVSKI, I., KABAŠNIKOV, K., NOVIKOV, N. *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*. Leningrad, 1979
- BARLEY, NIGEL. A Structural Approach to the Proverb and Maxim with Special Reference to the Anglo-Saxon Corpus. — *Proverbium* 20 (1972), lk. 737–750
- BAŞGÖZ, İLHAN. Riddle-Proverbs and the Related Forms in Turkish Folklore. — *Proverbium* 18 (1972), lk. 655–668
- BERGMANN, JAAN. *Laulud*. Tartu, 1901
- DAL, VLADIMIR. *Пословицы русского народа*. Moskva, 1. tr. 1862
- DE VRIES, JAN. *Die Märchen von klugen Rätsellösern. Eine Vergleichende Untersuchung*. FFC 73, Helsinki, 1928
- DUNDES, ALAN. On Whether Weather 'Proverbs' Are Proverbs. — *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship* 1. Ohio, 1984, lk. 39–46
- GORDON, E. I., KRAMER, NOAH. *Sumerian Proverbs. Glimpses of everyday life in ancient Mesopotamia*. Philadelphia, 1959
- GRENZSTEIN, ADO. *Laulud ja salmid*. Tartu, 1888
- GRENZSTEIN, ADO. *Mõttesalmid*. Tartu, 1899
- GRIMM, JAKOB, GRIMM, WILHELM, *Kinder- und Hausmärchen*. Berlin, 1961
- GRÜNFELDT, PEETER. *Noorerahva käsiraamat*. Tartu, 1896
- GRÜNFELDT, PEETER. *Kirju kimbukene*. Tartu, 1899
- HAUTALA, JOUKO (toim.). *Vanhat merkkipäivät*. Helsinki, 1948
- KANYÓ, ZOLTAN. *Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form*. Budapest, 1981
- KIPPAR, PILLE. Rahvaluule lühivormidest loomamuinasjutus. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* 14/15 (1968/1969), lk. 205–218
- KIPPAR, PILLE. *Ýñõüññèè ñèàçèè ì àèàîòíúõ*. Doktoriväitekiri. Tallinn, 1991
- KOSKENJAAKKO, ANSHELM. *Koira suomalaisissa ynnä virolaisissa sananlaskuissa*. Helsinki, 1909
- KOSKENJAAKKO, ANSHELM. *Laki, oikeus ja oikeudenkäynti suomalaisissa sananlaskuissa*. Helsinki, 1913
- KOSKENJAAKKO, ANSHELM. *Virkamiehet ja herrat suomalaisissa sananlaskuissa*. Helsinki, 1929
- KOSKI, MAUNO. Erilaisia metaforia. — *Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin*. Helsinki, 1992, lk. 13–32
- KREUTZWALD, FR. R. *Laulud*. Tallinn, 1953
- KREUTZWALD, FR. R. *Kalevipoeg*. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. I–II. Tallinn, 1961–1963
- KRIKMANN, ARVO. Keelestatistikad eesti vanasõnadest. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat* XIII, Tallinn, 1967, lk. 127–154
- KRIKMANN, ARVO. Folkloristliku kartograafia töömailt. Eskiis hobuse ja härja geograafiast. — *Keel ja Kirjandus* 1978, nr. 11, lk. 665–674
- KRIKMANN, ARVO. Some aspects of proverb distribution. — *Symposium "Mathematical processing of cartographic data"* (Tallinn. December 18–19, 1979). Tallinn, 1979, lk. 28–44
- KRIKMANN, ARVO. *Towards the typology of Estonian folklore regions*. Preprint KKI-16. Tallinn, 1980
- KRIKMANN, ARVO (koost.). *Meri andab, meri ottab. Valimik Lahemaa vanasõnu*. Tallinn, 1981
- KRIKMANN, ARVO. Grigori Permjakovi parömioloogilisest pärandist. — *Keel ja Kirjandus* 1984, nr. 6, lk. 364–366
- KRIKMANN, ARVO. Lahemaa vanasõnade iseloomustamiseks. — *Lahemaa uurimused* II. *Rahvusparki asustusajalugu ja etnograafia*. Tallinn, 1985, lk. 88–103
- KRIKMANN, ARVO. Vanasõnaparoodiatest. — *Keel ja Kirjandus* 1985, nr. 8, lk. 474–483
- KRIKMANN, ARVO. *Паремнологические эксперименты Г. Л. Пермякова*. Preprint KKI-40, Tallinn, 1986
- KRIKMANN, ARVO. 1001 küsimust vanasõnade loogilise struktuuri kohta. — *Dialogi mudelid ja eesti keel. Töid eesti filoloogia alalt*. TRÜ toimetised 795, Tartu, 1987, lk. 120–150
- KRIKMANN, ARVO. Härjamari, vähirasv. Zoohübriididest ja -absurdidest paröömikas. — *Keel ja Kirjandus* 1992, nr. 11, lk. 667–682
- KRIKMANN, ARVO. Retoorilise, modaalse, loogilise ja süntaktilise plaani seostest eesti vanasõnades. — *Keel ja Kirjandus* 1997, nr. 4, lk. 232–244; nr. 5, lk. 327–343; nr. 6, lk. 384–393
- KUUSI, MATTI. *Vanhan kansan sananlaskuviisaus*. Helsinki, 1953

- KUUSI, MATTI. *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki, 1954
- KUUSI, MATTI. *Regen bei Sonnenschein. Zur Weltgeschichte einer Redensart*. FFC 171, Helsinki, 1957
- KUUSI, MATTI. Sananparsiston rakenneanalyyisin terminologiaa. — *Virittäjä* 1963, nr. 4, lk. 339–348
- KUUSI, MATTI. Southwest African Riddle-Proverbs. — *Proverbium* 12 (1969), lk. 305–311
- KUUSI, MATTI. Kalevalakielen kysymyksiä. — *Virittäjä* 1978, nr. 3, lk. 209–225
- LAKOFF, GEORGE. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago, 1987
- LAUGASTE (TREU), EDUARD. *Die estnischen Vogelstimmendeutungen*. FFC 97, Helsinki, 1931
- LAUGASTE, EDUARD. *Eesti rahvaluule*. Tallinn, 1975; 2. tr. 1977; 3. tr. 1986
- LEINO, PENTTI. Pienfolkloren dialogimuotteja. — *Kalevalaseuran Vuosikirja* 49, Helsinki, 1969, lk. 124–170
- LEINO, PENTTI. Dialogsprichwort oder Replikenanekdote. — *Proverbium* 23 (1974), lk. 904–908
- LOORITS, OSKAR. Ununevast kultuurimiljööst. — *Eesti TA Aastaraamat I*, Tartu, 1940, lk. 221–339
- LOORITS, OSKAR. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens I*. Lund, 1949
- LOTMAN, JURI. *Лекции по структуральной поэтике*. TRÜ toimetised 160, Tartu, 1964
- LÄTT, SELMA. *Eesti rahvakalender I*. Tallinn, 1970
- MARPURG, G. G. *Weikenne oppetusse nink luggemisse Ramat Tarto ma-rahwa kooli laste tarbis*. Tartu, 1805
- MILNER, GEORGE. From Proverb to Riddle and Vice Versa. — *Proverbium* 15 (1970), lk. 500–502
- MITROFANOVA, V. *Загадки*. Leningrad, 1968
- MOLL, OTTO. *Sprichwörterbibliographie*. Frankfurt am M., 1958
- MOLL, OTTO. Über die ältesten Sprichwörteransammlungen. — *Proverbium* 6 (1966), lk. 113–120
- MOLL, OTTO. Parömiologische Fachausdrücke und Definitionen. — *Proverbium* 10 (1968), lk. 249–250
- MURUMETS, SIRJE. On measuring interregional linguistic communication. — *Symposium: Processing of dialectological data* (Tallinn, November 23–25, 1981). Tallinn, 1981, lk. 43–80
- MÄLK, VAINA (toim.). *Vadja vanasõnad eesti, soome, karjala ja vene vastetega*. Tallinn, 1977
- MÄLK, VAINA jt. (toim.). *Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega*. I–II. Tallinn, 1981
- MÄLK, VAINA jt. (toim.). *Vepsa vanasõnad eesti, vadja, liivi, karjala ja vene vastetega*. I–II. Tallinn, 1992
- NORMANN, ERNA. *Valimik eesti vanasõnu*. Tallinn, 1955
- PACZOLAY, GYULA. *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. Veszprém, 1997
- PERMJAKOV, GRIGORI. *Избранные пословицы и поговорки народов Востока*. Moskva, 1968
- PERMJAKOV, GRIGORI. *От поговорки до сказки*. Moskva, 1970
- PERMJAKOV, GRIGORI. *Паремнологический эксперимент*. Moskva, 1971
- PERMJAKOV, GRIGORI. К вопросу о структуре паремнологического фонда. — *Типологические исследования по фольклору*. Moskva, 1975, lk. 247 jj.
- PERMJAKOV, GRIGORI. *Пословицы и поговорки народов Востока*. Moskva, 1979
- PINO, VEERA. Laulurühma “Kubjas ja teomees” tüpoloogilistest suhetest. — *Eesti rahvaluulest*. Tallinn, 1964, lk. 35–51
- PÖLDMÄE, RUDOLF (koost.). *Eesti rahvanaljandid I*. Tartu, 1941
- REMMEL, MART. *Large data bases in quantitative history: some handling techniques*. Preprint KKI-12. Tallinn, 1979
- SADOVNIKOV, DMITRI. *Загадки русского народа*. Moskva, 1960
- SARMELA, MATTI. *Perinneaineston kvantitatiivisesta tutkimuksesta*. Helsinki, 1970
- SARV, INGRID. *Eesti kõnekäändude alaliikidest ja funktsioonidest I*. Kandidaadiväitekirj. Tartu, 1964
- SARV, INGRID. *Kõnekäändu suhetest rahvaluule teiste liikidega*. TRÜ toimetised 162, Tartu, 1964
- SEILER, FRIEDRICH. *Deutsche Sprichwörterkunde*. München, 1922
- SOKOLOV, JURI. *Русский фольклор*. Moskva, 1938
- ŠMITS, P. *Latviešu tautas ticējumi*. Riia, 1940–1941
- ZIPF, GEORGE KINGSLEY. *The psycho-biology of language*. Boston, 1935
- TAMPERE, HERBERT. Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. — *Vanavara vallast*. Tartu, 1935, lk. 59–11
- TAYLOR, ARCHER. *The Proverb*. Cambridge, Mass., 1931, 2. tr. 1962
- TAYLOR, ARCHER. *Proverbial Comparisons and Similes from California*. Berkeley and Los Angeles, 1954
- TEDRE, ÜLO (toim.). *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. Tallinn, 1969–1974
- TŠITŠEROV, VLADIMIR. *Зимний период русского земледельческого календаря*. Moskva, 1957
- VAINIK, ENE. Ronald Langackeri kognitiivsest grammatikast. — *Keel ja Kirjandus* 1992, nr. 3, lk. 156–160; nr. 4, lk. 216–223
- VIIDEBAUM, RICHARD, LOORITS, OSKAR. Eesti rahvaluulekogude statistiline ülevaade. — *Vanavara vallast*. Tartu, 1932, lk. 195–219
- VIRTANEN, LEEA. *Suomalais-virolainen arvoitusarja*. Helsinki, 1966
- VIRTANEN, LEEA, KAIVOLA-BREGENHØJ, ANNIKKI, NYMAN, AARRE. *Arvoitukset*. Pieksämäki, 1977
- ÕIM, HALDUR. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. — *Akadeemia* 1990, nr. 9, lk. 1818–1838